

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського

M. S. Hrushevsky Institute of
Ukrainian Archacography and
Source Studies

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди

H. S. Skovoroda Institute of Philosophy

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут філософії
імені Г. С. СКОВОРОДИ

UcRAINICA mEdiaevalia

4'2021

Ucrainica Mediaevalia, 4, 2021

Редакційна колегія

Анатолій Єрмоленко (Київ, Україна, редактор); Георгій Папакін (Київ, Україна, редактор); Олександр Киричок (Київ, Україна, заступник редактора); Дмитро Гордієнко (Київ, Україна, заступник редактора); Андрій Домановський (Харків, Україна); Андрій Пучков (Київ, Україна); Володимир Дятлов (Чернігів, Україна); Володимир Литвинов (Київ, Україна); Вячеслав Корнієнко (Київ, Україна); Далос Вілюнас (Вільнюс, Литва); Ігор Ліхтей (Ужгород, Україна); Лариса Довга (Київ, Україна); Микола Симчич (Київ, Україна); Ніна Поліщук (Київ, Україна); Олег Однороженко (Київ, Україна); Олег Файда (Львів, Україна); Олександр Алфоров (Київ, Україна); Олександр Маврін (Київ, Україна); Олександр Головка (Київ, Україна); Олена Вдовина (Фредерікон, Канада); Олена Певна (Кембридж, Велика Британія); Сергій Йосипенко (Київ, Україна); Стефан Губер (Краків, Польща); Юрій Загородній (Київ, Україна); Юрій Мицик (Київ, Україна); Юрій Пелешенко (Київ, Україна); Ярослав Федорук (Київ, Україна); Ярослава Стратій (Київ, Україна)

Editorial Board

Anatolii Yermolenko (Kyiv, Ukraine, Editor); Heorgii Papakin (Kyiv, Ukraine, Editor); Oleksandr Kyrychok (Kyiv, Ukraine, Vice-editor); Dmytro Hordiienko (Kyiv, Ukraine, Vice-editor); Andrii Domanovskiyi (Kharkiv, Ukraine); Andrii Puchkov (Kyiv, Ukraine); Volodymyr Diatlov (Chernihiv, Ukraine); Volodymyr Lytvynov (Kyiv, Ukraine); Viacheslav Kormienko (Kyiv, Ukraine); Dalius Viliunas (Vilnius, Lithuania); Ihor Likhtei (Uzhhorod, Ukraine); Larysa Dovha (Kyiv, Ukraine); Mykola Symchych (Kyiv, Ukraine); Nina Polishchuk (Kyiv, Ukraine); Oleh Odnorozhenko (Kyiv, Ukraine); Oleh Faida (Lviv, Ukraine); Oleksandr Alforov (Kyiv, Ukraine); Oleksandr Mavrin (Kyiv, Ukraine); Oleksandr Holovko (Kyiv, Ukraine); Olena Vdovyna (Fredericton, Canada); Olena Pevna (Cambridge, UK); Serhii Yosypenko (Kyiv, Ukraine); Steffen Huber (Cracow, Poland); Yurii Zavorodnii (Kyiv, Ukraine); Yurii Mytsyk (Kyiv, Ukraine); Yurii Peleshenko (Kyiv, Ukraine); Yaroslav Fedoruk (Kyiv, Ukraine); Yaroslava Stratii (Kyiv, Ukraine)

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (протокол № 4 від 17 червня 2021 р.)
та Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України
(протокол № 7 від 15 червня 2021 р.).

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 23618–13458Р від 09.11.2018)
м. Київ, Україна, вул. Трьохсвятительська, 4, 01001

Інтернет-адреса видання: um.inf.ua

ISSN 2706–9974

© Інститут української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2021
© Інститут філософії імені Г. С. Сковороди
НАН України, 2021

ЗМІСТ

Історія і методологія медієвістики

Георгій Папакін, “Позаджерельне знання” з точки зору сучасного джерелознавства: реальність чи теоретичний конструкт? 5

Ігор Ліхтей, Йозеф Шуста як дослідник історії Чехії доби правління останніх Пршемисловичів (сер. XIII – поч. XIV ст.) 13

До 850-річчя взяття Києва військами Андрія Боголюбського

Павло Гайденко, Скільки разів Київ грабувався у домонгольський період? 29

До 500-ліття з дня народження Сигізмунда II Августа

Олексій Руденко, Сигізмунд II Август на тлі епохи. До 500-річчя з народження останнього Ягеллона 47

Дослідження

Надія Нікітенко, Про первинне присвячення вівтарів Софії Київської . . 61

Ірина Марголіна, Сакруми Кирилівського храму Києва 93

Мар'яна Нікітенко, Грецькі літери “Л” та “Т” на цеглі-плінфі XI–XII ст. з Успенського собору Києво-Печерської лаври 109

Володимир Ганяк, Таємничі пристрасті навколо Єлисея Ільковського та інших пов'язаних осіб. 119

Володимир Литвинов, Руслана Множинська, Поема “Дніпрові музи”, як пам'ятка періоду Ренесансу в Україні 129

Микола Симчич, Як можлива схоластика в епоху Раннього Модерну? 141

Олександр Алмазов, Практика розгляду воєводою, магістратом та полковим судом конфліктів “ратних людей” ніжинського гарнізону з ніжинськими міщанами та козаками у 2-й пол. XVII ст. 197

Джерелознавство. Публікація джерел

Олег Однороженко, Heraldica feminarum. Герби жінок доби середньовіччя та раннього нового часу 206

Дарія Сироїд, Церковнослов'янське мучеництво святої Теклі з XI ст.: до питання особливостей руської редакції апокрифічних діянь святих Павла і Теклі 276

<i>Вячеслав Корнієнко</i> , Українські грамоти XV ст. на сторінках Луцького Євангелія XIV ст.	288
<i>Юрій Пелешенко</i> , <i>Мирослав Трофимук</i> , Промова Григорія Цамблака перед папою римським Мартіном V на Констанцькому соборі 25 лютого 1418 року.	302
<i>Олександр Джанов</i> , Книга Массарії Кафи 1441–1442 рр.	308
<i>Маркіян Домбровський</i> , Латинські написи костелу в Наварії біля Львова	376
<i>Пам’ятки української медієвістики</i>	
<i>Дмитро Гордієнко</i> , Микола Аркас-Молодший та його переспів “Слова о полку Ігоревім”.	407
Дума про похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 році, переспів <i>Миколи Аркаса</i> / Публікація <i>Дмитра Гордієнка</i>	413
<i>Congratulatio</i>	
<i>Олександр Головка</i> , <i>Сергій Лиман</i> , Лев у науці, лев у житті (до 70-ти річчя Леонтія Вікторовича Войтовича).	441
<i>Рецензії</i>	
<i>Олег Дьомін</i> , “Святокультурове оточення” людини Русі. [Рец. на:] НАДЕЖДА ВЕРЕЩАГИНА, <i>Християнские культы и реликвии древнего Киева (конец X – первая треть XIII в.)</i> (О., 2019), 628 с.	456
<i>Дмитро Гордієнко</i> , [Рец. на:] ОЛЬГА ГУЛЬ, <i>Львів у XVI столітті: місто конфліктів та порозумінь</i> (Л., НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського 2018), 304 с.	462
<i>In memoriam</i>	
<i>Андрій Гречило</i> , Пам’яті товариша: Ігор Сkochиляс (5.04.1967–20.12.2020).	468
<i>Відомості про авторів</i>	474
<i>Contents</i>	477

Георгій Папакін

**“ПОЗАДЖЕРЕЛЬНЕ ЗНАННЯ”
З ТОЧКИ ЗОРУ СУЧАСНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА:
РЕАЛЬНІСТЬ ЧИ ТЕОРЕТИЧНИЙ КОНСТРУКТ?**

DOI: 10.5281/zenodo.6350247

Сучасний стан розвитку всієї системи наукових знань потребує нових підходів до, здавалося б, уже усталених уявлень про науки, що склалися ще у XIX–XX ст. Їхнім загальним спрямуванням стало, з одного боку, розширення самого кола наукових дисциплін, а з другого – підв’язування грона “допоміжних” наук до визначеної кількості “основних”. Перші мали забезпечувати останні “сировиною” для ґрунтовних досліджень. Довгий час такою “допоміжною” (більш поблажливо – “спеціальною”) наукою вважали джерелознавство (історичне, літературознавче, філософське, юридичне тощо).

Проте на рубежі нового тисячоліття все більше ставало очевидним, що названі і не згадані тут науки джерелознавчого циклу є єдиною наукою, яку варто назвати загальним джерелознавством. Єдиним для всіх наук про людину є її об’єкт – джерело як продукт людської діяльності (фізичної та інтелектуальної) впродовж усього періоду існування цивілізації на Землі. Постало питання про визнання його не “сировиною” для інших наук, а самоцінним науковим феноменом. За ним визнається, нарешті, статус реального об’єкта з придатними для аналізу фахівця параметрами. Більш того, для історії, літературознавства, культурології, мистецтвознавства тощо джерело є єдиною доступною реальністю, досліджуючи яку, відповідні науковці створюють свої теоретичні конструкції минулого.

Настав час відійти від однобічного дослідження джерела в рамках згаданих окремих наук соціогуманітарного циклу, наблизитися до комплексного міждисциплінарного історико-антропологічного й соціального вивчення такого феномену. І для його дослідження варто було б застосувати методологію та інструментарій усіх наук (природничих, точних, соціогуманітарних). Очевидно, в такий спосіб джерелознавство могло б позбутися того “непереборного враження розпливчастості, неточності, невизначеності”,

притаманного, на думку Мішеля Фуко, “майже всім гуманітарним наукам”, але “є лише поверховим наслідком того, що дає можливість їм визначитися в їх позитивності”¹.

Розширення методологічної складової та інструментарію джерелознавства дозволяє також вивчати не лише й навіть не тільки фізичний “текст”, але й “ментальний контекст” джерела. Йдеться здебільшого не про те, що “записано між рядками” самої пам’ятки, або, за визначенням традиційної історіософії, про “вилучення прихованої інформації”. Синергетичний підхід до аналізу джерела виявляє загальні напрями громадсько-політичної, соціально-економічної, духовної та культурної еволюції; розвитку суспільної думки, тенденції й перспективи трансформації різноманітних спільнот. У своїй сукупності вони віддзеркалюють взаємодію людини з природою, суспільством, політичними структурами. Джерела свідчать про наміри, цілі, можливості, мотивації, засоби, що їх має людина. Окрім того, предметом вивчення джерелознавця стають також суттєві зв’язки між взаємозворотними лініями *автор–джерело–дослідник* та *дослідник–джерело–автор*. У цих системах джерело відіграє роль посередника.

Уявленням про універсальність джерелознавчого підґрунтя всіх соціогуманітарних наук, про джерело як першовиток усього гуманітарного пізнання, здається, суперечать можливості існування т. зв. “позаджерельного знання”. Це досить цікава складова загального поняття “знання”, у походженні й значенні якої варто розібратися детально.

Отже, наведемо короткий перелік висловлень науковців, які звертали увагу на феномен “позаджерельного знання”, намагалися його окреслити. Розпочнемо з методологічних праць історичного профілю, оскільки, як відомо, “джерелознавство складалось як окрема дисципліна перш за все у рамках методології історичного дослідження”². Радянський/російський історик, історіограф та джерелознавець Іван Ковальченко у монографії про методи історичних досліджень (1987 р.) окреслив “позаджерельні знання” (“внеисточниковые знания”) як такі, що “знаходяться поза межами досвіду”. Проте вони є дуже важливими як для теоретичного, так і емпіричного аналізів, що їх провадить історик. Учений визначив їх як “сукупність усіх тих знань, якими володіє історик поза тими [знаннями. – Г. П.], що він отримує з джерела”³. При тому Ковальченко не претендував на пріоритет у винаході ані

¹ М. Фуко, *Слова и вещи. Археология гуманитарных наук*, перевод В. Визгина, Н. Автономовой (Санкт-Петербург, А-сэд 1994) 374.

² И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева, *Источниковедение. Теория, история, метод. Источники российской истории. Уч. пос. для гуманит. спец.* (Москва, РГГУ 2004) 20.

³ И. Д. Ковальченко, *Методы исторического исследования*, изд 2-е, доп. (Москва, Наука 2003) 236.

поняття, ані самого терміна. Навпаки, він посилався на те, що “в історичній науці такі дані отримали назву «позаджерельні знання»”.

Думку про існування такої понятійної категорії підтримує також одна з найяскравіших українських історіософів сучасності Наталя Яковенко. Щоправда, вона окреслює його як “сукупність «чинників тиску» на свідомість історика” і навіть убачає в ньому певну частку іронії⁴.

Деякі російські науковці визначають позаджерельне знання як таке, що не міститься безпосередньо в джерелах, але стає доступним завдяки вдосконаленню роботи з ними⁵. Таке визначення є повним нонсенсом, адже в джерелах, очевидно, містяться не знання, а інформація. Знання отримуються внаслідок дослідження джерел, після усвідомлення їхньої інформації. Якщо ж якась інформація в джерелі відсутня, то ніяка “вдосконала робота” не здатна її виявити. Очевидно, йдеться лише про відточення інструментарію отримання інформації, яка є прихованою, втаємниченою або просто неочевидною, але все ж таки наявна у джерелі.

Варто згадати стислий, але змістовний рецепт виходу із сучасної кризи історичної науки, пов’язаний зі співвідношенням джерельного та позаджерельного знань, що його дав такий яскравий науковець, як Ярослав Дашкевич: “підвищувати рівень майстерності істориків шляхом поглибленого вивчення допоміжних історико-філологічних дисциплін, оволодіння сучасною інформаційною технологією для пришвидшення пошукової роботи, опанування чужоземних мов – живих і мертвих, запровадження науково-обґрунтованої критики джерел у повному (а не вибіркового) їх обсязі, відмови від антиджерельних тенденцій, гіперкритики джерел на користь апріорних концепцій”⁶. Як бачимо, Дашкевич пов’язував існування “позаджерельного знання” з науковим інструментарієм, проблемою засвоєння сучасних інформаційних технологій, зовнішніми політичними, ідеологічними, пропагандистськими тощо чинниками, що суттєво впливають на історичну науку.

Дивним, але незаперечним фактом є те, що джерелознавці у визначенні парадигми “позаджерельного знання” пасуть задніх. Так, джерелознавці російської, традиційно методологічно сильної школи РДГУ, взагалі не звернули на нього уваги. Уже в нашому столітті згаданий термін намагалися описати і визначити українські джерелознавці. Дніпропетровський науковець В. Воронов у своєму підручнику з історичного джерелознавства пов’язав існування “позаджерельного знання” з проблемою співвідношення знання апріорного

⁴ Н. Яковенко, *Вступ до історії* (К., Критика 2007) 259.

⁵ Б. Г. Могильницький, *Введение в методологию истории: учебн. пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. “История”* (Москва, Высш. школа 1989).

⁶ Я. Дашкевич, ‘Джерельне та позаджерельне знання в історичному дослідженні’ [в:] Я. Дашкевич, *Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни* (Л., Піраміда 2011) 233.

та емпіричного. Він стверджував: “Історик у своїй дослідницькій роботі незалежно від того, усвідомлює він це чи ні, керується вже надбаним або певним чином інтерпретованим знанням про минуле й сучасне. Стосовно історичної науки позаджерельне знання прийнято визначати як знання, яке має й використовує дослідник, вивчаючи на підставі джерел минулу дійсність”. При тому названо три структурні рівні такого знання: “сприйняті дослідником судження про історичні факти”; “сприйняті теоретичні твердження”; система цінностей, “сформовані на підставі цього знання”. Надалі автор вказав на “відносний характер” цього поняття, “...оскільки знання людини врешті ґрунтуються на джерелах...”⁷.

Інший джерелознавець з Дніпра В. Підгаєцький визначив “позаджерельні знання” як “ті знання про досліджувану нами соціальну систему, які отримані нами не з того комплексу історичних джерел, які ми зібрали для свого дослідження, а, наприклад, отримані нами внаслідок вивчення історіографічної традиції”⁸. Це формулювання значною мірою кореспондується з наведеним у І. Ковальченка, що і не дивно. Адже Підгаєцький на початку 1990-х років проходив стажування на його кафедрі в МДУ і зазнав суттєвого впливу російського академіка на свої наукові погляди.

Цікавим також є погляд В. Жилияєва на потребу використання позаджерельного знання в ситуації, коли, на його думку, традиційні джерела певної тематики вже вичерпано, а нових не можна знайти⁹.

Підсумовуючи основний зміст згаданих вище висловлювань, можна виділити принаймні три очевидних речі. По-перше, поняття “позаджерельного знання” вважається традиційно усталеним в історичній науці. При тому чомусь ніхто не згадував про його походження. Але простий аналіз історіософських досліджень істориків початку ХХ ст., не кажучи вже про ХІХ ст., не виявляє присутності такої пізнавальної категорії. Хіба що можна згадати фрагмент з методологічної праці Александра Лаппо-Данілевського, уродженця України, петербурзького професора й академіка. В незавершеній і не виданій у повному обсязі за життя монографії, над якою працював у 1906–1917 роках, він писав: “У багатьох випадках знання фактів, уже попередньо здобутих шляхом вивчення інших джерел, може слугувати для

---

⁷ В. І. Воронов, *Джерелознавство історії України. Курс лекцій* (Дніпропетровськ, Дніпропетровський університет 2003) 17.

⁸ В. В. Підгаєцький, *Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Навч. посібник для іст. факультетів* (Дніпропетровськ, Дніпропетровський університет 2001) 277.

⁹ Див.: В. В. Жилияєв, ‘Князівський сепаратизм у Східній Європі пізньосередньовічної доби: співвідношення джерельної та позаджерельної інформації’, (2014), т. 22, № 1/1 *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія* 130.

інтерпретації даного джерела...”¹⁰. Отже, присутнє визначення, проте сам термін, який ми досліджуємо, є відсутній.

По-друге, здебільшого під “позаджерельним знанням” малося на увазі знання, отримане з якихось інших джерел. Це могли бути знання іноземних мов, загальні навички роботи з джерелами, попередні дослідження різних видів і типів джерел, історичні праці тощо.

Але, якщо розглядати “позаджерельне знання” як таке, що набуто до вивчення джерел, навіане традицією, освітою, здобутками інших істориків, і справляє свій вплив на дослідження джерел, то немає жодного протиріччя між нашими твердженнями і наявністю такої категорії знання. Єдине, що воно є результатом дослідження інших джерел або застосування інакшого інструментарію. Проте сліди “позаджерельності” в ньому практично відсутні.

Нарешті, по-третє: дефініції різних учених, що окреслюють цей феномен, є достатньо різними. Як мінімум вони не співпадають між собою.

Тому необхідним стає висвітлення того змісту, який був закладений автором самого поняття. Ним є видатний польський історіософ Єжі Топольський (1928–1998), блискучий представник познанської історичної школи. Він не тільки визначив даний термін, але й опрацював цілісну концепцію щодо ролі такого знання для методології історії та джерелознавства. Вперше термін “позаджерельне знання (*Wiedza pozaźródłowa*)” та його визначення було сформульоване в його праці “*Методологія історії*”, що побачила світ у Варшаві 1968 р.¹¹, а потім ще двічі (1973, 1984) перевидавалася у Польщі. Друге польське видання 1973 р. було перекладено англійською й видано у США 1976 р.¹². Там цей термін звучав як “*Non-Sources-Based Knowledge*”. Отже, про якийсь пріоритет І. Ковальченка у формулюванні цього поняття в праці 1987 р., про що заявлено 2014 р. в статті В. Жилияєва¹³, не може бути жодної мови.

Єжі Топольський (1928–1998)

Топольський виходив з власної концепції історичного пізнання, що поділялося ним на безпосереднє та опосередковане. Перше формується дослідженням

¹⁰ А. С. Лаппо-Данилевский, *Методология истории: в 2 т.* (Москва, РОССПЭН 2010), т. 2, с. 118.

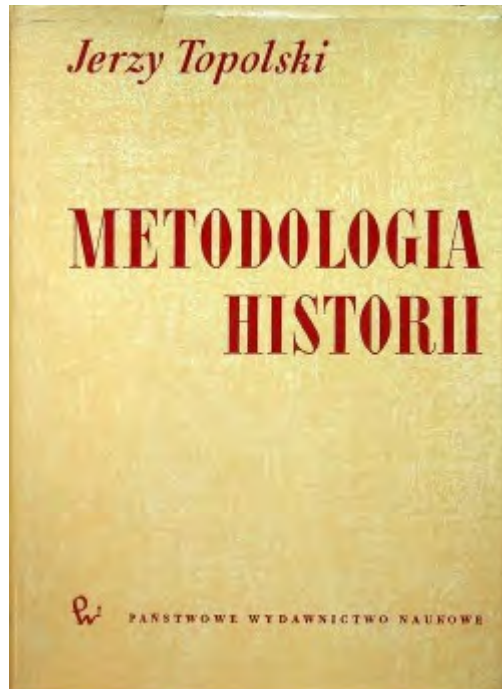
¹¹ J. TOPOLSKI, *Metodologia historii* (Warszawa, PWN 1968).

¹² J. TOPOLSKI, *Methodology of History*, D. REIDEL (PWN: Dordrecht, Boston, Warsaw 1976).

¹³ В. В. Жилияев, *Op. cit.*, с. 130.

предметів, що мають фізичний вимір, інше – вивченням писемних джерел, традицій, уявлень¹⁴. Відповідно ним було запропоновано поділ знань, отриманих унаслідок такого спостереження, на джерельні та позаджерельні. Знання, взяті з історичних джерел та які стосуються даної конкретної проблеми, вчений називав джерельними знаннями. Позаджерельні знання своєю чергою історіософ визначав як “початкові знання, з якими історик приступає до своїх досліджень”, “формулює дослідницькі проблеми та шукає відповіді на них”. На його думку, завдання їх полягає в озброєнні вченого інформацією, яку не містять дані джерела, а також системою попередніх знань, “що їх історик використовує для протиставлення [отриманим. – Г. П.] новим знанням про минуле для того, щоб їх прийняти або ж відхилити”. Більш того, автор ставить у залежність від використання такого знання весь подальший процес історичних досліджень: “...сьогодні основна умова прогресу в історичних дослідженнях обумовлена не стільки подальшим удосконаленням методів декодування даних джерельної бази та критикою джерел, скільки змінами у позаджерельних знаннях та їхнім збагаченням. Від зазначених змін також залежить прогрес у тих навиках, що традиційно очікуються від гарного історика”¹⁵.

У структурі свого концепту “позаджерельного знання” Топольський поділив їх на загальні та релятивні, що своєю чергою розглядалися у потенційному та ефективному сенсах. При тому наголос робився на відносності самого поняття: “Щось сприймається як лише позаджерельне, що в той самий час є чимось таким, що в даній інтерпретації ми сприймаємо як джерельне, тобто таке, яке походить з джерел”. Далі Топольський справедливо підсумовував, що на загал “все людське знання є джерельним, його джерела можна прослідкувати”¹⁶.

Обкладинка першого видання книги Єжи Топольського “Методологія історії” (Варшава, 1968 р.)

¹⁴ J. TOPOLSKI, *Metodologia historii*, s. 216–217.

¹⁵ *Ibid.*, s. 334; IDEM., *Methodology of History*, p. 401.

¹⁶ *Ibid.*, p. 403.

Цьому присвячена і теза про динамічність “позаджерельного знання”: “Це відзначає динамічну природу позаджерельних знань: щось, отримане із джерела за допомогою позаджерельних знань, як тільки воно потрапляє у свідомість історика, стає даним елементом інформації про історичний факт, частиною його позаджерельних знань, що використовуватимуться для подальшого вивчення джерел”¹⁷.

До складових структури “позаджерельних знань” Топольський відносив і знання про історичну епоху, теоретичні знання, ідеологію дослідника. Він зазначав, зокрема, що “позаджерельне знання” походить з одного, але унікального процесу, названого ним “спостереження фактів” (загальне пізнання та їхнє наукове дослідження). Воно не є продуктом діяльності одного конкретного дослідника; у його формуванні беруть участь як інші наукові дисципліни, так й інші історики.

Він також виділяв у процесі формування досліджуваного поняття роль загального й наукового знання. До першої категорії відносилось знання про поведінку людини, загальні знання епохи і т. зв. популярний погляд на світ. З іншого боку, до наукових знань він включав дані спеціальних наук, сукупність історичних та методологічних знань. Позаджерельні знання складаються зі спогляданих та теоретичних уявлень¹⁸.

Наостанок варто підкреслити, що Топольський заявляв: “...інформацію, на підставі якої формулюється відповідь на поставлене дослідницьке питання, історик отримує, з одного боку, з історичних джерел, а з другого – зі знань (загальних і наукових), які можна назвати позаджерельними знаннями. Не можна собі уявити жодного, навіть найпростішого дослідницького кроку історика без «взаємодії» обох типів знань, або – кажучи інакше – обох типів інформації”¹⁹.

Отже, потрібно відзначити, що автором самого поняття “позаджерельне знання” незаперечно є Є. Топольський. Ним опрацьована цілісна теорія, на повне окреслення якої я у цій розвідці, звісно, не претендую. Причому, це дійсно була сформована теорія, оскільки в останній своїй історіософській праці він не розвинув її, а лише послався на книгу 1968 р. видання, що представляла її вперше²⁰. Є всі підстави розглядати поняття “позаджерельного знання” як теоретичний конструкт, що впливав з поглядів Топольського на структуру загального історичного знання, методологію джерельного дослідження в інтересах історичної науки.

¹⁷ J. TOPOLSKI, *Methodology of History*, p. 403–404.

¹⁸ *Ibid.*, p. 407.

¹⁹ J. TOPOLSKI, *Teoretyczne problem wiedzy historycznej. Antologia tekstów*, E. DOMAŃSKA (ed.) (Poznań, WNI 2016) 102–103.

²⁰ J. TOPOLSKI, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej* (Warszawa, Rytm 1996) 298. Укр. переклад: Є. Топольський, *Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації* (К., К.І.С. 2012) 334.

З того часу термін, сформульований видатним методологом, зажив своїм окремим життям. Його сприйняли історіософи та деякі джерелознавці як своєрідний загальник. Проте, це не стосувалося теорії Топольського, яка залишилася практично незною. Тому у це поняття кожен почав вкладати свій сенс. Часом це збігалось з поглядами польського історика, а часом – ні. Адже бачимо, що в теорії Топольського повністю відсутній будь-який “іронічний” аспект. Навпаки, там міститься серйозне наукове обґрунтування того неспростовного факту, що для повноцінного дослідження певного джерела потрібно використовувати не тільки те, що відкрилося в самому джерелі. Необхідно залучати весь свій фах, всі наявні знання – як власні, так і отримані з праць попередніх дослідників, інших наук, технологій тощо.

Певною мірою в цьому можна побачити своєрідну імплементацію “герменевтичного кола”. Цей метод пізнання, що широко використовується в історичній та джерелознавчій герменевтиці, допомагає пізнавати частину через ціле, а всю сукупність джерел чи історичних подій – через кожний окремий її фрагмент²¹.

З іншого боку, очевидним є те, що “позаджерельні знання” насправді не є народженими поза джерелами. Вони так само є продуктом джерельного дослідження й спостережень – самого дослідника, його попередників або колег, навіть життєвого досвіду. Проте вони не існують поза джерельною парадигмою, а виступають її невід’ємною складовою. Зрештою, цьому не заперечував і сам Є. Топольський, стверджуючи, що на загал усі знання мають джерельне походження, є продуктом отриманої з джерел інформації.

---

²¹ Див., наприклад, Г.-Г. Гадамер, *Істина і метод. Основи філософської герменевтики*, перекл. О. Мокровольського (К., Юніверс 2000) 247–285.

Ігор Ліхтей

**ЙОЗЕФ ШУСТА
ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ЧЕХІЇ ДОБИ ПРАВЛІННЯ
ОСТАННІХ ПРШЕМИСЛОВИЧІВ
(сер. XIII – поч. XIV ст.)**

DOI: 10.5281/zenodo.6350270

Провідний чеський учений Йозеф Шуста (1874–1945) належить до когорти чільних представників історичної науки першої половини ХХ ст. Його ім'я добре відоме не лише на батьківщині, але й далеко за її межами. Науковий доробок Й. Шуста – це ґрунтовні монографії з історії Чеського королівства за правління останніх Пршемисловичів і перших Люксембургів, дослідження й публікація джерел з проблем Реформації та Контрреформації, узагальнюючі праці, присвячені розвитку Європи в Нову добу, від Великої Французької революції до Першої світової війни. Він також був головним редактором серії “Історія людства”, яка стала визначним досягненням чеської історіографії. Крім численних студій на історичну тематику, Й. Шуста залишив по собі дві книги спогадів, які дозволяють досить докладно простежити науковий поступ ученого, а також художній роман, який засвідчує його майстерне володіння словом.

Історик Йозеф Шуста народився 19 лютого 1874 р. у місті Тршебонь (*Třeboň*), що розташоване на півдні Чехії. Його батько, теж Йозеф, був управителем південної домінії графа Адольфа Йозефа Шварценберга і знаним фахівцем у сфері ставкового рибного господарства¹. Перу Йозефа Шуста-старшого належить ґрунтовна праця з історії розвитку рибного господарства у Тршебоні². У 1880–1883 рр. Йозеф Шуста відвідував початкову школу в рідному місті. Потім протягом 1884–1887 рр. там же, в Тршебоні, здобував освіту в реальній

---

¹ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní: Praha – Vídeň – Řím. Vzpomínky I. Léta dětství a jinošství* (Praha Melantrich, ČSAV 1947) 30, 53–76.

² J. ŠUSTA, *Pět století rybníčního hospodářství v Třeboni: příspěvek k dějinám chovu ryb se zvláštním zřetelem na přítomnost* (Třeboň, Carpio 1995) 212 s.

гімназії, де закінчив чотири класи. Відтак упродовж 1887–1891 років хлопець навчався у вищій гімназії в Чеських Будейовицях, де й отримав атестат зрілості³. На цей час Й. Шуста не був рішуче налаштований студіювати історію. Як згадував згодом, тоді він точно знав, що не хоче бути медиком чи правником. Найбільше йому імпонувала робота в середній школі, тож він коливався у виборі між природничими науками та історією. До природничих наук юнака притягували дослідження батька й читання часопису “Всесвіт”, тоді як любов до поглибленого вивчення історії йому привив Франтішек Мареш, архіваріус, а згодом – і директор Тршебоньського архіву⁴.

Врешті-решт, “учителька життя” – історія – перемогла, і восени 1891 року Йозеф Шуста став студентом філософського факультету славетного Празького університету Карла-Фердинанда. На момент появи у виші Й. Шуста уже знав про досягнення принаймні двох його професорів: ректора Антоніна Фріча (1832–1913) та декана філософського факультету Ярослава Голла (1846–1929). З Антоніном Фрічем він був навіть особисто знайомий, позаяк той приїздив до Тршебоня і там з його батьком працював над вирішенням гідробіологічних питань, а про знаного чеського історика Я. Голла йому розповідав Ф. Мареш⁵.

Крім вивчення низки інших університетських дисциплін, Й. Шуста слухав також лекції з історії Австрії, Тридцятилітньої війни та Європи нового часу, які читав професор Антонін Резек (1853–1909). Їх студент Й. Шуста старанно конспектував, очевидно, й через те, що цей учений бував з дружиною у Тршебоні, працював у тамтешньому архіві, знав його батька. Отже, до А. Резека юнак проявляв особливий інтерес, до того ж, йому імпонувало його красномовство⁶.

Йозеф Шуста (1874–1945)

³ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní...*, s. 77–186.

⁴ *Ibid.*, s. 187–196.

⁵ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní: Praha – Vídeň – Řím. Vzpomínky II*, k vyd. přípr., vysvětl. a rejstř. opatřili Jaroslav Werstadt a Josef Klik; doslov naps. JOSEF MACEK (Praha, Nakladatelství Československé akademie věd, 1963) 7, 28.

⁶ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní... Vzpomínky II*, s. 35–36; J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’ [v:] J. ŠUSTA *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha druhá. Počátky lucemburské 1308–1320*, Reprint 2. vyd. (Praha, Argo, 2002) 5.

Однак найбільший вплив на Й. Шусту справив Я. Голл, який вів курс історії Західної і Центральної Європи від доби Римської республіки до XVII ст. Згодом учений згадував, що на лекціях Я. Голла “історія поставала перед нами як правдивий результат дослідницької праці багатьох генерацій, до яких і ми своїми зусиллями можемо заново прилучитися”⁷. Саме Я. Голл навчив Й. Шусту методичним основам майстерності історика. Упродовж усього періоду своєї наукової діяльності він сповідував ті принципи, які опанував на семінарі Я. Голла: критична робота з історичними джерелами та прагнення до їх неупередженої інтерпретації. Під час навчання у Празькому університеті Й. Шуста також глибоко простудіював праці таких німецьких і чеських істориків, як Карл Лампрехт (1856–1915) з Лейпцизького університету, Юліус Ліпперт (1839–1909), Август Мейтцен (1822–1910), Йоган Пейскер (1851–1933) та багатьох інших⁸.

У 1893 р. Й. Шуста отримав стипендію для продовження навчання в Інституті історії Австрії у Відні. Разом із ним у столиці імперії навчався Макс Дворжак (1874–1921), який у майбутньому став знаним теоретиком та істориком мистецтва. Між хлопцями зав’язалася міцна і щира дружба. На той час Інститут історії Австрії був вельми поважною установою. Кожний молодий чеський історик мав амбіції потрапити сюди на вишкіл, аби опанувати методи критичного підходу щодо роботи з медієвістичними джерелами, передусім грамотами. Інститут орієнтувався на середньовічну історію, тож студенти повинні були опрацювати на семінарах якомога більше фахової літератури з цього періоду.

Студії у Відні були надзвичайно плідними для Й. Шусту. Тут він поринув у дослідницьку роботу і надіслав у Прагу свою першу ґрунтовну наукову статтю про чеського шляхтича XIII ст. Завіша з Фалкенштейна, опубліковану у першому річнику “Чеського історичного часопису”⁹. Її поява, поза всяким сумнівом, була зумовлена бажанням Й. Шусту відтворити частину давнього минулого південної Чехії та відродити пам’ять про одного з представників могутньої тамтешньої родини, з якою упродовж тривалого періоду була пов’язана доля його рідного Тршебоня. На думку чеського історика Отакара Одолжілика (1899–1973), праця про Завіша з Фалкенштейна стала програмою на майбутнє, принаймні для одного складового компонента наукової діяльності вченого¹⁰. Через три роки саме це медієвістичне дослідження стало основою для здобуття Й. Шустою у Празькому університеті наукового ступеня доктора філософії¹¹.

⁷ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní... Vzpomínky II*, s. 35.

⁸ *Ibid.*, s. 65–70.

⁹ J. ŠUSTA, ‘Závěš z Falkenštejna’ (1895) I *Český časopis historický*, s. 69–75, 246–259, 287–298, 384–392; J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní: Praha – Vídeň – Řím Vzpomínky II*, s. 132–133.

¹⁰ O. ODOLŽILÍK, ‘Žeň šedesátníkova (Josef Šusta)’ (1934) XVII (2–3) *Nové Čechy. Pokroková revue* 51–52.

¹¹ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní... Vzpomínky II*, s. 265, 354, 358–360; J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’, s. 8.

З осені 1896 року до літа 1899 року Й. Шуста проходив наукове стажування в Австрійському інституті історичних студій у Римі, який очолював Теодор фон Зікель (1826–1908). Тут молодий учений, крім іншого, вивчав архівні матеріали з історії Тридентського собору католицької церкви, який тривав з перервами у період з 1545 по 1563 рік, аби потім підготувати видання джерел, що висвітлювали його перебіг¹². У ході цих студій у нього визріла ідея і щодо написання праці для отримання звання доцента¹³. Тож з Італії Й. Шуста повернувся до Праги, щоб завершити задуману справу. У 1900 році він подав для габілітації на доцента дослідження, присвячене римському понтифікові Пію IV. Відтак 29 листопада 1900 р. йому було присвоєно звання приват-доцента із всесвітньої історії доби Середньовіччя і Нового часу¹⁴. У цьому ж році молодому вченому вдалося опублікувати свою габілітаційну працю¹⁵.

Починаючи з літнього семестру 1901 р., Й. Шуста став читати лекції у Празькому університеті. Крім того, з фінансових міркувань він упродовж чотирьох років працював також у Чеськослов'янській торговій академії у Празі¹⁶. Сучасник тих подій, відомий чеський письменник, перекладач і дипломат Єлінек Гануш (1878–1944) так відгукується про перші роки роботи Й. Шусту в Празькому університеті: *“Йозеф Шуста вже як молодий доктор і доцент був однією з найвизначніших постатей нашого наукового життя, й не даремно належав до найулюбленіших учнів Ярослава Голла. Кількарічне проживання у Відні, де його товаришем по навчанню був Макс Дворжак, та в Римі дозволило молодому науковцю глибоко пізнати людей, і його судження іноді аж вражали критичною точністю. З Ярославом Голлом Шусту поєднувало відчуття мистецтва й поезії...”*¹⁷.

Отже, Й. Шуста був улюбленим учнем Ярослава Голла, який майже у всьому його підтримував. Вже у 1903–1904 навчальному році авторитетний науковець запропонував своєму протеже вести на філософському факультеті історичний семінар. Відтак Я. Голл доклав неабияких зусиль, щоб Й. Шуста якомога швидше став професором. При цьому він використовував не лише свій вплив, але й заручився підтримкою деяких інших своїх колег-учених. Законність прав Й. Шусту на отримання професорського звання підтверджували й відгуки європейських науковців на впорядкований ним

¹² J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní... Vzpomínky II*, s. 167–415; O. ODOLŽILÍK, ‘Žeň šedesátníkova (Josef Šusta)’, s. 50.

¹³ J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní... Vzpomínky II*, s. 366.

¹⁴ J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’, s. 8.

¹⁵ J. ŠUSTA, *Pius IV. před pontifikátem a na počátku pontifikátu* (Praha, Bursík & Kohout 1900) 172 s.

¹⁶ J. ŠUSTA, ‘Vzpomínka historikova’ [v:] *Padesát let Československé akademie obchodní v Praze* (Praha, 1923) 30–32.

¹⁷ J. HANUŠ, *Zahučaly lesy: kniha vzpomínek* (Praha, František Borový 1947) 260.

перший том документів, присвячених Тридентському собору, передмову до якого написав Теодор фон Зікель. У Відні про кандидатуру Й. Шусти схвально відгукувалися чеські вчені Антонін Резек та Антонін Ранда (1834–1914), які на той час обіймали там міністерські посади¹⁸.

Разом із Йозефом Шустою на звання професора зі всесвітньої історії Празького університету претендував трохи старший за нього Ярослав Бідло (1868–1937). Слід відзначити, що Я. Бідло, як і Й. Шуста, належав до першої генерації т. зв. “Голлової школи”. Тож йому теж активно сприяв Я. Голл. Нарешті восени 1905 р. питання вирішилося позитивно: і Йозеф Шуста, і Ярослав Бідло стали екстраординарними (позаштатними) професорами. Щоправда, на відміну від Я. Бідла, якого було іменовано професором із всесвітньої історії (з орієнтацією на Східну Європу і Балкани), Й. Шуста отримав це звання без відповідної оплати. В результаті, Й. Шуста та його наставник були неабияк розчаровані. Однак Я. Голл робив усе для того, аби виправити таку прикру несправедливість, і таки домогся цього: рішенням імператора Франца Йосипа I з 20 вересня 1907 р. Й. Шустові було призначено зарплату екстраординарного професора. Відтак 24 грудня 1910 року Й. Шусту було обрано ординарним (штатним) професором із всесвітньої історії Празького університету. Він став одним із наймолодших професорів Австро-Угорської імперії¹⁹.

На той час Й. Шуста взявся за поглиблене дослідження минулого свого народу доби Середньовіччя. Подібно до Я. Голла, він прагнув очистити чеську історію від давніх романтичних нашарувань та підійти до її вивчення на основі критичного осмислення джерел. До того ж, Й. Шуста намагався розглядати чеську минувшину в контексті ширшої, передусім західноєвропейської, історії. Крім того, вчений виявився ще й талановитим письменником і в 1914 році опублікував роман “Чужина” (*Cizina*)²⁰. Цей твір розповідає про чеського політика, який приїхав відпочивати до Рима та загоювати життєві рани в оточенні своїх тамтешніх друзів. Здається, головний герой вже захопився півднем, мріє навіть про одруження з донькою італійського сенатора та польської емігрантки, коли вбивчий напад на його рідного племінника раптово повертає його на батьківщину... Автор екстраполює свої особисті спогади з часів римських студій на період 1911–1912 років, коли Італія перебувала в ілюзіях імперської величі й вела війну за Триполі. Читацький загал, зокрема, неабияк подивувався той факт, що серйозний науковець написав такий цікавий художній твір²¹.

¹⁸ J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’, s. 10.

¹⁹ *Ibid.*, s. 10–11, 13.

²⁰ J. ŠUSTA, *Cizina: román* (Praha, Bursík & Kohout 1914) 223 s.

²¹ J. LACH, ‘Šustovy italské pobyty a jejich odraz v románu Cizina’ [v:] *Světová putování a česká knižní kultura* (Olomouc, SVK 2000) 47–56.

Під час Першої світової війни Й. Шусту через вік було звільнено від військової повинності. Він продовжував працювати у Празькому університеті. У 1916 р. його було обрано деканом філософського факультету та екстраординарним членом Академії наук і мистецтв²². Наступного року вийшов друком перший том його ґрунтовної монографії “Дві книги з історії Чехії”, у якому вчений подав вичерпну економічну, соціальну, політичну та культурну картину минулого своєї батьківщини за правління останніх Пршемисловичів²³. Видання відразу ж привернуло увагу наукової спільноти. Мабуть, найбільш ґрунтовну рецензію на нього підготував Ян Бедржіх Новак, на той час директор Архіву землі чеської²⁴. Рецензія була позитивною, хоча й містила деякі критичні зауваження. Стисло описавши події 1308 року у викладі вченого, рецензент підсумував: цим завершується чудова книжка Й. Шусту, з якою прощаємося, нетерпляче очікуючи на її продовження в другому томі²⁵. Відтак 1919 р. вийшла друга частина дослідження Й. Шусту, присвячена початковому періоду володарювання династії Люксембургів²⁶. Ця книжка так само удостоїлася розлогої рецензії Я. Б. Новака²⁷.

За своїм характером Йозеф Шуста був переважно консервативною людиною, а тому не брав активної участі в антиавстрійських заходах під час Першої світової війни. Щоправда, він позитивно сприйняв створення Чехословацької Республіки і активно долучився до її розбудови. З 15 вересня 1920 р. по 26 вересня 1921 року Й. Шуста працював міністром шкільництва та народної освіти в уряді Яна Черні²⁸. Однак він був більш схильний до наукової роботи, тому відійшов від політичної діяльності. Учений читав лекції в Празькому університеті, керував дисертаційними та дипломними роботами, писав (переважно у співавторстві) навчальні підручники й посібники. Упродовж 20-х років ХХ ст. Й. Шуста підготував низку книжок, у яких висвітлював

²² J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’, s. 8–19.

²³ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308* (Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1917) 530 s.

²⁴ J. B. NOVÁK, ‘Poslední Přemyslovci a Šustovo dílo’ [rec.] (1918) *XXIV Český časopis historický* 45–76.

²⁵ J. B. NOVÁK, ‘Poslední Přemyslovci a Šustovo dílo’, s. 76.

²⁶ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha druhá, Počátky lucemburské 1308–1320* (Praha, Česká akademie věd a umění, 1919) 323 s.

²⁷ J. B. NOVÁK, [rec.:] Šusta J. *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha druhá, Počátky lucemburské 1308–1320*. V Praze, nakladem České akademie věd a umění 1919, 8°, XI – 323 st. [v:] *Český časopis historický*, XXVII (1921) 442–460.

²⁸ *Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století. II., N–Ž*, Milan Churaň a kol.; 2. rozš. vyd. (Praha, Libri 1998) 207, 427; J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’, s. 18, 22–24; J. LACH, ‘Historik v politice: příklad Josefa Šusty’ (2003) 2 *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Politologica* 93–94.

проблеми нової історії Європи та світової політики у період із 1812 по 1914 роки²⁹. Деякі з них, зокрема з історії Європи, витримали по кілька видань.

У міжвоєнний період Й. Шуста був головним редактором проєкту “Історія людства”, який реалізувало видавництво “Мелантріх”. У книжках, що вийшли в цій серії, чеська історіографія репрезентувала власний погляд на світову історію³⁰. Учений також співпрацював з видавництвом Яна Лайхтера, зокрема працював над проєктом “Чеська історія”, в рамках якого він написав чотири книги, присвячені останнім Пршемисловичам, Йоанну Люксембурзькому та Карлові IV³¹. Однак при житті Й. Шусту друком вийшли лише перші дві книги³², тоді як дві інші було видано вже після його смерті³³. Крім того, Й. Шуста репрезентував чехословацьку науку на міжнародних конференціях та в різних культурно-освітніх установах. У 1923 р. він активно долучився до заснування Міжнародного комітету історичних наук у Брюсселі і став першим чехословацьким представником у цій організації. Учений брав також участь у роботі міжнародних конгресів історичних наук в Осло (1928), Варшаві (1933) та Цюриху (1938). Його молодший колега, історик Йозеф Полішенський (1915–2001), висловив думку, що в міжвоєнний період Й. Шуста був мандрівним послом чехословацької науки³⁴.

²⁹ J. ŠUSTA, *Dějiny Evropy v letech 1812–1870*, 3 sv. (Praha, Vesmír, 1922–1923) 305 s., 176 s., 180 s.; J. ŠUSTA, *Světová politika v letech 1871–1914* (Praha, Vesmír, 1924–1931) 6 sv.: I. *Svět zámořský, východ a Evropa až do berlínského kongresu* 235 s., II. *Trojspolek a francousko-ruská aliance* 299 s., III. *Rozmach imperialistických sklonů v světové politice* 237 s., IV. *Mezi haagskou a algecirskou konferencí* 276 s., V. *Vznik trojdhody a velmocenský výpad rakouský* 302 s., VI. *V soumraku světové srážky* 441 s.

³⁰ *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl první, Světla východu a Hellady*, hlavní redaktor JOSEF ŠUSTA, napsali JINDŘICH ČADÍK ... [et al.] (Praha, Melantrich 1940) 701 s.; *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl druhý, Římské imperium: jeho vznik a rozklad*, hlavní redaktor JOSEF ŠUSTA, napsali JOSEF DOBIÁŠ ... [et al.] (Praha, Melantrich 1936) 694 s.; *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl třetí, Základy středověku*, napsali JAROSLAV BIDLO ... [et al.], editor JOSEF ŠUSTA (Praha, Melantrich 1937) 768 s.; *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl čtvrtý, část první, Středověk vrcholný a stárnoucí*, hlavní redaktor JOSEF ŠUSTA (Praha, Melantrich 1942) 520 s.; *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku. Díl pátý, V branách nového věku (1450–1650)*, hlavní redaktor JOSEF ŠUSTA, napsali JAROSLAV BIDLO... [et al.] (Praha, Melantrich 1938) 731 s.; *Dějiny lidstva. Díl šestý. Bronzová skála moci státní (1650–1789)*, hlavní redaktor J. ŠUSTA (Praha, Melantrich 1939) 635 s.

³¹ J. LACH, ‘Laichterův projekt České dějiny v kontextu české nakladatelské práce’ (2008) 127 (1) *Časopis Matice moravské* 80–92.

³² J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II. část 1. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví* (Praha, J. Laichter 1935) 803 s.; J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II. část 2. Král cizinec (1308–1333)* (Praha, J. Laichter 1939) 602 s.

³³ J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II. část 3. Karel IV.: otec a syn 1333–1346* (Praha, Jan Laichter 1946) 535 s.; J. ŠUSTA, *České dějiny. Dílu II. část 4. Karel IV.: za císařskou korunou 1346–1355* (Praha, Jan Laichter 1948) 437 s.

³⁴ J. LACH, ‘Životní osudy historika Josefa Šusty’, s. 26–27.

Невдовзі після Мюнхенської змови, а точніше – у січні 1939 р., Йозефа Шусту було обрано головою Чеської академії наук і мистецтв. Згадану посаду він обіймав також під час Протекторату Чехії й Моравії, створеного за вказівкою Гітлера. За цей період Й. Шуста аж ніяк не скомпрометував себе як історик. Він не написав жодного рядка на підтримку нацистської ідеології чи рішень керівництва Протекторату. Щоправда, очолювати Академію наук і мистецтв у такий жакливий період було невдячною справою. Учений прагнув врятувати чеську науку та інтелігенцію, через що іноді був змушений виступати з пронімецькими промовами. До того ж, у 1944 р. нацистам вдалося змусити Й. Шусту приєднатися до Ліги проти більшовизму, яка мала бойкотувати чехословацько-радянський договір, укладений у грудні 1943 р., і продемонструвати єдність нації, яка нібито протистояла небезпеці східного більшовизму. Усі ці події призвели до погіршення здоров'я та психічного стану Йозефа Шусту.

Після звільнення Чехословаччини від нацистів, Й. Шусту відразу ж стали звинувачувати в колабораціонізмі. З відчаю через цькування та з остраху за його психічні наслідки учений вирішив добровільно покинути цей світ. Увечері 27 травня 1945 року Й. Шуста вийшов зі свого празького помешкання й кинувся у води Влтави... Причини своїх учинків під час війни він детально пояснив у передсмертному листі до тодішнього міністра шкільництва й освіти Зденека Неєдли (1878–1962)³⁵. Невдовзі ці нотатки було оприлюднено в пресі разом із листом Й. Шусту до свого учня й молодшого колеги професора Карла Стлоукала (1887–1957), в якому йшлося про те, щоб той подбав про його спадок (спогади, наукові праці тощо)³⁶.

Трагічний крок Й. Шусту глибоко вразив З. Неєдли. Про це, зокрема, свідчить його вступ до першого тому своєї праці “Історія чеського народу”, в якому він позитивно оцінює науковий доробок Й. Шусту. Відтак у 1955 р. до десятих роковин смерті Й. Шусту зусиллями Чехословацької академії наук, яку тоді очолював З. Неєдли, було впорядковано поховання Й. Шусту, що на Празькому кладовищі біля костелу св. Матвія, і встановлено там надмогильний знак у формі саркофагу³⁷. Крім того, З. Неєдли наполягав на виданні академією наук другої частини спогадів Й. Шусту і готувався

³⁵ ‘Josef Šusta (*19. února 1874 v Třeboni, †27. května 1945 v Praze)’ (1945) XVII(1–2) *Umění. Sborník pro českou výtvarnou práci* 67–68; Ks. ‘Profesor Josef Šusta mrtev’ (2/VI 1945) I (10) *Svobodné noviny. List sdružení kulturních organizací* 3; J. SLAVÍK, ‘Josef Šusta dobrovolně odešel’ (Praha, 3. června 1945) I(20) *Svobodné Slovo. Ústřední organ Čs. strany národné socialistické* 2; J. HANZAL, ‘Poslední dopis Josefa Šusty’ (1991) 13(3) *Dějiny a současnost* 51–54.

³⁶ ‘Šustův epilog’ (16/VI 1945, 17/VI 1945, 19/VI 1945) I(22, 23, 24) *Svobodné noviny. List sdružení kulturních organizací* 3, 3, 3; J. LACH, ‘Josef Šusta a Karel Stloukal: učitel a žák – vzor a pokračovatel?’ (2000) 29 *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Historica* 139–140.

³⁷ J. HANZAL, ‘Poslední dopis Josefa Šusty’, s. 51; Z. NEJEDLÝ, *Dějiny národa českého. Díl první, Starověk* (Praha, Svoboda 1949) 451 s.

написати до неї передмову. Та смерть ученого унеможливила реалізацію його наміру. Спогади все ж таки вийшли, щоправда, з післямовою іншого відомого чеського історика Йозефа Мацека (1922–1991)³⁸.

Повертаючись до досліджень з історії Чехії доби правління останніх Пршемисловичів, зауважимо, що ще в 1895 р. у першому річнику “Чеського історичного часопису” Й. Шуста опублікував розлогу статтю про Завіша з Фалкенштейна, яка стала основою для здобуття наукового ступеня доктора філософії. У другому річнику згаданого видання вийшла невелика замітка вченого про чеського короля Пршемисла Отакара II (1253–1278)³⁹. Ставши професором Празького університету, Й. Шуста більш активно зосередився на дослідженні історії Чеського королівства другої половини XIII – початку XIV століть. Так, у 1915 р. він опублікував кілька статей про чеських правителів цього періоду: одну – про Пршемисла Отакара II⁴⁰ і дві – про його сина і спадкоємця Вацлава II (1278–1305)⁴¹. В результаті, було закладено основи для написання ґрунтовного дослідження “Дві книги чеської історії”. Перша з них має назву “Останні Пршемисловичі та їхня спадщина”, а друга – “Перші Люксембурги”. Цей двотомник є знаковим у науковому доробку Й. Шусти. При його написанні він застосував свій критичний аналіз та синтез і водночас продемонстрував мистецтво порівняльного методу для всебічного висвітлення політичного, економічного, соціального та культурного життя Чеського королівства на завершальному етапі Високого Середньовіччя.

Для висвітлення нашої теми важливе значення має перша книга дослідження Й. Шусти. Її перші два розділи знайомлять нас із господарськими та суспільними факторами, на тлі яких розгортаються важливі політичні події боротьби Пршемисловичів та Габсбургів за панування над Центральною Європою. Назва першого розділу – “Празькі гроші” (*Groše pražské*) – здається досить дивною. Однак цією назвою Й. Шуста, який розглядає історію переважно під кутом господарського становища чеських земель, дає зрозуміти, в чому саме він вбачає ядро неймовірного зростання могутності династії Пршемисловичів у другій половині XIII – на початку XIV ст. Гроші, на його думку, відкривають шлях до свободи, приносять звільнення від традиційної взаємної залежності⁴². Запровадження жвавого грошового обігу мало далекоглядні наслідки і позитивний вплив на соціальну структуру

³⁸ J. MAČEK, ‘Doslov’ [v:] J. ŠUSTA, *Mladá léta učňovská a vandrovní... Vzpomínky II.*, s. 417–419.

³⁹ J. ŠUSTA, ‘Kritické příspěvky k dějinám Přemysla II. Otakara’ (1896) II *Český časopis historický* 203–209.

⁴⁰ J. ŠUSTA, ‘Kritické příspěvky k počátkům Přemysla II. Otakara’ (1915) XXI *Český časopis historický* 12–39.

⁴¹ J. ŠUSTA, ‘Skládal Václav II. básne milostné?’ (1915) XXI *Český časopis historický* 217–246; J. ŠUSTA, ‘Václav II. a koruna polská’ (1915) XXI *Český časopis historický* 313–341.

⁴² J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, s. 1–6.

суспільства, тож Й. Шуста акцентує на тих змінах, які відбулися в Чеській державі в XIII столітті.

Розкриваючи економічні та соціальні передумови політичного розквіту Чеської держави за правління останніх Пршемисловичів, історик дійшов висновку, що це було зумовлене, передусім, багатими покладами срібла та руди. Станом на середину XIII ст., після того, як було розвідано поклади руди в Їглаві та на сусідній чеськоморавській височині, країна перетворилася в класичний регіон середньовічної гірничої справи⁴³. Невдовзі Чеське королівство охопила срібна лихоманка. Вона досягла свого піку тоді, коли за правління Вацлава II у Кутній Горі було відкрито великі поклади срібла, які виявилися багатшими, ніж будь-де в Центральній Європі. Запаси цього цінного металу вивели чеські землі на чільні позиції у сфері європейських інтересів. “Срібло, видобуте з наших копалень на світло Боже, було ... головним поштовхом для швидкого розвитку, який також мав дуже потужні соціальні наслідки як для нижчих, так і для вищих суспільних верств, й істотно збагатив усе життя в країні”, – наголошує дослідник⁴⁴.

Економічний поступ спонукав до заснування нових міст, до появи міцних маєтків шляхти й духовенства, зростання чисельності містян та простого люду. У першій книзі Й. Шуста пояснив, чому заснування міст стало передумовою для нового поділу праці в суспільстві. Водночас це вплинуло на інші соціальні групи населення. Учений дуже вдало виокремив у міському середовищі дві типові верстви – купців та ремісників – та описав їхні економічні, виробничі та ментальні відмінності⁴⁵.

Наявність міського ринку стимулювало розвиток села та виникнення напіввільної категорії селянства. Історик докладно простежив зв'язок між міською та сільською колонізацією і дійшов висновку, що саме це привело до розвитку торгівлі. В умовах господарської конкуренції зроста національна і станова свідомість вищих аристократичних верств і зародився економічний раціоналізм. Щоправда, деякі сучасні дослідники вважають, що, хоча Й. Шуста й добре розумів економічні умови соціального та політичного поступу, він усе ж переоцінив вплив срібла та грошей на соціальні верстви та на послаблення відносин між сеньйором та підданими⁴⁶.

У своїй роботі Й. Шуста також описав переваги німецької колонізації для внутрішнього розвитку Чеського королівства. При цьому, він лише робить натяк на майбутні негативні наслідки колонізаційних процесів, що

⁴³ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, s. 48.

⁴⁴ *Ibid.*, s. 58–59.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 54–81.

⁴⁶ FR. KUTNAR, J. MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví: od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století, 2., přeprac. a dopl. vyd.* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997) 506.

привели до етнічного поділу країни та до наростання суперечностей між чехами й німцями. Так, у передмові до другої книги Й. Шуста, зокрема, пише, що “...чеська земля, як ніколи до цього, була пройнята з усіх боків повільною німецькою інвазією, яка наповнила її густою мережею сільських поселень, гірничих та міських, що були тут і там розкидані, однак, уже явно зливалися в суцільні острови й пояси. Країна, яка на початку XIII ст. все ще була майже повністю слов'янською, протягом одного століття стала, очевидно, двомовною, і німецькі «гості» відкрито твердили, що вони приїхали сюди не лише працювати, а з наміром правити і використовувати свої більші господарські сили в усіх напрямках”⁴⁷.

Наприкінці розлогого першого розділу Й. Шуста висвітлює монетну реформу Вацлава II: запровадження нового платіжного засобу – т. зв. празького гроша (*grossi pragenses*) з досить високим вмістом срібла. Дослідник порівнює цю монету та її застосування у всьому господарському житті Чехії й сусідніх країн зі славним срібним турським грошем (“*grossus turonensis*”), який почав карбувати французький король Людовік IX Святий (1226–1270). Крім того, Й. Шуста розповідає про внесок флорентійських майстрів у розвиток монетної справи в Празі. Він також вказує на важливу роль празького гроша в економічному розвитку Центральної Європи. Таке саме значення мав для Західної Європи турський гріш. Поява ж празького гроша, підсумовує вчений, тривалий час була тісно пов'язана зі згадкою про Вацлава II⁴⁸.

Другий розділ книги “Король і чеська шляхта” (*Král a panstvo české*) Й. Шуста присвятив Вацлаву II. Дослідник чи не вперше вдається до аналізу психологічного портрету цього незвичайного монарха. В його особі Й. Шуста вбачає новий тип державця, який приходить на зміну середньовічним рицарським королям. Чеський володар управляє своєю імперією вже не з коня, а з канцелярії і, звичайно ж, із залученням радників. Учений детально розглядає різні аспекти життя Вацлава II, його правничі й теологічні уподобання, його інтерес до мистецтва й літератури, його любов до розкоші і прагнення до насолоди⁴⁹.

Заслугує на увагу порівняння Вацлава II з французьким королем Філіппом IV Красивим (1285–1314) та його легістами. Вони, так само, як і радники Вацлава II, стали противагою вельможній знаті. Подібно до Франції за Філіппа IV Красивого, у Чеському королівстві формується новий погляд на державу. При дворі Вацлава II, зокрема, поширюються ідеї абсолютизму, які спираються на римське право. З цим пов'язане прагнення короля

⁴⁷ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha druhá, Počátky lucemburské 1308–1320*, s. VIII.

⁴⁸ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, s. 92–103.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 104–121.

кодифікувати правові норми у Чехії, задля чого в країну було запрошено італійського юриста Гоцо Орвієтського. Однак своїми намірами, що мали, як наголошує Й. Шуста, аналогії і в інших країнах Європи (Англії, Франції, Іспанії), Вацлав II наразився на протидію шляхти. Вона вбачала в писаному законі загрозу для своїх прав і стала на заваді його запровадженню.

У зв'язку з цією реформою історик розглядає і прагнення Вацлава II застосувати в Празі університет, що також наштовхнулося на опір знаті. Автор наголошує, що причиною такої протидії шляхти було побоювання, що нова інституція підсилить королівську владу. Єдине, що вдалося здійснити Вацлавові II, – видати з допомогою Гоцо Орвієтського комплекс правових норм “*Jus regale montanorum*”, яким регулювалися відносини між рудокопами, власниками та королівською палатою⁵⁰. Згодом це т. зв. Кутногорське право послужило зразком для інших країн, особливо Угорщини.

У третьому розділі книги Й. Шуста висвітлює зовнішню політику Вацлава II, його боротьбу за польську та угорську корони. Для реалізації планів чеського короля об'єднати під своєю владою польські землі потрібно було згоду папської курії, яка вважала цей регіон леном Апостольського престолу. Дипломатичні зусилля Вацлава II в Римі не принесли успіху, позаяк папа Боніфачій VIII (1294–1303) у 1295 р. відновив королівський титул і надав його великопольському й краківському князеві Пшемислові II (1279–1296). Однак того наступного року було вбито і серйозним суперником Вацлава II став князь Владислав I Локетек (1275–1333), якого прагнула посадити на трон великопольська шляхта. Слід відзначити, що Й. Шуста психологічно виважено характеризує цього суворого воїна, який був повною протилежністю чеському королю.

Підкорення Владислава I Локетка, на думку вченого, сталося через його фінансові труднощі, які й загнали нещасного П'ястовича в тенета чеської політики. Відтак не виникало жодних перешкод на шляху до отримання Вацлавом II польської корони. У 1300 р. в Гнезно відбулася коронація Вацлава II. Серед причин посадити на трон саме його Й. Шуста наводить також спорідненість поляків і чехів, а ще наголошує на мовній близькості цих двох народів. З польською короною овдовілий Вацлав II отримав і руку принцеси Рикси, доньки покійного Пшемисла II Великопольського⁵¹.

Окресливши становище Угорщини у XIII ст., Й. Шуста аналізує рішення Вацлава II поборотися за трон цієї країни після того, як зі смертю на початку 1301 р. короля Андраша II вимерла чоловіча лінія династії Арпадовичів. На думку вченого, перш ніж зважитися на такий крок, який мав далекоглядні наслідки, чеський володар все добре обміркував, і його вчинок не був

⁵⁰ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, s. 251–259.

⁵¹ *Ibid.*, s. 291–317.

необачним. При цьому, Й. Шуста вказує на головного ініціатора обрання чеського королевича Вацлава на угорський трон. Ним був краківський єпископ Ян Муската. Вчений висловлює цікаве припущення, що Ян Муската передусім переймався життєдіяльністю Краківщини, а для цього Вацлавові II потрібно було мати Угорщину у сфері свого впливу. Йшлося про торговий шлях із Кракова до Буди, позаяк Польща мала більш розвинені господарські зв'язки з Угорщиною, ніж Чехія. Дослідник наводить також інші причини, які спонукали Вацлава II домагатися корони св. Іштвана: запорука тривалого миру в Центральній Європі, який у минулому часто порушувався через чесько-угорські війни, а також перспективи створення поряд зі Священною Римською імперією потужної монархії⁵².

“Від моря до моря, від Балтики до Адріатики, – пише Й. Шуста, – мали простягатися володіння Пршемислового роду і в ту хвилину, коли в Столичному Велеграді на молодій Вацлавовій голові опинилася корона св. Іштвана, найсміливіший сон його батька здавався реальністю”⁵³. Однак згодом виявилось, що вся ця незвичайна будівля, як повідомляє штирійський хроніст, стоїть на крихкому піску. Відтак автор вказує на труднощі, які спіткали чеського правителя в Угорщині. Йдеться передусім про опір папської курії, адже Боніфатій VIII робив усе для того, аби угорським королем став Карл Роберт Анжу, представник неаполітанської гілки французької королівської династії. Досить швидко до боротьби проти Вацлава II долучився й німецький правитель Альбрехт I Габсбург (1298–1308).

Четвертий розділ книги Й. Шусти має назву “Проти папи і римського короля” (*Proti papeži a králi římskému*). У ньому автор акцентує на кризових моментах правління Вацлава II, коли йому довелося воювати з двома найвищими очільниками християнського світу. В Угорщині чеська влада наштотнулася на протидію Альбрехта I Габсбурга, позаяк коронація Вацлавового сина могла призвести до зміни рівноваги в регіоні. Крім того, Альбрехт I прагнув забезпечити майбутнє шести своїх синів, і ці плани прагнув реалізувати у володіннях недружньої щодо нього родини Веттінів, зокрема в Тюрингії, Остерланді, Плайсенланді та Месені. Однак тут йому на заваді була могутність Вацлава II⁵⁴.

Несподіваний поворот французької політики і розрив відносин Філіппа IV Красивого з Боніфатієм VIII спричинили зміну ситуації. Папська булла “Unam sanktam” (листопад 1302 р.), яка підпорядковувала світську владу римській курії, переконала французького короля в тому, що перемовини з Боніфатієм VIII безперспективні. Натомість папа став зближуватися

⁵² J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, s. 341–342.

⁵³ *Ibid.*, s. 348.

⁵⁴ *Ibid.*, s. 361–363.

з Альбрехтом I Габсбургом, який пообіцяв рішуче підтримувати Карла Роберта Анжу у його намаганнях здобути угорську корону.

Альянс Боніфация VIII з Альбрехтом I Габсбургом постав, як пише Й. Шуста, “для спільної боротьби проти романської та слов’янської могутності”⁵⁵. Тож цілком логічним було намагання Чехії та Франції укласти договір про взаємодопомогу. Уже весною 1303 р. проєкт відповідної угоди було підготовлено, однак нерішучість Філіппа IV Красивого, а згодом і смерть Боніфация VIII унеможливили укладення такого союзу. Новий папа Бенедикт XI (1303–1304) не мав наміру продовжувати антифранцузьку політику свого попередника⁵⁶. Невдовзі Вацлавові II довелося забрати свого сина з Буди, відмовитися від угорської корони й протистояти вторгненню Альбрехта I Габсбурга у Чеське королівство. Напад було відбито, але сам Вацлав II не довго втішався з цього успіху.

Останній, п’ятий, розділ книжки Й. Шуста охоплює період із 1305 по 1308 р. Тут учений розглядає такі питання, як смерть від сухот Вацлава II, обрання на чеський трон та перші кроки правління його шістнадцятилітнього сина Вацлава III, вбивство цього юного Пршемисловича в Оломоуці (1306 р.) під час походу на Польщу задля підтвердження прав на тамтешню корону. Позаяк Вацлав III виявився останнім представником династії Пршемисловичів по чоловічій лінії, то відразу ж розгорілася боротьба за успадкування чеського трону, до якої активно долучився і Альбрехт I Габсбург. Події, власне, доведено до його смерті⁵⁷.

Слід відзначити, що Й. Шуста досить стримано ставиться до Вацлава III. Учений відзначає, що молодий володар просто не міг впоратися з управлінським завданням так, як його батько, який у цьому напрямку випереджав свою добу. Король Вацлав III не надто серйозно ставився до державотворчої діяльності. Йому взагалі не подобалася правничо-паперова атмосфера батьківського двору, тривалі наради з питань управління в тісному приміщенні, регулярний контроль за канцелярією і податковими надходженнями. Проживання в Угорщині посеред безладу лише посилювало таке, не надто серйозне, ставлення до своїх королівських функцій. Короля Вацлава III більше вабило товариство брутальних магнатів, ніж коло радників із середовища ченців і метких легістів, панування для нього означало, передусім, жити з почуттям свободи, яке дає влада⁵⁸.

Таким чином, політичний розвиток Чеського королівства Й. Шуста розглядає в європейському контексті. Він позначений великодержавними зу-

⁵⁵ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, s. 367–373.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 385.

⁵⁷ *Ibid.*, s. 423–524.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 442.

силями кількох могутніх правлячих династій, ускладнений теократичними устремліннями Риму і внутрішнім протистоянням за владу в державі між монархом та станами, що формувалися. У розділах, присвячених політичній боротьбі останніх років правління Пршемисловичів та початковому періоду урядування Люксембургів, учений демонструє своє вміння характеризувати психологічні портрети протагоністів з кола правителів, шляхти й духовенства.

Отже, “Дві книги чеської історії” Й. Шусты – це унікальне дослідження, присвячене важливим політичним, економічним та соціальним перетворенням чеського суспільства у другій половині XIII – на початку XIV століття. У 1926 році вийшло друге видання цієї праці. У передмові автор відзначає, що минуло вже кілька років, як двотомник повністю розпродано, і лише через це він наважився на його друге видання, не зробивши, як обіцяв раніше, більш докладне обґрунтування деяких своїх висновків. У нього не було можливості виконати це через зайнятість, у зв’язку з написанням узагальнюючого дослідження з модерної історії. Але вчений не втрачав надії повернутися до цієї справи згодом⁵⁹. І лише після того, як Й. Шуста долучився до проекту “Чеська історія”, ініційованого видавництвом Яна Лайхтера, він спромігся доповнити і навіть хронологічно розширити свою працю про останніх Пршемисловичів.

Слід відзначити, що спочатку редактором проекту “Чеська історія” був відомий учений, професор Вацлав Новотний (1869–1932). Він планував також самостійно написати історію Чехії до 1437 р., тобто до кінця гуситських воєн та смерті Сигізмунда Люксембурга. Утім В. Новотний підготував лише три частини першого тому, які охоплювали події від найдавніших часів до 1253 р. і були видані при житті вченого. Через хворобу В. Новотний не зміг завершити четверту частину першого тому “Чеської історії”, яка з 1931 р. виходила окремими зшитками. На момент його смерті вийшло 16 зшитків, у яких висвітлено історію Чеського королівства упродовж 1253–1273 років, тобто більшу частину одноосібного правління Пршемисла Отакара II. У 1937 р. оприлюднений В. Новотним матеріал було видано окремою книжкою⁶⁰.

Після смерті В. Новотного головним редактором проекту став Каміл Крофта (1876–1945). Як відомо, в рамках цього проекту Й. Шуста підготував чотири фундаментальні частини другого тому “Чеської історії”, у яких простежив період від трагічного кінця Пршемисла Отакара II до початку самостійного володарювання Карла IV. Перша з них, яка складається з трьох книг, торкається історії Чехії останньої третини XIII – початку XIV ст.

⁵⁹ J. ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějin: Kus středověké historie našeho kraje*. 1. kniha, *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*, 2. vyd. (Praha, Argo: Česká akademie věd a umění, 1926) VIII.

⁶⁰ Див.: І. Ліхтей, ‘Внесок Вацлава Новотного у вивчення історії середньовічної Чехії’ (2020) 8 *Історичний часопис з богемістики і словакістики*, упоряд. І. Ліхтей 77–79, 86.

Саме тут учений розглянув той етап чеської історії доби правління останніх Пршемисловичів, дослідження якого не встиг завершити В. Новотний: найбільш важливі моменти володарювання Пршемисла Отакара II, а також період правління його сина Вацлава II і внука Вацлава III.

У передмові до книжки Й. Шуста відзначив, що дві третини цієї першої частини другого тому становить новий матеріал, передусім, коли йдеться про кризу й падіння могутності Пршемисла Отакара II, а також про подальший перебіг подій, аж до кінця XIII ст. Відтак учений наголосив, що під час дослідження основних проблем чеської історії початку XIV ст. він використав матеріал першого тому “Двох книг чеської історії”, але при цьому повторно простудіював опрацьовані джерела й залучив монографічні праці останніх років⁶¹.

Заслуговує на увагу оцінка Й. Шустою результатів діяльності Пршемисла Отакара II. Він вважає цього короля одним із *“тих, хто перемістив чеський народ глибоко у вогнище всесвітньої історії не в якості пасивного наповнювача, поставленого на самісінський край латинського культурного світу, а в якості визначного трудівника у побудові майбутньої європейської долі”*⁶². У такий спосіб учений акцентує на тій важливій ролі, яку відігравав Пршемисл Отакар II у житті не лише Чеського королівства, але й багатьох інших державних утворень тогочасної Європи.

Щодо найважливіших подій, до яких був причетний Пршемисл Отакар II, то в першій книзі Й. Шуста детально висвітлив такі: спроба цього володаря здобути німецьку корону у 1255 р., а відтак можливості отримати її в 1271 р., його перемога над військами угорського короля Бели IV у битві під Гройсенбрунном, внаслідок якої він заволодів усією спадщиною австрійських герцогів Бабенбергів, також суперечки зі шляхтою, відносини з німецьким королем Річардом Корнуольським (1257–1272) та протистояння з його наступником Рудольфом I Габсбургом (1273–1291), яке закінчилося загибеллю чеського монарха. Друга частина присвячена Вацлаву II та Вацлаву III, а третя – подіям 1306–1308 років, коли вирішувалася доля спадщини Пршемисловичів.

Отже, Й. Шуста зробив значний внесок у вивчення історії Чехії доби правління останніх Пршемисловичів. І його фахові оцінки щодо соціально-економічного та політичного розвитку країни на завершальному етапі Високого Середньовіччя не втратили своєї актуальності.

⁶¹ J. ŠUSTA, *České dějiny*. Dílu II. část 1. *Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, s. II.

⁶² *Ibid.*, s. 7.

Павло Гайдєнко

СКІЛЬКИ РАЗІВ КИЇВ ГРАБУВАВСЯ У ДОМОНГОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД?

DOI: 10.5281/zenodo.6350278

За всієї удаваної самоочевидності очікуваних відповідей на сформульовану в назві статті проблему, доводиться визнати, що відповісти на це питання складно. По-перше, що слід розуміти під Києвом? По суті, потрібно визначитися з тим, що можна вважати містом і наскільки виправдано включати в нього приміські князівські замки, села і монастирі. По-друге, важливо визначитися, що вкладається в поняття грабіж? У цього явища є юридична складова¹, обумовлена нормами Руської Правди, згідно з якою, розграбування, як і потік, розглядалися в якості найбільш суворого виду покарання². Але він може бути наповнений і емоційним змістом, що включає в поняття

---

¹ Під грабежем могли розуміти як злочин, так і розправу. Примітно, що Візантія не знала такого поняття, як “грабіж”. На відміну від “гатыбы”, крадіжки (таємного заволодіння майном), “грабіж” – був публічним відбиранням майна, що походив від “грабежу-покарання” (И. Ю. Малькова, *Грабеж: вопросы классификации, дифференциации ответственности и индивидуализации наказания*, автореф. дисс. к.ю.н. (Саратов 2009) 11–12; Э. В. Георгиевский, *Система и виды преступлений в уголовном праве Древней Руси* (Москва 2013) 115–116). Таким чином, грабіж не мав, безумовно, негативного значення і за певних умов розглядався в якості свого роду інструменту встановлення справедливості, тобто сприймався в якості позитивного явища.

² ‘Суд Ярославль Володимирич Правда Русьская [Пространная редакция]’ [в:] *Российское законодательство X–XX веков: В 9 т.*, т. 1: *Законодательство Древней Руси*, отв. ред. В. Л. Янин (Москва, Юридическая литература 1984) 64 [ст. 7], 66 [ст. 35], 70 [ст. 83]; *Правда Русская*, т. 2: *Комментарии*, сост. Б. В. Александров, В. Г. Гейман, Г. Е. Кочин, Н. Ф. Лавров и Б. А. Романов; под ред. Б. Д. Грекова (Москва; Ленинград 1947) 290–296, 368–373, 587–591; А. Н. Федорова, ‘Ретроспективная юридическая ответственность за нарушения по Русской Правде’ [в:] *Памятники российского права: В 35 т.*, т. 1: *Памятники права Древней Руси*, под. общ. ред. Р. Л. Хачатурова (Москва 2013) 257–258, 260–263.

“грабіж” будь-яке насильницьке вилучення майна, що супроводжується загрозою для життя господаря цього майна. Причому, в першому випадку “розграбування” оцінювалося як позитивне явище. У другому ж випадку – це безперечне зло, яке загрожувало життю. Втім, поняття “життя (жизни)” у староруській свідомості також мало колосальний обшир смислів. Крім біологічної та духовної форми, розуміння “життя” включало в себе уявлення про майно, найважливіший чинник і одночасно гарант духовного і фізичного існування³. По-третє, беручи до уваги, що Київ неодноразово переживав зміну влади, дуже важливо з’ясувати, чим похід 1169 р., що пов’язується з ім’ям Андрія Юрійовича, відрізнявся від аналогічних походів, метою яких також було відвоювання київського столу.

Київ, його передмістя, городи, монастирі, міста і князівські резиденції неодноразово ставали об’єктом посягання з боку тих, хто бажав скористатися багатствами величезного, за мірками середньовіччя, міста, і число таких замахів велике.

У 968 р., залишений князем Святославом, Київ зіткнувся з печенізькою загрозою. Однак місто вистояло і витримало блокаду⁴.

У 980 р. на Русі між дітьми Святослава почалася усобиця. До Києва, в якому зачинився Ярополк, приступив Володимир Святославич. Однак

³ Саме так зазначено княже майно в літописанні. За підрахунками В. Колесова, тільки між 1146 та 1169 рр. слово “жизнь” у сенсі “нерухоме майно” зустрічається 14 разів (В. В. Колесов, *Древнерусская цивилизация. Наследие в слове*, Словоуказатель – Н. В. Колесова; отв. ред. О. А. Платонов (Москва 2014) 64). На думку істориків права, у староруських реаліях власність і життя її володаря нерідко зливалися, являючи собою щось ціле (А. Богдановский, *Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого* (Москва 1857) 101; Э. В. Георгиевский, *Система и виды преступлений в уголовном праве Древней Руси*, с. 113). Аналогічне ставлення до “жизні” характерно і для канонічно-правової культури, яка розглядала замах на майно в якості одного з найтяжчих злочинів, що не лише допускала у деяких випадках вчинення самосуду над злодієм (“Суд Ярославль Володимерич Правда Руськая [Пространная редакция]”, с. 124 [ст. 40]; *Правда Русская*, т. 2: *Комментарии...*, с. 387–389), але й позбавляла викритого у крадіжці можливості стати священиком. Так, наприклад, “Вопрошание Кирика”, що покликається на авторитет правил Йоана Постника, цілком переконливо демонструє, що особа, винна у крадіжці, не могла бути висвячена у священний сан (“Вопросы Кирика, Саввы и Ильи, с ответами Нифонта, епископа Новгородского, и других иерархических лиц” [в:] *Русская историческая библиотека*, т. 6: *Памятники канонического права*, ч. 1: *Памятники XI–XV в.* (Санкт-Петербург 1880), стб. 46 [Кирик. 83]; В. В. Мильков, Р. А. Симонов, “Кирик Новгородец: учёный и мыслитель” [в:] *Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты*, вып. VII (Москва 2011) 288; 455 [зноски 153, 154]). Більш того, матеріальні покарання у вигляді розграбування і значних штрафів щодо винних розглядалися в якості найбільш демонстративних і одночасно важких форм суспільної розправи, оскільки прирікали людину на страждання і позбавляли її існування будь-якої надійної матеріальної опори.

⁴ *Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ)*, т. 2: *Ипатьевская летопись* (Москва, Языки славянской культуры 2001), стб. 53–54.

внаслідок зради боярина Блуда, який вступив у перемовини з Володимиром, Ярополк залишив місто. Зрадник переконав Ярополка про уявний намір киян відкрити Володимирові ворота і видати йому свого князя. Тому Ярополк не став обороняти місто. Як наслідок, Володимир вступив до Києва без бою⁵.

У 1016 (1017) р. в період правління Святополка до Києва приступили новгородські дружини Ярослава. Битва між суперниками розгорнулася на берегах Дніпра. Вступ у місто Ярослава супроводжувався локальною пожежею, що знищила київські церкви⁶.

У 1018 році в Київ вступили союзні війська Болеслава і Святополка. За велінням Болеслава Святополк розмістив у місті “на кормь” свою дружину. Однак незабаром почалося побиття поляків. Як наслідок, король покинув Київ, взявши з собою великий обоз з Анастасом Корсунянином і сестрою Ярослава Мудрого. Вивезені Болеславом багатства були результатом не грабежу, а оплатою за надані військові послуги. На цій же підставі правитель Польщі зайняв Червенські гради⁷. Того ж року, внаслідок нового походу Ярослава, підтриманого варягами, Святополк знову покинув Київ⁸.

У 1019 р. на кордонах Київської землі, на Альгі, знову розігралася нова грандіозна битва між Святополком і Ярославом⁹.

У 1024 р. Мстислав Тмутараканський, що зберігав до того нейтралітет, скориставшись відсутністю в Києві Ярослава, який перебував на той час у Новгороді, спробував зайняти київський стіл, проте не був прийнятий киянами. Розвернувшись, він пішов і зайняв Чернігів¹⁰.

У 1034 р. до Києва підступили печеніги. На полі за містом сталася нова грандіозна битва, в результаті якої Ярославу вдалося розбити печенігів¹¹.

Примітно, що після смерті Ярослава Мудрого, що сталася 1055 р., зміна влади в Києві, яка, ймовірно, супроводжувалася тим, що на престолі в Києві

---

⁵ ПСРЛ, т. 2, стб. 64–65.

⁶ ПСРЛ, т. 2, стб. 129–130; М. Б. СВЕРДЛОВ, *Латиноязычные источники по истории Древней Руси IX–XIII вв. Германия. “Правда Русская”. История текста. Избранные статьи* (Санкт-Петербург 2017) 72–73, прим. 60–64.

⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 130–131; ТИТМАР МЕРЗБУРГСКИЙ, ‘Хроника’ [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Н. ДЖАКСОН, И. Г. КОНОВАЛОВОЙ и А. В. ПОДОСИНОВА, т. 4: *Западноевропейские источники*, сост., пер. и коммент. А. В. НАЗАРЕНКО (Москва 2010) 79–83.

⁸ “и поиде Ярославъ на Стополка. и победи Ярославъ Стополка. и бежа Стополкъ. въ Печенеги” (ПСРЛ, т. 2, стб. 131).

⁹ “Приде Стополкъ с Печенеги в силе тяжьце и Ярославъ собра множество вои. и взииде противу ему на Альго” (ПСРЛ, т. 2, стб. 131–132).

¹⁰ “Ярославъ сущю в Новгороде . приде Мьстиславъ. ис Тьмуторокана. Киеву. и не приша его Кыяне” (ПСРЛ, т. 2, стб. 134–135).

¹¹ “и саша предъ городомъ. а Печенезе приступати начаша. соступишася на месте. идеже есть ныне стая Софья митрополя Роуская. бе бо тогда поле вне града. и бе сеча зла и одва одолевь к вечеру Ярославъ” (ПСРЛ, т. 2, стб. 138–139).

спочатку сів Святослав, а потім прийшов йому на зміну Ізяслав, відбулася мирним шляхом. Ймовірно, це пояснювалося дотриманням братами умов заповіту, складеного батьком¹².

У 1068 р. “Придоша иноплемєнници. на Рускую землю. Половци мнози”. На Альгі відбулася битва, в результаті якої союзні дружини Ярославичів були розбиті¹³. Ізяслав та Всеволод, що пішов з ним, зачинилися в Києві. В умовах навислої над містом і його передмістями загрози кияни зібрали віче, зажадавши від свого князя роздати зброю і продовжити боротьбу з половцями. Очевидно, містян хвилювала доля не Києва, який був добре укріплений і неприступний, а їх володінь, що перебували за міськими стінами. Половці, що перейшли Дніпро, “розсипалися загонами” по київській землі і піддали розграбуванню господарства мешканців стольного граду¹⁴. Втім, розповідь дозволяє зробити висновок, що в умовах, що склалися, від Ізяслава Ярославича очікували рішучих дій. Однак князь, який боявся власних містян більше, ніж половців, не послухав вимогу віча, викликавши загальне роздратування і тим самим спровокувавши міське повстання, в якому взяли участь як самі кияни, так і “людьє кыевстии”¹⁵, що повтікали з округи у Київ. Судячи з усього, в колі киян вже давно зріло невдоволення князем¹⁶. Під час міського заворушення з волі віча був не тільки звільнений з поруба і “прославлен” на княжому дворі Всеслав Полоцький, але й підданий розграбуванню княжий

---

¹² Заповіт або “ряд” (у даному випадку передсмертний договір) Ярослава Мудрого, який визначив спадкування столів і регламентував відносини між братами, став свого роду реформою. З одного боку, заповіт встановлював режим родового сюзеренітету або братнього співволодіння. Цей принцип добре вписувався в європейську, франкську, польську, чеську практику успадкування столів. З другого боку, “ряд” закладав основи для виникнення принципу “отчини”. Надалі ця норма була закріплена в рішеннях княжого з’їзду 1097 р. (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 149–150, 230–231; А. В. Назаренко, *Древняя Русь и славяне (историко-филологические исследования)* (Москва, ИВИ РАН 2009) 7–9, 43–46; Л. В. Мининкова, *Князь и дружина Древней Руси: исследование форм общественно-политических отношений раннего русского Средневековья* (Москва; Санкт-Петербург 2018) 133–134).

¹³ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 156–157.

¹⁴ М. С. Грушевский, *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия* (К. 1891) 68–69.

¹⁵ Найвірогідніше, під цими людьми слід розуміти не київських дружинників у властивому розумінні, а широкий пласт різних груп: залишки розбитого київського ополчення і мешканців сіл Київської землі, тобто “маси” міського і сільського населення Київської землі, як про це припустив І. Фроянов (И. Я. Фроянов, *Древняя Русь IX–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть* (Москва 2012) 136, 146).

¹⁶ М. Н. Тихомиров, *‘Крестыанские и городские восстания на Руси XI–XIII вв.’* [в:] М. Н. Тихомиров, *Древняя Русь* (Москва 1975) 100–101; В. В. Мавродин, *Народные восстания в Древней Руси. XI–XIII вв.* (Москва 1961) 61; В. И. Бутанов, *Очерки истории классової борьбы в России XI–XVIII вв.* (Москва 1986) 17.

двір¹⁷. При цьому, як добре помітив М. Грушевський, про “жодні інші буйства, грабежі літопис не орозповідає”, а “народний рух, як він подається в літопису, має стриманий, послідовний характер”¹⁸.

У 1069 р. в Києві знову змінилася влада. З міста втік Всеслав, а старші Ярославичі, незважаючи на відчайдушні прохання киян зайняти порожній княжий стіл, відмовилися від таких перспектив. Як наслідок, союзні війська Ізяслава та польського короля Болеслава зайняли місто. Однак напередодні в Київ вступив Мстислав Ізяславич, який вчинив над киянами розправу, що завершилася стратою вісімдесяти знатних киян, а також численними осліпленнями і “погубленнями”¹⁹. Поляки були розміщені в київських дворах на “покормь”, проте вже незабаром почалося побиття Ізяславових союзників, що спонукало Болеслава до якнайшвидшого залишення недружнього Києва. Про жодні пограбування киян ні літописання, ні латиномовні джерела не повідомляють²⁰.

1073 р. Київ знову пережив зміну влади. У місто, залишене Ізяславом, вступили дружини Святослава і Всеволода. Літописання і західноєвропейські джерела не повідомляють про жодні труднощі в житті Києва і погрози на адресу містян. Ізяслав виїхав із міста зі своєю дружиною і величезним багатством, найімовірніше, з княжою казною. Судячи з усього, вивезені Ізяславом скарби розглядалися усіма, хто їх бачив, як власність вигнаного князя, що знайшло своє відображення зокрема в суперечках, що виникли навколо цього обозу в Європі²¹.

---

¹⁷ “и поставиша и среде двора княжа. и дворъ княжь разыграбиша. бещисленное множество. злата и сребра. и кунами и скарою” (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 160–161).

¹⁸ М. С. Грушевский, *Op. cit.*, с. 70.

¹⁹ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 163.

²⁰ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 162–163; Галл Аноним, ‘Хроника и деяния польских королей’ [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова, т. 4: *Западноевропейские источники*, сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко (Москва 2010) 174.

²¹ По суті, обоз з коштовностями, який здивував Генріха IV, був захоплений королем Польщі, що змусило Ізяслава звернутися за допомогою до римського понтифіка (Ламперт Херсфельдський, ‘Аннали’ [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова, т. 4: *Западноевропейские источники*, сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко (Москва 2010) 119–120; ‘Послания папы Григория VII к польскому князю Болеславу II и киевскому князю Изяславу Ярославичу (1075 г.)’ [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова, т. 4: *Западноевропейские источники*, сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко (Москва 2010) 111–114; А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* (Москва 2002) 534–537; П. П. Толочко, *Дворцовые интриги на Руси* (Санкт-Петербург 2003) 54–66).

Примітно, що зміна влади в Києві в 1079, 1076/77, 1078, 1093 рр. не супроводжувалася якимись потрясіннями для міста.

У 1097 р. “мати міст руських” пережила черговий княжий конфлікт. Осліплення теребовлянського князя Василька призвело до виникнення консолідованої князівської опозиції до Святополка Ізяславича. Дружини Володимира Всеволодовича, а також Олега і Давида Святославичів приступили до Києва. Як тільки союзні сили підійшли до Дніпра, київський князь Святополк вирішив тікати, але був затриманий киянами. Почалися переговори, які велися від імені міста. Сторону Києва представляли “вдова Всеволожа” і митрополит Микола. Характерно, що через своїх послів, одним з яких був візантійський ієрарх, а іншим – княгиня, член княжого роду, кияни не тільки не виступали в якості смиренних прохачів милості, але й, більш того, – дорікали князям за їх наміри почати війну і закликали Володимира Мономаха повчитися у своїх славних предків²². Про жодні претензії і погрози на адресу міста і майно його жителів з боку союзного війська літописання не повідомляє. Понад те, згідно з летописанням, почувши вимоги киян, Володимир Всеволодович розчулено розплакався²³.

У 1113 р. помер Святополк Ізяславич. Згідно звичаю, стіл мав успадкувати Олег Святославич Чернігівський. Однак кияни інакше уявляли своє майбутнє. На вічевих зборах вони виявили бажання бачити своїм князем Володимира Мономаха. Отримавши відмову, містяни розграбували двори тисяцького, “соцких” і “жиды”, єврейський квартал Києва. Нова делегація попередила переяславльського князя, що якщо той не прийме стіл, то наступними, хто буде розграбований, стануть родичі Володимира, бояри і монастирі²⁴. Після таких погроз Володимир прийняв запрошення і урочисто вступив до Києва: “Седе на столе оца своего и дедь своих”²⁵. Безсумнівно, літописання прикрашає образ князя. Однак якими б не були справжні наміри Володимира, в літописному повідомленні проглядається одна важлива обставина, що погром, який відбувся у місті, був спланованою і добре контрольованою акцією, організованою союзними Володимирі Мономаху київськими міськими верхами. Це були “граблення”, які, з одного боку, були вічевими розправами

²² “о(т)ци ваши. трудомъ великимъ и хоробрѣствомъ. побаряюще по Руськой земли. а ины земли приискаху. а вы хочете погубити Руськую землю” (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 237–238).

²³ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 237–238.

²⁴ “Кияни же разьграбиша дворъ Путятинъ. тысячьского. идоша на Жиды. и разграбиша я. и послашася паки Кияне к Володимеру гл(агол)юще. поиди княже Киеву. аще ли не поидеши. то веси яко много зло оудвигнется. то ли не Путятинъ дворъ ни соцкихъ. но и Жиды грабити. и паки ти поидуть. на ятровъ твою и на бояры. и на манастыре. и будеши ответъ имель княже. оже ти манастыре разьграбять” (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 275–276; В. В. Мавродин, *Op. cit.*, с. 74–75; М. Н. Тихомиров, *Op. cit.*, с. 136–139; В. И. Буганов, *Op. cit.*, с. 26–27).

²⁵ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 276.

над колишніми кривдниками²⁶. З другого боку, організовані грабежі виступали ефективним інструментом знищення можливих суперників Володимира і уявлялися зручним способом тиску на переяславльського князя, чия кандидатура була так бажана для значної частини містян²⁷.

У 1125 і 1133 рр. передача влади відбулася мирно. У першому випадку новий князь Мстислав Володимирович був у Києві, а в другому – Ярополк мирно увійшов у місто.

Однак у 1135 р. Київ двічі пережив вторгнення у свої передмістя. Спочатку князь Всеволод Ольгович з братами і половцями підійшов до Києва, займаючись грабежами і побиттям людей. Їх похід був акцією у відповідь, відплатою за вторгнення, вчинене в чернігівські землі київським князем. Самому ж місту та Ярополку, що закритися в ньому, похід не загрожував²⁸. Наприкінці року конфлікт вибухнув із новою силою. Добре підготовлені дружини Всеволода підійшли до Києва, проти яких з міста виступили “вои кыевстии”. Через 8 днів протистояння Ярополк пішов на поступки Всеволоду²⁹. Києву ніщо не загрожувало.

У 1139 р. помер Ярополк і в місто мирно увійшов його брат В’ячеслав. Однак уже наступного, 1140-го, року Всеволод Ольгович, який до цього часу вже володів Вишгородом, “Изрядивъ полкы. и пришелъ ста оу города. в Копыреве конци. и нача зажигати дворы иже соуть предъ городомъ. в Копыреве кончи”. Прагнучи виманити київського князя для битви, суперники В’ячеслава підпалили будівлі біля Копирева кінця, проте домоглися лише того, що до них був висланий митрополит³⁰. У результаті князі домовилися, що після того як Всеволод повернеться до Вишгорода, В’ячеслав залишить Київ і повернеться до Турова. Тільки після цього Всеволод знову міг вийти з Вишгорода і зайняти київський стіл³¹. Так і сталося. Місто не постраждало.

Неспокійним для Києва виявився 1146 р. Зміна влади і вокняження Ігоря надали киянам довгоочікувану можливість розправитися зі своїми кривдниками: тиунами і мечниками князя Всеволода, пограбувавши їх

²⁶ Про вічеві судові розправи див.: П. В. Лукин, ‘Вечевые расправы в домонгольской Руси’ [в:] *Восточная Европа в древности и средневековье: политические институты и верховная власть: XIX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Папуто, Москва, 16–18 апреля 2007 г.: материалы конференции*, [редкол.: Е. А. Мельникова (отв. ред.) и др.] (Москва 2007) 141–147; С. Б. Чебаненко, ‘Основные черты веча в правосудии в Древней Руси’ (2013) 2 *Rossica Antiqua* 64–104.

²⁷ П. И. Гайдено, ‘Место русской церковной иерархии в событиях киевского восстания 1113 г.’ (2011) 1 *Кишо* 34–36; П. И. Гайдено, В. Г. Филиппов, ‘Несколько замечаний о интересах церкви в восстании 1113 г.’ (2011) 2 *Вестник Екатеринбургской духовной семинарии* 173–184.

²⁸ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 296.

²⁹ *Ibid.*, стб. 297.

³⁰ *Ibid.*, стб. 302–303.

³¹ С. Э. Цветков, *Древняя Русь. Эпоха междоусобиц. 1054–1212* (Москва 2009) 237–241.

майно³². У розумінні містян це було законне пограбування, дозволене вічевим судом. Але Ігор не допустив розправи над людьми покійного князя, чим викликав на свою адресу гнів містян. Порушивши хресне цілування, кияни закликали із Переяслава на князювання Ізяслава Мстиславича, який не поспішав присягати Ігорю. До Києва Ізяслав приступив з великим числом союзників, насамперед з чорними клобуками. Біля стін Києва вибухнула битва, в якій війська Ігоря були розбиті. Вступ Ізяслава в Київ ознаменувався розправою містян і княжих людей над його суперниками і прихильниками Ігоря. Однак, на цей раз сталося щось нове, чого не було раніше. Розграбуванню піддалися не тільки села, будинки і двори дружинників Всеволода та Ігоря, а й родові монастирі Всеволода³³. Будівлі і майно княжих ктиторських монастирів вважалися власністю князів³⁴. При цьому церковне майно перебувало і під захистом церковних норм³⁵. Утім, тут доводиться зауважити, що для Русі і її правлячих еліт чинне у Візантії право, зокрема у сфері канонічних відносин, судячи з усього, сприймалося не як обов'язкова юридична норма, а як зразок у контексті звичаєвого права Русі. Тим не менше, виходило так, що становище ктиторських церков мало подвійну недоторканність: вони одночасно перебували і під княжим, і під канонічним захистом³⁶. При цьому монастирі та їхні церкви користувалися правом притулку, а також правом екс-

³² ПСРЛ, т. 2, стб. 321–322.

³³ *Ibid.*, стб. 328.

³⁴ Б. Н. Флоря, *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье* (Москва 2007) 43–53.

³⁵ ‘Устав князя Владимира о десятинах, судах и людях церковных [Синодальный извод]’ [в:] *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, сост. Я. Н. Щапов, отв ред. Л. В. Черепнин (Москва 1976) 23 [ст. 9]; Э. В. Георгиевский, *Уголовно-правовая юрисдикция Русской Православной Церкви* (Иркутск 2007) 133–137; Ю. В. Оспенников, ‘Княжеские церковные уставы’ [в:] *Памятники российского права. В 35 т.*, т. 1: *Памятники права Древней Руси*, под. общ. ред. Р. Л. Хачатурова (Москва 2013) 466.

³⁶ Примітно, що частина списків Статуту Володимира нічого не говорить про відповідальність за “церковную татьбу”. Наприклад, вона не оговорюється в Архангельському, Археографічному, архівному ізводах. Ймовірно, зазначена обставина пояснюється тим, що тривалий час крадіжки у ктиторському храмі могли оцінюватися як злочин не проти церкви, а проти княжого чи боярського майна. У цьому плані примітним видається один з сюжетів Печерського патерика про Святого преп. Григорія Чудотворця. Згідно історії цього подвижника, Григорій прийшов у монастир до преп. Теодосія. Через деякий час він зіткнувся з бідною. Одного разу вночі в обитель прийшли злодії “злые люди”, щоб забрати все майно Григорія. Однак за молитвами святого його кривдники заснули, а через кілька днів були відпущені з обительі. Примітно, що незабаром “властитель города” зловив винуватців злочину, що не відбувся, і покарав їх. Дізнавшись про це, Григорій заплатив за злодіїв викуп і звільнив їх. У цій історії цікаво те, що за спробу вчинити крадіжку в монастирі, у ченців, винні були піддані не церковному, а князівському чи міському суду, якщо припустити, що під безіменним “правителем города” міг розумітися не тільки князь, але й тисяцький або якась особа, що стояла на чолі міського управління Києва (‘Киево-Печерский Патерик’ [в:] *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 4: *XII век*, под ред. Д. С. Лихачёва, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко (Санкт-Петербург 2004) 406, 407).

територіальності³⁷. Ця обставина проявилася під час захоплення Києва Ізяславом. Зазнавши поразки і не зумівши вийти з-під стін Києва, один із союзників Ігоря, Святослав, спробував знайти захист у митрополії, в монастирі св. Ірини: “Всеволодичь Стослав Всеволодичь вбеже в Киевъ къ стей Орини в манастырь. и тоу и яша и”³⁸. Тому розграбування Всеволожих монастирів порушило принцип недоторканності наявного у руках церкви майна. Варто зауважити, що свого часу, за п’ятдесят років до цього, Олега Святославича звинувачували в тому, що наведені ним під Чернігів половці розграбували місцеві монастирі і “погубили” багато “християн”³⁹. Настільки ж жорстко Печерський патерик засудив князя Святополка Ізяславича за те, що той вивіз із Печерського монастиря сіль⁴⁰. Однак в історії розграбування Всеволожих монастирів немає ні слова осуду події, що само по собі показово, особливо на тлі того, що церква в особі ігуменів, чорноризців і священників урочисто вітала Ізяслава: “и разграбиша . Кыяне. съ Изяславомъ дружины Игоревы. и Всеволоже. и села и скоты. взяша имения много. в домехъ и в манастырехъ”⁴¹. Однак, потрібно зауважити, що те, що сталося пограбування монастирів на основі княжого і вічового рішення, було першим у своєму роді, створивши неприємний прецедент, що руйнував чинний до цього порядок. Можна лише здогадуватися, що спонукало князя і містян на такі дії⁴². Тим часом наслідки події виявилися драматичними для обителів, ігумени яких аж до падін-

³⁷ Про практику притулку в церкві див. детальніше: С. Я. Гаген, *Византийское правосознание IV–XV вв.*, отв. ред. И. П. Медведев (Москва 2012) 197–200; П. И. Гайденок, Т. Ю. Фомина, ‘О правовом положении церковной собственности в домонгольской Руси (историко-правовые этюды)’ (2011) 4 *Клио* 40–41.

³⁸ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 327.

³⁹ *Ibid.*, стб. 216–217.

⁴⁰ ‘Киево-Печерский Патерик’, с. 430–433.

⁴¹ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 327–328.

⁴² Найвірогідніше, головною причиною, що рухала Ізяславом, була жадібність. Примітно, що під тим же роком Іпатіївський літопис повідомив про подібне ж розграбування Путивля: “Изяславъ же целова к нимъ хр(е)сть и посадника ихъ выведе. оу нихъ посади. и тоу дворъ С(вя)тославль раздели на 4 части. скотьнице бретьянице. и товаръ иже бе немочно двигнути. и въ погребехъ было 90 берковьсковь медоу. а вина 8 корчагъ. и ц(е)рк(о)вь с(вя)т(а)го Възнесения всю облупиша съсуды серебряныя. и индитьбе и платы слоужебныя. а все шито золотом и каделниче две. и кацьи. и еоуа(н)г(ели)е ковано и книги и колоколы. и не оставиша. ничтоже кн(я)жа. но все разделиша и челяди 700” (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 333–334). Примітно, що Ізяслав і цього разу не побоявся викрасти церковні речі, роздавши їх челяді. Все описане нагадує акт приниження і десакарлізації міста. Інше питання: наскільки така десакарлізація була навмисною і продуманою? Цікава ще одна обставина. Здавалося б, вилучення церковного майна Ізяславом могло б бути виправдане подіями хрещення князя Володимира Святославича. Подія, що відбулася в ті дні, відзначена вивезенням з Корсуня храмових святинь, церковного начиння і духовенства (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 101). Однак нічого невідомо про те, щоб Володимир “облупив” херсонські храми. Легенда, навпаки, приписує йому протилежне: побудову в місті нової церкви (*Ibid.*, стб. 97). До того ж вивезені церковні речі надалі були передані Десятинному храму (*Ibid.*, стб. 106). Ізяслав же просто привласнив собі церковні реліквії і використовував їх не для прикраси своїх храмів, а для щедрої винагороди власних слуг.

ня Києва під ударом монголів, більше не висловлювали своєї думки про князівську владу і не були відмічені при київському князівському дворі⁴³.

У 1147 р. Київ виявився охоплений новим заколотом. Вічевий суд киян вирішив розправитися з князем Ігорем, який на той час уже прийняв чернецтво. Примітна особлива рішучість містян, які дозволили собі винести смертний вирок представнику княжого роду, всупереч протестам брата великого князя, Володимира Мстиславича, і митрополита Климента. Кияни навіть не вважали для себе за потрібне узгодити це питання з могутнім Ізяславом Мстиславичем, що само по собі дивно. Правління Ізяслава, здавалося б, стало особливим періодом у житті Києва⁴⁴. Але очевидно, що, на відміну від істориків, кияни “спокійніше” оцінювали велич свого князя, вважаючи себе правочинними вторгтися в княжу юрисдикцію⁴⁵. Прагнучи розправитися з Ігорем, організований натовп захопив спорожнілий ктиторський Теодорівський монастир, а коли князя-ченця відбили у киян, натовп увірвався на подвір’я (міський замок) Мстислава і завершив розпочате – убив Ігоря і піддав його тіло по смертній нарузі⁴⁶. Така рішучість містян, що винесли смертний вирок князю

---

⁴³ До середини XII ст. ігумени київських монастирів відігравали істотну роль у житті міста. Наприклад, у 1097 р. під час політичної кризи, викликаній звинуваченнями на адресу князя Василька Тербовлянського, вони одними з перших з власної ініціативи прийшли до Святополка Ізяславича і заступилися за арештованого Василька (*ЛСРЛ*, т. 2, стб. 234). У 1128 р. в Києві пройшов ієрейський собор під керівництвом ігумена Андріївського монастиря Григорія. Саме цей впливовий клірик допоміг Мстиславу Володимировичу прийняти найбільш вигідне рішення (*Ibid.*, стб. 291).

⁴⁴ Н. Ф. Котляр, *Удельная раздробленность Руси* (Санкт-Петербург 2016) 187–190.

⁴⁵ Ця обставина особливо дивна. Навіть при тому, що про межі княжих повноважень у сфері цивільного правління в Київській Русі говорити дуже складно, як абсолютно точно це зазначив П. Толочко (П. П. Толочко, *Киев и Новгород в X–XIII вв. Исторические очерки* (К. 2018) 42), право здійснення суду над князем все ж таки було прерогативою самого правлячого роду.

⁴⁶ Посмертна наруга над тілом князя Ігоря значною мірою перетинається з описом по смертної наруги над тілом князя Андрія Боголюбського. Обидва Рюриковичі були вбиті, їх тіла спотворені, оголені і викинуті на наругу натовпові. Вбивства цих князів сталися в різних кінцях Русі, в Києві та у віддаленому від нього на сотні кілометрів Володимирі-на-Клязьмі. Події розділені 28 роками. Ігор, на відміну від Андрія, прийняв чернечу обітницю і відмовився від будь-яких претензій на владу. Андрій, навпаки, твердо обстоював свої права. Різняться місця і обставини розправ. Андрія вбили його власні слуги, а Ігоря – містяни, які прийняли це рішення під час віча. Вбивство Андрія супроводжувалося розграбуванням його замку. Розправа над Ігорем, навпаки, обмежилася смертю самого князя-ченця. Врешті, тіло Андрія було кинуте в сад, в той час як тіло Ігоря залишено на міському майдані. Однак, за великої кількості відмінностей у “дрібних”, але дуже важливих деталях, ці події мають більше спільного, ніж відмінного. Наруга над померлим правителем була звичайною практикою середньовічної Європи. Як показали дослідження М. Бойцова та А. Гуревича, такі акти можна по-різному оцінювати (М. А. Бойцов, ‘Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение’ [в:] *Казус, 2002: Индивидуальное и уникальное в истории*, вып. 4 (Москва 2002) 137–201; А. Я. Гуревич, ‘“Время

і здійснили прийняте вічем рішення, заслуговує певного коментаря. Передовсім, це стосується реакції Ізяслава Мстиславича, який хоча й шкодував про те, що трапилось⁴⁷, але не наважився звинуватити в цьому містян. Ця обставина особливо цікава, якщо взяти до уваги, що здійснена розправа була безпрецедентною. Наприклад, вбивство в 945 р. князя Ігоря жителями Коростеня все ж відбулося за інших обставин і за згодою князя Мала⁴⁸. До того ж, у подальшому, згідно з версією легенди, скоєний злочин мав для древлян дуже сумні наслідки⁴⁹. Досить зауважити, що марними виявилися спроби вчинити у 1096 р. суд над князем Олегом. Ініціатором цього суду виступив Володимир Мономах, який запропонував судити Олега Святославича за участі містян та духовенства. Проте, ідея виявилася відкинutoю і Олегом, і сучасниками⁵⁰. Таким чином, участь незначних осіб у суді над князем навряд чи могла знайти повне розуміння в князівському роді. Однак, отримавши звістку про те, що сталося вбивство (по суті, вчинена страта) Ігоря, Ізяслав Мстиславич не тільки промовчав, але й став на бік міського віча, звинувативши у трагедії самих чернігівських князів⁵¹. Літописець спробував створити враження, що

вывихнулось”: поругание умершего правителя” [в:] *Одиссей. Человек в истории* (Москва 1993) 221–241). Однак, “наруга” не передбачала наруги над тілом монаха. Настільки ж природною для середньовіччя була і наруга над чернечим тілом (див. докладніше про цей феномен: Г. Г. Донской, ‘К вопросу о бытовании в средневековой Руси монашеской практики посмертного “поругания тела”’, (2015) 1 *Вестник Университета Дмитрия Пожарского* 85–96; А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Траектория традиции: Главы из истории династии и церкви на Руси конца XI – начала XIII века* (Москва 2010) 80–137). Однак, по-перше, як правило, про це заповідали самі ченці, чий тіла належало піддати посмертному приниженню, хоча бувало й інакше, як, наприклад, у випадку з якимось недбайливим Печерським ченцем, чий труп хотіли викинути псам (‘Киево-Печерский Патерик’..., с. 365). По-друге, інок все ж таки спершу мав померти власною смертю, а не бути спеціально для цього убитим своїми братами чи якимись іншими добрими христианами. Проте, в історії Ігоря доводиться мати справу з особливою ситуацією. Наприклад, у Києві не відбулося “потокі і розграбування”, Ігоря вбивали на підставі рішення вічевого суду, незважаючи на те, що той був ченцем і перебував у монастирі, що не допускало, за візантійськими нормами, страти злочинця, навіть, якщо йому виносили смертний вирок.⁴⁷ “Ізяславъ же слышавъ то и прослезився. и рек аще быхъ ведаль оже сяко семоу быти. то аче бы ми и далече того блюсти. отслати. а моглъ быхъ Игоря съблюсти” (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 354).

⁴⁸ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 42–43.

⁴⁹ *Ibid.*, стб. 43–46.

⁵⁰ “С(вя)тополкъ и Володимеръ посласта к Олгови гл(аголю)ща сице. поиди Киеву ать рядъ учинимъ о Руской земле. предъ еп(и)с(ко)пы игумены и предъ мужи о(те)цъ нашихъ и перед горожаны. да бы оборонили землю Русьскую от поганыхъ . Олегъ же оусприемъсмысль буи. и словеса величава. реч(е) сице. нес(ть) лепо судити еп(и)с(ко)помъ и чернцемъ или смердомъ. и не восхоте ити къ братома своима послушавъ злыхъ советникъ” (*ПСРЛ*, т. 2, стб. 220).

⁵¹ С. Э. Цветков, *Op. cit.*, с. 268–269.

міський натовп був погано керованим, а його дії мали спонтанний характер, обумовлений емоціями, народженими від одного лише вигуку. Такий розвиток ситуації можна було б допустити, якби не одне заперечення: учасники віча – це міська знать і вільне населення, які мали уявлення про межі своїх компетенцій. До того ж під час заворушень у місті не видно того, що, здавалося б, мало супроводжувати заворушення – пограбувань. Таким чином, можна висувати, що за всього старання літописця представити подію у вигляді вчинку, сподвигнутого емоційним рішенням, домогтися цього стародавньому автору тексту не вдалося. Описані події переконливо демонструють протилежне. Міський заколот мав свою логіку, був цілком керованим, а учасники розправи діяли виключно в рамках винесеного на віче вироку. Таким чином, під час заворушень місту нічого не загрозувало.

У 1149 р. Ізяслав зіткнувся зі зрадою з боку союзників і киян, які закликали на Київський стіл його дядька Юрія Долгорукого. У битві під Переяславом війська Ізяслава були розбиті. Війська Юрія підступили до Києва. Містяни відмовилися підтримувати Ізяслава і переконали того поступитися столом своєму дядькові. 27 серпня Ізяслав, його сім'я і митрополит покинули Київ, відійшовши у Володимир Волинський. У той же день Юрій вступив у місто⁵².

Упродовж 1150–1151 рр. Київ кілька разів переходив з рук у руки Ізяслава, В'ячеслава та Юрія. Весь цей час кияни відмовлялися надавати військову підтримку жодному з претендентів на київський стіл, і кожного разу вітали переможця. При цьому жодного разу місто не піддавалося загрозі розграбування або штурму⁵³.

У 1154 р. внаслідок величезного розгрому під Черніговом дружин київського князя Ростислава Мстиславича, який утік у Смоленськ, Київ і його передмістя опинилися під загрозою половецьких розбоїв. Місто відправило до Ізяслава Давидовича Чернігівського свого посла, Канівського єпископа Дем'яна, з проханням зайняти київський стіл. Приймавши їх прохання, Ізяслав Давидович зайняв місто⁵⁴. Проте вже незабаром, у 1155 р., зіткнувшись з домаганнями Юрія Долгорукого, поступився тому престолом за повного схвалення киян⁵⁵. Жодних погромів у місті не відмічено.

1157 р. позначився несподіваною смертю Юрія Долгорукого. Князь помер у Берестові і був похований у монастирі Святого Спаса. Поховання Юрія поза Києвом пояснювалося місцем його смерті (в Берестовому) і грандіозним повстанням, що охопило Київ і київські передмістя⁵⁶. Були розграбовані

⁵² ПСРЛ, т. 2, стб. 366–384; С. Э. Цветков, *Op. cit.*, с. 275–280.

⁵³ ПСРЛ, т. 2, стб. 398–442.

⁵⁴ *Ibid.*, стб. 475–476.

⁵⁵ *Ibid.*, стб. 478.

⁵⁶ М. К. КАРГЕР, *Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. В 2 т.*, т. 2: *Памятники киевского зодчества X–XIII вв.*, ИА АН СССР; отв. ред. Н. Н. Воронин (Москва; Ленинград 1961) 377–378.

князівські двори в місті і за Дніпром, погрому зазнав будинок його сина, дружина Юрія і її майно були розграбовані⁵⁷. Цілком очевидно, що організаторами та учасниками погрому були самі містяни, що розглядали свої дії в якості законної розправи – “потока и разграбления”. Що ж стосується міста і його жителів, то вони не постраждали і навіть мали свої вигоди від події. На запрошення киян стіл повторно і мирно зайняв Ізяслав Давидович⁵⁸.

Наступні роки аж до 1169 р. зміна влади в Києві не несла жодних втрат для самих киян, які, між тим, виступали чи не вирішальною силою у виборі нового або підтримки колишнього князя.

Події 1169 р. виявилися для Києва драматичними. Не бажаючи подальшого посилення успішного київського князя Мстислава Ізяславича, Андрій Юрійович Боголюбський відрядив проти нього свого сина на чолі величезної військової коаліції. Важливо відзначити, що ініціатором походу і фактично його керівником був Андрій, як про це повідомляє саме літописання⁵⁹. Про розмах походу можна судити не тільки по числу земель і княжих імен, але й по тому, що союзних сил вистачило для того, щоб оточити Київ з усіх боків⁶⁰. Мстислав закритися в столиці і вів оборону “из города”. Попри те, що оборонні споруди виявилися досить міцними, захисники були виснажені. Зіткнувшись зі зрадою берендеїв і торків, а також послухавши благань дружини, Мстислав Ізяславич вирішив прориватися з Києва і, зазнавши великих втрат, залишив місто. 8 березня Київ був узятий союзниками і повністю розграбований: “и грабиша за 2. дни весь град Подолье и Гору. и монастыри. и Софью. и Десятинную Б(огороди)цю и не быс(ть) помилования. никому же ни откудуже ц(е)рквамъ горящимъ . кр(е)стьяномъ оубиваемомъ другимъ вяжемымъ. жены ведоми быша въ пленъ. разлучаеми нужею от мужии своих. младенци рыдаху хряще м(а)терии своихъ. и взяша именья множество. ц(е)ркви обнажиша иконами и книгами. и ризами и колоколами. изнесоша. все Смоляне и Соуждалци и Черниговци. Олгова дружина. и вся ст(е)ни взата быс(ть) зажьже быс(ть) и манастырь Печерьскыи с(вя)тыя Б(огороди)ца от поганых но Б(ог)ъ м(о)л(и)твами с(вя)тыя Б(огороди)ца съблюде и о таковыя. нужда. и быс(ть) в Киеве на всих ч(е)л(о)в(е)цехъ стенание и туга. и скорбь не оутешима. и слезы непрестанныя”⁶¹.

Причини такої жорстокості щодо Матері міст Русі не зовсім зрозумілі. Наприклад, розграбування храмів і монастирів можна було б пояснити їх ктиторською юрисдикцією. Однак Софія, головний собор міста Києва і міс-

⁵⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 489.

⁵⁸ *Ibid.*, стб. 490.

⁵⁹ “Посла Андреи. с(ы)на своего. Мстислава. с полкы своими” (ПСРЛ, т. 2, стб. 543).

⁶⁰ ПСРЛ, т. 2, стб. 543–544.

⁶¹ *Ibid.*, стб. 545.

це, в якому відбувалося посадження князів⁶², не була ктиторською церквою. Особливим становищем володіла і Десятинна церква, яка спільно з Софією, до того ж, була княжим некрополем. Втім, не все зрозуміло і з міськими монастирями. Для всіх учасників облоги ті чи ті ктиторські обителі Києва вважалися родовими. Однак літописна звітка не зберегла жодного прикладу того, щоб будь-хто з чернігівських, смоленських чи суздальських князів заступився за свою родову святиню. Беручи до уваги обставини оборони Києва, можна зробити висновок, що кияни не підтримали свого князя. Судячи з усього, їх допомога була мінімальною. У всякому разі, літопис нічого не повідомляє про участь у захисті міста будь-яких київських тисяч. Тому побиття містян і їх захоплення в полон також видаються крайнім заходом. Нарешті, абсолютно зайвим і надмірним рішенням князів-союзників постає підпал стін міста. Як наслідок, створюється оманливе враження, що в усьому, що відбувалося, не було ні практичної логіки, ні священної поваги. Проте все вказує на те, що князі, які брали місто, мали більш важливу мету – знищення високого статусу Києва і пониження Матері міст руських до рівня звичайного міського поселення. Безсумнівно, Стара Русь не мала в повному сенсі цього слова загальної для всіх земель і князівств столиці⁶³. Однак саме цей особливий сакральний і політичний статус дозволяв сучасникам сприймати Київ у якості найважливішого міста Русі, який найбільш повно утілював у собі образи Константинополя та Єрусалима⁶⁴. Таким чином, можна констатувати, що понад двохсотрічна недоторканність Києва і його жителів забезпечувалася усвідомленням цього міста в якості сакрального центру. Взяття Києва, вилучення його святинь і підпал його стін (який, здається, не припускав їх повного знищення, а переслідував, ймовірно, інші цілі) – символічно позбавляло Матір міст руських священного захисту і високого становища.

Втім, далеко не всіма істориками події 1169 р. оцінюються, як “катастрофічні”. Звучать у цьому випадку досить вагомні доводи. Наприклад, висловлюються такі аргументи: 1) Місто не штурмували, а вчинений грабіж “був перший у своєму роді випадок, але аж ніяк не останній”. 2) Подія не мала катастрофічних наслідків, оскільки не простежується археологічно.

---

⁶² Про порядок інтронізації київських князів див.: К. С. Гвозденко, ‘Церемонія княжескої інтронізації на Русі в домонгольський період’ (2009) 1(35) *Древняя Русь: Вопросы медиевистики* 17–26.

⁶³ Найдетальніше ця теза обґрунтована у працях О. Назаренка (А. В. Назаренко, *Древняя Русь и славяне (историко-филологические исследования)*, с. 103–113).

⁶⁴ І. Н. Данилевский, *Русские земли глазами современников и потомков (IX–XII вв.)* (Москва 2001) 355–368; І. Н. Данилевский, *Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов* (Москва 2004) 195–223; В. М. Ричка, “Київ – Другий Єрусалим” (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі) (К. 2005) 243 с.; Н. І. Солнцев, ‘Формирование сакральной символики русского средневекового города’, (2012) 6 (1) *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского* 180–187.

3) Розповідь має “трафаретність” формулювань, що змушує засумніватися в тому, що описана реальність відповідала дійсності, будучи, найвірогідніше, перебільшенням літописців⁶⁵, що в цілому немов би знаходить своє підтвердження у дуже спокійному записі Новгородського літописання, яке говорить про те, що князь Мстислав покинув Київ за власною волею⁶⁶. Однак така оцінка видається не зовсім справедливою. По-перше, місто було оточене з усіх боків і спроби штурму робилися, змушуючи Мстислава зачинитися в Києві і битися через його стіни. Інша річ, що рішення князя покинути місто було обумовлено не тим, що у нього не вистачало сил, а тим, що його люди були втомленими, а союзники і дружина нарікали, наполягаючи на неодмінному відході зі столиці. Можливо, прояви Мстислав волю, ситуація б прийняла інший перебіг, принаймні для киян. До того ж, беручи до уваги всі обставини події, неймовірно видається новгородська оцінка київських подій, що подає вихід Мстислава, що супроводжувався погонею, а також побиттям і захопленням княжих людей, як “добровільне залишення” князем свого столу. По-друге, жах ситуації полягав у тому, що це було перше розграбування Києва, що створило прецедент. По-третє, “трафаретні формулювання” літописця все ж створили “живу” картину катастрофи. Дійсно, археологія не дає підстав говорити про якісь великі пожежі, знищені стіни та зруйновані храми. Але й літопис не говорить про те саме. Розграбування міста не передбачає обов’язкового знищення його інфраструктури. Безсумнівно, місто продовжило існувати і далі. Однак для самих жителів столиці, які пережили приниження і насильство, вчинені пограбування, поневолення і насильства були справжньою катастрофою.

Водночас, потрібно повністю погодитися з В. Аристовим та І. Данилевським у тому, що похід союзників на Київ відображав не “етнічні” протиріччя Півдня і Сходу Русі, а був відображенням того рівня внутрішніх феодальних проблем і політико-правової культури, які мали місце на Русі в описувані роки. Настільки ж несправедливо списувати розграбування Києва виключно на Андрія Юрійовича. Рішення про грабіж князі та їх дружини прийняли самостійно, без узгодження з Володимирським “самовластцем”. Відповідальність за вчинене лежить на всіх безпосередніх учасниках походу, про що говорить і сам літописець.

Подальша доля Києва виявилася драматичною. У наступні сімдесят років, що передували монгольській навалі, влада в Києві змінювалася, щонайменше, 35 разів. До стін міста не раз підходили князі, погрожуючи Києву і

---

⁶⁵ В. Ю. Аристов, И. Н. Данилевский, ‘Андрей Боголюбский “Первый великоросс”’ [в:] *Русско-Украинский исторический разговорник. Опыт общей истории*, ред.-сост. А. Голубовский, Н. Соколов (Москва 2017) 48.

⁶⁶ *ПСРЛ*, т. 3: *Новгородская летопись старшего и младшего изводов* (Москва, Языки славянской культуры, 2000) 220–221.

суперникам новими розореннями. Так, наприклад, сталося вже в 1170 р. при вступі у місто дружин і союзників Мстислава Ізяславича “с силою многою”. Це недовге правління відзначилося тим, що частина його дружини, так звані “поганини. и диции с вои. много зла творяху”⁶⁷. Не менш промовистим є один із записів 1172 р., що повідомляє про те, як відбуваються безкарні розорення київських сіл⁶⁸. У 1173 р. двічі влада в місті змінювалася в результаті нічного захоплення князів їх суперниками. Ще більш динамічним виявився 1174 р., коли в землі Києва вступали князі, ведучи з собою війська із Суздаля та Волині⁶⁹. Аналогічно розвивалися події і в наступні роки. Створюється враження, що упродовж усіх семи десятиліть, що відділяли взяття Києва дружинами Андрія від падіння міста під ударами Батия, дружини Смоленських, Галицьких, Волинських, Чернігівських князів і їх степових союзників ледь не гуляли по володіннях стольного граду. Вельми показово, що в ці десятиліття, що поредували монгольському вторгненню, кияни не тільки не вибирали князів, як це було раніше, але й взагалі не втручалися в княжі суперечки за місто, надаючи міжкнязівському протистоянню відкриті ворота. Правда, потрібно визнати, що упродовж усіх цих семи десятиліть у місті не відбулося великих погромів, окрім подій 1203 р., коли Київ опинився в руках Рюрика Ростиславича, що розграбував Поділ і все верхнє місто, включаючи митрополію, церкви та монастирі⁷⁰. Якщо, резюмуючи падіння Києва під ударами суздальців у 1169 р., літописець вважав, що так сталося “по грехам”, то щодо Рюрика вердикт виявився іншим: “сотворися велико зло в Русстеи земли. якоже зла не было от крещенья”⁷¹. Ця суперечність, що виникає, видається, має своє пояснення і воно лежать не в соціально-політичних симпатіях книжників.

Якщо в 1169 р. Київ був узятий внаслідок чесної облоги, в якій кожна зі сторін задалегідь визначила свою позицію і ставлення до князів, то розграбування Києва в 1203 р. відбулося за інших обставин. Так, повідомляючи про взяття Києва Рюриком, літопис нічого не говорить про штурм, оборону чи опір. Судячи з усього, князь Інгвар Ярославич, який тоді сидів у Києві, і його дружина покинули місто. Все це дозволяє говорити про те, що Рюрик увійшов у місто, що не чинило йому опору, містяни просто здалися. Однак, це не врятувало ні Київ, ні його мешканців. Тому жорстокість Рюрика не результат втручання інфернальних сил, а особистий вибір князя – “зло”. Водночас, причина жорстокості Рюрика має своє пояснення. Його гнів був звернений проти тих, хто роком раніше, коли Рюрик був князем київським,

⁶⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 548–549.

⁶⁸ *Ibid.*, стб. 556.

⁶⁹ *Ibid.*, стб. 575–577.

⁷⁰ ПСРЛ, т. 1: *Лаврентьевская летопись* (Москва, Языки славянской культуры 2001), стб. 418.

⁷¹ *Ibid.*, стб. 418.

відкрив ворота Роману Мстиславичу, давньому супернику Рюрика. Саме Поділ у 1202 р. впустив у місто Романа і його війська⁷². Як наслідок, саме з Подолу Рюрик почав покарання міста.

Так чи інакше, але причини порівняно “спокійної” зміни влади (крім 1203 р.) між 1169–1240 рр., потрібно шукати не в розсудливості князів, що боролися за київський престол, а в низці інших, більш суттєвих причин. До того ж передмістя Києва протягом усього цього часу залишалися беззахисними перед половцями та княжими дружинами, що виступали з ними.

Колишні “пограбування” у своїй більшості ставали результатом вічевих судів або княжого рішення, які, як правило, направлялися не проти міста в цілому, а проти політичних опонентів. Такий стан речей призводив не до знищення привласненого добра, а до його перерозподілу всередині самої ж міської громади. До того ж у місті було що грабувати. У нових же умовах, переживши повне розорення, збіднівши, позбувшись повноцінного захисту, київське самоврядування і вічевий інститут, цілком вірогідно, виявилися у стані кризи⁷³. А місто, хоч і вижило, але вже не розглядалося князями як повноправний учасник політичних і династичних процесів. Кияни більше не були силою, здатною виступати посередниками в міжкнязівських суперечках. Те саме можна сказати і про київське духовенство, позбавлене зв’язку з княжим престолом через постійні зміни правителів. З певною часткою сумніву можна оцінювати і наявність зв’язку київських княжих монастирів зі своїми ктиторами. Здається, після 1169 р. князі більше не брали повноцінної участі в житті чернечих громад, заснованих їх батьками й дідами. Цілком очевидна й відсутність звісток про пограбування дворів дружинників і бояр. Навряд, щоб це вказувало на спокійне протікання життя всередині міських стін. Найвірогідніше, ситуація була протилежною. Ймовірно, пояснення такої “законослухняності” і “поваги до чужого добра” слід шукати в тому, що дружинники і бояри з приходом своїх князів більше не затримувалися в місті і не прагнули в ньому осісти. Не помітно й того, щоб кияни відчували будь-які симпатії на користь якогось князя. Практично всі зміни влади тепер зумовлювалися або княжими інтересами, відстоювання яких відбувалося через демонстрацію військової сили, або ж бажанням киян уникнути штурму. Як наслідок, ні в очах князів, ні в свідомості киян Київ більше не володів тим

⁷² ПСРЛ, т. 1., стб. 417.

⁷³ Тут з жалем доводиться відмітити, що інститут київського віча залишається одним із найменш досліджених в історії Київської Русі. Така ситуація видається дивною і навіть прикрою, особливо на фоні того, як цей інститут вивчений щодо Новгород та Галича (М. А. Несин, ‘Галицкое вече при Ярославе Осмомысле’, (2010) 1 *Русин* 79–96; М. А. Несин, ‘Галицкое вече в 1229–1234 гг.’, (2011) 2 *Русин* 50–73; М. А. Несин, ‘Галицкое вече и Даниил Галицкий в 1205–1229 гг.’, (2011) 2 *Русин* 5–26; П. В. Лукин, *Новгородское вече* (Москва 2014) 608 с. та інш.).

моральним і духовним впливом, які могли б хоч якось вплинути на ситуацію в цілому і змінити долю міста.

Таким чином, можна зробити висновок, що за весь домонгольський період Київ, як “столичне” місто, тільки двічі піддавався розграбуванню. Завдана йому у 1169 р. союзними військами суздальців, смоленців і чернігівців шкода мала для нього самого, його обцинних і владних інституцій, катастрофічні наслідки. Головною з них стала втрата Києвом ореолу політичного центру⁷⁴. Це не означає, що місто було знищене, його стіл утратив старійшинство, а духовне життя припинилося. Всі ці риси, властиві центру, в цілому, збереглися. Однак виник прецедент розграбування Матері міст Русі, були зруйновані (сильно постраждали) його інститути, а престиж його столу, якщо й не був повністю втрачений, то точно зазнав істотних втрат, особливо у сфері сакральних смислів. Похід військ Андрія і сама демонстративна політика Володимирського князя щодо Києва показали, що старійшинство в княжому роді зовсім не обов’язково має бути пов’язане з Матір’ю міст Русі. Як наслідок, Київ зводиться фактично до рівня одного з умовних символів старійшинства, яким можна було розпоряджатися без побоювання для ресурсів своєї влади. Віднині від князя не вимагалось перебування в Києві, стало достатнім володіння ним. Наслідки змін, що відбулися, виявилися незворотними.

---

⁷⁴ В. Ключевський оцінював подію дуже емоційно: “Розграбування Києва своїми було різким проявом його занепаду, як земського та культурного осердя” (В. О. Ключевский, *Русская история. В 5 т.*, т. 1: *Полный курс лекций*, ч. 1–2, вступ. ст. А. Ф. Смирнова, сост. коммент., указ. А. М. Кузнецова (Москва 2001) 326–327). Однак, беручи до уваги, що Київ і в дальші епохи буде важливим елементом політичної боротьби у Східній Європі, оцінка видатного російського історика видається надто категоричною (див. детальніше: Ю. В. Денисов, *Борьба за наследство Киевской Руси: Краков, Вильнюс, Москва* (Москва 2011) 384 с.).

Олексій Руденко

**СИГІЗМУНД II АВГУСТ НА ТЛІ ЕПОХИ. ДО 500-РІЧЧЯ
З НАРОДЖЕННЯ ОСТАННЬОГО ЯГЕЛЛОНА**

DOI: 10.5281/zenodo.6350284

Першого серпня 2020 року Україна практично не помітила п'ятисотрічний ювілей з дати народження останнього Ягеллона – Сигізмунда (Зигмунта, Жигімонта, Жигмонта) II Августа (1520–1572), хоча його життя та правління були тісно пов'язані з ранньомодерними українськими землями¹. Натомість у Литві на честь пам'ятної дати було випущено двомовну литовсько-польську марку із зображенням Сигізмунда II та його другої дружини Барбари Радзивілл, а у Вільнюсі відкрили виставку про життя Великого князя литовського. Його роль підкреслив Президент Литви у своїй промові про значення Августа для розквіту Ренесансу в столиці тогочасного Великого князівства Литовського (ВКЛ)². Символічно, на Святвечір Різдва за григоріанським стилем, 24 грудня 2020 р., угорська влада оголосила, що передасть Польщі обладунок Сигізмунда Августа, який до того належав Національному музею в Будапешті та який атрибутували Людовику II Ягеллончику (1506–1526),

---

¹ Висловлюю окрему подяку Стефанії Демчук за її поради та вичитку цієї статті та Патріку Пастрнаку за допомогу з літературою.

² У Польщі 1 серпня традиційно присвячується пам'яті про Варшавське повстання 1944 року, хоча про ювілей Сигізмунда Августа написало кілька видань, а Королівський замок на Вавелі провів ряд заходів, приурочених річниці народження останнього Ягеллона. Литовська Республіка вдало використала 500 річницю для підкреслення значення Августа для історії ВКЛ. Див. 'Nausėda: atvykus Žygimantui Augustui, Vilnius tapdavo Renesanso kultūros židiniu' (2020) *LRT* <<https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1203015/nauseda-atvykus-zygimantui-augustui-vilnius-tapdavo-renesanso-kulturos-zidiniu>> access: 14 March 2021; A. AKIŃCZO, 'W Wilnie wystawa upamiętniająca 500. rocznicę urodzin króla Zygmunta Augusta' (2020) *Dzieje.pl* <<https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/w-wilnie-wystawa-upamietniajaca-500-rocznice-urodzin-krola-zygmunta-augusta>> access: 14 March 2021; B. GANCARZ, '500 lat temu urodził się król Zygmunt II August' (2020) *Gość Krakowski* <<https://krakow.gosc.pl/doc/6433787.500-lat-temu-urozil-sie-krol-Zygmunt-II-August>> access: 14 March 2021.

останньому Ягеллону на троні Богемії та Угорщини³. Церемонію передачі обладунку було звершено в лютому 2021 року, а директор Королівського замку на Вавелі Анджей Бетлей назвав його “однією з перлин колекції”⁴. Оминаючи політичні контексти зазначених подій, варто відзначити один важливий момент: в усіх згаданих подіях і новинах руський вимір життя і правління Сигізмунда Августа, на жаль, був практично відсутнім.

Романтизований художниками Яном Матейкою та Александром Лессером у ХІХ ст. образ Сигізмунда Августа дещо нівелює інші виміри життя останнього Ягеллона та його сприйняття в сучасній історіографії. До того ж, фокус на політичній та соціально-економічній історії ранньомодерної доби подекуди затьмарює окремі культурні практики доби Ренесансу в Польщі. Водночас, саме колекціонерство ХVІ ст. часами промовисто, а інколи непрямо свідчить про тривале суперництво між двома провідними династіями у Центрально-Східній Європі: Ягеллонами та Габсбургами. У цій статті я аналізую репрезентацію Сигізмунда Августа в контексті тогочасної Європи через призму його стосунків із Габсбургами та фокусуюсь на трьох прикладах їх взаємодії та прихованого протистояння. З них перший заледве можна вирізнити як вагомий, адже його семантичне навантаження ще потребує суттєвого дослідження (однак цей приклад є цікавим як приклад династичної пропаганди та унаочнення амбіцій), другий завершився своєрідним тріумфом Августа ще за його життя, а третій передбачав мимовільне включення його королівського образу в дискурс Габсбургів. Мій підхід не має на меті штучно “вписати” Ягеллонів (а з ними і українські землі) в загальноєвропейський контекст ранньомодерної доби. Натомість я маю на меті підкреслити роль мистецтва і культури як важливих складових реалій зовнішньої політики ХVІ ст. та засобів реалізації геополітичних амбіцій.

Хоча особистість Сигізмунда Августа та історія двох останніх Ягеллонів добре розглянуті в польській та литовській історіографіях, україномовних та англomовних публікацій за останній час практично не з’явилося⁵. Це пояснюється кількома чинниками: в історії тогочасної України є особи, які визначали її сьогодення подекуди навіть більше за Великого князя литовського, в підпорядкуванні якого перебувала більша частина тогочасних

³ ‘Renesansowa zbroja po kilkuset latach wróci do Polski. «Nie ma wątpliwości, iż należała do Zygmunta II Augusta»’ (2020) *TVN24* <<https://tvn24.pl/polska/premier-renesansowa-zbroja-zygmunta-ii-augusta-wroci-do-polski-z-wegier-4786162>> access: 14 March 2021.

⁴ ‘Zbroja młodego Zygmunta II Augusta trafiła na Wawel. To prezent od Węgier. «Będzie jedną z pereł kolekcji»’ (2021) *Kraków. Wyborcza.pl* <<https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,26801659,zbroja-zygmunta-augusta-ii-trafila-na-wawel-to-prezent-od-wegier.html>> access: 14 March 2021. *Переклад тут і далі в статті мій, якщо не зазначено інше – О.Р.*

⁵ Щоправда, ситуацію суттєво виправляє нещодавня книга Наталі Старченко, присвячена українському виміру ранньомодерної доби. Див.: Н. Старченко, *Українські світи Речі Посполитої. Історія про історію* (К., Laurus 2021).

руських земель. Йдеться як про князя Костянтина Острозького, так і місцевих старост у прикордонному регіоні, наприклад, Остафія Дашкевича чи Дмитра Байду-Вишневецького, які суттєво доклались до утвердження козацтва у регіоні. Англomовна ж історіографія ранньомодерної Польщі із центрами в Оксфорді та Абердині також поки що не присвячувала своєї уваги останньому нащадку Ягеллонів, хоча той неодноразово розглядається в контексті Польсько-Литовської унії в класичних працях Роберта Фроста та Наталії Новаковської⁶.

Постать Сигізмунда Августа була проаналізована у ряді біографічних праць, які щодаки з'являються у Польщі. Серед них зазвичай виділяють праці Станіслава Цинарського, Марека Ференца, Євгеніуша Голембовського, Ірени Каневської, Анни Сухені-Грабовської⁷. Кожен із авторів та авторок в хронологічному порядку описує життя та правління Августа, акцентуючи увагу на внутрішньополітичному становищі ранньомодерної Польсько-Литовської держави, на зовнішніх зносинах і (зазвичай коротко) на мистецькій спадщині Ягеллона. Єжи Бесала у нещодавніх монографіях проаналізував шлюбні та любовні сторінки життя Августа, доклавшись до детального вивчення та утвердження романтичного образу останнього Ягеллона⁸. Натомість каталоги Національної бібліотеки імені Вернадського не пропонують ґрунтовних праць про Сигізмунда Августа, який залишається на маргінесах українських історичних розвідок⁹. Архівні матеріали з українських архівів стосуються переважно локальних майнових питань. Наприклад, Фонд 220 Центрального державного історичного архіву України в Києві зберігає 28 документів за підписом Сигізмунда Августа переважно латиною або староукраїнською, що підтверджують або дають право на володіння, стосуються майнових суперечок тощо, хоча один документ (ф. № 220, оп. 1, спр. № 43) стосується наказу князям Вишневецьким бути готовими виступити на війну¹⁰.

⁶ R. FROST, *The Oxford History of Poland-Lithuania. Volume I: The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385–1569* (Oxford 2015); N. NOWAKOWSKA, *Remembering the Jagiellonians* (London 2019).

⁷ S. CYNARSKI, *Zygmunt August* (Wrocław 1997); M. FERENC, *Dwór Zygmunta Augusta: organizacja i ludzie* (Oświęcim 2014); E. GOŁĘBIOWSKI, *Zygmunt August: żywot ostatniego z Jagiellonów* (Warszawa 1977); I. KANIEWSKA (ed.), *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów* (Kraków 1999); A. SUCHENI-GRABOWSKA, *Zygmunt August: król polski i wielki książę litewski 1520–1562* (Kraków 2010).

⁸ J. BESALA, *Barbara Radziwiłłówna i Zygmunt August* (Warszawa 2007); IDEM, *Zygmunt August i jego żony: studium historyczno-obyczajowe* (Poznań 2015).

⁹ *Електронний каталог Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського* <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_all/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21CNR=20&Z21ID=> дата звернення 14 Березень 2021.

¹⁰ *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*, ф. №220, Колекція документів, зібраних Київською археографічною комісією <https://cdiak.archives.gov.ua/sprysok_fondiv/0220/0001/> дата звернення 14 Березень 2021.

Водночас, хоча моя стаття не претендує на повноту біографічного викладу життя Августа, я розглядаю постать останнього Ягеллона в контексті інших європейських правителів та тенденцій XVI ст., зокрема сфокусувавшись на територіально та родинно найближчій династії до Ягеллонів – Габсбургах. Стосунки двох династій упродовж цього століття були свідками як згоди, так і прихованої нелюбові один до одного: починаючи Віденським конгресом 1515 року за участі батька Августа Сигізмунда I Старого (1506–1548) і завершуючи двома шлюбами Августа із представниками дому Габсбургів, спершу Єлизаветою (шлюб тривав у 1543–1545), а тоді її молодшою сестрою Катериною Габсбург (шлюб у 1553–1572).

Ім'я Сигізмунда II Августа та його конотації

Син Сигізмунда Старого та Бони Сфорци Арагонської народився 1 серпня 1520 року в Кракові. Ця подія, як описував хроніст Марцін Бельський, порадувала як посполитий люд, так і короля, який у той момент перебував у Торуні¹¹. Квестія надання конкретно цих імен королівському нащадку дотепер є дещо заплутаною та має кілька трактувань. Сам Бельський зазначав, що ім'я королівського сина було обрано через місяць серпень (August), в який Октавіан Август отримав владу над імперією від Сенату, або ж від латинського *augurando* за розум і практичність Октавіана, чи врешті від *augmentando*, передбачаючи, що правитель повинен працювати на благо спільної справи, себто республіки¹².

Найбільш правдоподібно виглядає версія про персональне залучення Бони Сфорци до вибору імені. Цим іменем *Август* Бона підкреслювала династичну гідність свого сина, який відтепер ототожнювався із Октавіаном Августом, а отже, із чеснотами та славою останнього. Серед попередників на троні Сигізмунд II був першим, хто отримав такий нетиповий агномен (особисте ім'я на додачу до основного *Сигізмунд*, яке було надано на честь батька). Що могло стати причиною такого вибору?

Титул Цезаря (*Caesar*) у середньовіччі асоціювався з імператорами Священної Римської імперії. Оскільки з XV ст. імператорський трон належав Габсбургам, саме вони у XVI ст. володіли цим титулом¹³. Польські королі не претендували на титул *Caesar*, однак вибір і подальше використання імені *Август* у контексті історії римських Гая Юлія Цезаря та Октавіана Августа було доволі промовистим (про це згадував і Бельський)¹⁴.

¹¹ M. BIELSKI, *Kronika wszystkiego świata* (Kraków 1551) 286v, 286r, BJ St. Dr. Cim. 4059.

¹² *Ibid.*

¹³ Для аналізу поетичних конотацій імені та титулу Цезаря на межі XV і XVI ст. див.: P. GWYNNE, 'Tu Alter Caesar Eris': Maximilian I, Vladislav II, Johannes Michael Nagonius and the Renovatio Imperii' (1996) 10(1) *Renaissance Studies* 56–71.

¹⁴ Хоча претензій на титул Цезаря Ягеллони і не висували, а дипломатична практика польських послів, як стверджує Даріуш Колодзейчик, визнавала одразу двох імператорів: християнського

Родинна історія Сфорца та, особливо, доля Бони висвітлює можливі мотиви подібного вибору. Два аспекти заслуговують на увагу: особисте неприхильне ставлення Бони до Габсбургів та її освіта. Італійські війни з активним залученням Франції та Габсбургів, боротьба за Мілан, який був осередком родини Сфорца, вигнання звідти родини у 1500 р. призвели до змішаних почуттів Бони до Габсбургів. За іронією долі, саме Максиміліан I Габсбург виступив ініціатором укладення шлюбу Бони із Сигізмундом Старим¹⁵. Попри цей вдалий вибір для молодої Бони, характеристика її ставлення до Габсбургів в історіографії варіюється від неприхильного до відверто ворожого. Ці прояви неприязні до Габсбургів від Бони тривали упродовж усього періоду її активного залучення політики Ягеллонів (себто до 1548 року та смерті Сигізмунда I), зокрема підтримки Франції, інтригах щодо угорського питання після битви під Мохачем, опозиції шлюбу Августа з Єлизаветою Австрійською в 1543 р. тощо¹⁶. Часто згадується і прагнення Бони повернути Мілан під контроль Сфорців, що спершу отримало підтримку Карла I Габсбурга, однак у результаті залишилось нереалізованим проектом¹⁷.

Водночас, більшість зазначених подій сталися уже після народження Августа. Однак практично одразу після приїзду до Кракова у 1518 р. одним із ключових напрямків політики Бони стало утвердження і промоція династії Ягеллонів як всередині держави, так і на зовнішньополітичній арені¹⁸. Народження королівського спадкоємця мало б суттєво посприяти подібним намірам. 1519 р. був відзначений смертю імператора Максиміліана (що посилювало плани Бони у встановленні франко-турецько-польського антигабсбурзького альянсу) і відповідно підготовкою до виборів нового імператора Священної Римської імперії¹⁹. Серед претендентів на трон як Бона, так і Сигізмунд охоче підтримували Франциска I, тож народження спадкоємця Сигізмунда рік потому було надзвичайно доречним для демонстрації амбіцій

та турецького, у 1597 році польський посол до Стамбулу вимагав, аби до Сигізмунда III Вази звертались як до падишаха, що фактично дорівнювало титулу імператора (Див.: D. KOŁODZIEJCZYK, 'Khan, caliph, tsar and imperator: The multiple identities of the Ottoman sultan' in *Universal Empire: A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History* (Cambridge, Cambridge University Press 2012) 178, 181, 187, 191; M. BIELSKI, *Op. cit.*, с. 286v, 286r.

¹⁵ M. BOGUCKA, *Bona Sforza* (Wrocław 2009) 45–47; K. KOSIOR, 'Bona Sforza and the Realpolitik of Queenly Counsel in Sixteenth-Century Poland-Lithuania' in *Queenship and Counsel in Early Modern Europe* (Palgrave Macmillan, Cham 2018) 16.

¹⁶ M. BOGUCKA, *Op. cit.*, s. 107, 159; K. KOSIOR, 'Bona Sforza...', pp. 17, 24, 27.

¹⁷ P. FICHTNER, 'Dynastic Marriage in Sixteenth-Century Habsburg Diplomacy and Statecraft: An Interdisciplinary Approach' (1976) 81(2) *The American Historical Review* 256–257; A. SPAGNOLETTI, 'Bona Sforza, tra Polonia, Napoli e Bari. Nel gioco delle grandi potenze europee del Cinquecento' (2020) 2 *Fabrica Litterarum Polono-Italica* 23–24.

¹⁸ K. KOSIOR, 'Bona Sforza...', pp. 16–17.

¹⁹ *Ibid.*, p. 24.

Ягеллонів повернути втрачені позиції в Центральній Європі²⁰. Хоча Марія Богуцка зазначає про вибір імені Августа (у перекладі з латини “достойний”, хоч інші версії включають відмінні варіанти перекладу *augustus*, що існували ще в античності) та згадує про це ім’я як про частину титулу римських імператорів, жодних припущень про можливу опозицію між іменами та титулами Ягеллонів та Габсбургів авторка не робить²¹.

Підкреслення зв’язку із батьком через перше ім’я Сигізмунд та надання другого імені Августа дозволяло на семантичному рівні імплементувати амбіційні плани молодій королеви: ім’я *Сигізмунд* виступало як аргумент для утвердження ідеї спадкоємця після свого батька у Польсько-Литовській державі (особливо враховуючи необхідність виборів короля після смерті попереднього), у той час як *Август* репрезентував надії на майбутнє щасливе правління та амбіції зрівнятися (якщо не перевершити) із сусідньою династією Габсбургів²². Окрім відображення амбіцій Бони щодо утвердження Ягеллонів на зовнішньополітичній арені, ім’я Августа ще й демонструвало виразний “проіталійський клімат Вавельського двору”²³.

Імовірно, інтелектуальні традиції родини Сфорца та освіта самої Бони, яка була добре обізнана із творами Вергілія та Цицерона, цілком могли посприяти вибору саме такого, доволі нетипового для ранньомодерної Польщі імені, хоча й все більш поширеного в Європі у XVI–XVII ст., і ще двічі у випадку королів Речі Посполитої у XVIII ст. Тим не менш, питання про функціонування імені Сигізмунда Августа в публічній сфері та дипломатичному листуванні, а також конотації його імені залишаються відкритими до подальшого дослідження.

Колекціонування як елемент ренесансного королівського *self-fashioning*

Наприкінці 2020 року Національна бібліотека Польщі презентувала вибірку збережених книг із бібліотеки Сигізмунда Августа під промовистою назвою “Колекція бібліофіла на монаршому троні”²⁴. З дитинства молодий Сигізмунд виховувався у найкращих традиціях польського та італійського

²⁰ K. KOSIOR, ‘Bona Sforza...’, p. 24.

²¹ M. BOGUCKA, *Op. cit.*, s. 136–137.

²² S. CYNARSKI, *Op. cit.*, s. 17.

²³ C. NIEKRASZ, *Woven theaters of nature: Flemish tapestry and natural history, 1550–1600*, Ph.D. dissertation in Art History (Evanston 2007) 119.

²⁴ ‘Biblioteka Zygmunta Augusta, czyli kolekcja bibliofila na monarszym tronie’ (2020) *Biblioteka Narodowa* <<https://bn.org.pl/w-bibliotece/4162-biblioteka-zygmunta-augusta%2C-czyli-kolekcja-bibliofila-na-monarszym-tronie.html>> access: 15 March 2021. Колекція знаходиться за посиланням: *Polona.pl* <<https://polona.pl/collections/institutions/1/biblioteka-zygmunta-augusta-czyli-kolekcja-bibliofila-na-monarszym-tronie,NTU1ODA0NDU4MTc3ODkwMDk1NQ/?sort=date%20desc>> access: 15 March 2021.

Ренесансів, а також практик меценатства та покровительства мистецтв і науки²⁵. Ще за його молодих років цей підхід викликав неприязнь з боку “старомодних” польських шляхтичів, які підкреслювали зніженість молодого Августа та його захоплення літературою, мовами і музикою²⁶. Проте виховання суттєво вплинуло на подальше уявлення самого Августа про його *maiestas* (королівську гідність), меценатство, взаємовідносини з іншими правителями та його образ *virtuoso prince*²⁷. У той же час, на думку сучасників, йому бракувало досвіду участі у військових кампаніях, хоча його правління пізніше було відмічено одразу кількома війнами, куди були залучені території під владою або протекторатом Сигізмунда Августа²⁸.

Хоча мода на колекціонування книг, медалей, ювелірних виробів і була поширеною серед династій і правителів ранньомодерної Європи, один із напрямків колекціонерства Сигізмунда Августа підважував і навіть перевершував спроби Габсбургів досягти рівня останнього Ягеллона²⁹. Цим напрямком було колекціонування arrasів, тобто тканих килимів. Їх переважна більшість, що цікаво, виготовлялась у Брабанті (зазвичай їх місцем виготовлення у випадку колекції Августа був Брюссель), тобто Габсбурзьких Нідерландах, які були знаним центром ткання arrasів від початку XVI ст.³⁰. На зацікавлення молодим Августом arrasами найімовірніше вплинула його мати: саме її колекціонерські інтереси призвели до того, що вже у 1530-х роках на Вавелі було близько 114 arrasів³¹. Август суттєво збільшив це число, яке дослідники оцінюють приблизно у 170 одиниць, придбаних безпосередньо до його колекції; з них до сьогодні збереглось 138³². Завдячуючи добрій освіті

²⁵ S. CYNARSKI, *Op. cit.*, s. 74–77; M. JANICKI, ‘Imagines biblijne, alegoryczne, historyczne i heraldyczne zamawiane dla Zygmunta Augusta w świetle kilku zapisów rachunkowych z lat 1547–1548 (przyczynek do genezy królewskiej kolekcji arrasów)’ in *Amicissima. Studia Magdalenae Piwocka oblata*, vol. 1 (Kraków, Fundacja Nomina Rosae Ogród Kultury Dawnej 2010) 151; C. NIEKRASZ, *Op. cit.*, p. 119.

²⁶ S. CYNARSKI, *Op. cit.*, s. 24; K. KOSIOR ‘Outlander, Baby Killer, Poisoner? Rethinking Bona Sforza’s Black Legend’ in *Virtuous or Villainess? The Image of the Royal Mother from the Early Medieval to the Early Modern Eras* (Palgrave Macmillan, New York 2016) 208.

²⁷ S. CYNARSKI, *Op. cit.*, s. 80–81; C. NIEKRASZ, *Op. cit.*, p. 119.

²⁸ Так, Станіслав Оріховський згадував у своєму *Fidelis Subditus* про необхідність військового походу та виправ для молодого Короля. Див. український переклад. С. ОРІХОВСЬКИЙ, ‘Напучення польському королеві Сигізмунду Августу’, пер. В. Литвинова, *Українські гуманісти епохи Відродження* (К., Наукова думка, Основи 1995) <<http://litopys.org.ua/human/hum04.htm>> дата звернення: 14 Березень 2021.

²⁹ Класична (і наразі найповніша) праця про бібліографічні практики Августа це А. KAWESKA-GRYZOWA, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej* (Wrocław 1988); C. NIEKRASZ, *Op. cit.*, p. 121.

³⁰ C. NIEKRASZ, *Op. cit.*, pp. 40, 46.

³¹ M. BOGUCKA, *Op. cit.*, s. 99–100.

³² C. NIEKRASZ, *Op. cit.*, pp. 123–124. Детальний огляд колекції див. у М. HENNEL-BERNASIKOWA, M. PIWOCKA, *Katalog arrasów króla Zygmunta Augusta* (Kraków 2017).

від італійських та польських гуманістів, Сигізмунд II добре розумівся на античних ремінісценціях у мистецтві та з особливою любов'ю ставився до класичних і біблійних сюжетів, які становили основу його колекції³³. Хоча перші килими були надбанням Ягеллонів ще до початку колекціонерської діяльності Августа, саме його arrasи і становлять сьогодні основу колекції Вавельського замку³⁴.

Arrasи, як і інші колекціонерські приклади доби Ренесансу, відігравали двозначну роль у промоції образу Августа, який завдяки приналежності до когорти поціновувачів arrasів символічно пов'язував себе із колом тогочасних правителів-колекціонерів³⁵. По-перше, декорація королівського замку arrasами, а також їх використання під час урочистостей, як-то весілля, зустрічі делегацій, прийоми послів справляло враження на відвідувачів. Це знаходило відбиток у їх кореспонденції або описах подій, як-то у випадку весілля Августа з Катериною Габсбург у 1553 році, звідки ми й маємо перші свідчення про присутність arrasів Сигізмунда в публічному просторі³⁶. Килими з Брабанту, особливо на природничу тематику, цінувались особливо високо, тож Габсбурги вже на початку XVI ст. зробили продукцію брабантських arrasів своїм “провідним мистецьким способом ілюстрації політичної влади”³⁷. Мистецько-колекціонерська конкуренція призвела до того, що один і той же нідерландський художник Міхаель Коксі (Michiel Coxcie, 1499–1592) розробляв картони для arrasів як Сигізмунда Августа, так і Габсбургів, зокрема Карла V та Максиміліана II (або ж вони в результаті опинились в їх колекції)³⁸.

По-друге, інший метод промоції королівського престижу через arrasи – це, власне, за допомогою їх іконографії. Хоча перші килими для Сигізмунда стосувались релігійних тем (Книга Буття, історія Ноя, Вавилонська вежа), вже на початку 1560-х років значна частина його arrasів мала виразний політичний підтекст, а саме – стосувалась польсько-литовської унії³⁹. На жаль,

³³ S. CYNARSKI, *Op. cit.*, s. 20–23.

³⁴ 18 березня 2021 року в Королівському музеї на Вавелі відкрилась виставка “Усі arrasи Короля. Повернення. 2021–1961–1921”, присвячена колекції Августа та їх долі: ‘Wszystkie arrasy króla. Powroty. 2021–1961–1921’ (2021) *Zamek Królewski na Wawelu* <<https://wawel.krakow.pl/wystawa-czasowa/wszystkie-arrasy-króla-powroty-2021-1961-1921>> access: 18 March 2021.

³⁵ C. NIEKRASZ, *Op. cit.*, p. 36.

³⁶ Опис arrasів під час урочистостей зокрема здійснив Станіслав Ореховський: S. ORZESNOWSKI, *Panagyricus nuptiarum Sigismundi Augusti Poloniae regis* (Cracoviae 1553); C. NIEKRASZ, *Op. cit.*, pp. 42–43.

³⁷ C. NIEKRASZ, *Op. cit.*, p. 128.

³⁸ M. JANICKI, *Op. cit.*, s. 146; R. SZMYDZKI, ‘Elementy batalistyczne w twórczości Michiela Coxcie z lat 1549–1550’ in *Amicissima. Studia Magdalenae Piwocka oblata*, vol. 1 (Kraków, Fundacja Nomina Rosae Ogród Kultury Dawnej 2010) 153.

³⁹ M. HENNEL-BERNASKOWA, M. PIWOCKA, *Op. cit.*, s. 69–173. Для прикладу arrasу із гербами Польщі та Литви див.: *Ibid.*, s. 409–413.

відсутність джерел і записів рахунків з 1550-х років не дозволяє підтвердити пряме залучення Августа у вибір тем та образів для arrasів, однак нещодавні дослідження Марека Яніцького на прикладі віленського періоду життя Сигізмунда (себто в 1546–1547 рр., що відповідає приблизному часу замовлення першого набору arrasів) підтверджують особливий інтерес молодого короля до цього виду мистецтва⁴⁰. Це корелювало із практиками Габсбургів. Кармен Некраш наводить низку прикладів впливів Карла V та Філіпа II на теми і техніки для їх замовлень. Так, Карл обрав старозаповітну історію Гедеона як підтекст для церемонії зречення у 1555 році в Брюсселі (килими презентували правління Карла як надзвичайно успішне та переможне), а Філіп сім років потому вимагав від митця використовувати золоті та срібні нитки в arrasах на тему історії Ноя, цілком можливо, аби підкреслити мистецьку (а з нею і політичну) перевагу над аналогічними витворами з Ягеллонської колекції⁴¹.

Звісно, сумарна кількість тканих килимів у колекціях іспанських та австрійських Габсбургів переважала приватну колекцію Сигізмунда II, однак рівень майстерності та вишуканості arrasів у колекції Сигізмунда Августа залишався унікальним у ранньомодерній Європі⁴². Більше того, хоча своєрідну погоню за цими творами мистецтва можна розглядати як спробу *emulatio* габсбурзьких практик зі сторони Августа, “у випадку Сигізмунда приклад наслідування став двостороннім: після замовлень arrasів до Вавеля у 1550-х роках, габсбурзькі патрони, зокрема Філіп II Іспанський та Маргарита Пармська замовили собі копії тканин, виготовлених для польського короля”⁴³. Захоплення Августа arrasами і його кропітка робота над збільшенням власної збірки знайшла своє відображення в одній із найвідоміших картин Яна Матейки 1869 року під назвою “Люблінська унія”. Втомлений Сигізмунд Август, присягаючись у вірності новоствореній Речі Посполитій, здійснює це на фоні одного зі своїх arrasів із польським орлом.

Орден Золотого руна

Однією із визначальних характеристик репрезентації імператорського образу Габсбургів у XVI ст. був Орден Золотого руна, заснований 1430 року герцогом Бургундії Філіпом III Добрим⁴⁴. Орден, чия історія виводилась іще від античних аргонавтів, відігравав особливу роль в імперських прагненнях

⁴⁰ M. JANICKI, *Op. cit.*, s. 143–144, 147–148.

⁴¹ C. NIEKRASZ, *Op. cit.*, pp. 44–46.

⁴² *Ibid.*, p. 127.

⁴³ *Ibid.*, p. 129.

⁴⁴ M. TANNER, *The Last Descendant of Aeneas: The Hapsburgs and the Mythic Image of the Emperor* (New Haven and London, Yale University Press 1993) 146–150. Марія Таннер подає як дату створення ордену 10 січня 1429 року, хоча загальноприйнятою датою є 1430 рік.

Габсбургів та ідеї походу на Схід за часів Філіпа II, а також у візуальній репрезентації династії. Сам образ та ідея Золотого руна у XVI ст. трансформувалась в уособлення ідеї універсальної теократичної монархії Габсбургів, в особливості за Карла V, який у поезії епохи вважався новим Енеєм і Карлом Великим⁴⁵. Для досягнення своєї мети, тобто універсальної монархії від земель Нового світу до Європи, принаймні в символічному сенсі, Карл V навіть збільшив кількість кавалерів ордену, до яких залучив Франциска I, представників родин Медичі, Фарнезе та інших⁴⁶.

Відомо, що першим польським королем-кавалером Ордену у 1519 році став Сигізмунд Старий. Рік потому картина нідерландського майстра Йоса ван Клеве (Joos van Cleve, 1485–1540) “Поклоніння волхвів” зобразила польського короля із характерною золотою підвіскою з бараном, а у 1525 році Сигізмунд I отримав від Карла V саму підвіску “на знак побратимства”⁴⁷. Оскільки приналежність до Ордену не передавалась у спадок, цю ж підвіску, за повідомленням Лукаша Горніцького, було повернуто імператору польською делегацією перед похованням Сигізмунда Старого в 1548 році⁴⁸.

Сигізмунд Август, найімовірніше, не належав до Ордену Золотого руна, а наступним польським королем-кавалером Ордену став Сигізмунд III Ваза⁴⁹. Однак саме тут і полягає незвичний елемент візуальної репрезентації Августа. Хоча переважна більшість прижиттєвих портретів зображає його без харак-

Мал. 1. Неллі Нікколо, Сигізмунд Август, Король Польщі. 1568 р. Національний музей у Кракові (Muzeum Narodowe w Krakowie). MNK III-rys.-34336. Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie

⁴⁵ M. TANNER, *Op. cit.*, pp. 155, 157, 289.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 156.

⁴⁷ С. NIEKRASZ, *Op. cit.*, p. 125.

⁴⁸ Цитую за С. NIEKRASZ, *Op. cit.*, p. 125.

⁴⁹ Перелік членів ордену див. тут: ‘Chevaliers de la Toison d’or Maison de Habsbourg (House of Habsburg)’ (1997) *La Confrérie Amicale de la Toison d’Or* <<http://www.antiquesatoz.com/sgfleece/knights2.htm>> access: 14 March 2021.

терної підвіски (як-то портрет Лукаса Кранаха молодшого та інші), одразу два джерела, датованих 1560-ми роками, а саме гравюра Неллі Нікколо (бл. 1530–1579) і медаль Джованні Якопо Каральйо (бл. 1505–1565), долучають підвіску з руном до портрету Августа (мал. 1–2).

Чим можна пояснити подібну невідповідність? Найбільш імовірним трактуванням виглядає сприйняття цієї вставки як приналежності до Ордену Золотого руна, тобто усталення своєрідного символічного зв'язку із Габсбургами та європейською спільнотою правителів, аналогічно як це було у випадку колекціонування аррасів⁵⁰. Обидва автори прижиттєвих зображень Августа із підвіскою були італійцями, тож ймовірно, що саме таке сприйняття Ордену Золотого руна превалювало в їх цільовій аудиторії, на кого і були спрямовані їх роботи, що служили візуальній королівській пропаганді. Традиція збереглась і після смерті Сигізмунда II (мал. 3). Невідомий художник першої половини XVII ст. зобразив Августа з підвіскою з руном, а каталоги Національного музею в Кракові зберігають мінімум три подібних гравюри з першої половини XVII ст. (MNK III-гус.-56577, MNK III-гус.-56578 і третю, що походить із німецьких земель, MNK III-гус.-56576). Вторив цьому міфу вже на початку XIX століття Ян Лігбер (Jan Ligber, бл. 1795–1814), зобразивши Августа у капелюсі та із уже знайомою нам підвіскою.

Фактично, наприкінці свого правління, а в особливості після своєї смерті, у візуальному вимірі королівської репрезентації Август підпадав під один із елементів габсбурзького дискурсу, яким у даному випадку була прина-

Мал. 2. Джованні Якопо Каральйо,
Медаль Сигізмунда Августа (аверс). Бл. 1568.
Національний музей у Кракові (Muzeum Narodowe
w Krakowie). MNK VII-Md-91. Pracownia
Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie

⁵⁰ С. NIEKRASZ, *Op. cit.*, p. 36.

лежність до Ордену Золотого руна. Хоча ранні зображення Августа не містять підвіски з руном, портрети з останніх років його життя та помертні з першої половини XVII століття все частіше підкреслюють його (нібито) приналежність до Ордену. Наскільки бажаною для Августа була ця деталь його портретів, дотепер залишається відкритим питанням, що може висвітлити окремі аспекти королівської репрезентації наприкінці та після доби Ягеллонів, зокрема у XVII ст.

Інтелектуальна та творча атмосфера ранньомодерної доби супроводжувала появу цілої когорти ренесансних правителів тогочасної Європи. Постає Сигізмунда Августа органічно вписується у перелік, що складається із французького короля Франциска I, англійського короля Генріха VIII, імператорів Карла V Габсбурга, Фердинанда I та Максиміліана II⁵¹. Східний вектор політики був не менш важливим для Августа: його сучасниками та адресантами були Іван IV Грозний та Сулейман I Пишний, листування з ким є цінним джерелом для дослідників⁵². Активно слідкував Сигізмунд Август і за релігійною ситуацією в Європі: одним із його агентів був єпископ і кардинал Станіслав Гоз'юш (Гозій), котрий перебував на службі Папського престолу, паралельно виконуючи дипломатичні завдання за дорученням Августа.

Цікаво, що серед трьох розглянутих у моїй статті прикладів, у першу чергу, ім'я (однак вже без контексту суперництва між Габсбургами та Ягеллонами) та Орден Золотого руна продовжили ототожнюватись із образом Сигізмунда Августа після його смерті, адже арраси чекала нелегка доля вивезення, поділів та розпорошення країнами Європи. Використання імені Августа в публічній сфері та дипломатичному листуванні, по-перше, підтримувало паралелі зі славнозвісним античним Октавіаном Августом, а по-друге, на рівні семантики слугувало своєрідною паралеллю та опозицією титулу Цезарів, котрий належав Габсбургам, хоча це й не артикулювалось напряду. Мистецько-колекціонерське суперництво між Сигізмундом Августом і Габсбургами знайшло своє відображення серед іншого в колекціонуванні тканих килимів. Власник найбільшої колекції брабантських аррасів на тему природи, Август став прикладом для наслідування для інших правителів, тож міг заслужено тішитись своїй славі як покровителя мистецтв. Доля його колекції була бурхливою і заплутаною після смерті Сигізмунда II. Пошук та реституція втрачених аррасів відбулись вже після відновлення незалежності Польщі в результаті переговорів із Радянською Росією у 1920-х роках, коли

---

⁵¹ Зі значною частиною згаданих правителів Сигізмунд Август підтримував листування. Див.: *Каталог бібліотеки Чарторийських* <<https://opac.mnk.pl/?KatID=0>> access: 14 March 2021.

⁵² Бона Сфорца також не забувала про східний вектор зовнішньої політики: у 1543 році Бона та її донька Ізабелла перебували у листуванні із Роксоланою (Хюррем Султан), дружиною Сулеймана II Пишного (К. KOSIOR, 'Bona Sforza...', p. 27).

Мал. 3. Невідомий художник. Сигізмунд II Август.
Перша половина XVII ст. Національний музей у Кракові
(Muzeum Narodowe w Krakowie). MNK III-ryc.-56577.
Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie

арраси останнього Ягеллона врешті-решт повернулись до Кракова⁵³. Справжній сплеск портретів Августа із підвіскою Золотої руна припадає на першу половину XVII ст., що могло бути результатом популярного літературного міфу щодо часів правління останніх Ягеллонів як золотої доби в історії Польсько-Литовської держави, а відповідно, епохи, коли їх династія була не менш впливовою за сусідніх Габсбургів.

Сигізмунд Август цілком відповідав “королівським вимогам” епохи Ренесансу: освічений, походив із двох славетних родів (Ягеллонів та Сфорца, а через них і від Арагонської династії), володів і збільшував величезну бібліотеку та мистецьку колекцію⁵⁴. Численні *specula principum* (Дзеркала для князів), що були поширеними у ранньомодерній Європі, не оминули і польську (а з нею і руську) літературну традицію. Відзначився у написанні такого твору і Станіслав Оріховський. Його “Напучення польському королеві Сигізмунду Августу” (*Fidelis subditus*) завершувалось натяком, що саме похід на Схід може принести славу монарху, що в габсбурзькій риториці асоціювалось із міфом про аргонавтів: “Тож наслідуй все краще і в Лікурга Спартанського, і в перса Кіра, і в поляка Сигізмунда, і в будь-кого, хто розумом і звичаями піднявся серед людей. Отак легко й швидко прославиться твоє ім’я у Польщі і на вустах усіх перебуватиме в найвищій славі, – хоча б ніколи й не збирався плисти до Єрусалима”⁵⁵. Сигізмунду Августу не довелось плисти до Єрусалима, аби прославитись. Свою репутацію він успішно розбудовував не лише через копіювання репрезентативних і колекціонерських практик Габсбургів, а й подекуди перевершуючи їх та задаючи нові тенденції.

---

⁵³ Спершу арраси повернулись до Кракова лише на півтора десятиліття, адже в результаті початку Другої світової війни були вивезені до Канади і повернені польській владі аж у 1961 році.

⁵⁴ S. CYNARSKI, *Op. cit.*, s. 216.

⁵⁵ С. ОРІХОВСЬКИЙ, ‘Напучення польському королеві Сигізмунду Августу.’.

Надія Нікітенко

ПРО ПЕРВИННЕ ПРИСВЯЧЕННЯ ВІВТАРІВ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

DOI: 10.5281/zenodo.6350297

Давнє присвячення вівтарів Софії Київської, поза сумнівами, органічно пов'язане з присвяченням самого храму, оскільки це є альфа і омега універсальної християнської традиції, віддавна і дотепер¹. Присвячення ж головного храму нашої держави Святій Софії Премудрості Божій, на наше переконання, відповідає значенню його як пам'ятці доби хрещення Русі-України, становленню її як християнської держави. Свята Софія Премудрість Божа – одна з фундаментальних ідеологем східного християнства, що асоціювалася з образом мудро влаштованої Богом суверенної державності. Упродовж сторіч

---

¹ Ми не розглядаємо тут проблему пізніших присвячень (радше – переосвячень) вівтарів Софії Київської, про яку неодноразово писали дослідники XIX–XX ст. Це колосальна комплексна проблема, яка заслуговує на низку серйозних досліджень. Осмислити історію присвячень вівтарів собору нещодавно зробила спробу Т. Люта, яка, однак, зупинилась на періоді XVII–XIX ст., принагідно здійснивши невмотивовані випадки проти “всіх і вся”, в тому числі й проти висновків знаних дослідників давньої Софії Д. Айналлова і Є. Редіна, та М. Каргера, бо, мовляв, “історію посвят престолів київської Софії вони не знали” через “відсутність прямих джерел”. Зате вони знали східнохристиянську літературну, мистецьку і богослужбову традицію, а головне – саму давню Софію, її архітектуру і монументальний живопис – найважливіше першоджерело, тобто все те, що дослідниця ігнорує. Радимо Т. Лютії прочитати класичну працю В. Лазарева “Мозаики Софии Киевской” (Москва 1960), яку вона навіть не згадує, хоча в ній приділено значну увагу темі присвячення вівтарів собору. Вважаємо такий підхід Т. Лютої методологічно та етично невиправданим, оскільки він не дає підстав науково коректно міркувати про “історію посвят престолів Києво-Софійського собору”. Та й “відтворена” нею “історія посвят” періоду XVII–XIX ст. сповнена алогізмів, помилок, неточностей, пересмикуванням фактажу і безпідставних категоричних суджень. Стаття має вигляд розлогого цитатника з вельми суб'єктивними коментарями авторки, здійсненими “з кавалерійського наскоку”. У результаті своїх пошуків Т. Люта констатує, що наведені джерела “передають хаос посвят, причини яких навряд чи вдасться коли-небудь з'ясувати”; цей хаос вона цілком у дусі моди називає “грою престолів”. Див.: Т. Люта, “Історія посвят престолів Києво-Софійського собору” (2019) *З Український історичний журнал* 108–131. Ми ж хочемо говорити не про сумнозвісну “гру престолів”, а про логіку присвячення софійських вівтарів у давнину.

уявлення про Святу Софію зберігалось як умова духовного життя всієї людності, без якої вона не може існувати як християнський народ, як Церква. Саме тому від початків християнства як державної релігії у різних народів у головних центрах східнохристиянської Ойкумени – Константинополі, Солуні, Охриді, Києві, Новгороді, Полоцьку – зводяться Софійські кафедрали. Наші дослідження показують, що Софію Київську заклав і побудував хреститель Русі-України Володимир Великий, справу якого завершив його син Ярослав Мудрий. Храм, що датується 1011–1018 рр., у 2011 р. на рівні ЮНЕСКО в Україні й багатьох державах відсвяткував 1000-річчя свого заснування. Хоча це датування дискутується, але воно передусім оперте на ті дані, які містить у собі сам собор, найцінніше справжнє першоджерело. Тому вважаємо, що в розглядуваній проблемі присвячення вівтарів Софії Київської слід виходити з того, що як перший храм цього імені на наших землях вона по суті є меморіалом хрещення Русі-України – головної події національної історії. Ще порівняно недавно стверджувалося як постулат, що Софію засновано Ярославом Мудрим у 1037 р. на тому місці, де він у 1036 р. переміг печенігів. Цього постулату російські та проросійські науковці у переважній більшості дотримуються до сьогодні, посилаючись на “Повість временних літ”, в основу якої покладено літописний звід, складений книжниками Ярослава, як на найбільш достовірне джерело. Це й зрозуміло, адже 1037 рік (саме цей рік визнавався кульмінацією формування імперії Рюриковичів) відповідав ідеологічному постулатові радянської імперії: “Київська Русь – спільна колыска трьох братніх народів”. Уявна одночасна поява в середині XI ст. у її головних центрах Києві, Новгороді й Полоцьку Софійських соборів теж тлумачилася на користь такого твердження. Насправді ж Софія Київська постала вже в другому десятиріччі XI ст., тобто значно раніше за Новгородську та Полоцьку. Софія Київська – давніша й величніша, правила їм за взірець, який зодчі прагнули, та так і не змогли повторити. Без сумніву, можна стверджувати, що державність і культура Київської Русі досягли розквіту вже за Володимира, і саме з Києва поширилися східнослов’янськими теренами.

Заснування Софії Київської у 1037 чи навіть у 1017 р. (дата Новгородського першого літопису) повністю спростовується даними новітніх досліджень пам’ятки, особливо виявленням на її стінах 11 дуже ранніх датованих написів-графіті 1018–1036 рр.² Найдавніші з них з’явилися тут у 1018–1023 рр., коли храм уже стояв і був прикрашений мозаїками і фресками, які прославляють Володимира і його дружину Анну Візантійську. Цей феномен фактично підтвер-

² Н. М. Нікітенко, ‘Нова концепція датування Софії Київської: обґрунтування, параметри дискусії’ в *Українська художня культура: пам’яткоохоронні проблеми* (К. 2011) 215–250; Н. Нікітенко, В. Корниенко, *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания* (К. 2012) 232 с.; Н. Нікітенко, *София Киевская и ее создатели: тайны истории* (Каменец-Подольский 2014).

джує заснування собору у 1011 р. за часів Володимира Великого. А Ярослав насправді лише завершив справу батька у 1018 р. Річ у тім, що перший період княжіння Ярослава в Києві, який сів у Києві в 1016 р., припав на часи усобиці, що спалахнула на Русі після смерті Володимира, і тривав до літа 1018 р. Тоді Ярослав після нищівної поразки в битві над Бугом (22–23 липня 1018) втік до Новгороду, а Київ був узятий польським князем Болеславом Хоробрим і його зятем Святополком Володимировичем (братом-суперником Ярослава). Хоча в 1019 р. Ярослав повернув собі Київ, до 1026 р. він вів важку боротьбу з іншим братом – войовничим Мстиславом Чернігівським, тож у Києві майже не сидів, перебуваючи в Новгороді. Тому початок правління Ярослава був несприятливим для будівництва Софійського собору. Ярослав міг лише завершити те, що насправді здійснив його батько Володимир, який у другій половині правління перебував на вершині своєї могутності й володів колосальними ресурсами. Володимир, який розбудовував свою столицю як новий митрополичий центр світового рівня, потребував зведення головного храму держави, величної “митрополії руської”, яка мала освятити всю християнську Русь, її столицю і його самого як засновника власної династії, рівноапостольного князя-хрестителя.

Нами простежено широке й послідовне прославлення подружжя хрестителів Русі не лише в світських, а й у релігійних сюжетах Софії³. Метою цієї студії є введення до наукового обігу тих даних, які, на нашу думку, переконливо засвідчують ктиторство Володимира й Анни щодо Софії. У цій статті вперше в контексті теми присвячення вітварів Софії комплексно розглядається втілення княжого замовлення навіть у вельми канонічних релігійних сюжетах п’яти нижніх вітварів собору, присвячених Св. Софії Премудрості Божій (головний), св. апостолу Петру (жертвник), свв. Якиму та Анні (дияконик), св. великомученику Георгію (північний), св. Михаїлу Архангелу (південний). Саме стінопис собору дозволив його першим серйозним дослідникам-мистецтвознавцям Д. Айналову і Є. Редіну припустити, що давня Софія мала п’ять приділів по числу апсид, а в південній і північній апсидах обабіч головного вітваря розташовувалися придільні вітварі, присвячені Якиму та Анні й апостолу Петру⁴. У цьому був переконаний і мистецтвознавець-

³ Див. монографії: Н. Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика* (К. 1999) 294 с.; Н. М. Нікітенко, *Собор Святої Софії у Києві* (Нац. святині України) (К. 2000) 232 с.; Н. М. Нікітенко, *Свята Софія Київська: історія в мистецтві* (К. 2003) 330 с.; Н. М. Нікітенко, *Світські фрески Софії Київської. Таємничий код історії* (Х. 2017) 248 с.; Н. М. Нікітенко, *Мозаїки та фрески Софії Київської* (К. 2018) 396 с.; Н. Н. Никитенко, *Святая София Киевская* (К. 2008) 384 с. Н. Н. Никитенко, *Собор Святой Софии в Киеве: История, архитектура, живопись, некрополь* (Москва 2008) 272 с.; Н. Н. Никитенко, В. В. Корниенко, *Собор святых Софии Киевской* (К. 2014) 336 с.

⁴ Д. Айналов, Е. Редин, *Киево-Софийский собор: Исследование древней мозаической и фресковой живописи* (Санкт-Петербург 1889) 7–14.

Макет-реконструкція давнього вигляду собору.

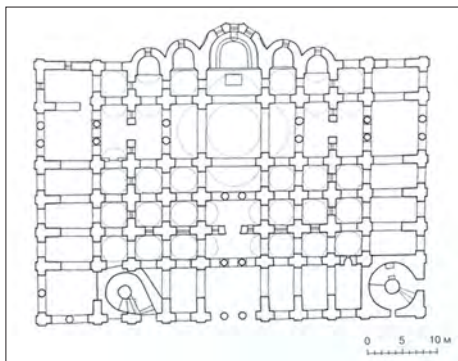
Автори: Ю. Асєєв, В. Волков, М. Кресальний

візантиніст зі світовим ім'ям В. Лазарєв⁵. Ці присвячення вівтарів і в нас не викликають сумнівів, оскільки надійно підтверджуються архітектурою та змістом їх монументального живопису. Цього, на жаль, не можна сказати про вівтарі на хорах, розпис апсид яких втрачений, тому присвячення їх свв. Миколаю Чудотворцю (північний) і Андрію Первозваному (південний) є здогадним, хоча й цілком можливим, оскільки ці святі мали особливе значення для новонаверненої Русі та її головного храму. Принаймні присвячення вівтаря на південних (чоловічих) хорах асоціюється зі встановленням апостолом Андрієм хреста на київських горах, а на північних (жіночих) хорах здавна перебувала принесена з Візантії чудотворна ікона св. Миколи Мокрого. Це фіксують давні київські писемні джерела. Вівтарі на хорах особливо виділені: над цими вивисшуються високі куполи зі збереженими фресками – в zenіті бачимо восьмираменні хрести у медальйонах в оточенні образів архангелів, у купольних барабанах між вікнами – образи святих. Двоєдність куполів та вівтарів і монументальний живопис засвідчують сакральну значимість останніх. Важливо також підкреслити, що на північній стіні віми софійського вівтаря св. Миколая, біля апсиди, збереглася верхня частина постаті диякона – такий персонаж зазвичай відзначає вівтарні розписи.

Отже, говорячи про первинне присвячення вівтарів собору, ми цілком погоджуємося з висновками Д. Айналова, Є. Редіна та В. Лазарєва, розширивши їх аргументацію за рахунок звернення до богослужбової традиції, Святого Письма і найдавніших творів літератури. Поряд з архітектурою та

⁵ В. Н. ЛАЗАРЕВ, *Мозаики Софии Киевской* (Москва 1960) 50–54.

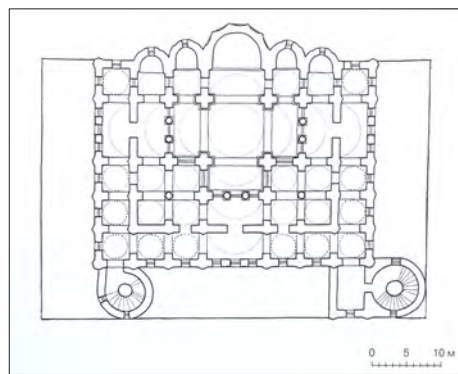

*План-реконструкція
першого поверху*

“Премудрість створила собі дім і утвердила стовпів сім” (9:1). Стовпи у даному сенсі – основа світобудови, яку втілює в собі дім Премудрості Божої (храм). Не випадковим є те, що храм Соломона, Константинополь, Десятинну церкву, Софію Київську і Софію Новгородську будували 7 років. Це число в універсальній традиції здавна символізує довершений лад, повний цикл, союз небесного (3) і земного (4)⁶. Тож **головний вітвар кийвського митрополичого собору** цілком логічно присвячено Святій Софії Премудрості Божій. Це поняття прийшло у Русь з Візантії, де воно було добре розроблене, починаючи з перших часів християнства. Поза сумнівами, відправною точкою для візантійських богословів послужили слова апостола Павла, який називає Ісуса Христа “Божою Силою і Божою Премудрістю” (1 Кор. 1:24). Але, оскільки концепція Премудрості виразно висловлена вже в книгах Старого Заповіту, в тлумаченнях візантійських богословів відбилася і старозаповітна традиція. Виходячи з того, що у Візантії і Русі сама будівля храму сприймалась як втілений образ Премудрості Божої, а головне в храмі – це купол і вітвар, саме в них мало бути зображення іпостасної (а не абстрактної!) Премудрості Божої. Зрозуміло, чому освячення Софії Константинопольської, яке було її храмовим святом, приурочили до Різдва Христового (25 грудня) і собору Пресвятої Богородиці (26 грудня)⁷.

монументальним живописом ці джерела є провідними у формуванні й розумінні ідейно-декоративної програми собору та у виявленні в ній концептуальних запитів місцевого замовлення.

На наше переконання, в давнину Софія Київська мала саме 7 вітварів, що відповідає Храму Премудрості Божої, сенс якої тлумачиться в Біблії. Передусім маються на увазі 3-я, 8-а і 9-а Притчи Соломонові, особливо остання, яка починається словами:

*План-реконструкція
другого поверху*

⁶ Пор.: Х. Э. Керлот, *Словарь символов* (Москва 1994) 578.

⁷ СЕРГИЙ (СПАСКИЙ), АРХИЕП., *Полный месяцеслов Востока*, т. 3: *Святой Восток*, ч. 2

У давньоруському Сказанні про “Софію Премудрість Божу”, де наводяться “Афанасія патриарха Царяграда и Кирилла Александрийского о вере изложение вкратце по вопрошению ответы”, говориться: “Премудрость есть Христос, а храм Богородица”⁸.

Звернувшись до сучасного появі Св. Софії Київської “Слова про Закон і Благодать” Київського митрополита “русина” Іларіона, виявляємо, що й у Русі поняття храму Премудрості Божої мислилося в руслі ідеї нерозривної єдності Христа і Богородиці. Іларіон змальовує хрещення Русі Володимиром, як прихід сюди Мудрості Божої, якою тримається Всесвіт⁹. Прославляючи завершення Ярославом справи Володимира у створенні Софії, Іларіон порівнює їх з Давидом і Соломоном – творцями Єрусалимського храму; звертаючись

до Володимира, митрополит говорить, що Ярослав “недоконьчаная твоя наконьча, акы Соломонъ Давыдова, иже дом Божий велький святыи Его Прѣмудрости създа”¹⁰. Тобто Іларіон вбачає Софійський собор домом Премудрості Божої, де дім є Богородицею, а Премудрість – Христом, і таким чином храм Софії іпостасно уособлює мирську фізичну й містичну духовну двоєдність Христа і Богородиці. Ось чому колосальний двоєдиний образ Христа Вседержителя в куполі і Богоматері Оранти у вітварі з грецьким посьвятним написом над нею, уподібнюються Небесному Єрусалиму: “Бог серед нього – нехай не хитається. Бог поможе йому, коли ранок настане” (Пс., 45, 6). Цей напис є ключовим для розуміння посвячення собору, його вітварів і всього монументального ансамблю. Напис цитує слова псалму, який оспівує Небесний Єрусалим, захищений Богом від сил зла. Важливо те, що ці слова цитує молитва давнього чину освячення Константинополя як непорушного

*Богоматір Оранта у предстоянні
Христу Пантократору.
Мозаїки головного вітваря і купола*

и 3 (Москва 1997) 518.

⁸ В. Г. Брюсова, *София. Премудрость Божия в древнерусской литературе и искусстве* (Белый Город 2006), приложения, с. 20–21, 150–167.

⁹ А. М. Молдован, *Слово о законе и благодати Илариона* (К. 1984) 92–93.

¹⁰ *Ibid.*, с. 97.

Вид на головний вітвар

для купола і попружних арок цього храму¹². Не залишається сумнівів, звідки і чому прийшла ця ідея в Київ і що вона означала. Ми вже давно простежили, що образ Нового Єрусалима вельми яскраво, послідовно й оригінально втілений у надзвичайно цілісному архітектурно-художньому вирішенні Софії Київської¹³.

Багато про що говорять і дні освячень Софії Київської – 4 листопада і 11 травня. Дні освячень Софії згадуються під 4 листопада і 11 травня у Мстиславовому Євангелії і Псковському Апостолі – пам’ятках початку XII – початку XIV ст.¹⁴ Як відомо, святкування на честь освячення церков встановлювались одразу ж після цієї події. Дні освячення Софії Київської перепишувались у пізніші календарі, увійшовши у Святці всієї Руської Церкви, отже, в її літургійну практику. Тобто ці дати є дуже давніми, достовірними. Чому

Нового Єрусалима християнського світу, заснованого Новим Давидом, Костянтином Великим, яким у Русі уподібнився князь Володимир. Цитовані слова псалму стали алілуарієм (супроводжувались триразовим “алілуйя”) молебня під час щорічної літії на Форум Костянтина в обряді “дня народження” візантійської столиці¹¹. Цей напис згадується і у візантійському “Сказанні” сер VI – середини IX ст. про побудову Софії Константинопольської: він ставився у вигляді клейм на цеглу, виготовлену на о. Родос

¹¹ К. К. Акентьев, ‘Мозаики Киевской св. Софии и “Слово” митрополита Илариона в византийском литургическом контексте’ в *Византинороссика*, т. 1: *Литургия, архитектура и искусство византийского мира*, под ред. К. К. Акентьева (Санкт-Петербург 1995) 77–78.

¹² *Ibid.*; В. П. Зубов, *Труды по истории и теории архитектуры* (Москва 2000) 109–112.

¹³ Н. Н. Никитенко, ‘София Киевская как образ новообращенной Руси (концепция “Нового Иерусалима” в монументальном комплексе собора)’ (1994), т. 55(80), ч. 1 *Вантійський вренник* 169–174.

¹⁴ О. В. Лосева, *Русские Месяцесловы XI–XIV веков* (Москва 2001) 88–89, 98–100.

саме ці дні були занесені в Святці й утвердилися в богослужбовій традиції? Адже на них не випадає жодне христологічне чи богородичне свято. Існування в джерелах двох дат освячень Софії вважають загадковим феноменом і пояснюють його по-різному. Я бачаю тут універсальний і водночас місцевий контекст, позаяк візантійська образна система поряд з опорою на традиційність була розрахована на творчу еволюцію – в цьому її стійкість, привабливість і живучість. Аби зрозуміти, чому в Святцях збереглися дві дати освячення Софії, треба врахувати, що повний чин освячення храму передбачав включення в нього основних моментів його створення, від заснування (освячення фундаментів)

Мозаїки головного вітаря

до звершення першої літургії (освячення престолу). У контексті запропонованого датування Софійського собору стає зрозумілим ідеологічний задум будівничої програми Володимира і Ярослава в Києві. Річ у тім, що дні освячення Софії Київської (4 листопада і 11 травня) фактично співпадають з днями закладин та інавгурації Константинополя – Нового Єрусалима християнського світу. Його заклали у неділю, 8 листопада 324 р., а освятили (“відкрили”) знов-таки у неділю, 11 травня 330 р. Простежується явний збіг дат: 4 (8) листопада і 11 травня, щоправда з київською “поправкою” на недільний день, який у 1011 р. випав на 4 листопада¹⁵.

Накладаючи згадані дні освячень Софії Київської на хронологічну канву найбільш ранніх графіті, знайдених у соборі (1018, 1019 і 1022 рр.), що за-

¹⁵ Н. Нікітенко, ‘Свята Софія Київська: новий погляд на її історію, архітектуру та розпис’ (1996), vol. 37, no 1–4 *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies* 93–188; Н. М. Нікітенко, *Свята Софія Київська: історія в мистецтві*, с. 200–201.

Святителі Єпіфаній Кіпрський і Климент Римський. Мозаїка головного вітваря "Святительський чин". Деталь

церкви, яке згадується в давніх джерелах як під 11, так і під 12 травня. На мою думку, в ніч з 11 на 12 травня 989 р., з суботи на неділю (як і належить за порядком), Володимир прийняв у Корсуні таїнство хрещення, що ототожнювалося за тих часів з хрещенням усієї Русі-України. А відтак чітко вимальовується відмітна риса візантійської традиції – органічний синтез у створенні собору універсальних і місцевих, національних запитів.

Навіть у мозаїках головного вітваря – найбільш догматичній частині монументального живопису, яскраво відобразилося місцеве замовлення. У "Святительському чині" ряд Отців Церкви розпочинають свв. Єпіфаній Кіпрський і Климент Римський, чиї образи майже не зустрічаються у цьому ряду. Але для новонаверненого Києва вони мали особливе значення. На день пам'яті св. Єпіфанія освячено створену Володимиром Десятинну церкву, а мощі св. Климента Володимир приніс із Корсуня, поклав у цій церкві, й вони

свідчують виникнення Софії вже в другому десятиріччі XI ст., а датувала її закладення (посвячення Премудрості Божій) неділею 4 листопада 1011 р., а завершення (освячення-інавгурацію) – неділею 11 травня 1018 р. Саме на ці дати у другому десятиріччі XI ст. випали недільні (Господні) дні, в які за канонами можливо було освятити Софійський собор. Тобто собор був закладений і майже завершений Володимиром в 1011–1015 рр., а остаточно закінчений його сином Ярославом наприкінці 1016 – до травня 1018 р. Знаменно те, що освячення Софії Київської саме 11 травня збігається з днем освячення побудованої Володимиром Десятинної

освятили діяння князя-хрестителя і всю нову Русь. Популярна у київському суспільстві з часів хрещення Русі служба св. Климента свідчить, що його мощі застосовувались в обряді хрещення киян¹⁶.

Жертовник. Ця звична для нас назва від самого початку означала престол для принесення жертви і з часом почала пов'язуватися з вітварем, що прилягає до головного з півночі. Але, оскільки в сучасній науці функції бічних капел храмів середньовізантійського періоду дискутуються, зупинимося на цій проблемі. Константинопольські храми IX–XI ст. зазвичай мали три апсиди, які спочатку використовувались як три незалежних вітварів, проте назви і призначення окремих капел тривалий час вар'ювалися. Згідно дослідженням Р. Тафта та К. Уолтера, формування служби, яка проходила у жертовнику, відноситься до часу близько 700 р.¹⁷ Однак Я. Вараліс вважає, що у Константинополі жертовник і дияконик як окремі приміщення храму згадуються у писемних джерелах виключно в часи Палеологів, хоча церкви IX–X ст. будувалися з приміщеннями обабіч вітваря¹⁸. Насправді термін “жертовник” нарівно зі “скевофілакіоном” для визначення приміщення, де відбувається проскомідія, починає вживатися з IX ст. Поступово жертовником все частіше називають приміщення на північ від центральної апсиди (наприклад, у Миколая Андидського в XI ст.). Слово “дияконик” також широко поширюється в цей час, але його значення і розташування залишаються нечіткими впродовж більш тривалого часу¹⁹.

У даному випадку слід згадати чомусь забуте в цьому сенсі цінне свідчення Антонія Новгородця, підтверджуване такими пізнішими відомими візантійськими джерелами, як Анонім Бандурі й Георгій Кодін. Новгородський архієпископ Антоній (Добриня Ядрейкович), який відвідав Константинополь у 1200 р., описавши головний вітвар Св. Софії з його реліквіями, згадує біля нього малий вітвар, який він називає “сосудохранительницею” (фактично – диякоником), перед дверима якої похована та вдова Анна, “иже давала двор свой святей Софеи, на немже и поставлен малый олтарь; и того же ради положена бысть ту. И от того же олтаря недалече мирноносица поют; и стоит пред ними икона велика пречистыя Богородицы держаша Христа...

¹⁶ Див.: Е. В. Уханова, ‘Служба св. Климента, папе Римскому, в контексте крещения Руси великим князем Владимиром’ (1998), вып. 100 *Труды Государственного исторического музея* 143–153.

¹⁷ R. TAFT, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites and of the Liturgy of John Chrysostom* (Rome 1978) 178–182; CH. WALTER, *Art and Ritual of the Byzantine Church* (London 1982) 190.

¹⁸ Я. ВАРАЛИС, ‘Жертвенник и диаконник. О первоначальном замысле дополнительных пространств византийского алтаря’ в *Иеротопия: Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси* (Москва 2006) 292–298.

¹⁹ Див.: Н. В. ГЕРАСИМЕНКО, ‘Декорация алтарной части кафоликона монастыря Осиос Лукас’ (2005) 64(89) *Византийский временник* 245–247.

Она же глагола к царю: не хошу цены прияти на дому своем; но иже хошеши здати церковь Божию. И обещаея ей царь погрести ю ту и по съвршении церкви поминати ю. Есть же место дому ея съсудохранительница вся”. Далі Антоній повідомляє, що “И оттоле на той же стране церкви есть святого апостола Петра: а в ней лежит святая Феофанида, иже ключь держала святей Софеи; тыя же ключа целуют. Ту же есть во церкви ковер святого Николы висит. Ту же висят Петровых вериг железо вковано в золотую икону; на праздник же Петровых вериг целует патриарх и вся люди”²⁰. Тобто Антоній згадує поруч з головним вівтарем два придільних вівтарі – св. апостола Петра і “малий вівтар” (!) як “сосудохранительницу”, який, імовірно, був присвячений св. праведній Анні як патронесі своєї ктиторки вдови Анни, яку з часів Юстиніана Великого мали за його велінням тут поминати. Вбачаємо у цьому не лише вказівку на існування та функцію бічних вівтарів патріаршого храму, а й явний перегук присвячень жертovníка і дияконика обох Софій – Константинопольської і Київської. Щодо Київської – це могло бути спеціальним замовленням княгині-візантійки Анни Порфірородної як ктиторки київського храму, ім’я якої в ньому увічнено з часів Володимира Великого.

Проте чи могли жертovníк і дияконик Софії Київської у XI ст. бути водночас богослужбовими вівтарями зі своїми власними присвятами? Виявляється, могли. У науковій літературі підкреслювалось, що у Візантії навіть там, де бічні східні компартименти служили жертovníком і диякоником, вони могли мати поряд з цим і інші літургійні функції²¹. Наприклад, у церкві Успіння в Скрипу (Греція), 873/874 р., бічні апсиди були присвячені св. Петру і св. Павлу відповідно, але поряд з цим, на думку Ж. Лафонтен-Дозонь, могли використовуватися як жертovníк і дияконик²². Але найбільш переконливим для нас є приклад одночасного Софії Київській собору Осіос Лукас у Фокіді (Греція), зведеного в 1011 р. Ця пам’ятка належить до константинопольської школи, так само, як і Софія Київська, і містить найближчі аналогії до неї. Як зазначає Н. Герасименко, у храмі Осіос Лукас “вірогідність використання двох апсид, найближчих до центральної, в якості жертovníка і дияконика є досить великою”. Аналіз монументального живопису і узятих із псалмів посвятних написів над апсидами кожного з трьох вівтарів Осіос Лукас привело дослідницю до переконливого висновку, що “обидві бічні апсиди рівною мірою могли призначатися для служби, що проходила тут, і обряду проскомідії”²³.

²⁰ Антоний Новгородский, ‘Книга Паломник. Сказания мест святых во Цареграде’ в *Хождения русских путешественников (Восточная литература: Средневековые исторические источники Востока и Запада)*, с. 61–64. Електронний ресурс: <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hozenija/XII/Antonij/frametext.htm>

²¹ G. DESCODRES, *Die Pastophorien im syro-byzantinischen Osten* (Wiesbaden 1983) 156–159.

²² J. LAFONTAIN-DOSOGNE, ‘Aspects de l’architecture monastique à Byzance du Ville au Xe siècle. Topographie et disposition liturgique’ (2006), vol. III, no 1–2 *Revue Bénédictine* 198.

²³ Н. В. ГЕРАСИМЕНКО, *Op. cit.*, с. 245–255.

Про існування традиції придільних вівтарів у храмах домонгольської Русі свідчать і давньоруські писемні джерела²⁴. З часом, з ритуалізацією богослужби, вівтарі обабіч головного почали перетворюватись на власне жертovníк (протесіс) і дияконік (скевофілакій)²⁵. Цей процес відображує архітектура і стінопис Києво-Кирилівської церкви середини XII ст., у північній апсиді (жертovníку) якої в північній стіні є давня проскомідійна ніша, що засвідчує функціонування цієї апсиди не лише як жертovníка, а й як окремого вівтаря²⁶. Імовірно, Софія Київська якраз і репрезентує цей перехідний період з притаманним йому літургійним плюралізмом, коли жертovníк і дияконік могли водночас (або навіть виключно) відігравати роль бічних вівтарів зі своїми престоломи, адже скільки у храмі престолів, стільки в ньому могло щодня правитися літургій, що було важливим для часів християнізації Русі-України²⁷. Такий характер жертovníка і дияконіка Софії Київської демонструє їх стінопис, який однозначно свідчить про цілком певне присвячення цих вівтарів, хоча на відміну від крайніх бічних вівтарів, присвячених Георгію Великомученику та Михаїлу Архангелу, у жертovníку і дияконіку Софії Київської немає “Святительського чину”. Але він, наприклад, присутній у північному вівтарі-жертovníку Кирилівської церкви, що спростовує думку деяких дослідників про обов’язкову наявність святительських чинів в апсидах лише тих вівтарів, які мали власні престולי. Втім, престולי могли бути (або за потребою встановлюватися) також у жертovníку або дияконіку, що, до речі, сталося в пізніші часи, коли виникла потреба у влаштуванні нових престолів. До того ж, у прилягаючих до апсид вімах жертovníка і дияконіка Софії Київської бачимо великий сонм святителів, написаних у три реєстри, тобто давній святительський чин тут насправді є. Натомість стінопис апсид жертovníка і дияконіка містить великі оповідні сцени, які завдяки невисокій вівтарній огорожі (темплону) були здаля видимі вірянам, отже, функціонально задіяні у богослужбі. Оскільки у прилеглому до головного вівтаря з півночі жертovníку розпочиналася літургія, він був місцем священнослужителів, які готували тут проскомідію – євхаристичні хліб і вино. Вхід у жертovníк позначає постать Йоанна Предтечі, піднесена над всіма персонажами нижнього реєстру. Йоанн Предтеча – другий після Богородиці найбільш шанований християнський святий, апостол покаяння, бо він проповіду-

²⁴ Т. А. Чукова, *Алтарь древнерусского храма конца X – первой трети XIII в. Основные архитектурные элементы по археологическим данным* (Санкт-Петербург 2004) 46–47.

²⁵ Т. MATHEWS, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy* (Pensilvania State University 1980); Н. Е. Гайдуков, ‘Диаконник’ в *Православная энциклопедия*, т. 14, с. 587–588; А. А. Ткаченко, ‘Жертвенник’ в *Православная энциклопедия*, т. 19, с. 155–157.

²⁶ На дану важливу обставину звернула нашу увагу відома дослідниця Кирилівської церкви І. Марголіна, яка зазначає цей факт у своїх публікаціях.

²⁷ Тісний зв’язок кількості престолів з історичними реаліями засвідчує вся подальша історія Софії Київської: наприклад, у XVII/XVIII–XIX ст. у ній було 17–18 престолів.

вав хрещення покаяння для прощення гріхів. Покаянний 50 псалом читався священником перед кожним входом у жертвник, а вірші 50 псалму увійшли у святеє святих літургії – Євхаристичний канон. Слід згадати, що Йоанн Предтеча був патрональним святим сучасника і сподвижника Володимира – Київського митрополита Йоанна I, за якого будувалася Софія. Предтеча, як Хреститель Господній, вважається покровителем духовенства, зокрема Київського митрополита, тому цей вітвар присвячений апостолу Петру – наміснику Церкви Земної і першохрестителю язичників²⁸. Петра Христос назвав “каменем Церкви”: “Я кажу тобі: ти Петро, тобто «камінь», і на цьому камені Я збудую Церкву Мою... і дам тобі ключі Царства Небесного” (Мф. 16:18–19). Петру належить першість жерця при Євхаристії і в низці інших таїнств, наприклад у хрещенні. У жертвнику збереглися фрески “Апостол Петро в домі сотника Корнилія”, “Проповідь Петра”, “Хрещення язичників у домі Корнилія”, “Виведення Петра ангелом із темниці”.

Прикметне, що власне проскомідійна тема в софійському жертвнику відсутня. Фрески втілили найважливіші діяння Петра зі створення Церкви, серед яких центральне місце належить сценам у домі римського сотника Корнилія – літописного прообразу князя Володимира. Для фрескового циклу жертвника Софії вельми знаменно, що обрані саме ті сцени в домі Корнилія, коли під час проповіді Петра Святий Дух зійшов на всіх, хто слухав, і вони почали говорити іншими мовами. Віруючі євреї, що були з Петром, дивувалися, що дар Духа Святого злинув також на язичників. Тоді Петро сказав: “Чи хтось може заборонити хреститись водою оцим, що одержали Духа Святого, як і ми?” Відтак люди з цього дому прийняли Слово Боже і водне хрещення в ймення Ісуса Христа (Дії, 10). У стінопису ставиться акцент на значенні апостольської проповіді серед язичників, на їх обраності Богом та хрещенні від рук апостола. Це було зримим символом апостольського характеру Руської Церкви, освяченої проповіддю апостола Андрія на київських горах і мощами мужа апостольського Климента – вірного учня самого Петра.

Вгорі ліворуч намальовано сцену “Проповідь Петра”: обабіч воссідаючого на троні апостола, який тримає сувій – символ учення, стоять юнаки й дівчата, які слухають його слово, що стверджує нову віру. Тут вбачаються “нові люди”, молодий “народ Божий”, якого “Бог новопочав пасти” – так говорить сучасник Володимира і Ярослава митрополит Іларіон Київський про русичів-неофітів у своєму “Слові про Закон і Благодать”. Після проповіді

²⁸ Т. Люта вважає це твердження Д. Айналова і Є. Редіна (додамо – і В. Лазарева) про присвяту цього вітваря “позбавленим доказів”, бо в їхній праці “відсутні посилання на джерела” (Т. Люта, *Op. cit.*, с. 109). По-перше, абсолютно достовірним джерелом є сам стінопис та наведені дослідниками переконливі давні аналогії, по-друге, насправді докази є, зрештою, по-третє, авторка, мабуть, наївно вважає, що відносно цього неодмінно мають існувати *прямі* писемні джерела (?).

Фрески жертовника “Апостол Петро в домі сотника Корнілія” (внизу)
та “Хрещення язичників в домі Корнілія”

слідє сцена хрещення Петром юного неофіта у хрестоподібній купелі, над якою вивищується ківорій. Петро покладає руку на голову молодого язичника, який, навертаючись у нову віру, приймає через апостола Духа Святого.

В Іпатіївському літописі під 1015 р. у похвальному слові новопреставленому князеві Володимирі він прославляється за однакову з Корнилієм заслугу перед Богом: “Сей же [Володимир] помер у сповіданні щирому, покаянням спокутувавши гріхи свої і милостинями, що є ліпшим над усе. «Милості бо хочу, – сказав [Господь], – а не жертви». Милостиня бо єсть від усього лучче і вище, і підносить вона до самого неба перед Бога. Як ото ангел Корнилієві сказав: «Молитви твої і милостині твої спом’янулись перед Богом». *О чудо!* Дивно ж се є: скільки добра він зробив у Руській землі, охрестивши її, і до Бога привів [її]”²⁹. Благодіяння Корнилія стали прологом приходу до нього апостола Петра і хрещення в його домі язичників. Можна припустити, що фрески натякають на прихід у Київ митрополита – “нового Петра” і навернення ним язичників у домі (державі) Володимира – “нового Корнилія”.

З півдня до головного вівтаря прилягає дяконик (або ризниця), присвячений Богоотцям Якиму й Анні, де розгорнуто присвячений їм розлогий протоєвангельський цикл. Взагалі, попри всю свою популярність, протоєвангельський цикл є незвичним для розпису дякоників. Ще В. Лазарєв, який датував заснування Софії за літописною звісткою 1037 р., припускав, що ця унікальна обставина пов’язана з бажанням Ярослава пом’янути свою матір Анну і дружину Ірину, яка прийняла в іноцтві ім’я Анни³⁰. Думка дослідника є конструктивною, хоча, звісно, Анна була не матір’ю, а мачухою Ярослава, а собор будувався за багато років до прийняття Іриною іноцтва перед своєю смертю у 1050 р.

Тим не менш, вже у самому присвяченні дяконика справді звучить ім’я княгині-замовниці Софійського собору Анни, що не є випадковим. Тут слухало літургію княже подружжя, тому дяконик присвячений праведній родині, яка подарувала світові Богородицю – Церкву. В Іпатіївському літописі є пряме свідчення щодо такого зв’язку. Під 2 грудня 1288 року згадується про відвідини володимиро-волинським князем Володимиром Васильковичем зведеного ним храму св. Георгія Побідоносця: “І ввійшов він у церкву святого і великого мученика Христового Георгія [Побідоносця], хочачи взяти причастя у отця свого духовного, і ввійшов у олтар малий, де ото іереї знімають ризи свої: тут бо був у нього звичай завше ставати”³¹. Богородиця як Цариця Небесна вважалася покровителькою державців і архієреїв, адже була по батькові від роду царського, а по матері – архієрейського. Недарма перед дякоником фігурує

²⁹ *Літопис руський за Іпатським списком*, пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич (К. 1989) 76.

³⁰ В. Н. ЛАЗАРЕВ, *Op. cit.*, с. 148.

³¹ *Літопис руський*, с. 443.

Дияконик, апсида

фресковий образ Богородиці Оранти, яка уособлює собою дияконису, себто посвячену служительку Церкви, що символізує хустка за її паском (літургійний еквівалент дияконського ораря). Богородиця біля дияконика постає на одному рівні з Йоанном Предтечею, зображеним біля жертовника, і обидва вони формують своєрідний фресковий “Деїсус” перед головним вівтарем – престолом Господнім: Богородиця як Молитовниця, а Предтеча як апостол покаювання, бо є заступниками перед Богом за весь грішний рід людський.

Фресковий цикл дияконика є унікальним за своєю повнотою і збереженістю. Всі зображені тут події відбуваються в ангельському світі, тому у високому небі куполу дияконика фігурують чотири архангели. Від великої півфігури персони у консі апсиди, якій присвячено дияконик, збереглися лише два фрагменти, які дають змогу бачити тут явно жіночий образ у пурпуровому мафорії, який Д. Айналлов і Є. Редін вважали зображенням Богородиці як Заступниці Церкви³². Проте у такому разі він дублював би заголовний мозаїчний образ Богоматері Оранти у консі суміжного головного вівтаря, тож і його присвячення, що нелогічно для єдиного тонко продуманого ансамблю. Радше у консі дияконика – півфігура покровительки княгині Анни Богопраматері Анни, образ якої тут провідний і особливо акцентований. На відміну від св. Якима, збереглося чимало одноосібних зображень Богопраматері Анни, яка вельми шанувалася у Візантії. У Константинополі відомо кілька храмів, освячених в ім'я Анни, найдавнішим з яких є церква в Девтероні, побудована, як повідомляє Прокопій Кесарійський, імператором Юстиніаном близько 550 р. і відновлена після землетрусу 865 р. Василем I Македонянином (867–886)³³.

У стінопису софійського дияконика розгортання подій розпочинається Благовіщенням Анні про прийдешнє народження нею Марії. Цей сюжет ще називають “Плач Анни про неплідність”, адже ангел явився Анні, коли вона благала Бога дати їй дитину. Благовіщення Анни символічно прообразовує Благовіщення Богородиці, яке ілюстроване двома сценами – “Благовіщення біля колодязя” та “Благовіщення біля прядки”. Перша сцена втілює подію, що безпосередньо передувала Благовіщенню, тому вона ще називається “Передблагівіщенням”. Київський контекст розпису дияконика простежується в двох сценах, намальованих на південній стіні перед апсидою (вівтарним півкрусом). Вони ілюструють головні події дитинства Марії – “Введення в храм” і “Вручення Марії кокцину і пурпуру”.

В основі першого сюжету лежить переказ про те, як батьки Пресвятої Богородиці св. Яким та Анна, будучи бездітними, дали обіцянку, що якщо в них народиться дитина, то вони віддадуть її на службу Богові в Єрусалимський храм. Господь Бог вислухав їхні молитви і дав їм доньку. Коли їй ви-

³² Д. Айналлов, Е. Редін, *Op. cit.*, с. 9.

³³ Див.: ‘Иоаким и Анна’ в *Православная энциклопедия* (Москва 2011), т. 23, с. 172–184.

повнилося три роки, батьки привели її до храму і віддали в руки первосвященника Захарії, батька св. Йоанна Предтечі. Тут Пресвята Богородиця перебувала тривалий час аж до заручин зі св. Йосифом. Ліворуч вгорі на фресці зображено Марію, що сидить на верхніх сходах храму, а з неба ангел подає їй їжу. Фреска дозволяє згадати величання Богородиці в присвяченому їй гімні-Акафісті “Лествицею Небесною”, що поєднує людей з Богом – “Нею бо сходить Бог”. Підвалиною сходів слугує кам’яна стіна храму з відкритими дверима, що означає: шлях на небо лежить через Богородицю-Церкву. Сцена є й видимим символом рівноапостольної місії княжого подружжя Володимира й Анни, що ввели свій люд у храм – Церкву Христову.

Не випадково під цією сценою розміщено на найкращій видноті фреску “Вручення Марії кокцина і пурпуру”. Дія фрески відбувається біля вівтаря, до якого рухається процесія. За Марією, яка йде попереду, на віддалі від усіх (знак віддалення її від гріховного світу), прямують її батьки та священники Єрусалимського храму. Первосвященик у рвучкому русі вручає Марії клубок пряжі і пурпурну фарбу для виготовлення храмової завіси. Завіса – символ розділення на духовне і мирське, праведне і грішне, бо вона закривала вхід до Святеє Святих. Сама ж тема вручення Діві Марії матеріалів для створення храмової завіси знов-таки символізує вручення княжому подружжю Господом рівноапостольної місії. Знаменно, що дія цієї фрески розгортається на тлі довгої і високої стіни храму, в центрі якої зображено розквітлу лілею у вигляді тризубу, що асоціюється з княжим знаком Володимира. Розквітла лілея-тризуб декорує зображення архітектури ще на двох фресках у диаконіку: “Введення у храм” і “Заручини Марії та Йосифа”. Лілея – символ Пречистої Диви Марії, тому на всіх трьох фресках вона зображена поруч з нею.

Лейтмотивом програми розпису диаконіка є Благовіщення, що інспіровано пафосом просвітлення народу новою вірою. Тему Благовіщення розвивають чотири сюжети, що розпочинають і завершують стінопис вівтарної апсиди. Три перших поступово підводять до кульмінаційної сцени – “Благовіщення біля прядки”, розміщеної в нижньому регістрі. Благовіщення має велике значення, бо від нього починається історія нашого Спасіння. На Благувість Архангела про втілення Божого Сина людство чекало довгі тисячоліття. І лише після відповіді-молитви Богородиці на знак прийняття нею Благівісті: “Се раба Господня, нехай буде мені по слову Твоєму!”, сталося Втілення в ній Сина Божого. Особливу місію Богородиці гостро відчували новонавернені народи, зокрема люд Русі. Недарма Благовіщенню Пресвятої Богородиці князь Ярослав Мудрий присвятив церкву на Золотих воротах Києва, яку він “зادля того спорудив, щоб давати завше радість городу сьому святим Благовіщенням Господнім і молитвою святої Богородиці й архангела Гавріїла”, – стверджує літописець. А митрополит Іларіон у своєму “Слові про Закон і Благодать” оспівує це діяння князя такими словами: “Віддав людей своїх і град

святій, всеславній, скорій на поміч християнам Святій Богородиці. Їй же і церкву на Великих воротах створив в ім'я першого Господнього свята Святого Благовіщення. І те привітання, що архангел дасть Дівиці, буде і граду цьому. До неї бо: «Радуйся, обрадувана, Господь з тобою!». До граду ж: «Радуйся, благовірний граде, Господь з тобою!»³⁴. Так Богородиця стає уособленням Києва, а принесене ангелом Благовіщення – запорукою його Спасіння.

Благовіщення біля прядки. Фреска дияконика

Навпроти “Благовіщення” намальовано сюжет “Цілування Марії і Єлизавети”, позначений особливою виразністю і людяністю. Візантійські Псалтирі пояснюють зустріч Марії і Єлизавети словами 84 псалму: “Милість та правда спіткаються, справедливість та мир поцілюються”. Правда – це Єлизавета, що народила Івана Предтечу, який став проповідником виправдання; мир – це Богоматір, що народила Христа Примирителя неба й землі. У них зійшлися Старий і Новий Заповіти, настало єднання правди й миру. Зустріч старого і нового, Закону і Благодаті, язичництва і християнства, як це трактовано митрополитом Іларіоном у його “Слові”, стало запорукою хрещення Русі.

Присвячення бічних вітварів св. великомученику Георгію Побідоносцю (північний) і св. Михаїлу Архангелу (південний) напряму пов’язане з присвяченням головного храму держави Св. Софії Премудрості Божій. У Візантії окрім ролі патронів василевса і його війська, архангел Михаїл і св. Георгій, починаючи з X ст., виконували ще одну функцію: вони увійшли до складу святої “лейб-гвардії”, покликаної захищати Христа і Богоматір, з образами яких пов’язувалося поняття Св. Софії Премудрості Божої – неохитної держави-Церкви, Небесного Єрусалима. У присвяченні бічних вітварів Софії Київської, безперечно, читається княже замовлення, адже північний вітвар декоровано сюжетами з життя великомученика Георгія Побідоносця –

³⁴ А. М. Молдован, *Op. cit.*, с. 97.

“царів поборника”, південний – сценами діянь архангела Михаїла – “князя ангелів”. Це замовлення виходило від князя-неофіта, адже як Михаїл, так і Георгій, є переможцями дракона-Сатани, з яким уособлювалося язичництво. Зазначивши особливий княжий характер Михайлівського і Георгіївського культів, підкреслимо, що присвячення цих вівтарів безперечно первинне, що засвідчують їх фрескові цикли, передусім – заголовні образи в конхах апсид. Присвячення і розпис вівтарів та їх нефів дозволяють говорити про очевидну концептуальність ідейно-декоративного задуму собору. Розглянемо це на прикладі Георгіївського вівтаря, фрески якого розчищено з-під олії ще в 1936 р., проте тоді ж покрито олійною плівкою, знятою в 1960 р.

*Цілування Марії та Єлизавети.
Фреска дияконика. Деталь*

Присвячення північного бічного вівтаря Софії Київської св. великомученику Георгію, величне погруддя якого фігурує в консі апсиди цього вівтаря, зазвичай пов’язували (і ще досі пов’язують, попри результати сучасних досліджень собору) з бажанням Ярослава (Георгія) Мудрого прославити свого небесного патрона³⁵. Таке тлумачення присвяти вівтаря напряму зумовлено тією обставиною, що літописи називають Ярослава засновником Софійського собору, датуючи цю подію 1017 (НПЛ) чи 1037 (ПВЛ) роком. Але це, на перший погляд, логічне пояснення серйозно підважується даними новітніх досліджень пам’ятки, особливо виявленням на її стінах цілої низки датованих написів-графіті (найдавніші з яких з’явилися тут у 1018–1019 рр.), які фактично підтверджують виникнення собору вже за часів Володимира Великого³⁶.

³⁵ Див.: О. С. Попова, В. Д. Сарабьянов, *Мозаики и фрески Святой Софии Киевской* (Москва 2017) 87.

³⁶ Н. Нікітенко, В. Корниенко, *Древнейшие граффити Софии Киевской...*

Георгіївський вітар

Проте, якщо присвячення софійського вівтаря св. Георгію пов'язане не з тезоіменитством Ярослава, чим його можна пояснити? Не важко помітити, що день освячення-закладин Софії Київської – 4 листопада “прив’язаний” не лише до дня закладин Константинополя (8 листопада 324 р.), а й до дня освячення Константином Великим храму св. Георгія в Лідді – 3 листопада. Причому за церковним календарем дні освячення обох храмів (св. Софії і св. Георгія) поєднуються, адже згідно зі Святогробським Типиконом, освячення храму св. Георгія в Лідді продовжувалося і на наступний день – 4 листопада, отже, з ним співпадало освячення Софії Київської. У Святій Землі це дводенне свято було другим за значенням після 13 вересня – освяченням Константином Великим храму Воскресіння над Гробом Господнім (335 р.)³⁷. Отже, присвячення софійського північного вівтаря св. Георгію напряму пов'язане із днем освячення-закладин Володимиром Великим Софійського собору. Це тим більш вірогідно, що Константин Великий – відомий сакральний прообраз Володимира – “нового Константина”, яким князь-хреститель Русі постає в давньоруській літературі і в стінопису Софії Київської³⁸.

Тож, як зазначено на початку статті, тут треба виходити з того, що Софійський собор є храмом-меморіалом хрещення Русі, що засвідчує вся його ідейно-декоративна програма³⁹. Концептуальна єдність у присвяченні вівтарів собору дає змогу гадати, що з цією головною подією нашої історії пов'язане і присвячення його вівтаря св. Георгію. Недарма ціла низка літописів – Софійський I, Воскресенський, Супрасльський, Тверський, Московські літописні зводи, Вологодські і Устюзький літописи першою церквою в Києві, побудованою після хрещення киян, називають храм св. Георгія⁴⁰. Охрестивши Русь, Володимир дав ім'я Георгій своєму старшому синові Ярославу, що засвідчує значення св. Георгія для самого князя-хрестителя. Вважають, що присвячення першого київського храму Георгію було пов'язане з корсунською перемогою Володимира, отриманою, імовірно, близько 23 квітня (день Георгія Побідоносця)⁴¹. На наше припущення, оскільки ця подія стала прологом хрещення Русі, один із вівтарів храму-меморіалу присвятили св. Георгію Побідоносцю як небесному покровителю князя-побідоносця Володимира.

³⁷ О. В. ЛОСЕВА, ‘Святогробський Типикон и его отражение в древнерусской литургической традиции’ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ric.orthost.ru/>

³⁸ Див.: Н. Н. НИКИТЕНКО, ‘Князь Владимир как “новый Константин” в стенописи Софии Киевской’ в *Память и история: на перекрестке культур. Успенские чтения* (К. 2009) 199–222.

³⁹ Див. напр.: Н. Н. НИКИТЕНКО, *Русь и Византия...*

⁴⁰ *Ibid.*, с. 137.

⁴¹ О. М. РАПОВ, ‘О дате принятия христианства князем Владимиром и киевлянами’ (1984) 6 *Вопросы истории* 43.

Втім, хоча св. Георгій є символом переможного воїнства, фрески Софії акцентують не воїнський, а мученицький подвиг цього святого. Саме в образі мученика постає св. Георгій у консі вітваря, фресковий цикл якого вельми своєрідний: на відміну від інших пам'яток, тут немає сцен ратного подвигу святого і його чудес, а серед мученицьких діянь Георгія обрані ті, що підкреслюють його місіонерське служіння вірі. Тож християнський подвиг св. великомученика Георгія, як і Володимира, – це подвиг віри, в тому числі і його ратні справи. Знаменно, що в розміщеному під образом св. Георгія “Святительському чині” Георгіївського вітваря, як і у всьому стінописі Софії взагалі, тема хрещення Русі контамінована з темою Корсуня. Завдяки написам-графіті, виявленим В. Корнієнком біля постатей святителів, знаємо, що тут зображено свв. Єпіфанія, Павла Сомоновіта (Неокесарійського), Васіана, Прокла, Мартина, Власія. Як цілком слушно вважає В. Корнієнко, ці написи поставлено ще до розмалювання апсиди як свого роду вказівки для фрескістів, кого вони мали зобразити в тому чи іншому випадку⁴². Цікаво, що серед святих Отців у “Святительському чині” Георгіївського вітваря фігурують поруч один з одним Мартин Сповідник, Папа Римський (у центрі групи святителів на південній стіні), який помер у засланні в Корсуні й вельми шанувався там, а також популярний на Русі Власій Севастійський (крайній праворуч), котрий вважався покровителем худоби, замінивши собою язичницького “скотьего бога” Велеса. Тут таки – і св. Єпіфаній Кіпрський, на день пам'яті якого – 12 травня – випало освячення Десятинної церкви, а таким хронологічним збігом надавалося сакрального значення. День освячення Десятинної церкви – перше загальнодержавне свято Русі, занесене в Святці. Не випадково постать св. Єпіфанія розпочинає собою і мозаїчний “Святительський чин” головного вітваря Софії, і фресковий “Святительський чин” Георгіївського вітваря, наче покладаючи цим початок історії молоді Руської Церкви.

Не випадковою тут є і постать Павла Неокесарійського – учасника Першого Вселенського собору, на якому було затверджено Символ віри. До того ж на день його пам'яті (23 грудня) відзначалося освячення Софії Константинопольської, що може натякати на освячення Софії Київської, яке сталося на день освячення храму св. Георгія в Лідді. Так само, як свв. Георгій і Мартин, святитель Павло був ісповідником, через що язичники спалили йому руки розтопленим залізом. Тому він зображений симетрично (“римовано”) до св. Мартина – в центрі групи святителів на північній стіні.

Зазначимо, що винесені на віму два основних сюжети Георгіївського вітваря також поєднані між собою темою хрещення – це фрески “Цариця Олександра перед св. Георгієм” і “Свідчення св. Георгієм віри перед Діоклетіаном”. Вони містять у собі головну ідею розпису – сповідництво віри, переконання в її

⁴² В. В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. I: *Приділ св. Георгія Великомученика* (К. 2010) 35–76.

правоті царя та його оточення, а стосовно Русі – князя та його дружинників. Характерно, що у фресках вітваря прославляється не лише сам князь, але і його родина, яку він “святим хрещенням просвітив”. Цариця Олександра асоціюється з царицею Анною, а написані на стінах вітваря святі Василій Великий, мученики Роман і Давид – тезойменні святі патрони самого Володимира та його синів від Анни – Бориса і Гліба⁴³. Між свв. Романом і Давидом, над проходом до головного вітваря, зображено у медальйоні хрест-якір св. Климента, моці якого Володимир приніс з Корсуня до Києва, поклав у Десятинній церкві, й вони освятили як рівноапостольне діяння самого князя, так і всю новонавернену Русь.

Георгіївський вітвар. Фрески “Допит св. Георгія Діоклетіаном” (вгорі) та хрест-якір св. Климента між святими прообразами Романа (Бориса) і Давида (Гліба)

У виявлений контекст вкладається й зображення на стовпі вітварної арки постаті пророка Авакума з розгорнутим сувоєм, слова тексту якого, на жаль, втрачені. З пророком Авакумом автор “Пам’яті й похвали” князю Володимирі Яків Мніх порівнює хрестителя Русі: “І зрадів і звеселився Богом Давидовим князь Володимир і, як дивний святий пророк Авакум, Господом веселився й радів Богом, Спасом своїм”⁴⁴. На сувої Авакума могли читатися такі нині втрачені слова: “Горе тому, хто дереву каже «Збудись», мовчазливому каменю: «Зрушся!» Чи він буде навчати? Ось він сріблом та золотом викладений, але жодного духу в ньому нема! А Господь у своїм храмі святім, – мовчи перед обличчям Його уся земле!” (Ав. 2:19–20). Слова Авакума наче натякали на скинутого у 988 році “Перуна дерев’яного, – а голова його [була] срібна, а вус – золотий”⁴⁵, і на храм Святої Софії – Дім Господній.

З фресковим циклом Георгіївського вітваря за композиційною побудовою та ідейним звучанням перегукується цикл симетричного йому Михайлівського вітваря. Так само пов’язане із днем освячення-закладин собору (4 листопада) і присвячення його південного бічного вітваря архангелу Михаїлу,

⁴³ Н. Н. Никитенко, *Русь и Византия...*, с. 141–143.

⁴⁴ “Яків Мніх”, Переклад С. Бондаря в *Ізборник* [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.litopys.org.ua/oldukr2/oldukr56.htm>

⁴⁵ *Літопис руський*, с. 47.

Михайлівський вітар

адже Собор архістратиґа Михаїла відзначається 8 листопада. Відтак хронологічно поєднані між собою головні престольні дні Софії склали велике свято Русі, вписане у контекст Священної і національної історії. Ідейно декоративна програма цього вітваря пов'язана з розписом суміжного з ним дияконика (вітвар свв. Якима та Анни), оскільки південна половина храмів найбільш повно відображала інтереси можновладних замовників, які перебували тут під час відправ⁴⁶. Так, патрону державців Архістратиґу Михаїлу зазвичай присвячені дияконіки храмів Каппадокії, а також храмів Русі XII ст., пов'язаних з княжим будівництвом – Кирилівської церкви в Києві, храмів Георгія в Старій Ладозі й Спасо-Преображенського собору у Пскові тощо⁴⁷.

Присвячення та стінопис Свято-Михайлівського вітваря Софії Київської засвідчують утвердження на Русі культу архангела Михаїла не наприкінці XI ст., як це зазвичай вважається, а щойно після її хрещення. Відтоді цей культ, пов'язаний з ідеєю Святої Софії Премудрості Божої, набув значення загальнодержавного і архангел Михаїл – вождь небесного воїнства, покровитель князя і дружини, сприймався патроном княжого Києва.

Отже, архангел Михаїл вже від часів Хрещення, поза сумнівами, був покровителем Києва – “града Софії”. Так само і столиця Візантії, як і її кафедрал, була під покровительством архангела Михаїла. Як “страж Софії”, архангел Михаїл у київському храмі посів своє місце там, де й у константинопольському – “на правой стороне”, себто в його найбільш почесній південній частині. Існувала легенда, що архангел Михаїл надав чудесну допомогу імператору Юстиніану при побудові ним церкви Св. Софії й став її ангелом-охоронцем. В анонівному “Хожени в Царьград” кінця XIII – початку XIV ст. руський паломник, розповідаючи про Софію Константинопольську, повідомляє: “Здесь в притворе есть придел, церковь святого Михаила, где святой Михаил явился юноше” і далі, наводячи слова Архангела: “Я буду страж Святой Софии”, зазначає, що Михаїл Архангел відтоді став стражем “дому Святой Софии и всего Царьграда”⁴⁸.

Тут зображено сцени діянь архангела – “Однороство з Яковом”, “Скинення сатани”, “Явлення архангела Валаамові”, “Явлення Ісусу Навину”, “Явлення Захарії”. Символічно змальовується перемога християнства над язичництвом, Богоявлення обраному народові, прославляються його керманічі – Яків та Ісус Навин, які у Давній Русі стали прообразами князя Володимира – хрестителя Русі. Вельми прозора алюзія на тему хрещення Русі міститься в двох ключових сюжетах Михайлівського вітваря, які винесені на віму, – це “Однороство з Яковом” і “Скинення сатани”. Тут не зайве згадати,

⁴⁶ Див.: Н. Н. НИКИТЕНКО, *Русь и Византия...*, с. 145–147.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ “Анонимное хождение в Царьград” в *Книга хоженей: Записки русских путешественников XI–XV вв.* (Москва 1984) 80–91.

*Фреска Михайлівського вітваря
“Скинення сатани”*

ством на початку його княжіння, про Богоявлення князеві, коли “Приде на нь посещение Вышняго, призре на нь всемилостивое око благаго Бога, и вся разумъ в сердци его”⁴⁹, після чого Володимир відмовився від “идольстеи лъсти”, поруйнував капища і скинув язичницьких кумирів: “капища разрушаахуся, и церкви поставляахуся, идоли съкрушаахуся, и иконы святых являахуся, беси пробегаяху, крестъ грады свящаше”⁵⁰.

Нестор-агіограф у “Читанні” про Бориса і Гліба також стверджує, що перед хрещенням Володимир “явление Божие быти ему крестьяну створи же”⁵¹. Цікаво, що над “Однборством з Яковом”, на тому ж самому місці, що й у Георгіївському вітварі (над проходом до головного вітваря), зображено в медальйоні між образами архангелів хрест-якір св. Климента – “апостола Русі” і небесного покровителя Володимира в його справі хрещення народу.

що символічна паралель “князь Володимир – патріарх Яків” зустрічається в “Читанні” Нестора. Як стверджує ще один київський книжник XI ст. Яків Мніх, Володимир “возлюбив Яковлеву истину”, себто, як біблійний патріарх, визнав істинного Бога. У сцені “Однборство з Яковом” архангел Михаїл зображений із здійнятими у помаху крилами, коли, наміряючись улетіти, провіщує Якову: “Ты боровся з Богом та з людми, – і подужав” (1 М. 32:29). Звертаючись до давньоруської писемності, подибуємо розповідь про боротьбу Володимира з християн-

*Фрески Михайлівського вітваря
“Боротьба архангела з Яковом”
та хрест-якір св. Климента
між зображеннями архангелів”*

⁴⁹ А. М. Молдован, *Op. cit.*, с. 92.

⁵⁰ *Ibid.*, с. 93.

⁵¹ “Чтение о святых мучениках Борисе и Глебе” в *Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им*, пригот. к печати Д. И. Абрамович (Петроград 1916), ч. 1, с. 4.

Фреска нави Михайлівського віттаря “Явлення архангела Валааму”

А в арках проходу з Михайлівського віттаря бачимо восьмираменний хрест у медальйоні як відомий за середньовіччя символ хрещення⁵².

Ось чому навпроти фрески “Однороство з Яковом” розміщено сцену гротескного “Скинення сатани”, тобто встановлено смисловий взаємозв’язок сюжетів. Духовна моць християнства, його непереможність акцентується величною постаттю архангела Михаїла у медальйоні небесної слави, з якого падає головою униз ница й потворна фігурка оголеного сатани, чим явно підкреслюється нікчемність та марність язичництва.

На північному схилі склепіння нефу Михайлівського віттаря зупиняє погляд фреска, що зображує явлення архангела Михаїла месопотамському волхву Валааму. У християнській традиції Валаам здавна вважається язичницьким пророком, який першим провістив Різдво Месії: “Я бачу Його, та не тепер, дивлюся на Нього, та Він не близький! Сходить зірка від Якова, і підіймається жезл від Ізраїля” (Числа. 24:17). Валаам – пращур, вчитель і прообраз волхвів, що прийшли до новонародженого Ісуса вслід за Віфлемською зіркою, а самі волхви – уособлення щойно навернених язичницьких народів. На утрени Різдва Христового співається про євангельських волхвів: “Волхва древле Валаама словесы ученики, мудрые звездоблюстителы”. Сюжет “Явлення архангела Михаїла Валааму” посів важливе місце у хрис-

⁵² Х. Э. Керлот, *Op. cit.*, с. 578.

тианському мистецтві. Згідно зі Старим Заповітом, Валаам мав славу великого провидця і провісника, про нього ходив погос, що кого він поблагословить, той і буде благословенний, а кого прокляне, той буде проклятим.

У взаємодії з описаними сюжетами перебуває протилежна сцена, намальована на південному схилі склепіння – “Явлення архангела Ісусові Навину”. Ісус Навин – “муж боголюбивий” був наступником Мойсея – вождя “народу Божого” і керманичем ізраїльтян, увівши їх у Землю Обіцяну, що асоціювалося з хрещенням народу (Нав. 5:13–15). Софійська фреска, загалом слідуючи візантійській іконографічній традиції, має цілком оригінальне вирішення. Тут Ісус Навин зображений попереду групи трьох молодих вояків, вбраних у високі шоломи; один з вояків, що стоїть одразу за біблійним полководцем, тримає його великий круглий щит. Особливо вражає постать Ісуса Навина, який простягає правицю у жесті звернення до архангела, а в лівій руці тримає не спис, як звичайно, а згорнутий сувій – символ переданого йому Мойсеєм Закону Божого. На Ісусові Навині – одежа царственого візантійського полководця: пурпуровий плащ-мантія поперек перетягнутого широким паском воїнського панцира, на голові – шкіряний шолом з такою ж захисною накидкою для шиї, на ногах – сап’янці. Явно портретований лик Ісуса Навина різко відрізняється своїм нордичним типом від семітської зовнішності супутників: дещо нависаючі надбрівні дуги, добре окреслений горбкуватий ніс, важке, виступаюче вперед підборіддя, відкопи-

*Фреска нави Михайлівського вітваря
“Явлення архангела Ісусові Навину”*

*Володимир в образі Ісуса Навина (ліворуч).
Фреска нави Михайлівського вітваря
“Явлення архангела Ісусові Навину”. Деталь*

лена нижня губа. Такий образ зовсім не відповідає іконографії Ісуса Навина в інших пам'ятках: наприклад, у сучасному Софії Київській соборі Осіос Лукас у Фокіді Ісус Навин в однойменній сцені зображений як явний семіт. Логічно припустити, що такий незвичний образ Ісуса Навина у софійській фресці інспірований волею князя – замовника стінопису, чия зовнішність втілена у цьому образі. І ця зовнішність вельми нагадує образ князя Володимира на його монетах, які виявляють один спільний для них тип Володимира: довгасте обличчя з важкою нижньою щелепою і великим виступаючим голеним під-

*Срібник Володимира.
Кін. X ст.*

боріддям, причому на монетах це явно підкреслено, адже така риса зовнішності надавала князеві особливої мужності. Тож Ісус Навин не просто виступає тут як покровитель князя, його соратник і співучасник подвигу, він наче заново народився в князі Володимирі. Це – характерний прийом середньовічної літератури та мистецтва, недарма у мистецтві Візантії та країн її ареалу образи святих нерідко позначені рисами фізичної подібності до правлячих осіб. У Візантії за доби Македонської династії, з якою Рюриковичі поріднилися через дружину Володимира принцесу Анну, з Ісусом Навином полюбили порівнювати прославлених перемогами візантійських імператорів, сучасників Володимира – Никифора II Фоку, Йоанна I Цимісхія, зрештою рідного брата Анни Василя II Болгаробійцю. Як переможний символ сцену явлення архангела Ісусові Навину поміщено на фасаді Богородичної церкви монастиря Осіос Лукас у Фокіді. Вважають, що вона з'явилася тут близько 1011 р. за брата княгині Анни Василя II після його перемог у Болгарії й символізувала покровительство архангела імператорові. Не випадково аналогічну сцену вміщено в створений за Василя II Менологій з Ватиканської бібліотеки⁵³.

Така традиція проникла в Русь одразу після її хрещення. Знаменно, що у давньоруській книжності з Мойсеєм і його наступником Ісусом Навином порівнюється князь Володимир, який ввів свій народ у Землю Обіцяну, себто охрестив його. У найдавнішій церковній службі св. Володимиру XIII–XIV ст. існує пряма паралель “Володимир – Ісус Навин”: “Иже волею и нужею

⁵³ М. А. Орлова, *Наружные росписи средневековых памятников архитектуры: Византия, Балканы, Древняя Русь* (Москва 1990) 49–50.

Константин Великий. Фреска нави Михайлівського вітваря “Явлення архангела Ісусові Навину”

Константин”. Це зображення – деталь фрески “Свв. Константин і Єлена обабіч хреста” біля південного княжого входу, яка містить прозору алюзію на Володимира і Анну як хрестителів свого народу і будівничих Софійського собору. Усе це якнайкраще асоціюється з місією Володимира, тож в образі Ісуса Навина на софійській фресці маємо унікальний прижиттєвий портрет Володимира Хрестителя.

Як сприймати намагання можновладних замовників Софії Київської “вписати” свої образи в її ідейно-декоративну програму? Чи було це лише прагненням прославити власні імена як ктиторів собору? Проблема тут значно ширша. Річ у тім, що християнська легітимність молоді династії потребувала канонізації її засновника або когось з її перших представників. Проте проблема канонізації державця вирішувалась не просто. Навіть у Візантії перевага

к себе всіх призиваєши, якоже древле Моисия, Иисуса”⁵⁴. Оцінка Володимира як Моїсея й Ісуса Навина – вождів обраного Богом народу – отримала стійку традицію в давньоруській літературі. У житії Володимира читаємо: “Яко вторый Иерусалим на земли явился Киев и яко вторый Моисей Володимир явился”⁵⁵. У “Слове о житии и представлении великого князя Дмитрия Ивановича” (XIV ст.), що прославляє перемогу Дмитрія Донського над татарами, говориться: “И умножися слава имени его, якоже святого и великаго князя Владимира, въскипе земля Русская в лета княжения его, якоже преже обетованная Израилю”⁵⁶. Те, що в софійській фресці зображення Ісуса Навина є натяком на образ Володимира, підтверджує розміщення під даним сюжетом статі св. Константина Великого – відомого літературного прообразу Володимира, що звеличувався вітчизняними книжниками як “новий

⁵⁴ Макарий (Булгаков), епископ, *История русской церкви* (Санкт-Петербург 1857), т. 1, с. 251.

⁵⁵ Див.: Е. Голубинский, *История русской церкви* (Москва 1901), т. 1, ч. 1, с. 235.

⁵⁶ Н. К. Гудзий, *Хрестоматия по древней русской литературе* (Москва 1973) 181.

була надана царям, імена яких пов'язані зі скликанням Вселенських соборів, себто хранителям віри. Що ж казати про київського князя, лише “архонта” в очах візантійців, який на їхнє переконання, не міг стояти на одному рівні з боговінчаними імператорами ромеїв? Проте Володимир охрестив Русь, уподібнившись цим апостолам, тому народ вже за життя князя вірив у його святість – про це свідчать давньоруські джерела. Уведення портретного образу Володимира в канонічний сюжет “Явлення архангела Михаїла Ісусу Навину” свідчить про початок становлення культу Володимира вже за його життя.

Отже, відоме до сьогодні первинне присвячення вівтарів Софії Київської є цілком достовірним та повністю відповідає присвяченню самого храму Премудрості Божій як пам'ятці доби хрещення Русі-України, становленню її як християнської держави. Перший храм цього імені на наших землях Софія є меморіалом хрещення Русі-України – головної події національної історії. З цим пов'язано присвячення вівтарів собору, в монументальному живописі яких простежено широке й послідовне прославлення княжого подружжя хрестителів Русі Володимира Великого і Анни Порфірородної, причому не лише в світських, а й у релігійних сюжетах Софії.

Ірина Марголіна

САКРУМИ КИРИЛІВСЬКОГО ХРАМУ КИЄВА

DOI: 10.5281/zenodo.6350311

Кирилівська церква, що заснована у першій половині XII ст., була іменована на честь патронального святого засновника цього храму князя Всеволода Ольговича – святого Кирила Александрійського. Це був перший храм на теренах християнської ойкумени Русі, де через назву і розписи пропагувався культ Кирила Александрійського і його парного святого Атанасія Александрійського¹. Цілком вірогідно, що у стіни цього храму було вмуровано частки мощів цих александрійських святих.

Відзначимо, що стовпи Церкви IV ст. св. Антоній Великий та св. Атанасій Великий строго засуджували поклоніння мощам як прояв язичництва, наказавши поховати останки мучеників у храмах із заборону їм поклонятися. Однак, згодом цю заборону було знято і почалось широке поклоніння святим мощам.

До X ст. у Церкві формально дотримувалися засудження практики розчленування тіл святих, але надалі процес розділення останків набув поширення через переконання, що навіть у частках тіл святих чи в їхньому одязі присутні чудодійні властивості. Спочатку вважалося, що в храмі достатньо наявності мощів одного святого, але згодом, задля збільшення престижу та кількості паломників, церковними інституціями почалося масове накопичення та поширення численних реліквій. Їх влаштовували у різноманітні скрині-релікварії, найбільш популярними були скрині у формі хрестів. Ці сакруми виставлялися у церквах для поклоніння парафіянами. З'явилась традиція покладати мощі святих під престол церкви, вмуровувати частки мощей у стіни храмів, розтирати і додавати до фарб, якими писали святі образи. Здебільшого, наявність мощей у стінах храмів акцентовано зображенням хрестів на нижньому рівні декорацій.

---

¹ І. МАРГОЛІНА, *Кирилівська церква в історії середньовічного Києва* (К. 2000) 33–78; І. МАРГОЛІНА, В. УЛЯНОВСЬКИЙ, *Київська обитель святого Кирила* (К. 2005) 38–68; І. МАРГОЛІНА, В. УЛЯНОВСЬКИЙ, *Дзеркало вічності. Київська Кирилівська церква та Свято-Троїцький монастир* (К. 2019) 8–35.

Такі реліквії-заклади мали оберігати церкви від негативу, додавати сакральності, освячувати весь храм і окремі його компартименти. Описуючи Софію Константинопольську, паломник Стефан Новгородець зауважив: “И тут стоят столпове от камени красного мрамора, оковани чудно, в них же лежат мощи святых”². У церковній хроніці бременського автора на ім’я Адам (1072–1081 р.) відмічається, що мощі з релікварія Косми і Даміана Аравійських, який сьогодні зберігається у Мюнхені, “965 року архієпископ Адагал доставив у Бремен прямо із Рима”. Релікварій з мощами було випадково віднайдено у 1434 р. у стіні Домського собору в Бремені, куди при невідомих обставинах і були вмуровані: коли релікварій відкрили, від святих мощей виділялось дивне благоухання³.

Старо- і новозавітними реліквіями була заповнена Софія Константинопольська. Сотні колон, що стояли у храмі і поза ним, були “освячені святими мощами”. Реліквії були “у кожній колоні, нагорі, надолі і по периметру храму, є в капітелях чтимі мощі святих. Також і в покрівлі, у вівтарі і в стінах”⁴.

У маленькому містечку Мессара, в обителі монастиря Калівіані, чудесним чином було здобуто мощі ченців-мучеників, які постраждали за віру за часів турецького панування. Мощі було вмуровано в стіні монастирської часовні⁵.

Сенсаційну знахідку віднайшли в мядельському костелі Богоматері Скапулярія (м. Мядель, Біларусь). У стіні храму виявився тайник, де було замуровано приходські книги записів народження, шлюбів, смертей, списки тих, хто надавав жертви храму, і святі реліквії. Серед знахідок – мощі святої Цецілії (жила в Римі у III ст., вважається патроном церковної музики), святої Терези і папи Григорія Великого⁶.

Про присутність і функції святих мощей у мурваннях стін, стовпів, склепінь тощо Софії Київської пише дослідник В. Сарабянов, який вважає, що зображення христів є певною програмою, що показує розподіл часток святих мощей, які при будівництві Софійського собору в Києві були вмуровані у стіни і стали об’єктами поклоніння⁷.

Впевнені, що про влаштування у муруваннях родового Кирилівського храму святих реліквій потурбувався його засновник князь Всеволод Ольгович.

² Библиотека литературы Древней Руси (Санкт-Петербург 1999) 32–33.

³ Мощи святых бесребренников Космы и Дамиана Аравийских (Килийских) в Мюнхине [Електронний ресурс], <https://www.palommnik.by › sermons › art-943>.

⁴ ‘Описание святых Константинополя в латинской рукописи XII в.’ в *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, ред. сост. А. М. Лидов (Москва 1996) 443.

⁵ *Остров Крит* [Електронний ресурс]. – <https://tocrete.com › forum › viewtopic>.

⁶ Чудесная находка в мядельском храме: в стене нашли ... [Електронний ресурс], <https://www.kr.by/daily/26927.3/3976072/>.

⁷ В. САРАБЯНОВ, ‘Реликвии и образы святых в сакральном пространстве Софии Киевской’ в *Пространственные иконы* (Москва 2011) 366.

Кирилівська церква

Вважаємо, що це були, передусім, моці патронів фундатора Кирилівського сакруму святих Кирила та Атанасія Александрійських, а також ті моці, що були наявні на той час у Київській парафії.

Чи були у засновника Кирилівської обителі моці його патронів святих Кирила і Атанасія? Гадаємо були і навіть вибудовуємо шляхи, якими культ Кирила і Атанасія Александрійських та частки їхніх мощей проникли на Русь. У попередніх дослідженнях ми вже зверталися до цього питання⁸, але у даному контексті варто ще раз акцентувати на ньому увагу.

Не викликає сумніву, що назва храму, зведеного на Дорогожичах, пов'язана з уподобаннями, бажаннями й вимогами його замовника.

Посвята Кирилівської церкви Кирилові Александрійському може подивувати, адже поклоніння цьому святому не було поширеним у Київській Русі до XII ст. Святий Кирило Александрійський не належав не лише до популярних, а й навіть до просто відомих святих – принаймні, на теренах Київської Русі. Його культ на Русі з'являється у XII ст. зі зведенням Кирилівської церкви на Дорогожичах. Це був перший храм, в якому підносили молитви до святого Кирила, що й означало початок установаження і розвиток культу в Києві, а відтак і на Русі.

Кирило Александрійський народився і виріс в Александрії, він представляв знамениту єпископську династію. Його дядьком був Теофіл Александрійський, предстоятель Александрійської єпископської Церкви; після його смерті 412 року предстоятелем став Кирило. Одним із перших він виступив проти Несторіанської єреси, був організатором і головував на III Вселенському Соборі в Ефесі. Йому належать численні полемічні праці, що спростовують несторіанське вчення про Христа. Святий Кирило формулює вчення про єдність в іпостасі Спасителя двох природ – людської і божественної. Йому належить і тлумачення Священного Писання, праці щодо єдності Святої Трійці. Окрім церковної діяльності, він мав величезний вплив на світську владу Александрії. За темпераментом своїм Кирило Александрійський у борні й на єпископській катедрі виявляв себе як владна й імпульсивна людина. Ім'я святого Кирила пов'язане з епізодами численних конфліктів язичників і християн. Був активним гонителем представників юдейської віри. Александрійському єпископові було вкрай важливо контролювати владу в такому переповненому різними віруваннями регіоні, яким на той час був Єгипет. Серед міського населення й чернецтва святий Кирило мав непереборний авторитет. Александрійською Церквою керував 32 роки. Спочив 444 року. День пам'яті – 22 червня.

Святий Атанасій народився близько 296 року в м. Александрія. Релігійне виховання й освіту він здобув у Фіваїдській пустелі під керівництвом великого

---

⁸ І. Марголіна, *Кирилівська церква...*, с. 33–78; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель святого Кирила*, с. 56–68; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Дзеркало вічності...*, с. 8–35.

*Кирило учитъ царя. Фреска XII ст. Південна апсида.
У сцені представлено святого Кирила (ліворуч),
царя – князя Всеволода Ольговича, святого Атанасія*

аскета Антонія Великого. 325 року Атанасій як секретар спільно із єпископом Олександром бере участь у Першому Вселенському соборі. За активною участю Атанасія Собор встановлює, що Ісус – “єдиносущний” (грець. *ὁμοούσιος*) із Отцем. Аскетичний спосіб життя Атанасія й активна підтримка Атанасія святим Антонієм Великим і єгипетськими монахами-аскетами перемогли аріанство й за це Атанасія назвали Великим. У 328 році Атанасія одногослосно обирають єпископом м. Александрія. Головний здобуток святого Атанасія як богослова – захист єдиносущності Сина з Отцем, пояснення природи й походження Сина. Атанасій наголошує, що Син є Богом Сам Собою, а не з наділення. Атанасій уживає щодо Пресвятої Диви термін “Θεοτόκος” (Богородиця). Він повсякчас наголошує, що Христос у вигляді людини заслуговує на шанування. Атанасій рано здобув собі статус стовпа Церкви, батька православ’я, а також ім’я – Великий. Певний час Первосвятитель керував Александрійською Церквою. Упокоївся 2 травня 373 року. День пам’яті святого Атанасія – 2 травня за старим стилем, або 15 травня за новим. Спільний день пам’яті святих єпископів Александрійських Кирила й Атанасія – 31 січня.

Вважаємо, що патрональне ім’я Святого Кирила князь Всеволод Ольгович отримав під час хрещення. Доказом цього стала знахідка матеріальної пам’ятки із засвідченням християнського імені Всеволода Ольговича. Одна з князівських печаток має зображення Кирила Александрійського й напис: “Господи помози рабу своєму Кирилу” (нині зберігається в Національному музеї історії України). Ніхто із князів ні до, ні після Всеволода не мав християнського імені Кирило, а тим паче не княжив у Києві, де була знайдена печатка. До того ж, дослідники датують печатку першою третиною XII ст.

Широке шанування культу Кирила і його парного святого Атанасія Александрійського пов’язане із князем Всеволодом Ольговичем, а поява культу Кирила Александрійського на Русі – з батьками Всеволода. Батько – Олег Святославич (“Гориславич”), у хрещенні Михайло, мати візантійська патриціанка Теофано Музалон. Деякі факти з життя цього подружжя дають змогу зробити припущення щодо шляхів проникнення культу Кирила й Атанасія Александрійських на Русь.

Із 1078 р. чотири роки князь Олег провів як полонений у Візантії, зокрема на острові Родос. Перебування Олега там далось взнаки. Чернігівський ігумен Даниїл, який мандрував святими місцями на початку XII ст., у своєму описі зазначав, що на Родосі, великому й багатому острові, “два літа і дві зими” жив руський князь Олег⁹. Саме там він одружився із представницею знатного роду Теофано Музалон (Музалонісса).

Теофано належала до багатой і освіченої родини. Вона мала безпосередній зв’язок із Константинопольською Патріархією. Один із її близьких родичів

⁹ *Путешествие игумена Даниила по святой земле в начале XII в. (1113–1115)* (Санкт-Петербург 1864) 7.

за Патріарха Миколая III очолював світську школу в Константинополі (був ритором). Сім'я Музалонів перебувала й у прямому родинному зв'язку з Патріархом. Безперечно, Теофано Музалон мала багато книг, ікон і таблиць, так званих таблеток – вірців для написання образів святих. Цілком вірогідно, що серед цих таблиць були й зображення Кирила Александрійського.

Слід узяти до уваги, що культ святого Кирила був поширений у Візантії, особливо на Родосі, де не раз перебував архієпископ Кирило (“За благодаттю та людинолюбством Христа, Спасителя всіх нас, ми переплили велике і широке море, при вітрах легких і тихих досягли Родосу...”), – з послання святого Кирила Александрійського)¹⁰.

Враховуючи той факт, що Теофано була родичкою Патріарха, вона, вирушаючи з чоловіком, князем Олегом, на Русь, крім благословення та багатого посагу, ймовірно, отримала також часточки мощей святого Кирила, а можливо і Атанасія. Хрещення сина-первістка Теофано й Олега – Всеволода іменем саме цього святого вказує на особливе шанування нею Кирила Александрійського та ймовірне визнання його заступником усієї сім'ї Музалонів. Зв'язок Музалонів-Ольговичів із культом Кирила Александрійського підтверджується й будівництвом спадкоємцем цього роду – князем Всеволодом – храму, присвяченого святому Кирилу. В концепцію розпису храму його замовник і засновник уводить сюжет, дубльований із печатки (зберігається в Державному Ермітажі в Санкт-Петербурзі, наявна у приватній колекції музею Шереметьєва¹¹) своєї матері Теофано Музалон. На лицевому боці печатки Теофано зображено дві фігури з німбами в позі адорації (моління) до образу, який видніється вгорі (по вертикальній осі кола). Це зображення на печатці може бути розшифроване як моління двох святих перед Богородицею чи Христом. Аналогічний сюжет знаходимо в живописі Кирилівської церкви. Над фресковою композицією, яка була нами досліджена й визначена як “ктиторська”¹², зображено також двох святих, які моляться перед зображенням у медальйоні. Сюжет із печатки Теофано ніби скопійований у збільшеному й більш рельєфному вигляді на кирилівській фресці! Цей сюжет, так само як і на печатці Теофано, може бути розшифрований як моління перед Христом. Ідентифікувати постаті на цій фресці доволі складно через її погане збереження, але подібність сюжетів – безперечна.

Для нашого дослідження важливо, що подібність сюжетів на печатці й у стінописі Кирилівського храму може свідчити про безперечний логічний

¹⁰ Т. Лященко, *Св. Кирилл Александрійский. Его жизнь и деятельность* (К. 1893) 211.

¹¹ В. Ульяновський, ‘Новая булла Феофано Музалон и загадка “архонтессы России”’: почти крамольные заметки историка на сфрагистическую тему’ в *Сфрагистичний щорічник*, вип. 4 (К. 2013) 54–87.

¹² І. Марголіна, *Кирилівська церква...*, с. 116–119; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель святого Кирила*, с. 41–43; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Дзеркало вічності...*, с. 13–16.

зв'язок між печаткою Теофано і фресковою ктиторською композицією. А це так само засвідчує прямий родинний зв'язок між власницею печатки й замовником розписів Кирилівської церкви. Той факт, що вищезгадане зображення розташоване безпосередньо над ктиторською композицією, вказує, що церква будувалася князем Всеволодом як знак пам'яті про свій візантійський родовід.

З'ясовуючи причини назви собору на честь Кирила Александрійського, а також виявляючи ім'я засновника собору, спираючись на фактологічні, археологічні, мистецькі джерела, можна стверджувати, що Кирило Александрійський був християнським патроном князя Всеволода. Культ Кирила і його парного святого Атанасія був пов'язаний із родиною батька Всеволода – Олега Святославича, і його дружиною – візантійською патриціанкою Теофано Музалон. Ушанування цих культів пов'язане з діяльністю нащадків Олега й Теофано, а саме з їхнім сином Всеволодом Ольговичем, який через спорудження Кирилівської церкви став активним поширювачем культу Кирила й Атанасія та їхнього вчення у Київській Русі.

Наводимо ще один безперечний факт на користь такого тлумачення. У південній вівтарній апсиді церкви, яка має назву Кирилівська, наявний унікальний живописний цикл життя святих Кирила й Атанасія Александрійських.

На питання про час заснування споруди, а також про ім'я засновника, відповідають і графіті, залишені на стінах Кирилівської церкви. Ці написи, розшифровані дослідником С. Висоцьким, видряпані людьми, які мали безпосередній стосунок до кліру обителі (“Господи, помози рабу своєму Мартыну Семьюновичу”, “Господи, помилуй раба своего Мартына Семьюновича”, “Господи, помози рабу своєму Феодору, аминь, дяку”).

Усі три написи зосереджені в південній вівтарній апсиді – дияконику – місці, де присутність сторонніх до кліру осіб була неможливою, принаймні в період, коли споруда перебувала у становищі діючої церкви. Згадані графіті С. Висоцький датує серединою XII ст. Понад те, щодо двох перших, то дослідник акцентує на тому, що окремі літери написів доволі архаїчні для вказаного часу й можна припустити, що ці графіті були залишені людиною, яка навчалася грамоти на традиціях писемності XI ст.¹³

Тобто до середини XII ст. церква була не тільки зведена, а й розписана (графіті писалися на фресковій штукатурці); крім того, храм був дієвим, оскільки мав кліриків, які, власне, й залишили ці написи у вівтарі храму.

Ранню дату заснування Кирилівської церкви, її зведення, виконання розписів у пам'ятці упродовж 1139–1146 рр. (період княжіння Всеволода Ольговича) підтвердили й новітні епіграфічні дослідження храму. Графіті, досліджені у вівтарній частині церкви, “...свідчать, що у 40–50 роки XII століття храм

¹³ С. Висоцький, *Киевские граффити XII–XVII вв.* (К. 1985) 85–89.

був уже розписаний, форма каналів прорізів свідчить про виконання по сухому тиньку, та мав клір, до складу якого входили автори розглянутих вище написів”¹⁴.

Отже, храм був заснований, зведений і розписаний упродовж 1139–1146 рр. у період князювання в Києві Всеволода Ольговича, який був фундатором храму, замовником розписів і автором посвяти цього сакрального витвору і відповідно провідником культу Кирила та Атанасія Александрійських.

Наведені факти можуть свідчити на користь припущення щодо наявності у мурах, фундаменті, під престолом часток мощів патрона засновника святителя Кирила Александрійського, які, як вже зазначалось вище, були привезені з Візантії його батьками Теофано Музалон та Олегом Святославичем. Якщо це припущення правильне, то ці мощі вмурували у найголовніші, у найсакральніші місця храму. Передусім, у місце закладання наріжного каменю; під престол; і, ймовірно, не залишили без цих реліквій ризницю або Кирилівську апсиду, де представлено унікальний фресковий цикл життя Кирила та Атанасія Александрійських. Зауважимо, що аналогів цій живописній розповіді немає в інших пам’ятках всієї християнської ойкумени. У XII ст. тут було представлено 16 сцен, на сьогодні збереглося 14. У всіх сценах присутній образ святого Кирила, в окремих сюжетах виведено і Кирила, і Атанасія. На нашу думку, мощі цих святих могли влаштувати у сценах, що ілюструють поховання святителів. Обидві сцени, показуючи завершення земного шляху святих, представлено у нижньому регістрі апсиди, до якого можна доторкнутися. Поховання святого Кирила на південній стіні, перехід в інший світ святого Атанасія – на північній стіні апсиди. Сцена похорону святителя Кирила збереглась повністю – на тлі веж

*Поховання святого Кирила Александрійського.
Фреска XII ст. Південна частина південної апсиди.*

¹⁴ В. Корнієнко, ‘Перші служителі Кирилівської церкви диякон Федір та священник Мартин’, (2013) 2 *Пам’ятки України. Історія та культура* 31.

храму домінує темно червоний саркофаг, в який погрузають тіло святого, обабіч саркофагу – священники. На стінці гробниці, яка, зважаючи на колір, виготовлена з найціннішого пурпурового мармуру, вирізьблено проквітлий хрест – символ вічного життя, життя людської душі після смерті. Цілком логічно, що саме під цим хрестом вмуровано частки мощей святителя Кирила Александрійського.

Навпроти сцени поховання Кирила зберігся фрагмент сцени, де було проілюстровано проводи святого Атанасія¹⁵. Зображення саркофагу не збереглося, але впевнені, що зображення кам'яної гробниці було представлено і там. Мабуть на стіні мармурового гробу також був написаний проквітлий хрест і, вірогідно, якщо були у наявності мощі святого Атанасія, вони були вмуровані у це місце, тобто у мурування за хрестом.

Отже, мощі цих шанованих християнських святителів мали оберігати і сакралізувати родовий храм Ольговичів, відповідно, і всю їхню родину, храмову ризницю, місце, де князь Всеволод влаштував собі балкон-п'єдестал¹⁶, місце, де виведено портрет князя Всеволода¹⁷.

У ранні періоди християнства, в часи народження традиції поклоніння святим мощам, частки мощей уміщували у мощевики у формі хреста, на прямокутних, квадратних, круглих релікваріях зверху зображували хрест. "... хрести ... виглядають як знаки, свого роду топоси, що фіксують приналежність даного місця до якогось смислового контексту, включення його в певну сакральну програму. Такою програмою, на моє переконання, є розподіл

*Поховання святого Атанасія Александрійського.
Фрагмент композиції. Фреска XII ст.
Північна частина південної апсиди.*

¹⁵ І. Марголіна, *Кирилівська церква...*, с. 98.

¹⁶ *Ibid.*, с. 54–59.

¹⁷ *Ibid.*, с. 104–107.

по Софійському собору частинок святих мощей, які при будівництві храму були вмуровані в стіни і потім стали об'єктами поклоніння¹⁸.

Отже, здебільшого мощі святих у муруваннях храмів приховували за зображеннями святих і хрестів. Однак наявність зображень святих не дає впевненості, що під ними обов'язково було влаштовано мощі, а ось хрест акцентує на приховану під ним реліквію. Дійсно, у Софійському соборі Києва величезна кількість зображень хрестів, під якими вірогідно вмуровували священні реліквії, які візантійська цариця Анна привезла із собою з Батьківщини, коли мала вступити у шлюб з князем Володимиром Святославичем. Ці реліквії використовували при зведенні церкви Успіння Богородиці (Десятинної) і, поза сумнівом, при будівництві і опорядженні Софійського собору.

Щодо Кирилівської церкви, то гадаємо, що мощі ще одного святого, а саме папи Климента Римського влаштовані за зображенням хреста у стіні північної апсиди або жертовника Кирилівського храму. Наші дослідження живопису цього компартименту, який презентує велику кількість балканських святих, у свій час надали змогу зробити вагоме припущення, що жертovníк у XII ст. було присвячено папі Клименту¹⁹. У центральній частині нижнього регістру жертovníка між зображеннями святих написано величезний хрест. На нашу думку, цей хрест повідомляє про розміщення за ним у муруванні стіни апсиди святих реліквій. Це можуть бути частки мощів балканських святих, представлених у живописі (Кирило та Методій – Солунські брати, Йосип Солунський, Йоан Македонський, Климент Охридський, Наум, Ангелар й інші). Враховуючи наявність у київській Десятинній церкві, на час зведення Кирилівського храму, мощів папи Климента Римського, які князь Володимир привіз із Херсона, цілком допустимо, що частки цих мощів було надано засновнику Кирилівського храму князю Всеволоду, який на той час був Великим київським князем, для влаштування у родовій Кирилівській церкві. Представникам Київської Церкви складно було не зважати на бажання і вимоги правлячого князя.

Припускаємо наявність у муруванні Кирилівського храму мощів святої Агати, християнської покровительки дружини засновника Кирилівської обителі Всево-

---

¹⁸ Н. Герасименко, А. Захарова, В. Сарабьянов, 'Изображения святых во фресках Софии Киевской, часть I: Внутренние галереи' в *Византийский временник*, т. 66 (91) (Москва 2007) 24–59; О. Попова, В. Сарабьянов, 'Живопись конца X – середины XI века' в *История русского искусства*, т. 1: *Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века* (Москва 2007) 243–250; И. Герасименко, А. Захарова, В. Сарабьянов, 'Изображения святых во фресках Софии Киевской. [Часть II], Западное пространство основного объема под хорами' в *Искусство христианского мира. Сборник статей*, вып. XI (Москва 2009) 208–256.

¹⁹ І. Марголіна, *Кирилівська церква...*, с. 124–144; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель святого Кирила*, с. 112–121; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Дзеркало вічності...*, с. 106–114.

*Хрест в оточенні Балканських святих.
Фреска XII ст. та олійний живопис XIX ст.
Північна апсида*

Свята Агата широко шанована на о. Сицилія свята мучениця. Культ цієї святої у Київську Русь, найімовірніше, проник через візантійську царицю Анну, дружину князя Володимира Хрестителя.

Свята Агата була патронесою доньки Володимира Святославовича і візантійської цариці Анни, яку назвали Агатою на честь тітки Анни – однієї із п'яти сестер візантійського імператора Романа II. Її вдачу характеризували особлива доброта, розум і милосердя²¹. Не виключено, що частки моцій цієї святої потрапили до Києва з іншими реліквіями, які з Візантії привезла дружина князя Володимира Анна.

Звернувшись до дослідження життя Агати Палермської, у Мінологіях Василя II віднайшли мініатюру із зображенням цієї святої у віконці темниці. Образ святої Агати напрочуд

*Ніша аркасолія, де було влаштовано саркофаг княгині Марії Мстиславівни.
Праворуч зображення Голготського хреста.
Західна стіна південної частини нартекса*

²⁰ Р. Зотов, *О черниговских князях по Любецкому синодику и о черниговских княжествах в татарское время* (Санкт-Петербург 1892) 262.

²¹ Н. Никитенко, В. Корниенко, *Собор святых Софии Киевской* (К. 2014) 243.

подібний до портрета Марії Мстиславівни з кирилівських фресок нартексу і ктиторської композиції²². Здається, тут є певний зв'язок...

У Софійському соборі на стовпі головного нефа під княжим портретом є образ святої Агати, яка була патронесою доньки князя Володимира й Анни²³.

У фресках Софії Київської і Кирилівського храму в зображеннях Марії Мстиславівни і святої Агати бачимо схожі деталі вбрання: червона сукня і біла хустка.

Культ цієї святої був поширений і шанований на теренах Русі вже в X–XI ст. Оскільки Марія Мстиславівна була однією з численних нащадків князя Володимира, цілком ймовірно, вона мала часточки мощів своєї небесної покровительки. Припускаємо, що за наказом вдови Всеволода (княгиня Марія пережила свого чоловіка на 33 роки), ці священні реліквії вмонтували у мурування стіни біля ніші-аркасолія, де княгиня Марія приготувала місце для свого поховання. Праворуч ніші зображено Голготський хрест, під яким, найвірогідніше, приховано мощі Агати. У даному випадку Голготський хрест не тільки вказує місце покладення святині, але й символізує одне з призначень людини – хрестонесення, початок і кінець сушого. Існує думка, що Голготський хрест є оберегом у вічному житті. Наявність таких символів біля ніші з похованням цілком доречно, саме тут Марія Мстиславівна готувала собі вічну домовину.

Добре прочитуються фрескові деталі Голготського хреста на трьох сходинках. Сходинки означають віру, надію, любов і показують шлях Господа на Голготу, вони височать над зображенням скінії (живопис XIX ст.) – давньоюдейського похідного храму (намету), де до зведення Єрусалимського храму здійснювалися жертвоприношення і зберігався ковчег завіту. Під середніми

Голготський хрест біля ніші аркасолія, де було поховано княгиню Марію Мстиславівну. Фреска XII ст. та олійний живопис XIX ст.

²² І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель святого Кирила*, с. 39–43; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Дзеркало вічності...*, с. 13–16.

²³ Н. Никитенко, В. Корниенко, *Op. cit.*, с. 243.

раменами хреста проглядаються зображення двох великих прямокутників, які, на наше припущення, можуть символізувати книги Старого і Нового Завітів, тобто Закону і Благодаті. Отже, від юдейської скинії через страждання на хресті відбувається сходження від старозавітної віри до світла християнського вчення. Мабуть, Марія Мстиславівна за допомогою цих символів і, поза сумнівом, святих мощів Агати мала сподівання, що душа її потрапить до Царства Небесного.

Ктитор Кирилівської обителі мав можливість отримати й мощі перших руських святих, своїх родичів, братів страстотерпців Бориса і Гліба.

Принагідно зазначимо, що зображення Бориса і Гліба, виконані у ХІХ ст., розташовані на східних лопатках середніх опірних стовпів у горішніх регістрах, тобто у трансепті.

Упевнено зазначимо – обидва святі мали бути репрезентовані в Кирилівській церкві у давнину. Адже у ХІІ ст. вони були загалом першими руськими святими, вважалися покровителями княжої військової звитяги серед представників династії Рюриковичів (хоч і були мучениками-непротивленцями). Але особливим аргументом є активне шанування культу цих святих дідом (Святославом Ярославичем), батьком (Олегом Святославичем) засновника Кирилівського храму Всеволода Ольговича і його сином (Святославом Всеволодовичем). Святому Глібу – покровителю Святославичів і Ольговичів – був посвячений великий Борисоглібський собор (спочатку мав назву Глібоборисівський) у вотчинному Ольговичам Чернігові. У 1115 р. батько князя Всеволода Олег Святославич разом зі своїми братами – двоюрідним Володимиром (Мономахом) і рідним Давидом, брав участь у перенесенні святих мощей братів-мучеників Бориса і Гліба в новозбудований кам'яний Борисоглібський храм у Вишгороді. Учасники цієї церковно-політичної акції були давніми політичними суперниками. Між Володимиром, з одного боку, і Олегом з Давидом, з другого, виникла суперечка щодо місця, де має стояти рака з мощами. Володимир наполягав на встановленні її в центрі собору, де планував поставити срібний “терем” (тобто сіль); Олег і Давид пропонували південну частину храму, тобто частину праворуч. Саме там були влаштовані спеціальні ніші-аркосолії від початку будівництва церкви. Окрім того, ще 1072 р. цю частину храму визначив для раки князь Святослав Всеволодович (батько Олега і Давида) – учасник церемонії першого перенесення останків Бориса і Гліба до дерев'яної церкви. Під час суперечки з Мономахом Давид говорив: “Идеже отец мой назнаменал (призначив – *І. М.*)”²⁴. Опоненти не змогли дійти згоди й змушені були кинути жереб. Жереб випав на користь пропозиції Олега і Давида. Отже, гробниці святих влаштували у південних аркосоліях Борисоглібського собору.

²⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ), т. 2: *Ипатьевская летопись* (Москва 1962), стб. 281.

Напередодні перенесення мощей кам'яна церква Бориса і Гліба була освячена: “И отпевшим им обедною обедаша у Олега (Олега Святославича, батька князя Всеволода Ольговича – *І. М.*) и пиша и бы учреждение велико. И накормиша убогих и страненых по три дни”²⁵. Князь Олег пригощав на церемонії, тобто господарював у Вишгороді. Саме Олегові Святославичу належить честь остаточної добудови грандіозного храму-мавзолею Бориса і Гліба у Вишгороді, який заклав його батько, а потім будівництво невдало продовжив дядько Всеволод. Майже завершена Всеволодом Ярославичем (батьком Володимира Мономаха) споруда зруйнувалася (обвалилося склепіння). Тому попри те, що Олег не заснував, а тільки добудував храм батька і дядька, він став офіційним донатором храму. Не випадково, що й син Олега, засновник Кирилівської церкви Всеволод Ольгович, майже на порозі смерті наказав везти себе до Вишгорода, де він і помер (1 серпня 1146 р.) та був похований у тій же вишгородській церкві Бориса і Гліба²⁶, гадаємо біля раки з мощами Бориса і Гліба. Цікаву інформацію щодо борисоглібського культу в Кирилівському монастирі подає літопис уже за часів сина Всеволода – великого київського князя Святослава. Під 1194 р. тут сказано, що князь “в субботу же еха ко Святым мучеником (тобто до Бориса і Гліба – *І. М.*) церкви, ту соущоу у Святого Кюрила, яко последнюю свою службу принося”²⁷.

Отже, на території Кирилівського монастиря біля “Святого Кюрила” існувала церква або окремий приділ, який уособлює окрему церкву, Бориса і Гліба! Про це згадувалося у дослідженнях ХІХ ст.²⁸

У 60-ті роки ХХ ст. відомий київський учений М. Холостенко, досліджуючи Кирилівський храм, знайшов залишки фундаментів прибудов до вівтарної частини з північного й південного фасадів собору та до західного фасаду храму, вказавши на їх приблизно одночасну побудову із самою церквою²⁹. Висувалося припущення, що саме південну вівтарну прибудову літопис (1194 р.) називає церквою Бориса і Гліба³⁰.

К. Шероцький (думку якого повторила Т. Кілессо) висунув припущення, ніби Борисові і Глібові був присвячений... розпис жертовника!³¹ Окрім того,

²⁵ ПСРЛ, т. 2, стб. 281.

²⁶ І. МАРГОЛІНА, *Кирилівська церква...*, с. 138–145.

²⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 680.

²⁸ Н. ЗАКРЕВСКИЙ, *Описание Киева*, т. 1 (Москва 1868) 344; А. ШАХМАТОВ, *Разыскание о русских летописях* (Москва 2001) 61; А. СОВЕТОВ, ‘Киево-Кирилловская церковь’ в *Учебно-богословские церковно-проповеднические опыты студентов импер. КДА*, вып. 12 (К. 1914) 241–244.

²⁹ Н. ХОЛОСТЕНКО, ‘Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве’ в *Памятники культуры. Исследования и реставрация*, вып. 2 (Москва 1980) 11–12, 18.

³⁰ Л. МАХНОВЕЦЬ, *Літопис руський* (К. 1989) 534.

³¹ К. ШЕРОЦЬКИЙ, *Киев: путеводитель* (К. 1918) 223; Т. КІЛЕСО, *Кирилівський монастир* (К. 1999) 79.

що в системі розписів цього компартимента наявні зображення виключно балканських святих і зовсім відсутні зображення Бориса і Гліба, а тим паче сцени з їх життя, сама церква від початку мала лише один престол, а у літопису йдеться “ко Святым мучеником (тобто до Бориса і Гліба – *І. М.*) церкви”, тобто окрема церква або приділ з престолом. Існує гіпотеза, що приділ Бориса і Гліба міг бути на хорах – там, де розташовувалася князівська молитовня³². Ця версія також неправдоподібна, бо цілком аргументовано доведено, що живопис молитовні присвячений життю Йоанна Предтечі³³.

Найбільш імовірно, що саме південну прибудову до Кирилівського храму було присвячено святим Борису і Глібу і саме там мали бути влаштовані реліквії, пов'язані із братами страсотерпцями. Акцентуємо, що моці Бориса і Гліба князь Всеволод міг без проблем взяти з Вишгородської Борисоглібської церкви, яка на час його великого князювання у Києві, як і сам Вишгород, належали Ольговичам, тобто Всеволоду, і помістити їх у будь-якому компартименті свого родового храму.

Підсумовуючи, переконливо припускаємо, що у муруваннях Кирилівської церкви було вміщено такі реліквії:

1. Моці Кирила Александрійського – при закладанні храму; при влаштуванні престолу під престол; за сценою “Поховання святого Кирила”, за зображенням проквітлого хреста (південна апсида, нижній південний регістр).

2. Моці Атанасія Александрійського – у стіні за сценою “Поховання святого Атанасія” (південна апсида, нижній північний регістр).

3. Моці папи Климента Римського – у жертovníку, у центрі нижнього регістру за зображенням хреста.

4. Моці святої Агати Сіцилійської – у південному нартексі, праворуч західної ніші-аркасолія, де було поховано княгиню Марію Мстиславівну, за зображенням голготського хреста.

5. Моці святих Бориса і Гліба – у стінах південної прибудови до Кирилівського храму (до наших часів не збереглась) і в будь-якому центральному компартименті родового палацового храму Всеволода Ольговича.

---

³² *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*, ф. 291, спр. 150, арк. 4: *Зауваження на дисертацію Ю. Асєєва*.

³³ І. МАРГОЛІНА, ‘Живопис князівської молитовні Кирилівської церкви Києва: нові відкриття’ в *Софійській часопис. Збірник статей за матеріалами VII міжнародної наукової конференції “Причорномор’я, Крим, Русь в історії та культурі”*, вип. 2 (К. 2018) 57–70.

Мар'яна Нікітенко

ГРЕЦЬКІ ЛІТЕРИ “Λ” ТА “Τ” НА ЦЕГЛИ-ПЛІНФІ XI–XII ст. З УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

DOI: 10.5281/zenodo.6350317

У фондах Національного Києво-Печерського заповідника зберігається плінфа з різними клеймами, датована XI–XII ст. Переважно вона походить з Успенського собору. Як зазначають археологи – С. Тараненко та О. Пабат (О. Махота), цеглини зроблені у такий спосіб: “На дерев’яній формі для виготовлення плінфи вирізьблювали спеціальні борозни, що у подальшому заповнювали глиною. Після подальшої обробки сирця (сушка, випалювання) отримували плінфу зі знаком. Окрім знаків, майстри могли робити позначки пальцем на верхній постільній стороні сирого зразка...”¹.

Деякі з клейм на плінфі з Успенського собору є літерами грецької абетки: “Ι” (“йота”), “Χ” (“хі”), “Ψ” (“псі”), “Υ” (“іпсилон”), “Ν” (“ню”, “ни”)². Як вважають, ці букви не несуть якогось сакрального значення, мовляв, вони є технічними позначками майстра про якість виробу, або кладки. Інша версія – вони є торцевими знаками, що вказували на номер партії цеглин³. Симптоматично, що над цими літерами немає титла, отже, вони не є числами (номерама цеглин), а, передусім, є буквами.

Натомість, візантійська традиція дозволяє вбачати у цих написах не утилітарний, а глибокий символічний зміст. Приклад надання храму особливої святості завдяки цеглинам (плінфі) з Божественними написами подає давнє “Сказання” про побудову храму Софії Константинопольської, створене між

---

¹ С. Тараненко, О. Пабат, ‘Реекспозиція виставки “Колекція будівельного матеріалу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника”’, *Могілянські читання 2017. Збереження і дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії. Збірник наукових праць* (К., 2018) 173.

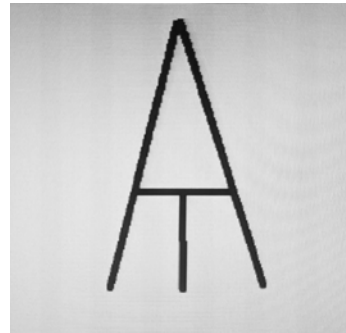
² Вивченням проблеми клейм та написів на давній плінфі з Києво-Печерської лаври займається співробітниця археологічного сектору Національного Києво-Печерського заповідника О. Махота (О. Пабат). На жаль, у більшості цей матеріал ще не виданий, тож у нашому дослідженні ми послуговувалися консультацією цієї дослідниці.

³ С. Тараненко, О. Пабат, *Op. cit.*, с. 173.

серединою VI та серединою IX ст. У 995 р. “Сказання” було дещо перероблене невідомим письменником, якого пізні рукописи називають Кодиною. За часів візантійського імператора Олексія Комніна (1081–1118) редакція “Кодина” була перероблена заново (це так званій “Анонім Бандури”). У XV–XVI ст. текст продовжували переробляти та видозмінювати. Найпізніша редакція належить 1619 р.⁴

У найдавнішій частині “Сказання” йдеться, що для купола Софії Константинопольської на острові Родос була виготовлена велика цегла (плінфа). Вона мала однакову вагу і містила клейма зі словами 6-го вірша псалма 45 (46): “Бог серед нього, – нехай не хитається, Бог допоможе йому, коли ранок настане”. У цьому вірші мовиться про Небесний Єрусалим – прообраз земного храму. (Згадаймо, що цей напис міститься над конхою вітварної апсиди Софії Київської, де перебуває величний образ Богоматері Оранти. Через це образи Богоматері – Церкви – християнського міста (Києва) переливалися один в одного і містили ідею Небесного Єрусалима, надійно захищеного від усіх видів зла). Вага 12-ти плінф купола Софії Константинопольської дорівнювала вазі однієї звичайної цеглини з інших частин цього храму. Далі вказано, що після укладки кожної 12-ої цеглини священники читали молитви і в особливо залишені отвори вкладали мощі святих⁵. Тож, бачимо, що найсакральніша частина св. Софії Константинопольської – її купол, що символізував Небесний Єрусалим, був викладений з плінфи, яка несла в собі святість позаземного міста і навіть його “числовий еквівалент” – “12”.

Важливим є те, що серед клейм на давній плінфі присутні букви, які не відповідають жодному конкретному числу. Це, по-перше, плінфа невідомого походження⁶ XI–XII ст. з клеймом, яке складається з двох букв – “Λ” (“лямбди”) та закомпонованої в неї літери “Т” (“тау”), яка є осердям “Λ” (“лямбди”)⁷. По-друге, це плінфа з Успенського собору XI–XII ст., де ці самі

*Клеймо на плінфі
невідомого походження.
Успенський собор
Києво-Печерської лаври (?)
XI–XII ст.
Графічне відтворення.*

⁴ В. Зубов, *Труди по истории и теории архитектуры* (Москва, 2000) 109.

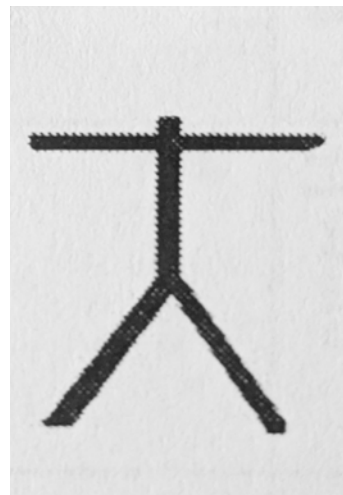
⁵ *Ibid.*, с. 112.

⁶ Вважаємо, що ця цегла-плінфа також походить саме з Успенського собору.

⁷ О. ПАБАТ, ‘Підготовка виставки будівельного матеріалу Києво-Печерського історико-культурного заповідника’ < <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwj2ubWw97XAhWEBZoKHZOECNoQFggzMAI&url=http%3A%2F%2Fvisnyk.nmiu.com.ua%2Findex.php%2Fnav%2Farticle%2Fdownload%2F155%2F138%2F&usq=AOvVaw0aEhkePk1gWCtPwUHpUdIk> > Дата звернення: 16 Березень 2021.

літери “Л” та “Т” представлені в іншій конфігурації: зверху розміщена літера “Т”, яка наче “виростає” з літери “Л”⁸. Ясно, що повторюване у різних комбінаціях поєднання двох конкретних букв – “Л” та “Т” не може бути порядковим номером цеглин, або технічною позначкою її якості. На наше переконання, специфічне поєднання літер “Л” та “Т” має символічний сенс, який добре розуміли за Середньовіччя. Тим не менше, тлумачення цього змісту є доволі складним, оскільки візантійська образна традиція була полісемантичною і перформативною: один образ плавно перетікав в інший, наче “повертаючись” до свого споглядача своїми різними гранями. До того ж, цей образ обов’язково мав багато значень, залежно від того, яку грань позаземного явища він висвітлював. У такому спогляданні візантійське богослов’я вбачало шлях наближення до Бога, як пізнання Його Премудрості, і, врешті-решт, – шлях до мети Спасіння – обоження-освячення людини. За влучним висловом відомого богослова отця О. Шмемана: “Функція символу не у тому, щоб зображувати, а у тому, щоби являти та долучати до явленого”⁹.

Почнемо з літери “Т”, яку співвідносили з числом “300” та, головне, – з хрестом Спасителя. Це ототожнення було “спільним місцем” багатьох теологічних трактатів, адже у давнину вважали, що Христос був розіп’ятий саме на Т-подібному хресті. Тут ми наведемо лише один промовистий приклад такого бачення. Зокрема, св. Климент Олександрійський у своїх “Строматах”, де він взагалі всіляко розмірковує про числа, так тлумачить біблійну історію з Лотом: “... Почувши, що Лот захоплений у полон, він (Авраам. – *Авт.*) порухував число слуг, які народилися в його будинку, яких виявилось числом 318, і перемиг величезну кількість ворогів. Річ у тому, що форма числа “300” є знаком Спасителя (Т – хрест), а поєднання букв “йота” та “ета” (“Йη”) означає його ім’я (Ιησοῦς = І). Сенс цього у тому, що домочадці Авраама були під знаком Спасіння (тобто, під знаком хреста – “Т”. – *Авт.*), а ті, що знайшли притулок під Знаком (хреста. – *Авт.*) та в Імені (“Ιησοῦς”. – *Авт.*), є господарями цих саме загарбників, рівно як і всіх невірних язичників, котрі від них походять...”¹⁰.

Клеймо на плінфі з Успенського собору Києво-Печерської лаври XI–XII ст. Графічне відтворення.

⁸ С. ТАРАНЕНКО, О. ПАБАТ, *Op. cit.*, с. 175

⁹ А. ШМЕМАН ПРОТООИЕРЕЙ, *Евхаристия: Таинство Царства* (Paris, 1988) 46.

¹⁰ КЛИМЕНТ АЛЕКСАНДРИЙСКИЙ, ‘Строматы. Книга 6. (84.1)’ <https://azbyka.ru/otechnik/Kliment_Aleksandrijskij/stromaty/> Дата звернення: 16 Березень 2021.

Отже, літера “Т” символізувала хрест – духовну та земну основу християнського храму – місця Спасіння вірних. Саме ця літера грецької абетки найбільше висловлює ідею хреста, адже її числове значення – “300”, еквівалентом якого є число “3”, символізує Бога-Трійцю – джерело існування та Спасіння світу. Саме ідею створення та Спасіння світу містить хрест. Симптоматично, що в контексті візантійської традиції першою (всхідною), а, значить і основоположною сакральною дією під час розбудови християнського храму було буквальне накреслення на землі його “схеми” у вигляді хреста. Загальновідомо, що хрест читається в архітектурі храму, особливо – храму хрестовокупольного. Тож, у випадку “накреслення” літери “Т” на плінфі з Успенського собору очевидною є думка про освячення стін цього храму образом хреста. Через це стіни Великої Печерської церкви набували непорушності не лише у земному розумінні, але і в духовному вимірі. Відомо, що образом Стіни Нерушимої Царства Небесного є Богоматір. Саме тому величний образ Стіни Нерушимої – Марії Оранти перебував у вівтарній апсиді Успенського собору, адже вівтар є образом Царства Небесного. Припускаємо, що навіть дія зображення образу хреста Спасителя на плінфі могла означати Боговтілення – пришествя Христа у світ через Богоматір. Симптоматично, що з Боговтіленням у давнину співвідносили закладки та будівництво церкви, про що красномовно свідчить давній Чин на заснування храму¹¹.

Якщо символічний зміст літери “Т” є очевидним, то не такою простою для розуміння є символіка літери “Л”. Для усвідомлення значення цієї літери слід, передусім, звернутися до Києво-Печерського патерика, насиченого числовою символікою, яку можна “розгадати”, маючи герменевтичний підхід до пам’ятки. Згідно з Патериком, висота Успенського собору мала два числових значення – “30” та “50”, адже вона складала 30 поясів варяга Шимона, а “разом з верхом” – 50 поясів. Число “30” відповідає літері “Л”, яка і висловлює ідею висоти – вершини. Як ми показали у попередніх дослідженнях, висоту храму у 30 поясів Шимона, вочевидь, співвідносили з “Ліствицею” св. Йоанна Ліствичника, яка має 30 сходів, що ведуть до духовної досконалості (висоти), тобто, за ісихастським виразом, до входження людини “в Бога Трійцю” (числом якої є “3” – еквівалент “30”), себто до обоження людини. Водночас, “Ліствиця” є образом Пресвятої Богородиці, Якій присвячено Велику Печерську церкву, і Яка піднімає вірних на Небо¹².

Але, “Ліствиця” має ще один дуже важливий символічний зміст – вона, так само, як і Древо Життя, символізує як Самого Спасителя, так і Його

¹¹ М. Нікітенко, ‘Створення підвалин Великої Печерської церкви в контексті давнього обряду закладення храму’, *Могілянські читання 2019. Пам’ять і пам’ятки Мазепиної доби: вивчення, збереження, осмислення. Збірник наукових праць* (К., 2019) 94–99.

¹² М. Нікітенко, *Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.)* (К., 2013) 331–332.

Хрест. З цього приводу відомий російський богослов П. Євдокимов пише: “Найкраще передає значення цих символів (Древа Життя та Хреста. – *Авт.*) біблійний образ Ліствиці Якова. Нею піднімаються та спускаються янголи. Небо відкрите, Ліствиця спирається на середину землі, і оскільки Ліствиця ця – Христос, вона піднімається з усіх священних місць, з незчисленних центрів. Яків Серугський говорить: “Христос розіп’ятий на землі, як на Ліствиці з багатьма сходами”. Катерина Сієнська мала видіння Христа як мосту між небом та землею, подібно до веселки, живого знамення Завіту. Святий Єфрем у гімні Богоявленню пише: “Браття, ви споглядаєте стовп, який уходить у повітря, основа якого покоїться на водах, а вершина досягає небесних врат, як Ліствиця, яку бачив Яків”¹³.

Тож, літера “Л” на плінфі з Успенського собору, так само, як і поєднана з нею на цій плінфі літера “Т”, висловлювала ідею хреста, як “Ліствиці”, що є символом як Христа, так і Богоматері. Знаменно, що образ Богоматері – “Ліствиці Небесної” особливо наголошений у святі Успіння, якому присвячено головний Києво-Печерський храм. Важливо також, що літера “Л”, має числове значення – “30” (“3”), тобто, вона так само, як і літера “Т”, акцентує ідею Бога-Трійці – Творця і Спасителя світу через хрест і вершину духовного вдосконалення – “Ліствицю Небесну”.

Цікаво, що на одному з клейм літера “Т” закомпонована у літеру “Л”, а на другому клеймі літера “Т” наче “виростає” з літери “Л”. Як думаємо, це має глибокий символічний зміст: важливою у даному контексті є сама форма літери “Л”. У науці вже доведеним є той факт, що за Середньовіччя форми букв надавали сакрального значення¹⁴, зокрема, ми побачили це на прикладі літери “Т”. За своєю формою літера “Л” є трикутником, зверненим вершиною вгору. Це образ гори, який за Середньовіччя тлумачили, як символ Богоматері. У літургійній поезії Церкви представлена багатогранна символіка Богоматері – Святої Гори, яку увібрали в себе богослужбові вірші з ветхозавітних пророцтв Даниїла та Авакума. У них особливий акцент поставлений на догматі Боготілення. Богородиця співвідноситься зі Святою Горою Сіон – сакральним простором, звідки приходить, втілюється у світі Христос. Зокрема, пророк Даниїл провістив Втілення Христа від Діви під образом Гори, від Якої без допомоги людських рук, відірвався Камінь, що вдарив у ідола та розбив його. У даному випадку Гора – це прообраз Богоматері, від Якої незбагненно народився Наріжний Камінь – Христос (Дан. 2:34). У пророка Авакума таїнство Втілення Христа уявляється у вигляді таємничої Гори, вкритої лісом. З цього лісу приходить Святий Бог. Божа Гора, за тлумаченнями церковних пісень, є Пресвята Діва, зволожена Духом Святим. З Неї прийшов Христос,

¹³ П. Евдокимов, *Искусство иконы. Богословие красоты*, Клин, 2007, с. 153–154.

¹⁴ Р. Генон, ‘Символы священной науки. Глава 23. Тайны буквы нун (Nun)’ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e-reading-lib.com/book.php?book=85279>.

Який Своїми чеснотами вкрив небеса та врятував від загибелі грішний рід людський. Образ Богоматері-Гори був вельми поширений у середньовічному мистецтві¹⁵. Наприклад, у вівтарній апсиді Великої Печерської церкви був представлений величний образ Богоматері Оранти – Святої Гори Сіон – образу Небесного Єрусалима. Тож, літера “А” містить символіку Святої Гори – Богородиці, від Якої народжується Спаситель світу, тобто відбувається Боговтілення.

Враховуючи вищесказане, висунемо припущення, що у поєднанні літер “Т” та “А” на давній плінфі з Успенського собору яскраво просвітлює ідея хреста, як символа Боговтілення – пришестя у світ Христа (“Т”) через Богородицю (“А”).

Симптоматично, що знак хреста містить ідею Боговтілення: з центру хреста, як із деякого духовного Центру на периферію відходять чотири гілки. Так само, Бог приходив у світ, символом якого є число “4”, адже світ, за давніми уявленнями має 4 сторони. Саме таким чином – з центру (омфалоса) на периферію (схід, захід, південь та північ) відбувалася розбивка “схеми” майбутнього храму у вигляді хреста. Ця дія була дуже давнім обрядом, в якому догмат Боговтілення – пришестя Христа (“Т”) у світ через Богородицю (“А”) був головним духовним акцентом.

З іншого боку, виходячи з символіки літери “Т”, як образу хреста, та літери “А”, як образу – гори, поєднання цих букв може означати хрест Розп’яття на горі Голготі, та містити альянсу на Гроб Господній – найбільше святилище християнства. Як відомо, образом Гробу Господнього у вівтарі храму є престол (“трапеза”), на якій вивищується хрест. Симптоматично, що за Середньовіччя, так само, як і зараз, престол храму уподібнювали до гори Голготи. Цю думку яскраво ілюструє символічна композиція, зроблена у техніці *opus sectile* на західній стіні наоса над так званими Імператорськими вратами Софії Константинопольської (X ст.). На постаменті представлено іконічний образ тріумфального хреста, який відкривається у ківорії-едикулі через розкриті завіси. Сам постамент для хреста має форму гори, причому ця гора має ступінчасту структуру, знову ж таки, містячи асоціацію з “Ліствицею”.

Важливим є літургійний аспект такого бачення. Річ у тому, що під час проскомідії на дискосі поруч з євхаристичним Агнцем покладають Богородичну просвиру, яка має трикутну форму – форму гори, або форму літери “А”. Текст, відомий з давніх візантійських відправ і збережений у сучасних службениках, гласить: “Священник, взявши другу просвиру, говорить: на честь і пам’ять преблагословенної владичиці нашої Богородиці і присно-

¹⁵ О. Этингоф, *Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI–XIII вв.* (Москва, 2000).

*Композиція над Імператорськими вратами
Софії Константинопольської. X ст.*

діви Марії. Її ж молитвами прийми, Господи, жертву цю у вищий за небеса Твій жертovníк”. Як слушно зазначає О. Лідов: “Літургійний текст достатньо зрозуміло висловлює символічний зміст обряду: Богородична просвира покладається на дискосі, оскільки завдяки молитвам Богоматері земна Жертва стає реальністю небесного богослужіння: іншими словами, йдеться про позачасову священнодію Богоматері, Яка з’єднала земний та небесний жертovníк”¹⁶. О. Лідов вважає, що існує символічний зв’язок між літургійним розміщенням просвир на дискосі та іконографією Деїсуса, де Богоматір представлена праворуч від Христа¹⁷.

За аналогією можемо припустити, що літери “Т” та “Λ” у своєму специфічному поєднанні можуть утілювати ту саму ідею, що й образи Христа Пантократора (“Т”) й Богоматері Оранти (“Λ”) у найсакральніших частинах Успенського собору – у zenіті купола та у консі вівтарної апсиди. Особливо наочним таке бачення є стосовно конфігурації “Т”, що є вершиною “Λ”: так само образ Христа Пантократора перебував у соборі над образом Оранти. Проте “Т”, розміщена у центрі “Λ” також містить цю ідею, адже верх і центр у давнину усвідомлювали як тотожність. Найскравішим прикладом такого бачення є сам християнський храм (у нашому випадку – Успенський собор). Горизонтальною проєкцією купола (верху), де був представлений Пантократор, є вівтар (центр), де була зображена Богоматір Оранта, і де відбувалося головне Таїнство перетворення Святих Дарів. Це Таїнство містичним чином являє Боговтілення та Викупну Жертву Христа, символізовані літерами “Т” та “Λ” на плінфі з Успенського собору. З іншого боку, Таїнство перетворення Святих Дарів є образом Софії Премудрості Божої, яка символізує як Христа, так і Богоматір у надсвітловій події Боговтілення. Слова з Книги Приповістей Соломона про те, що Премудрість збудувала собі дім (Пр. 9: 1–6), сприймали в контексті самої дії розбудови християнського храму, яку в духовному плані співвідносили з Таїнством перетворення Святих Дарів. Адже, як зазначає О. Шмеман: “Церква у таїнствах і таїнствами, і, передусім, без сумніву, «таїнством усіх таїнств», святішою Євхаристією буде, являє та виповнює себе”¹⁸.

У цьому ключі важливо, що перетворення Святих Дарів і Причастя ними вірних є духовним підґрунтям “виповнення Церкви” – себто кінцевого наповнення Царства Небесного християнами всіх часів та народів. Християн, які досягають Спасіння завдяки Причастю Тіла та Крові Христових, усвідомлювали, як цеглини (“камені”) храму – Церкви Вселенської, з яких вона збудована. Так, наприклад, св. апостол Петро говорить до християн: “І самі,

¹⁶ А. Лидов, *Иеротопия. Пространственные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре* (Москва, 2009) 239–240.

¹⁷ *Ibid.*, с. 240.

¹⁸ А. ШМЕМАН ПРОТООИЕРЕЙ, *Op. cit.*, с. 43.

немов те каміння живе, будуйтеся в дім духовний, на священство святе, щоб приносити жертви духовні, приємні для Бога через Ісуса Христа” (1 Пет. 2:5). Далі апостол Петро уподібнює вірних (“каміння живе”, “вибраний рід, священство царське, народ святий”) до “наріжного Каменя” – Христа, на якому будується Церква (1 Пет. 2: 6–9). Здавна у таких категоріях сприймали історію людства – себто Священну історію. Тож, “виповнення Церкви у Царстві Небесному” ототожнювали з охрещенням нових народів та створенням кожного конкретного храму – від його закладин до освячення, і з кожною Літургією, що відбувається у цьому храмі.

Отже, процес розбудови Великої Печерської церкви співвідносили з альфою та омегою Спасіння – з Боговтіленням та Викупною Жертвою Христа. Ці надсвітлові події містичним чином відбуваються під час кожної Літургії у вівтарі храму, коли здійснюється Таїнство Перетворення Святих Дарів. Припускаємо, що присутні на плінфі з Успенського собору літери “T” та “A” символізують євхаристичного Агнця, Якому причащаються вірні під час Євхаристії. У такий спосіб сама плінфа Успенського собору, яка має чотирикутну форму, була співвіднесена з чотирикутним євхаристичним хлібом, що є Тілом Христа. Але літера “A”, присутня на цеглинах, утілювала і Богородичну символіку, яка також мала літургійне підґрунтя. Через це стінами храму у духовному вимірі ставали сам Христос та Богоматір, Які у буквальному сенсі “поселялися” на землі монастиря. Саме цю думку ілюструє Києво-Печерський патерик у розповіді про явлення Богоматері грецьким майстрам – будівничим Успенського собору у Влахернах (Константинополь). Тоді Богоматір сказала, що хоче Сама прийти на Русь і оселитися у своєму храмі у Києво-Печерському монастирі¹⁹.

Отже, будівництво храму (в тому числі і покладення його цеглин) сприймали як священнодію – Літургію, у центрі якої перебуває головне Таїнство Євхаристії – перетворення Святих Дарів. Це Таїнство містичним чином являє надсвітлові події Боговтілення та Викупної Жертви Христа, символізовані літерами “T” та “A” на плінфі з Успенського собору. Тож, поєднані між собою ці літери, означають Таїнство Євхаристії (Премудрість Божу), що лежить в основі “виповнення Церкви”. У такому вимірі літери “T” та “A” є образом Церкви, “виповнення” якої у Царстві Небесному сприймали в контексті розбудови конкретного храму – у тому числі і як зведення його стін через покладення цеглин-плінфи. Цей процес усвідомлювали як сакральну дію, що освячує творців-будівничих храму. Так само причастя Святих Дарів освячує вірних – “камені живі”, що тримаються на “наріжному Камені – Христі”, на Якому збудована Церква. У такому ж ключі, вочевидь, сприймали і великі камені, що покладали у стіни храму,

¹⁹ Д. АБРАМОВИЧ, *Києво-Печерський патерик* (К., 1991) 6.

збудовані у техніці *opus mixtum*. Безумовно, ці камені мали, передусім, практичне, себто утилітарне значення. Проте, за Середньовіччя практичне та символічне були тісно переплетені між собою і органічно доповнювали одне одного. Земні речі трактували в контексті їхнього символічного – “небесного” значення. Виходячи зі сказаного, припускаємо, що й інші літери на плінфі з Успенського собору – “Г” (“йота”), “Х” (“хі”), “Ψ” (“псі”), “Υ” (“іпсилон”), “Ν” (“ню”, “ни”) містять символіку хреста, як образу Боговтілення та Викупної Жертви Спасителя. Проте дослідження цієї дуже цікавої теми ми залишимо на майбутнє.

Володимир Ганяк

ТАЄМНИЧІ ПРИСТРАСТІ НАВКОЛО ЄЛИСЕЯ ІЛЬКОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ПОВ'ЯЗАНИХ ОСІБ

DOI: 10.5281/zenodo.6350329

Єлисей Ільковський (Єлисей Монах, Єлисей Законник, Іляковський) – (р.н. невідомий – 1669) увійшов в історію української музики як талановитий композитор, регент та майстер партесного співу XVII століття. Відомості про початковий період його життя вкрай скупі. Як вважає український історик Ігор Мицько, народився він десь на початку XVII ст., походив із білоруського шляхетського роду. Ільковський завжди був тісно пов'язаний із провідними центрами церковно-співочого мистецтва Білорусі та України¹.

Характеризуючи відношення Є. Ільковського до релігії, вітчизняна дослідниця О. Цалай-Якименко вказує: “Життя його було сповнене потрясінь, обумовлених гострими протистояннями конфесій”. Він не тільки був жертвою нападів, а й сам бував учасником міжконфесійних конфліктів, кілька разів змінював конфесію, хоча (як свідчить сучасник-уніат) “душею і намірами був далекий від унії”².

Не будемо поспішати приймати на віру останнє твердження його сучасника, а спробуємо більш ретельно проаналізувати скупі біографічні відомості щодо нього та інших пов'язаних із ним осіб на предмет наявності чи відсутності будь-якого таємного напрямку їхньої діяльності. Тим більше, що такого роду звинувачення вже лунали ще за життя Ільковського, але по факту відбувся лише розгляд церковним судом його справи про безпідставність подібних заяв щодо одного епізоду.

Як зауважує І. Мицько, Єлисей напевно вирізнявся особливим талантом чи знаннями. Вперше він згадується під час опису трагічних подій у Вільно за 1625 рік як особа, наближена до оточення унійного митрополита Йосипа (Івана Вельяміна-Рутського). Тоді, вже як влітку 1627 р. Єлисей (після першої

---

¹ І. Мицько, ‘Єлисей Ільковський’ (1999) ч. 4 *Лавра* 53–54.

² *Історія української культури. У 5 томах* (К., Наукова думка 2021), т. 2: *Українська культура XIII – першої половини XVII століть* 630.

своєї релігійної конверсії) з'являється в Дерманському монастирі (на той час ще православному), в якому місце настоятеля тільки посів Мелетій Смотрицький. Про це дізнаємося з листа останнього до Рутського, що саме Ільковський випадково (як він сам пізніше йому розповідав) спровокував велике збурення серед ченців монастиря, коли розповів про таємне прийняття унії Смотрицьким. Свідомо не зупиняємося на мотивах (судове переслідування з боку Рутського, еретичні погляди Константинопольського патріарха Кирила Лукариса або щось інше) переходу Мелетія в унію, як і щодо інших аспектів його діяльності, якщо такі відомості не проливають світло на досліджуване питання. В результаті цього скандалу Дерманський монастир майже повністю спорожнів, а Єлисей у складі групи ченців попрямував до Луцького православного братства. Цей період життя Ільковського ознаменувався збройним вторгненням студентів єзуїтської колегії до братської школи, але завдяки дивному збігу обставин йому вдалося уникнути цього нападу. Як він сам пізніше зізнається М. Смотрицькому, що саме цей факт змусив його разом із п'ятьма хористами восени 1627 року повернутися в Дерманський монастир до самотнього настоятеля Смотрицького. Характерно, що у вищезгаданому листі Мелетій визнає пробаченого Єлисея "моїм музикантом"³. Після невдалих спроб Смотрицького провести об'єднавчий собор православних та уніатів, а також відкритого визнання ним переходу до унії, жалюгідність ситуації в Дерманському монастирі стала ще більш різкою після жорстокого придушення бунту приписаних до цієї обителі селян. Відлунням цього невдоволення можна вважати появу саме в цей час образливого (зовсім не схвалюємо використання подібних методів міжконфесійної боротьби) у багатьох відношеннях памфлету на Смотрицького, який також можна розглядати як певну пародію на його музично-літургійну діяльність.

Обставини, що передували смерті Смотрицького (який уже довгий час перебував в оточенні католиків і уніатів), були докладно описані Рутським у його листах та посланнях. Мовляв, спочатку уніатським митрополитом були анонімно отримані від неназваного сенатора, що Мелетія хочуть отруїти, але останній не надав значення цьому попередженню. Більш того, виписав собі із Києва вченого дяка-писаря (православного, що само по собі вже є дивним), адже у ньому виникла гостра потреба. Саме із цієї події Рутський пов'язує погіршення здоров'я Смотрицького, а також подальше зникнення таємничого дяка перед самою його смертю. Складно відокремити вигадку від правди в цьому повідомленні, проте певна частина правди все ж присутня. Варто зауважити, що смерть Смотрицького була максимально використана у пропагандистських цілях: у надрукованій у Вільно надгробній

³ М. Коялович, *Литовская церковная уния: исследования М. Кояловича* (Санкт-Петербург, тип. Н. Тихменева 1859), т. 1 367–369.

промові його сповідника-єзуїта Войцеха Кортицького розповідається про посмертні дива, які сталися із тілом Смотрицького під час похорону. Можна лише здогадуватися, хто саме був справжнім автором цієї посмертної вистави. Обмовка “за Фройдом”, якої припустився видатний історик Михайло Грушевський, коли згадав про вченого дяка не тільки як про писаря, але і “доброго співака”, також про щось говорить⁴.

Певну підказку щодо визначення автора цього дійства надає окружне послання митрополита Рутського за 16 січня 1634 р.: “Осмого ноября въ церкви самъ (М. Смотрицький. – В. Г.) причащался, труну будовати розказаль... Ряд (управління. – В. Г.) монастирські отцу Касиянови Архимандрите Дубенському поручилъ, а одного з братіи, которій обецне (цього часу. – В. Г.) при немъ былъ уже отъ семи летъ, за наместника, своего братіи подалъ, тому жъ и тестаментъ до рукъ отдалъ, обовязавши его сумненемъ, жебы его никому до рукъ не отдавалъ єно мне митрополиту (курсив мій. – В. Г.). Двема неделми передъ смертю остатнее помазане принялъ стоечи, самъ всьхъ окадилъ, самъ зачиналъ, самъ и отповедалъ, руки тьхъ, которые его помазали, целовалъ, поливаючи слезами ... всьхъ пожекгалъ (попрощався. – В. Г.), благословилъ, до мене посланца своего выслалъ съ листомъ и уже болшь никого до себе не допущалъ презъ всю тую хоробу”⁵. Хоча Рутський із певної причини не називає ані прізвища, ані імені цього посланця, все ж за допомогою нескладної арифметики можна встановити, хто саме знаходився в цьому монастирі близько семи років, хто першим із бунтівливих ченців повернувся до майже самотнього Смотрицького, і хто цілком логічно мав би посісти місце його намісника.

У одній зі своїх полемічних праць після переходу до унії Мелетій звинувачував православних, що вони свого часу оточили його “золотою сіткою”, натякаючи на заможність Свято-Духівського монастиря. Мабуть, до останніх днів свого життя він навіть не здогадувався, наскільки щільною була та невидима клітка надмірної опіки, у яку він потрапив після зміни свого віросповідання. Що ж саме такого кардинально важливого трапилось в 1633 році, що ж саме змусило перемістити цю клітку в зовсім інше місце? Відповідь досить проста: саме в цей рік православним у Речі Посполитій вдалося домогтися легалізації церковної ієрархії. Але якщо обрання київським митрополитом Петра Могили на той час сприймалося уніатами лише як виклик, над яким ще можна якось попрацювати, то отримання єпископства очільником Віленського братства вже становило реальну загрозу існуванню унії на теренах Великого князівства Литовського. Рутським письмово висловлю-

⁴ М. Грушевський, *Історія української літератури* (К., АТ “Обереги” 1995), т. 6 512.

⁵ “Окружное послание униатского митрополита Й. Рутского об обстоятельствах, предшествующих и сопровождавших смерть М. Смотрицкого” (1877) 3 Второй отдел *Киевские епархиальные ведомости* 62–70.

валися побоювання, що досить активна діяльність цього православного єпископа призведе до масового переходу унійних священників під владу останнього. Висловлювання Й. Рутського щодо болісної смерті цього православного ієрарха (Й. Бобриковича) від отрути (“*Tantum mercenarius a scabiosis ovibus merebatur*”⁶ – “тільки найманець заслужив це від паршивої вівці”) є досить своєрідним натяком на притчу про доброго пастиря, хоча саме останній кладе власне життя за вівці.

Польська дослідниця М’язек-Менчинська зауважує, що після насильницької смерті Й. Кунцевича демонізація образу православних досягла кульмінації у листі папи Урбана VIII від 18 травня 1624 р., адресованому митрополиту Рутському⁷. Твердження “*monstra barbaricum scelus anhelantia et diabolicum venenum evomentia, quae per Ruthenas provincias debacchantur*” (“варварські чудовиська, які злопахаяючи блоють диявольською отрутою, лютують у руських провінціях” – *тут і далі переклад мій. – В. Г.*), ставить противників унії в коло темних сил, з якими необхідно вести безжальну війну, подібну до все-світньої боротьби між добром і злом. Далі Урбан VIII надає наступну пораду: “*ad ea portenta eliminanda opus est splendore fulgurantis illius hastae, qua Princeps coelstis exercitus armatus perduelles Angelos a coelo deiectos in tenebrarum carcerem detrusit*”⁸ – “щоб знищити цих чудовиськ, потрібен той сяючий спис, яким був озброєний архистратиг небесної армії (архангел Михайло), коли зіштовхнув із неба занепалих ангелів у в’язницю темряви”⁸.

Тому не дивно, що коли в 1634 р. несподівано помер мстиславський єпископ Йосип (Бобрикович), ця трагічна подія породила багато різних чуток і домислів серед сучасників. Теперішні дослідники і досі намагаються з’ясувати причину його смерті: мала вона природний чи насильницький характер. Ще більше невизначеності у дослідженні цього питання додає достатньо пізній день поховання (9 квітня 1635 р.) Бобриковича, який, на думку частини сучасних дослідників, відбувся через рік після його смерті.

Наскільки відомо, зберігся його останній лист (14 березня 1634 р.) із невеликого містечка Головчина, у якому Бобрикович повідомляє могильовських братчиків, що через сильну хворобу не зміг потрапити до цього міста, а змушений прямувати до більшого міста, де сподівається відшукати кращих лікарів та аптеки⁹.

⁶ *Epistolae Josephi Velamin Rutskyj Metropolitae Kioviensis Catholici (1613–1637)* in: T. HALUSCYNKYJ, A. WELUKYJ (Romae, Analecta OSBM: Series II, Sectio III 1956) vol. I 308.

⁷ M. MIAZEK-MĘCZYŃSKA, ‘Językowy obraz przeciwników i obrońców unii brzeskiej za panowania Zygmunta III Wazy w listach papieża Urbana VIII’ in: *Między Wschodem a Zachodem. Prawosławie i unia* (Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2017), tom XI 277–292.

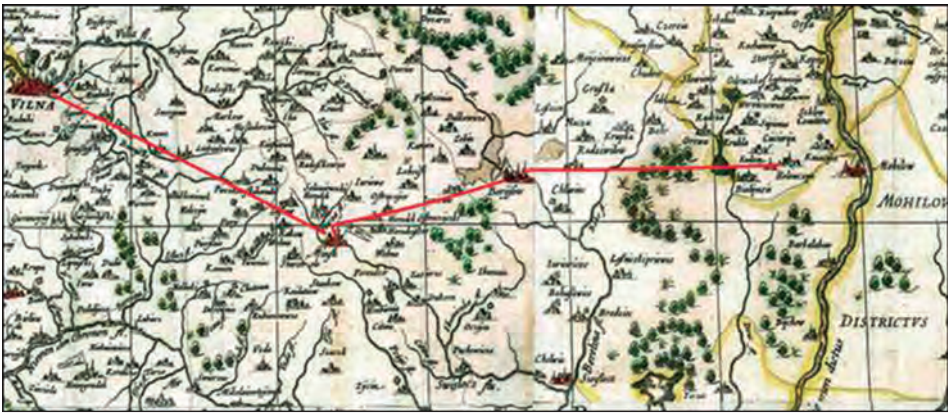
⁸ *Documenta pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953)* (Romae, sump. Ucrainorum apud Exteros Degentium 1953) vol. I: 1075–1700 45.

⁹ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (Санкт-Петербург 1865), т. 2 96–97.

У листі унійного митрополита Йосипа Рутського до свого коадьютора Рафаїла Корсака, датованому 2-м серпня 1634 р. також є згадка про смерть Бобриковича: “Онъ въ среду на страстной седмицѣ (feria quarta magna) 1634 года прибыль въ Вильно, въ четвергъ (feria quinta), одержимый сильною слабостью тѣла, едва могъ совершить литургію, въ самый день Пасхи (ipso die Paschatis; Пасха въ 1634 г. была 6 апрѣля), пригвожденный уже къ ложу, вовсе не священнодѣйствовалъ и спустя нѣсколько дней vocatus est ad indicium Dei”¹⁰.

Прочитавши фрагмент цього листа, не можна не помітити досить високий ступень поінформованості Рутського про стан здоров'я та місцеперебування православного єпископа: складається враження, що його людина завжди була присутня десь поруч із мстиславським єпископом.

Можна закономірно припустити, що ослаблений Бобрикович мав робити довготривалі зупинки під час вимушеної подорожі до Вільна. Як вказує подальший хід подій, однією із таких зупинок, найвірогідніше, став мінський монастир Петра і Павла, розташований на цьому шляху. Поява в 1635 р. судового позову від Ільковського до настоятеля цього монастиря за наклеп в отруєнні Бобриковича, вочевидь, говорить про те, що долі цих двох людей, як мінімум, перетнулися в цьому місці. Ця подія співпала з черговою релігійною конверсією Єлисея: він знову став православним ченцем вищезгаданого монастиря. Без сумніву, талановитий церковний співак міг прикрасити будь-яке церковне богослужіння, збільшити кількість вірян, що відвідують церковну службу. Як уже відомо, останнє богослужіння мстиславський єпископ здійснив у Вільні в Пречистий четвер (13 квітня 1634 р. за новим стилем). Тоді вже, як у ніч з 17 на 18 квітня, всього за день до смерті

*Ймовірний шлях пересування Й.Бобриковича
(фрагмент карти Magni Ducatus Lithaniae, 1613 p.)*

¹⁰ С. Голубев, ‘Приложение к 2-му тому сочинения’ в: С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники* (К., тип. С. В. Кульженко 1898) 68–69.

Бобриковича сталася жахлива подія: хтось невідомий пограбував Свято-Духівську церкву (загальна сума збитку від цієї крадіжки склала майже 600 коп. сріблом). Важко судити: чи то було звичайне пограбування, чи може хтось навмисне вирішив зруйнувати вищезгадану “золоту сітку”, щоб відволікти увагу від іншого не менш жахливого злочину.

Також варто звернути увагу, що вищезгаданому позовові передував між-конфесійний конфлікт у червні 1635 р., у якому Єлисей брав безпосередню участь, тому варто розглянути окремі його аспекти. Занотована скарга уніатів до гродського уряду дозволяє більш-менш точно відтворити перебіг подій конфлікту. Передусім, звернемо увагу на черговий збіг: протистояння виникло саме тоді, коли це місто відвідував православний митрополит Петро Могила, та майже одночасно туди прибув унійний митрополит Рутський. Далі дізнаємося, що Ільковський кілька разів штурмував будинок унійного священника, в якому, найвірогідніше, переховувався юний співак, що від нього втік. Цей факт змушує замислитися про конфесійну приналежність співчих, які супроводжували раніше Єлисея. Серед усього іншого, бачимо наполегливе прохання Рутського до Могили розглянути по справедливості цю міжконфесійну суперечку. У той же час, дії останнього вказують, що він одразу прийняв сторону Ільковського: ним не тільки було надано Єлисею власних гайдуків на час цього конфлікту, але і в подальшому він взагалі відмовився розглядати це питання по суті. Можливо через те, що Могила був під сильним впливом його музичного таланту від того часу, коли у лютому 1628 р. на декілька днів зупинявся в Дерманському монастирі. Достеменно невідомо, чим саме завершився розгляд пізнішого позову Ільковського до ігумена мінського монастиря (Феофілакта Зайця), але враховуючи вищевикладені обставини та його наступне перебування в оточенні київського митрополита (він отримав посаду протопсалта), можемо впевнено припустити, що цю судову справу також було вирішено на користь Єлисея. Відомо, що до 1643 р. місце настоятеля цього православного монастиря залишалось вакантним.

Нами висловлено припущення, що певний час до вищезгаданого релігійного конфлікту в 1634–1635 роках Є. Ільковський перебував у Супрасльському монастирі. Ретельна аргументація на користь цього припущення, а також імовірність потрапляння рукописного Супрасльського Ірмологіюну (1598–1601) до Києво-Печерської лаври нами будуть розглянуті в окремій статті. Лише зауважимо, що Герасим Великонтій, обраний настоятель цього монастиря, попри формальне визнання унії, саме в цей період унаслідок інтриги був усунений на вимогу “коляторів” (патронів монастиря), з якими почав судитися за маєтки цього монастиря. Можливо, ця інтрига виникла через те, що ще раніше Герасим Великонтій відкрито наважився на судовий процес із Рутським, виступаючи проти втручання митрополита у справи монастиря.

Як свідчать власноручні записки київського митрополита за 1635 р., щоб домогтися більшої його прихильності, Єлисей та його молодший (єдиноутробний) брат Стефан надали певні свідчення, які вкотре мали підтвердити безблагодатність Унійної церкви. Таким чином, Єлисей розповів про чергове диво перетворення вина на воду (вперше подібна звістка датується 1596 р.) під час трагічних подій 1625 р., тоді як Стефан – про жахливу кровожадність та раптову окрутну смерть перемишльського єпископа Атанасія Пакости (?–1625). Хоча цей ієрарх помер зовсім інакше, більше того, у своєму тестаменті він заповів цьому юнакові за вірну службу гарного коня.

Також вдалося відшукати таємний бік у діяльності іншого представника інтелектуального середовища Петра Могили – італійського архітектора Октавіано Манчіні, який на запрошення митрополита, наскільки відомо, працював над відновленням церков у Києві у період 1637–1638 рр. На цей факт у певній мірі вказує власноручна записка за 1639 рік могильовського

Illustrissime ac Reverendissime Praesul

Condolendo vicibus nostris nil audeo exprimere: Multa enim dicenda non sentenda habeo. Itaque Illustrissima R. V. sic persuasa de me quod caute procedere in propagando communi bono optem. (Deus) tuis auspiciis et P. Gemencis tuae. Locus non potest esse aptior et à suspitione inordinata nobiscum remotior quam apud aliquam nobilem Urbescentem n. g. apud D. Notarium hereseum Kurko. Tempus post reverentem assignabo. Mohilovicia

Anno 1639 18 Aprilis

Illustrissima R. V.
Pater in Christi

Schmester Kosov Episcopus M. O.
св.м.

Октавиано multa optetis dicenda communi.

Записка С. Косова до А. Селяви¹¹

¹¹ Витебська старина (Витебськ 1888) т. 5, ч. 1 147–148.

єпископа Сильвестра Косова до унійного митрополита Антіна Селяви. У цьому повідомленні Сильвестр намагався переконати уніатського ієрарха, що не є настільки радикально налаштований проти унії як частина представників православних братств, а здатний вести перемови на певних умовах, але не може про це написати йому особисто, бо воліє щоб таємну частину цього повідомлення передав на словах посланець. Степан Голубєв, який досліджував цей документ, не звернув жодної уваги на характер написання італійського імені в записці – “Oktaviano”, а лише просто вказує на ім'я невідомого посланця – “Октавіан”¹².

На перший погляд, немає нічого підозрілого в смерті п'ятдесятирічного митрополита П. Могили. Дійсно, більш ніж за тиждень (22 грудня 1946 р.) до смерті він встиг власноруч скласти докладний заповіт, в якому немає жодного натяку на будь-які насильницькі дії по відношенню до нього. Вітчизняний історик Юрій Мицик вважає, у світлі вищесказаного, що вірогідною причиною його смерті могла бути хвороба серця.

Але певні сумніви породжують додаткові “польсько-російські записи” (за визначенням тогочасного дослідника рукопису, тобто “простою мовою” – В. Г.) невідомого автора XVII ст. в рукописній Посній тріоді (яка датується кінцем XV або початком XVI сторіччя), які на початку XIX ст. у Рум'янцевському музеї докладно описав російський дослідник Олександр Востоков¹³. На нашу думку, існує досить висока ймовірність того, що цей рукопис певний час міг належати Ільковському. Особливо цікавими для нашого аналізу є пізніші записи XVII століття. Замість титульної сторінки до тріоди вкладено звичайний аркуш паперу, який починається фразою: “Починаємо з неділі про митаря і фарисея”. Далі, на перших двох аркушах досить точно повідомляється про час смерті митрополита та обрання його наступника: “Року тисяча шістсот сорок сьомого представився пресвітлий архієпископ Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі Петро Могила архімандрит Печерський місяці грудня в четвер перед святом Василя в три часа ночі (тобто о 3-й годині 14 січня за новим стилем. – В. Г.): стояв (тіло знаходилося. – В. Г.) у храмі Св. Софії до дев'ятого березня, тоді був вівторок другого тижня поста: у цьому ж році на київського митрополита обрали Сильвестра Косова, тоді був день четвер сирного тижня”¹⁴. Зауважимо, що ці відомості в певній мірі суголосні здійсненню пророцтва у 108-ому псалмі, коли псалмоспівець виголошує слово над фарисеєм: “Нехай дні його будуть короткими, і єпископство (замість цього слова в більш пізніших перекладах

¹² С. Голубєв, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники* (К., тип. С. В. Кульженко 1898), т. 2 201.

¹³ А. Х. Востоков, *Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея* (Санкт-Петербург, тип. Имп. Акад. наук 1842) 685.

¹⁴ *Ibid.*

зустрічається слово «гідність» – В. Г.) його нехай перейме інший” (Пс. 108: 8). Потім слідує запис тим самим почерком латиною, у якому повідомляється, що варто довіряти цим відомостям, бо їх написала людина найчесніша та правдива, а не брехлива.

Також слід вказати на таку важливу деталь цієї тріоди: у кінці рукопису не вистачає останніх аркушів, які призначені для церковних служб у кінці шостого тижня Великого посту, тобто Лазаревої суботи. Замість покаянного 50-го псалма в цьому рукописі знаходимо лише заключну фразу, яка може слугувати певним виправданням скоєного псалмоспівцем беззаконня: “Слава Сьвършителю Б[ог]у всякому делу благ[ом]у о Х[рист]е І[исус]е аминь. арип”. Далі йде пояснення: “слово «арип» в Тарабарського абетці (*відомий тогочасний тайнопис на основі досить простого правила переставлення приголосних у слові* – В. Г.) означає «амінь»”¹⁵.

Навряд чи цей рукопис Посної тріоди було обрано випадково лише для інформування про вищезазначену трагічну подію, на наш погляд, у такому вчинку автора цих дописів можна розгледіти певний, хоча й прихований, символічний сенс.

Зауважимо, що на той час Ільковський перебував у Києві близько дванадцяти років. На певні роздуми щодо можливих мотивів скористатися смертю київського митрополита наштотвхують листи папського нунція Джованні де Торреса, який майже весь час перебував у Варшаві чи Кракові. Але із добре поінформованих джерел йому було завчасно відомо про погіршення стану здоров'я Петра Могили (дата його листа співпадає із датою складання заповіту київського митрополита), тому він хотів отримати від Риму подальші інструкції. Особливо слід звернути увагу на його негативну оцінку київського митрополита (типу “*infesissimo nemico della nostra Religione Cattolica*”¹⁶ – ганебний ворог нашої католицької релігії) у подальших листах. Ще більш відвертою є його пропозиція, викладена у двох листах (22 XII 1946 і 16 II 1947), щоб поставити унійного митрополита на чолі майбутньої об'єднаної церкви замість представника православних. Як відомо, чергова спроба об'єднання церков тривала починаючи із 1643 р., але в початковому проекті не було жодного місця для вже існуючої унійної церкви; тому, коли назагал стало відомо про певну ймовірність такого розвитку подій, виникла необхідність діяти більш рішуче.

Після смерті київського митрополита в архівних документах віднайшли підпис Єлисея під актом обрання (2 січня 1647 р.) нового архімандрита Києво-Печерської лаври Йосипа (Тризни): “Геромонах Іелісей Ілковській, старець со-

¹⁵ А. Х. Востоков, *Op. cit.*, с. 685.

¹⁶ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes: 1550–1850* (Roma 1962) vol. 6 210–224.

борний Печерський”¹⁷. Але вже незабаром стараннями унійного митрополита Селяви він знову повертається в унію. Останні роки життя він проведе в Жировицькому монастирі. Також є інформація, що в 1649 р. Єлисей подарував цій обителі “Херувимську пісню”, так званого “київського напіву”, а вже перед самою смертю (1669 р.) пожертвував 200 дукатів (випадково чи ні, але ця сума приблизно дорівнює 600 коп. сріблом) на потреби новіціату василіян. Варто звернути увагу, що в описі архіву унійних митрополитів міститься згадка про індулгенцію Інокентія X від 23 липня 1647 року (нині зберігається в РДА, Санкт-Петербург, шифр ф. 823, оп. 1, д. 778), згідно з якою надається відпущення гріхів душам тих померлих, яких поминають у певні дні перед олтарем Явленської церкви Жировицького монастиря¹⁸. Випадково чи ні, але час надання цього документа приблизно співпав із перебуванням Ільковського в цьому монастирі.

Таким чином, хоча немає остаточних і вичерпних доказів насильницької смерті трьох вищезгаданих осіб, тим не менш, залишаються певні підозрілі обставини, які скоріше свідчать на користь зворотного. Звертає на себе увагу сам факт своєчасної присутності поруч із цими особами Є. Ільковського, а також майже однаковий перебіг дивної хвороби під час посту (Різдвяного чи Великого, відповідно 40 і 47 днів), при цьому за тиждень чи два до смерті кожен із них устиг прийняти останні рішення у своєму житті. Наскільки можна вести мову про таємний бік діяльності Ільковського та інших пов’язаних осіб, залишаємо на розсуд читачів.

---

¹⁷ І. Мицько, ‘Єлисей Ільковський’ (1999) число 4 *Лавра* 53–54.

¹⁸ *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов: 1470–1843 гг.* (Санкт-Петербург 1897) т. 1 286.

Володимир Литвинов, Руслана Множинська

ПОЕМА “ДНІПРОВІ МУЗИ”, ЯК ПАМ’ЯТКА ПЕРІОДУ РЕНЕСАНСУ В УКРАЇНІ

DOI: 10.5281/zenodo.6350335

1. Про поета і його поему

Іван (Ян) Домбровський (кінець XVI – початок XVII ст.) – католик-домініканець, автор історичної поеми “Дніпрові музи” / “Дніпрові камени” (латинською мовою: JAN DĄBROWSKI, *Camoenae Borysthenides: Seu, Felicis ad Episcopalem sedem Chiovensem ingressus, Illustrissimi et Reverendissimi Domini Boguslai Radoszowski Boxa, a Siemicowice, Gratulatio. Sine l. et a.*), яка видана була, вочевидь, у Фастові 1618 або 1619 року. Цей твір вперше українською мовою гекзаметром переклав Володимир Литвинов¹.

Поема “Дніпрові музи” присвячена католикові – Богданові Радошовському, який їде до Києва, щоб зайняти єпископську катедру. Автор нагадує, що той належить до старовинного польського *гербу династії П’ястів*, але в його жилах є також “українська кров”. Розповідає історію краю, напучує, як завоювати симпатію тамтешнього люду, пропонує програму дії: відновити, відбудувати спустошений Київ, який був колись столицею велетенської держави. Особливою якоїсь симпатії до латинства, як можна було б чекати, у поемі немає, натомість читаємо напучення єпископу-католику, в якому відчувається велика повага до православного люду². За Домбровським, Радошовський був угорського роду, але пов’язаний з русинами через матір. До цього гербу входили, до речі, й Orzechowski, Radoszewski Boxa, Radoszowski, Rej / Rey, Siemikowski, Bartosiewicz, Bartoszewicz. Під час єпископату Радошовського з’явилися 1620 року в Києві також і єзуїти³.

Далі ми ще будемо говорити про зміст “Дніпрових каменів” у контексті інших, близьких хронологічно творів, а зараз схарактеризуємо цю поему

¹ І. ДОМБРОВСЬКИЙ, ‘Дніпрові камени’ [в:] *Українська поезія XVII століття. Антологія* (К. 1988) 93–119.

² В. ШЕВЧУК, *Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть. У двох книгах*, Книга перша: *Ренесанс. Раннє бароко* (К., Либідь 2004) 202.

³ Див.: *Polski słownik biograficzny*, т. 29 (Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1986) 747–748.

бодай коротко. Отож, хронологічний виклад історичних подій в Україні ведеться у “Дніпрових музах” від 430 року, де у 900 віршованих рядках не тільки подано багато свідчень про видатні діяння давніх українців, але й робиться закид сучасникам, що ті “забули прадідів славних” і їхні видатні подвиги. Але, на думку автора, є все ж таки надія на відновлення прадавньої слави, бо люди у Києві досі пам’ятають давню велич цього міста, яке стоїть на руїнах славнозвісної Трої. Зазначимо, що це була поширена думка як на той час, так і значно пізніше. Така тяглість історії від знаменитих і відомих всьому світові троянських предків (хай навіть і придумана) цілком вкладалась у контекст ренесансного мислення. Весь твір присвячений прославленню колишньої величі України-Руси, де виразно проступає гордість за історичне минуле народу. Автор прагне переконати нащадків, що вони “із плоти геройської русів”, звитяга і мужність яких відома. Домбровський вдається навіть до прийому, коли сама муза історії Клію вітає вступ до Києва новонаставленого єпископа-католика Б. Радосшовського і розповідає йому історію краю, до якого він їде. Поема є однією з найвизначніших пам’яток, присвячених осмисленню української історії, в якій явно проступають гуманістичні риси. Написана, очевидно, з метою патріотичного і морального виховання українського читача, аби нагадати йому про славі, але забуті сторінки історії його вітчизни. Ймовірно, автор також ставив собі за мету відкрити Україну для Західної Європи, заявити про свій народ, ідентифікуючи його з відомою там Київською Руссю.

“Дніпрові музи” І. Домбровського, виразно свідчать, що римо-католицька Русь у той час не тільки не втратила свого *українського патріотизму*, а ще й старанно його плекала. Треба сказати також, що в Києві в перші десятиліття XVII ст. прагнули утвердитися й уніати. Сюди приїхав відпоручник київського уніатського митрополита, а ще й римо-католики, але не поляки, а такі “русь закону римського”, пам’яткою яких і стала поема І. Домбровського. Вже сама назва твору засвідчує про намір проголосити тут Київський Парнас, – це автор і чинить, наголошуючи, що в Києві зібралися різні музи, які хочуть оглядати

Обкладинка поеми Яна Домбровського “Дніпрові камені”.

“Славні долини Сарматії і краєвиди зелені.—
Там, де верхівка Парнасу й забуте джерело Кірійське,—
Линуть до цих, не чужих їм країв і тебе величають,
Щастя бажують також і заслуги підносять до неба.
Ось Ерато й Полігімнія, з жестом приємним Евтерпа,
І Калліона із Терпсіхорою, й Талія знатна,
І Мельпомена жахна, й Уранія, що знає майбутнє.
Кліо ж пісні під гру на кітарі співає врочисто,
І лиш одна, як берусь віршувати, вуста відкриває...”⁴.

Відтак, поет кличе піерійських муз із Греції, а деяких вже має біля себе, які хочуть оглядати “славні долини Сарматії”. Вони покинули й “забуте джерело Кірійське” (у Греції) і приходять у ці Київські краї, які їм не чужі. Далі перелічує, які саме музи йдуть до Києва⁵.

Польський бібліограф Естрайхер приписує Іванові Домбровському ще три твори, які напевно йому не належать. Ось вони: 1) *Parentalia... Georgio Radoszowski Voxa de Siemicowice succamer, terrae Velun. et Ostrzeszow* 1618. В. w. m. (Паренталії / упоминки Георгієві Радошовському із роду Семиковичів підкоморію Велюнського Краю і Остжешува. 1618, s. 1.); 2) *Prodromi philosophici in Academia Posnaniensi instituti ... defendente Joanne Dąbrowski Philosophiae Auditore... exhibiti*, Anno Domini 1637. Posnaniae. Оbejmuje: Proaemiales positiones logicae. I–XVIII (Філософські вступні частини складені в Познанській академії... Коли виконував роль аудитора Іван Домбровський... викладені Року Господнього 1637. В Познані. Містить: Проєміальні логічні тези I–XVIII); 3) *Hastiludium philosophicum...* (Філософський турнір...). На звороті титулу приписано: “Ян Домбровський, студент філософії і права...”⁶.

2. Історичний екскурс в історію України до з’яви поеми

Від часів Київської Русі до появи “Дніпрових камен”, Україна пройшла вельми складний шлях у своїй історії. Цей етап, особливо до XVI ст., званий українським пізнім Середньовіччям, був, на думку Івана Франка, “абсолютна люка в духовому житті, 300-літній занепад усякої духової праці, всякої літературної творчості”⁷. Подібну вбивчу характеристику знаходимо також у М. Грушевського, який добачував, що “з погляду книжної продукції Укра-

⁴ І. ДОМБРОВСЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 115.

⁵ В. ШЕВЧУК, ‘Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття’ [в:] *Тисяча років суспільно-політичної думки України (Антологія): В 9 томах (14 книгах)*, т. II, ч. 1 (К., Дніпро 2002) 104.

⁶ К. ESTREICHER. *Bibliografia polska*, ч. I, т. 4 (Kraków 1897) <<https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/?offset=17074&limit=30&sort=id&order=1>> Access: 1 Novwmbner, 2021.

⁷ І. ФРАНКО, ‘Історія української літератури. Часть перша: Від початків українського письменства до Івана Котляревського’ [в:] І. ФРАНКО, *Зібрання творів: У 50 т.* (К. 1983), т. 40, с. 216.

їни ці півтретини століття XIV, XV і перша половина XVI віків все ще стеляться перед очима дослідника такою порожньою, безплідною пустинею... Це був період упадку не тільки політичних, але й суспільних сил українського народу”⁸.

Проте, погляд М. Грушевського на духовне життя цієї “темної” доби вільний від Франкового похмурого присуду. Історик підкреслював, що “при всій бідності своїй в сфері продукції, цей період, очевидно, був повний внутрішнього змісту. Він підготовлював небувалу доти напружену громадську, ідейну активність першого відродження... Ці віки були такі смутними, але не безплідними днями нашого життя!”⁹ Це була перерва “сонної тиші”, коли нововведення акумулюються малопомітно.

Низку наведених висловів найвидатніших істориків давньої української літератури, що свідчать, насамперед, про надзвичайну складність порушеної теми, хотілося б завершити оптимістичними словами М. Возняка, який мав надію, що “будучі пильні дослідники певно не пошкодують вложеної... праці на вивчення української літератури пізнього Середньовіччя”¹⁰. Нині ці слова можна вважати пророчими, бо ретельне вивчення відомих пам’яток та виявлення нових (особливо латиномовних) дають підстави говорити, що нема резону ставитись до цієї епохи з виразною зневагою, називаючи XIII–XV ст. “майже паузою в літературному розвитку”, “пропащим часом у житті нашого народу”¹¹.

Суспільно-політичне становище на українських землях (як у межах Литви, так і Польщі) у I-й половині XVI ст. мало чим відрізнялося від попередніх XIV–XV ст., хіба що побільшало татарських нападів, а відпорні акції козаків все частіше стали завершуватися на ворожій території. Натомість, друга половина XVI ст. відзначена кількома доленосними подіями, найважливішими серед яких були: укладення Люблінської унії 1569 року, відкриття Острозького науково-освітнього центру бл. 1576 року та прийняття Берестейської унії 1596 року. Ці та інші події прискорили ритм суспільного життя в Україні і значно посприяли зростанню національної самосвідомості українців.

Після розподілу українських земель поміж сусідами церковні взаємини стають, за словами М. Грушевського, тим осередком, в якому зосереджуються політичні, національні, і навіть суспільні змагання “українсько-руської народ-

⁸ М. Грушевський, *Історія української літератури: В 6 т., 9 кн.* (К. 1995) т. 5, кн. 1, с. 5; *Історія української культури у п’яти томах. Українська культура XIII – першої половини XVII століть* (К. 2001), т. 2, с. 360.

⁹ М. Грушевський, *Історія української літератури...*, т. 5, кн. 1, с. 5.

¹⁰ М. Возняк, *Історія української літератури: У 2 кн.* (Л. 1992), кн. 1, с. 175.

¹¹ Д. Чижевський, *Історія української літератури. Від початків до доби реалізму* (Т. 1994) 212.

ності... в основі речі зовсім далекі від чисто церковних інтересів. Церква – символ історичної пам’яті народу; церква – індикатор пробудженої національної свідомості; церква – ідейний лідер опозиції...”¹².

Такі завдання послідовно буде висувати українська спільнота перед церквою не тільки впродовж XV–XVI ст., але й пізніше. Основною проблемою українського суспільного життя в цей час була проблема *церковної унії*, власне прилучення православної церкви України й Білорусі до церкви католицької. З приводу унії велися гарячі дискусії. Дискутували представники різних течій, водночас шукаючи варіантів релігійного компромісу. Унія, до того ж, отримала активного прихильника в особі короля Речі Посполитої Сигізмунда III. Проте, вона не могла стати реальністю, якби не знайшла підтримки в середовищі українських православних ієрархів і світських можновладців. Зокрема, важливу роль у релігійному житті України відігравав князь Костянтин-Василь Острозький. Не заперечуючи в принципі проти об’єднання католицької і православної церков, він виступав за те, щоб справа унії розглядалася на церковному соборі, а не вирішувалася тільки вищим духовенством. У 1596 році під час Берестейського церковного собору він очолив опозицію і виступив проти укладення цієї унії.

Кінець XV–XVI ст. позначає межу, що знаменує початок нової доби в історії культури України. Тип візантійсько-слов’янської християнської філософії, який визначав зміст духовного життя України попереднього періоду, вичерпав себе. З’являється величезна кількість різножанрової літератури не тільки українською мовою, але й латинською та польською. Загалом у XVI столітті створюється ціле явище української латиномовної поезії. Авторами цих творів були українські ренесансні гуманісти переважно католицького віросповідання, які залишили нам високопатріотичні твори різного жанру. Досить згадати при цьому хоча б Станіслава Оріховського, Симона Пекаліда, Севастьяна Кленовича та Івана Домбровського. Всі ці твори українських мислителів сприяли вихованню ідеалів громадянського служіння, створювали передумови для формування національної самосвідомості. Поступово витворювалась національна історична традиція, докорінно відмінна від середньовічних “всесвітніх хронік”. Що ж стосується інших конфесій, то в них патріотизм виступав під конфесіональною личиною. Для православних, наприклад, православна церква і батьківщина (Русь, Україна) виступають переважно як синоніми; національна самодостатність зводилась до проблеми утримання східної віри. В уніатів простежується своя специфічна національна свідомість, вияви якої бачимо в провідних ідеологічних репрезентантів цієї течії. Так, наприклад, один із головних ініціаторів унії Іпатій Потій національного самоусвідомлення виявляє якнайменше, – “його

¹² Н. Яковенко, *Нариси історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.* (К. 1997) 82.

більше цікавить подолання догматичних різниць між західниками і східниками”¹³. Почуваючи заперечне ставлення з боку української громадськості, яка трактувала уніатів як перекинчиків, відщепенців, вони змушені були повсякчас відстоювати свою “руськість”, доводити, що не спольщилися, не златинщилися, а є “руськими” нарівні з православними. І це не було лицемірством.

Рівень національної самосвідомості в українських мислителів у різні часи коливався, але не часто опускався до нуля. Україна для них була “нашою”, “своєю” землею. Це засвідчують, зокрема, Павло Кросненський, для якого назва народу “Русь” є “словом солодким”; С. Кленович, у “Роксоланії” якого ще відвертіше проявляється українська самоідентифікація, коли він заявляє: “як же нам українське своє пристало руно цінувати”¹⁴. На чіткому протиставленні “ми” – “вони” побудована і вся поема Домбровського “Дніпрові музи”, де “ми” – це руси-українці, “народ, який зберіг дідівський Київський престол аж понині”; “своїми” є також і князі Острозькі та Заславські, і нащадки Данила Галицького. А “вони”, тобто чужинці, – поляки, литовці, татари, мосхи, з якими точаться перманентні війни з перемінним успіхом. Попри всі історичні катаклізми важливу роль у політичному, економічному, культурному та релігійному житті українських земель зберігав Київ. Він бачиться як давня державна столиця, отож українці прагнуть повернути цьому місту його давній статус. Україна розглядається як спадкоємиця Київської держави, відтак ідеалом постає князівська форма правління, яку потрібно повернути й відновити. Головна ж мрія українців у цей період – “урівнення прав Русі до рівня прав Великого князівства Литовського в межах Речі Посполитої. На цій основі постає ідея князівської України і України як удільного князівства в системі Польщі, яке мало б чисто номінальне їй підпорядкування”¹⁵.

Найпершим серед видатних особистостей України в XVI ст. виявив високу національну самосвідомість у зверненнях до читачів та кореспондентів С. Оріховський, який з любов’ю розповідає їм про свою вітчизну Русь – ще донедавна “сувору і неосвічену, а тепер лагідну, спокійну і врожайну, яка виявляє великий потяг до латинської і грецької культури”¹⁶. Він постійно виставляв своє українське (“руське”) походження, наголошував на тому, що його предки по лінії матері були українцями, що живе він на Русі, в “руському” місті Перемишлі та що Русь, а не якась інша земля, є для нього вітчизною.

Свідченням етнічної національної самосвідомості Оріховського можуть бути й численні його публічні заяви про своє українське походження; і те,

¹³ В. Шевчук, ‘Суспільно-політична думка в Україні...’, с. 12.

¹⁴ С. Ф. Кльонович, *Роксоланія* (К. 1987) 46.

¹⁵ В. Шевчук, ‘Суспільно-політична думка в Україні...’, с. 49.

¹⁶ *Orichoviana. Opera inedita et epistulae Stanislavi Orzechowski 1543–1566* (Cracoviae 1891), vol. I, p. 281.

що свої твори, розраховані на широку аудиторію, підписував “Оріховський-Рутенець”, тобто називав себе українцем. Національна гордість говорила в ньому, коли писав: “я рутенець і радію з цього, і охоче про це заявляю, пам’ятаючи про свій рід і рутенську кров, про місце, де народився і виріс”; або коли звертався до папи римського Юлія: “Подумай, Юлію, і добре поміркуй, з ким тобі доведеться мати справу – не з італійцем, а з рутенцем”¹⁷. Як до, так і в часи Оріховського, і після, вихідці з України, які виїздили до закордонних навчальних закладів, записувалися там часто поляками або народу українського польської держави (*gente Roxolani, natione vero Poloni*). Ось як пояснює причини цього сам мислитель у листі до італійського гуманіста П. Рамузю: “...щороку посилаємо до вас, у Падую, багато юнаків. Серед них є і мої земляки та родичі: С. Ваповський і С. Дрогойовський, які подають великі надії. Дуже хочу, щоб ти з ними познайомився, аби завдяки їм зміг міркувати про талант нашого народу: вони нині у Падуї вважаються поляками, оскільки Україна є провінцією, що входить до складу Польщі”¹⁸. Коментарі, як кажуть, зайві. Оріховський прагнув пояснити своїм європейським читачам походження назви “Україна” (*Russia, Roxolania, Ruthenia, Sarmatia, Scythia*), розповідає її історію та визначає географічні кордони: “я також сармат, тому що Україна, яка є моєю батьківщиною, лежить у європейській частині Сарматії...”¹⁹. Етнічна самосвідомість озивалась у Оріховського і тоді, коли він говорив про козаків та про загибель козацького ватажка Дмитра Вишневецького: “Минулої осені Д. Вишневецький з головними козаками з Волині у волохах загинув; його в Константинополі цар Сулейман дав постріляти, як св. Севастяна, підвісивши на гаку”²⁰.

На тлі цих загальних розмислів про державу С. Оріховський розбудовує свого проєкта відродження України в межах Речі Посполитої як її рівнорядної складової із Короною Польською. Таким чином, завдання короля, живучи в Русі, захистити її від нападів численних ворогів і розбудувати, як ново-придбаний дім.

Цікавий матеріал для пізнання національної самосвідомості зокрема подає поема С. Пекаліда “Острозька війна” від 1600 р. Україна тут мислиться як князівство, на чолі якого стоїть рід Острозьких, у яких “царська кров плине”²¹.

¹⁷ Станіслав Оріховський, *Твори*, перекл. з лат. та старополь. мов Володимира Литвинова (К. Дніпро 2004) 188.

¹⁸ *Ibid.*, с. 588.

¹⁹ *Ibid.*, с. 168.

²⁰ В. Литвинов, *Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття* (К., Видавництво Соломії Павличко “Основи” 2000) 336–337.

²¹ Пекалід, ‘Острозька війна’ [в:] *Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2 т.* (К. 1995), т. 2, с. 41.

На кінець XVI ст. Україна втратила майже увесь князівський провід, який донедавна був підмурівком української спільноти. Українські мислителі сприймають це як катастрофу. Зокрема, М. Смотрицький у “Треносі” (1610 р.) вустами матері-церкви-вітчизни оплакує зраду і відступництво своїх синів, перелічує втрати українського народу: “Де тепер неоціненний той камінець, той карбункул, що саяв, наче світильник якийсь між іншими перлами, наче сонце поміж зорями, в короні голови моєї носила – дім князів Острозьких, котрий блиском світлості старожитної віри своєї над усіма іншими світлив? Де й інші дорогі й однаково неоціненні тієї ж корони камінці – значні руських князів роди, неоціненні сапфіри і безцінні діаманти – князі Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чорторійські, Пронські, Ружинські, Соломерецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини й інших без ліку, що їх поодинці вчисляти було б справою довгою? Де при тих і інші неоціненні мої клейноди? Родовиті, – мовлю, – славні, відважні, дужі й давні, по всім світі в добрій славі, потужності і мужності знаного народу російського доми – Ходкевичі, Глібовичі, Кішки, Сапіги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зіновичі, Паці, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кирдеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії та інші?”²². Це їх, певно, мав на увазі Х. Євлевич, коли писав у своєму “Лабіринті”: “Давно з доріг ви збились, втоптаних дідами, / Стали вже до вітчизни мало не задами”²³.

Національна згуртованість міркується Смотрицьким як єдність на основі “крові”, спільності походження: “Якщо існує правдива Русь, яка має бути..., бо ж не вироджується з своєї крові той, хто віру міняє. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає ж одразу іспанцем чи італійцем, а залишається русином шляхетним по-старому. Не віра, отже, русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а уродження і кров руська, польська, литовська”²⁴. Фактично мислитель першим у історії української суспільної думки виклав етнічне розуміння нації.

Особливо виразною пам’яткою національного самоусвідомлення є поема Себастьяна Кленовича “Роксоланія” від 1584 року, адже цілим твором автор подає образ українського народу як окремого етносу. Любов’ю до України й українського народу перейнята вся поема. Власне, це гімн його і нашій землі. Для Кленовича Україна – фактично всі землі, де живуть українці. Тому він оспівує і такі (нині польські) міста, як Холм, Перемишль, Белз, Красностав

²² МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ, ‘Тренос, тобто плач’ [в:] *Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2 т.* (К. 1995), т. 2, с. 313.

²³ ХОМА ЄВЛЕВИЧ, ‘Лабіринт, або заплутана дорога де гарна мудрість з повинності своєї’ [в:] *Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2 т.* (К. 1995), т. 2, с. 313, 258.

²⁴ М. СМОТРИЦЬКИЙ, *Verificatio niewinności* (Wilno 1621) 60.

тощо. Роксоланією Себастьян Кленович називає землі Галицької і Київської Русі, він перший із поетів оспівує їх із пристрасстю сина. Досі поети сповняли цей обов’язок вказівкою на національну приналежність: “із Русі”, “Русин”, “роксолан”; у “Роксоланії” С. Кленовича опоетизовується Русь-Україна як рідна поетові “наша багата земля”, “наша країна”, її ліси і випаси, міста, люди, їхній мистецький хист, звичаї, побут і заняття, віра і вірування. Все це, на думку Кленовича, гідне уваги богів і муз, бути провідником яких по рідній землі він береться. Більше того, він закликає муз осісти в містах його Роксоланії. Гідним божественних покровительок і самого Аполлона є Львів, але “першим серед руських міст” Київ, “колишня княжа велика столиця”²⁵. Про Київ автор пише з особливою симпатією, зазначаючи, що для українців він важить так само, як Рим для усіх християн. Київ у нього славний, колись “могутня столиця князів давньоукраїнських”, а тепер там безліч зруйнованих пам’яток старовини, які поросли бур’яном: “Дехто гадає, що тут слід шукати фрігійську Трою”²⁶.

3. Зміст поеми

Стосовно І. Домбровського “Дніпрові музи”, хочемо наголосити, що вона присвячена сходженню на Київську катедру католицького єпископа Богдана Бокші Радошовського. Та й сам автор, напевно, католик. Але хіба не про високу національну самосвідомість свідчать його симпатії до чужих за віросповіданням, але рідних по крові православних. Національне для нього вище конфесійного. Він навіть ніби радіє з того приводу, що український народ, козаки, не підкоряються його “героєві” – зайді католику:

*“Хто здолає мужів сильних, які тобі
Не коряться іще. Давньому звичаю
Предків вірні вони”²⁷.*

Мешкаючи в польській державі, автор при кожній нагоді підкреслює українське походження свого адресата. З волі автора про це не забуває сказати і сама муза історії Клію:

*“Ще про матір скажу: рід свій веде вона
Давнішній, завдяки родичам визнаним;
Бо мужів багатьох, родом з Русі
В домі бачиш цім знатному”²⁸.*

²⁵ В. Яременко, ‘Панорама української літератури від початків до кінця XVIII століття. (Вступ)’ [в:] *Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття): В 4 кн.* (К. 2006), кн. 1, с. 22.

²⁶ В. Литвинов, *Op. cit.*, с. 370.

²⁷ І. Домбровський, *Op. cit.*, с. 220.

²⁸ *Ibid.*, с. 220.

Національна самосвідомість особливо чітко виявляється, коли автор звертається до історичного минулого українців, яких “Ні Рим, на мужів багач, Не долав у бою, і Турція навіть”. Колись українці, каже Домбровський, мали величезну державу, кордоном якої були Істр, Понт Евксинський, Колхіда, Гіркінське море, Ріфейські гори, а на заході – річка Віслок. Сьогодні, на жаль, все не так, всюди запустіння і руїни. Але він вірить у світле майбутнє свого народу, який не забув своєї славної історії: “І донині фрігійської давньої Трої марить ще снами, – що так на життя теперішнє не схоже”. Постійне наголошування на прадавності українського народу, від якого походить козацький народ, підсилюється у Домбровського посиланнями на достовірні історичні відомості, а не лише на традиції і звичаї, як це робилось раніше. Сучасний йому Київ для Домбровського пов’язаний неперервним ланцюжком історії з часами легендарних Кия, Щека, Хорива, князя Острозького та його синів Олександра і Януша. Про останнього, який передчасно помер, автор говорить із особливою гіркотою: “згасла надія, що сторожем буде звичаїв давнього роду, народу, який велетенську мав... колись-то державу”. Таким чином, провідна думка “Дніпрових камен” Домбровського – відродження української держави, прямої спадкоємниці Київської Русі. При цьому мосхи у нього є “плем’ям північним”, яке Русь тримала у покорі. Їх автор не вважає історичним спадкоємцем Русі, бо воно є чужим²⁹. Для І. Домбровського Україна-Русь – усі землі, що входили до складу Київської Русі: на південь – “до течії повноводного Істру”:

*“До узбережжя північного Понту Евксинського й потім
Далі – до урвищ колхідських, по хвилі Гіркінського моря.
З півночі – гори Ріфейські, мов щит, їхній край прикривають”³⁰.*

В іншому місці цей же автор обмежує Україну-Русь із заходу рікою Сяном, а на сході – Доном. Новгородська земля для Домбровського є також Руссю, натомість мосхи – то чужі племена, ворожі³¹.

Сповнена патріотичного пафосу, громадянськості, історична поема Домбровського сприяла розвитку патріотичних почуттів у суспільстві, формувала національну свідомість та історичну традицію, що мало велике прогресивне значення. Адже зацікавлення історичним минулим свого народу у той час стало загальною тенденцією в розвитку духовної культури України. Всупереч гегемоністським претензіям польської шляхти Іван Домбровський розвиває ідею рівності народів, а вивищення одних і пониження других пояснює не “кознями Божими”, як це робили середньовічні хроністи, а причинами земними, залежними від волі людей. Автор “Дніпрових камен” виявляє ро-

²⁹ В. Литвинов, *Op. cit.*, с. 337–338.

³⁰ І. Домбровський, *Op. cit.*, с. 202.

³¹ В. Литвинов, *Op. cit.*, с. 356.

зуміння національної цілісності України-Русі, яка протиставляється сусіднім народам – туркам, татарам, московитам і навіть полякам. “Дніпрові музи” можна розглядати і як спробу створити власну українську історичну концепцію, як намагання сформувати український національний міт – міт “могутньої Русі”, яка повинна відродитися. Значне місце в “Дніпрових каменах” відводиться викладу історії України-Русі. Автор використовує староруські літописи. Для нього це – “літописи наші”. І. Домбровський, власне, викладає історію української державності. До того ж це історія без комплексу неповноцінності. Домбровський виходив із тодішніх стереотипів, відповідно до яких, князі є суверенними правителями, які мають свої “держави”, хоча й визнають над собою короля. Тому для нього безперервність української державної традиції зводилась до безперервності князівської лінії, починаючи з часів Київської Русі й кінчаючи днем нинішнім. Автор свідомо веде родовід від Кия й закінчує Острозькими та Заславськими, описує подвиги руських князів, їхню доблесть, уміння захищати рідну землю від татар, турків, мосхів / московитів і поляків.

Маємо тут і особливе вивищення Києва, при чому відзначається, що це історична столиця і “народ [українці] зберіг цей престол аж понині”, відтак “його диким не можна вважати, хоч дехто з чужинців і паплюжить цей люд”. Більше того, подається вказівка, що місто це “в чужоземнім ярмі захиріло”, а ярмо тоді могло бути тільки польське³². Славить автор і козаків, тобто тих, що “в гирлі Дніпра недругів зборюють”. Україна для автора – “край квітучий”, але він живе в постійній загрозі від татар; Київ же як місто “в чужоземнім ярмі захиріло”. Отож єдині оборонці цієї землі – козаки, “лицарі славні”³³.

Розуміючи історію в душі ренесансного гуманізму як наслідок діянь видатних особистостей, Домбровський славить подвиги та ставить за взірць для наслідування багатьох сучасних йому “рушіїв” вітчизняної історії. Бажаючи витворити свій історико-культурний ідеал, він підносить своєму читачеві переконливі та яскраві “уроки” передусім своєї історії, оповідає про героїв та державних діячів, що заслужили вічну славу і вдячну пам’ять нащадків, та водночас показує сучасних йому володарів і меценатів гідними спадкоємцями предків. Як у справжнього гуманіста, твір Домбровського не просто поема на історичну тему, а й історичне дослідження, супроводжуване докладними примітками, коментарями і посиланнями на достеменні джерела; чужі думки в тексті виокремлюються. Це збільшує наукову вартість самої поеми і переконливість наведених у ній фактів та повідомлень. Засуджуючи коротку історичну пам’ять своїх сучасників, Домбровський прагне повернути державну гідність українському народу, нагадуючи йому про славні часи правління в Україні-Русі київських князів аж до К. Острозького включно.

³² В. Шевчук, ‘Суспільно-політична думка в Україні...’, с. 46.

³³ І. Домбровський, *Op. cit.*, с. 204.

Ті чи ті історичні події минулого, за автором, пов'язані не трансцендентними, а реальними чинниками; відбувається послаблення всевладності провіденціалізму і посилення мотивів свободи вибору. Людина розглядається як активний суб'єкт історії, здатна до свідомого соціально-морального вибору. З'являється яскраво виражене авторське волевиявлення, бажання висловити своє ставлення до зображуваних подій, відверте заявлення про себе, про свій труд, заслуги перед суспільством. Іван Домбровський був прихильником спадкової монархії. Ідеал правителя – філософ на троні, який дбає про спільне благо. Він декларував ідею справедливості, прославляв такі чесноти, як доброчесність, відвага, доблесть, освіченість. Люди у Домбровського кують свою долю завдяки власній активності. Він високо цінував людський розум, вірив у його силу і можливість; визнавав пізнаваність навколишнього світу.

Коли йдеться про становлення ідеї спільного блага народів Західної Європи, ми схильні сприймати той процес як еволюційний шлях розвитку від нижчих форм до вищих. В Україні подібна послідовність не така виразна і чітка. Тут простежуються неодноразові злети і падіння; за дивовижним виявом пасіонарності наступав період національної пасивності й зневіри з усіма негативними наслідками. Але, незважаючи на відсутність в українського народу в певні проміжки часу “пасіонарності”, тобто органічної здатності до наднапруження задля високої мети, ідея національної держави ніколи не зникала навіть у найтяжчі часи чужоземного поневолення. Поема “Дніпрові музи” засвідчує, що воля українського народу бути політичним суб'єктом³⁴ була постійно. За більш-менш сприятливих обставин ця воля давала дивовижний спалах національної самосвідомості, що згодом переріс у суцільний вогонь, з якого ніби той птах фенікс постала нова українська держава Богдана Хмельницького. Свою частку у пробудження національної самосвідомості українського народу вніс також Іван Домбровський.

Сьогодні ситуація з дослідженням української культури розглядуваного періоду кардинально змінюється внаслідок відмови від народницьких, великодержавницьких та комуністичних ідеологем, коли до української культури зараховувалися лише пам'ятки, написані українською мовою, лише православними авторами і лише тими, які жили на територіях, окреслених окупантами. Відтак, до українських авторів ми зараховуємо нині: 1) тих, які самовизначилися, щонайменше на рівні “ми – вони” (russus, ruthenus, roxolanus – polonus, moscovitus тощо); 2) які жили на етнічних українських теренах (“від Сяну до Дону”), – передусім, йдеться про “Руське воєводство” в Польщі; 3) всіх українців будь-якої конфесії, таким чином відходимо від конфесійного патріотизму; 4) всіх українців, незалежно від того, якою мовою вони писали.

³⁴ І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе. В 2 тт.*, (К. 1994), т. 1, с. 13.

Микола Симчич

ЯК МОЖЛИВА СХОЛАСТИКА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ?

DOI: 10.5281/zenodo.6350343

Схоластична філософія, що розвивалася у епоху Раннього Модерну, не вписується у традиційне розуміння історико-філософського процесу. Традиційно вважалося, що схоластика – це суто середньовічне явище. В епоху Ренесансу схоластика припинила своє існування, а починаючи з XVII ст. у Європі підноситься філософія зовсім нового типу. Ця філософія, започаткована Рене Декартом, розвивається протягом наступних двох століть передовсім у формах раціоналізму й емпіризму. Ця історико-філософська схема є абсолютно звичною. Її можна помітити вже у Гегеля “Лекції з історії філософії”¹, але вона постає раніше – у побудовах Брукера, Буле, Тідемана, Тенемана та інших істориків філософії². Нічого дивного, що вона притаманна радянським і пострадянським підручникам з історії філософії. Та що найцікавіше, розуміння схоластичної філософії як явища суто середньовічного висловлювали також деякі дослідники схоластичної філософії, наприклад, Йозеф Пайпер³.

---

¹ Гегель ставиться до схоластичної філософії як такої однозначно негативно і приділяє їй дуже мало уваги. Коли в “Лекціях з історії філософії” античній філософії він присвячує 623 сторінки, то середньовічній, що включала християнську схоластику і арабську філософію, всього 82 сторінки. Про його оцінку схоластики див.: Г. В. Ф. ГЕГЕЛЬ, *Лекции по истории философии*, кн. 3. (Сант-Петербург, Наука 1994) 178–180.

² J. J. BRUCKER, *Historia critica philosophiae* (Leipzig 1742–1744) vol. 1–5; J. G. BUHLE, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie und einer kritischen Literatur derselben* (Göttingen 1796–1804) vol. 1–8; D. TIEDEMANN, *Geist der spekulativen Philosophie von Thales bis Berkeley* (Marburg 1791–97) vol. 1–6; W. G. TENNEMANN, *Geschichte der Philosophie*, (Leipzig 1789–1819) vol. 1–11.

³ Йозеф Піпер у своїй книзі “Схоластика: Персоналії і проблеми середньовічної філософії” сприймає слово “схоластика” як синонім до “середньовічна філософія”. І веде схоластику від Боеція до Окама (J. PETER, *Scholasticism: Personalities and Problems of Medieval Philosophy*, trans. by Richard and Clara Winston (New York, McGraw-Hill Book Company, 1964). Насправді, таке розуміння терміна “схоластика” було поширеним в історіографії. На думку Моріса де Вульфа, такої позиції притримувалися Picavet, Cousin, Hauneaut, Ueberweg. Сам де Вульф такий підхід критикує: M. de WULF, *Scholasticism old and new. An introduction to scholastic philosophy medieval and modern*, trans. by P. Coffey (Dublin, M.H. Gill and son; London, Longmans, Green et co. 1907) 37.

Отже, постає резонне запитання: чи можлива схоластика у XVI–XVIII ст.? Про те, що вона не тільки була можливою, але й активно розвивалася, свідчать десятки тисяч творів, написаних тисячами філософів і теологів, які працювали в той час і називали свою думку схоластичною⁴. Як ставитися до цієї інформації? Чи справді це була схоластика? Чи можливо якесь інше явище, що лише омонімічно пов’язане з цим “суто середньовічним феноменом”? Щоб розібратися з цими питаннями, спробуємо спочатку розглянути істотні ознаки середньовічної схоластики, а потім побачити, наскільки вони характерні для думки низки філософів ранньомодерного періоду.

1. Чим була середньовічна схоластика?

Якщо спробувати дати коротке визначення схоластики, то це – християнський аристотелізм, що виник і розвивався у межах середньовічної університетської культури. Таке визначення потребує низки прояснень і уточнень, які б більш чітко окреслили це інтелектуальне явище в його історичному контексті. Спершу коротко розглянемо християнськість як ознаку схоластики, потім більш детально її місце у середньовічній університетській культурі і, врешті, аристотелізм.

Християнський світогляд був глибоко вкорінений у мислення середньовічного Заходу. Люди того періоду⁵ сприймали свій час як нову християнську епоху, на противагу до старої поганської Античності⁶. Відповідно і філософування тієї епохи було нерозривно пов’язане з християнською вірою. Проте схоластика є чимсь вужчим, ніж християнська філософія, середньовічна християнська філософія чи навіть католицька середньовічна філософія. Середньовічні містики (Йоан Скот Еріугена, св. Бернар з Клерво, різні пред-

⁴ База даних “Scholasticon”, створена Якобом Шмутцом [Jacob Schmutz] (Університет Сорбона, Париж) містить 2242 імені філософів і теологів, що творили з 1500 по 1800 роки в межах схоластичної парадигми (<https://scholasticon.msh-lse.fr/Database/Scholastiques_fr.php> access: 13 February 2021).

База даних “An analytic bibliography of on-line neo-Latin texts”, створена Дейною Сутоном [Dana F. Sutton] (Каліфорнійський університет у Ірвайні) містить 65 850 посилань на тексти латинською мовою ранньомодерного періоду, що оцифровані і вільно доступні у Інтернеті. Переважна більшість цих текстів – це твори схоластів (<<http://www.philological.bham.ac.uk/bibliography/>> access: 13 February 2021).

База даних “Post-Reformation Digital Library” від Junius Institute for Digital Reformation Research. Містить посилання на твори 383 філософів і теологів, що працювали з кінця XV до XVIII ст. (<<http://www.prdl.org/authors.php>> access: 13 February 2021).

⁵ Зазвичай історики умовно проводять межі Середніх віків відповідно до політичних маркерів. Починаються вони з падіння Західної Римської імперії (476 р.) і закінчуються падінням Східної Римської імперії – Візантії (1453 р.).

⁶ Дуже наочно це протиставлення проводить св. Августин у своєму *magnum opus* – “Про град Божий”.

ставники школи св. Віктора, св. Домінік, св. Франциск Асизький, св. Бонавентура й ін.) також розробляли свою філософію, і ця філософія була християнською, але – не схоластикою. Містичні прозріння дуже важко включити в навчальний процес. Тому, щоб зрозуміти суть схоластичної філософії, потрібно розглянути систему функціонування середньовічного університету. Саме в університетській культурі Середньовіччя ховаються відповіді на багато питань: чому схоластичні філософи писали в тих чи інших жанрах; чому для їхніх творів характерний дуже специфічний літературний стиль; чим схоластична філософія відрізнялася від схоластичної теології тощо.

Середньовічний університет має своє коріння в катедральних і монастирських школах – школах, які діяли при осідках єпископів або великих монастирях. Перші університети виникають в Італії в XI ст. (Болонья, 1088). Проте італійські університети мали спрямування на вивчення права і медицини. Найбільш авторитетні університети в царині філософії і теології були Паризький і Оксфордський. І цілком сформована модель їхнього функціонування припадає на XIII ст., яке вважають золотим періодом середньовічної філософії.

Саме Паризький університет, який виник на початку XIII ст. через об'єднання низки шкіл, що діяли в Парижі в XII ст., став моделлю для інших університетів. Інституційне функціонування університету значною мірою позначилося на характері схоластичної філософії, тому варто коротко його оглянути⁷.

Університет складався з чотирьох факультетів: факультет мистецтв (який деколи називають філософським), права, медицини і теології. Факультет мистецтв мав свою назву від семи вільних мистецтв. Концепція вільних мистецтв була запропонована Марціаном Капеллою на початку V ст. у творі “Про шлюб Філології і Меркурія” й активно використовувалася в ранньому Середньовіччі. Сюди входили: граматики, логіка і риторика – *trivium* та арифметика, геометрія і музика – *quadrivium*. На XIII ст. не всі з цих семи мистецтв були однаково представлені в системі освіти факультету мистецтв. До них було додане вивчення філософських текстів, а навіть природознавчих. Закінчення факультету мистецтв було необхідною умовою для навчання на медичному, юридичному і теологічному факультетах – так званих вищих факультетах.

Навчання на факультеті мистецтв полягало у першу чергу в читанні і коментуванні творів античних письменників – передусім Аристотеля, але також інших, наприклад, Присціана (початок VI ст.), за яким вивчалася гра-

⁷ Гарний огляд функціонування середньовічного університету з прицілом на розвиток філософії подає Джон Маренбон: JOHN MARENBNON, *Later Medieval Philosophy (1150–1350): An Introduction* (London, Routledge 1991) 7–35. Також багато цінної інформації можна почерпнути у: L. J. DALY, *The Medieval University 1200–1400* (New York, Sheed and Ward 1961).

матика. Не всі твори Аристотеля зразу були включені до програми. Спочатку була опозиція до творів природничого циклу і “Про душу”, але в другій половині XIII ст. вони міцно вкорінилися у навчальному процесі. Природознавчі твори Аристотеля витіснили не граматичні і риторичні, а зайняли те місце, яке традиційно займав *quadrivium*.

На факультеті мистецтв, як і пізніше на вищих факультетах, застосовували два способи читання авторитетних текстів: курсорне (*cursorie*) і ординарне (*ordinarie*) читання. Курсорне читання передбачало просто прояснення змісту тексту. Обговорюваний текст ділився на фрагменти, і викладач прояснював кожен із них. Ординарне читання, крім прояснення, передбачало обговорення філософських чи теологічних проблем, які випливали з відповідного фрагменту або якимсь чином були з ним пов’язаними. Цей вид коментування передбачав використання методу квестій (*methodus quaestionis*, *quaestio* – питання). Кожен фрагмент тексту мав вирішити певну філософську чи теологічну проблему. Цю проблему формулювали у формі питання. У відповідному фрагменті викладач давав відповідь на це питання, при цьому розглядав закиди на нього, намагаючись їх спростувати.

З двох типів коментування як навчальної активності виникли два типи коментарів як писемного жанру: *per modum expositionis* і *per modum quaestionis*. У коментарі *per modum expositionis* автор тлумачив найскладніші місця коментованого тексту, маючи за мету прояснити їхнє розуміння. Добрим прикладом цього жанру є коментарі Томи Аквінського до творів Аристотеля. Натомість у коментарях *per modum quaestionis* автор розбирав вибрані проблеми, що походять з коментованого тексту. Тут його завдання було радше вирішити поставлену проблему, а не прояснити думку автора первинного тексту. У Томи Аквінського цей жанр представлений у коментарях до “Сентенцій” Петра Ломбардського.

Метод квестій використовували далеко не тільки для коментування текстів. Мабуть, найголовніша його реалізація була у диспуті.

Диспути відігравали дуже важливу роль у функціонуванні середньовічного університету. Існувало два види диспутів: 1) ординарні диспути (*quaestiones ordinariae* або *disputatae*) і 2) різноманітні (*quaestiones de quolibet*).

Ординарні диспути були свого роду вправами для учнів. Вони проводилися регулярно, здебільшого раз на тиждень. Магістр сам вибирав теми, які виносилися на диспут. Теми були сформульовані в формі питань, переважно так, щоб на них можна було відповісти ствердно або заперечно. Часто питання підбиралися таким способом, щоб дискусія навколо них мала характер систематичного обговорення певної проблеми.

Дискусія мала дві частини. У першій учні дискутували між собою, а магістр втручався тільки при необхідності. Було два типи ролей між студентами: нападник (*opponens*, *quaerens*) і захисник (*respondens*). Нападник мав аргументо-

вано спростувати основну тезу – правильну, на думку магістра, відповідь на поставлене питання. Захисник мав довести тезу і спростувати аргументи нападу. У другій частині “на сцені з’являвся” магістр і підсумовував дискусію та додатково прояснював правильну позицію.

Другий тип диспутів – *quaestiones de quolibet* – проводилися не так часто. У XIII ст. в Паризькому університеті вони відбувалися два рази в рік, у інших університетах – без визначеної регулярності. Такі диспути здебільшого організовували студенти, але магістри брали в них участь. Сюди приходили студенти з різних факультетів, і питання, що виносилися на диспут, походили від аудиторії, тобто будь-хто міг поставити питання. Сама назва цих диспутів – *de quolibet* містила два аспекти: можна було обговорювати *будь-що* і питати міг *будь-хто*⁸. Найчастіше той, хто ставив питання, запропонував свою відповідь на це питання. Інші учасники диспуту намагалися підважити запропоноване розв’язання. Питання, обговорювані на диспутах *de quolibet*, часто походили від актуальних дискусій у суспільстві чи академічному середовищі. Ці диспути, безперечно, додатково поживлявали інтелектуальне життя середньовічного університету.

Навчання на філософському факультеті тривало здебільшого сім років. Протягом цього часу мінялися обов’язки і права студента. Спочатку він тільки відвідував читання (ординарні й курсорні) відповідних текстів, потім уже брав участь у диспутах. Успішно пройшовши всі відповідні випробування, студент ставав спочатку бакалавром, а згодом магістром. Не було верхнього обмеження тривалості перебування на посаді магістра, проте був обов’язок бути на цій посаді не менше двох років. Здебільшого люди не засиджувалися на посаді магістра факультету мистецтв⁹ і приступали до навчання на факультеті теології.

Щоб навчатися на теологічному факультеті було обов’язково пройти повний курс навчання на факультеті мистецтв і стати магістром. На теологічному факультеті навчання тривало ще довше, ніж на факультеті мистецтв. Протягом шести-семи років студент проходив читання різних визначених текстів та відвідував диспути, після чого ставав бакалавром. І протягом восьми років проходив навчання у статусі бакалавра: 1) *baccalaureus biblicus* або *cursor biblicus* (два роки), 2) *baccalaureus sententiarum* (два роки), 3) *baccalaureus formatus* (чотири роки). Після цього він ставав магістром, якщо було вільне місце у гільдії магістрів факультету. Таким чином, щоб стати магістром треба було пройти 14–15 років навчання на теологічному факультеті. Врахо-

⁸ Латинська фраза “de quolibet” може бути перекладена на українську як “про будь-що”, так і “від будь-кого”.

⁹ Маємо відомості про кількох магістрів факультету мистецтв, які були на цій посаді протягом багатьох років: Роджер Бейкон, Сігер Брабантський і Жан Буридан.

вуючи, що цьому передувало семирічне навчання на факультеті мистецтв, це, безперечно, було досить довго за сучасними мірками.

Спосіб навчання на теологічному факультеті був схожий до того, що і на факультеті мистецтв: читання і коментування авторитетних текстів і участь у диспутах у ролі захисника, а згодом нападника. Відмінними, проте, були тексти, які розглядали.

Ключовим текстом для теології, звичайно, була Біблія. Для її вивчення були розроблені різні екзегетичні техніки – від буквальної інтерпретації до алегоричної. До того ж розроблена техніка коментування Біблії переносилася на коментування інших текстів, у тому числі філософських. Коментування Біблії було першим етапом кар'єри бакалавра – *baccalaureus biblicus*.

Іншим обов'язковим текстом для коментування на теологічному факультеті були “Сентенції” Петра Ломбардського (1095–1160). Це був об'ємний чотири томний твір, який систематично викладав теологічне вчення Католицької церкви. Знадобилось сімдесят років, щоб робота Ломбардця, написана десь 1150 року, була введена до навчального процесу. Це сталося у 1220-х роках завдяки Александру Гельському, який викладав теологію у Паризькому університеті. Коментування “Сентенцій” було невід'ємним компонентом теологічної освіти аж до XVI ст., коли цей текст був замінений “Сумою теології” Томи Аквінського. Проте спосіб коментування відрізнявся: коли у XIII ст. теологи трималися ближче тексту Петра Ломбардського, то у XIV ст. вони коментували актуальні для них проблеми і прив'язували їх до тої чи тої книги “Сентенцій”. Кожен з відомих теологів того часу проходив етап коментування “Сентенцій”, будучи *baccalaureus sententiarum*. Ці коментарі збереглися у письмовій формі у двох видах: *reportatio* та *ordinatio*. *Reportatio* – це запис одного зі студентів, що слухав коментування. *Ordinatio* – це запис коментаря, зроблений самим викладачем. Його викладач міг підготувати на основі своїх попередніх нотаток або на основі студентських записів. У будь-якому випадку, він більше розширений і чіткіше передає думку автора.

Коментарі до “Сентенцій”, хоча й теологічні за своїм жанром, часто містять багато філософських ідей та концепцій. Так, найважливіші твори Йоана Дунса Скота (бл. 1265–1308) – твори, з яких найповніше можемо побачити його філософську концепцію, – це коментарі до “Сентенцій”: “*Ordinatio Oxoniensis*” і “*Reportatio Parisiensis*”. “*Ordinatio Oxoniensis*” – це коментар до “Сентенцій”, зроблений Дунсом Скотом під час викладання в Оксфорді. Твір збережений у двох варіантах, оскільки автор редагував його двічі. Друга робота, “*Reportatio Parisiensis*”, – це студентський запис коментарів до “Сентенцій” прочитаний філософом, що пізніше у своїй кар'єрі вчився та викладав у Паризькому університеті.

Так само як і на факультеті мистецтв, на теологічному відбувалися диспути. Вони також були двох типів: 1) *quaestiones disputatae / ordinariae* і 2) *quaestiones de quolibet*. Записи диспутів також дійшли до нас. Це здебіль-

Диспут у Паризькому університеті (XVI ст.)

шого записи тієї частини, де викладач підсумовує диспут. Хоча збережено кілька *reportatio*, де можна мати уяву, як проходив диспут.

Переважна більшість творів, які писали схоласти, були пов'язані з викладацькою діяльністю (коментарі до Аристотеля, до Біблії, до Сентенцій, записи диспутів). Проте схоласти, хоча й не часто, писали твори, які мали іншу мету. Серед таких творів слід насамперед згадати *суми*. Хоча в цьому жанрі писали різні філософи, наприклад, Александр Гельський, Генріх Гентський¹⁰, та найбільше прославився Тома Аквінський (бл. 1725–1774) своїми двома сумами: “Сума теології” (*Summa theologiae*, 1265–1274) і “Сума проти поган” (*Summa contra gentiles*, 1259–1265). Завдання суми – це систематичний виклад християнської теології.

“Суму проти поган” деколи називають філософською сумою, бо вона має на меті викласти християнське вчення за допомогою аргументів, доступних для людини, що не визнає Християнського Об'явлення. Вважається, що вона була призначена для християнських місіонерів, для мусульман і юдеїв¹¹.

“Суму теології” св. Тома написав після закінчення “Суми проти поган”. Вона набагато масштабніша за розмахом питань і обсягом, проте дуже проста за стилем. Мабуть, це забезпечило їй надзвичайну популярність. Вважається, що Тома її писав для студентів, які лише приступають до вивчення теології. Дуже ймовірно, що він зразу замислював, що цей твір замінить “Сентенції” Петра Ломбардського як основний підручник з вивчення теології. Це й відбулося, тільки майже трьома століттями пізніше¹². Виглядає, що причиною затримки була незакінченість “Суми” – твір складається з трьох частин і остання незавершена через смерть автора. У силу великої популярності “Суми теології” та її змістовної важливості, деякі теологи пізніших століть зробили спроби дописати твір Аквіната.

“Сума теології” на відміну від “Суми проти поган” написана чітко за допомогою квестій. Св. Тома намагається дуже системно виставити питання, звівши кожную теологічну проблему до чіткого переліку простих питань. Він розбирає кожне питання, виклавши думки за і проти, а найголовніше – дуже аргументовано і логічно подає свою позицію.

Схоластична філософія нерозривно пов'язана з теологією. Це зрозуміло, адже світогляд епохи Середньовіччя наскрізь теоцентричний. Всі без винятку великі філософи Середніх віків, що жили на християнському Заході, були те-

¹⁰ Александр Гельський (1185–1245) – *Summa universis theologiae*, (*Summa fratris Alexandri*), 4 vol. (Romae 1924–1948).

Генріх Гентський (бл. 1217–1297) – *Summae quaestionum ordinariam* (Parisiis [Paris] 1520).

¹¹ Що цікаво, назва твору виглядає не зовсім відповідною, бо мусульмани жодним чином не були поганями. Ймовірно, слово “gentilis” тут використовувалося не в значенні людини, що сповідує багатобожжя, а в значенні людини, що не дотримується правильної віри.

¹² “Суму теології” ввів для викладання теології Франсиско де Віторія у Саламанці на початку XVI ст. (про це детальніше в підрозділі “Школа в Саламанці і питання прав людини”).

ологами. Але вони, перш ніж займатися теологією, проходили філософський вишкіл на факультеті мистецтв. Філософія, а особливо її складова – логіка, були необхідним інструментарієм, щоб вивчати теологію. При цьому у своїй думці вони розмежовували два типи аргументів: одні – що мають опертя на Боже Об’явлення та інші – що цього позбавлені. Останні і за сучасними мірками можемо залічувати до філософських.

Хоча схоласти Середньовіччя, як уже було сказано, не писали багато спеціалізованих монографій, проте такого роду твори траплялися. І найчастіше поштовхом до їх написання була актуальна полеміка. Так, у дискусіях з аверроїстами Тома Аквінський пише твори “Про єдність інтелекту” (*De unitate intellectus*) та “Про вічність світу” (*De aeternitate mundi*). У відповідь Томі Сігер Брабантський пише “Про інтелектуальну душу” (*De anima intellectiva*). Таким чином, для схоластичної культури диспут – це не просто формальна форма академічної активності, а живий спосіб мислення.

Аргументація у межах диспуту відбувалася за допомогою аристотелівської силогістичної логіки. Ця логіка має обмежене застосування. Схоласти були свідомі цього і намагалися розширити цю дисципліну. У межах схоластичної традиції виникають оригінальні логічні теорії, як-от теорія супозиції чи сигніфікації. Крім того, саме в галузі логіки виникають нові дидактичні жанри – підручники. У XIII ст. це підручник Петра Іспанського “*Summulae logicales*”. У наступному столітті кількість підручників зростає – варто згадати “*Summa logicae*” Вільяма Окама та “*Summulae de dialectica*” Жана Буридана.

Важливість логіки для схоластичної думки безумовно, хоч досить складним чином, пов’язана з ще однією ознакою схоластики – аристотелізмом. Аристотелівські ідеї у творах різних схоластів проявляються настільки чітко, що можна вважати схоластичну філософію одним з етапів розвитку аристотелівської традиції. Практично всі схоласти визнавали, що речі складаються з матерії і форми; крім матерії і форми, існують дієва і цільова причини; приймали десять категорій суцього тощо. Все це чітко аристотелівські ідеї.

Чому Аристотель найбільше з усіх античних філософів уплинув на схоластику? Мабуть, на це є кілька причин. По-перше, Аристотель є одноосібним автором такої важливої галузі наук, як логіка. У середньовічній університетській культурі, як уже зазначалося, добре знання логіки значило надзвичайно багато. Логічні твори Аристотеля були відомі вже віддавна, тому ще до приходу основного масиву творів у XII ст. Стагирит уже мав достатній авторитет. По-друге, Аристотель – це дуже енциклопедичний мислитель. Його сфера зацікавлень була дуже широкою, і його твори містять величезну кількість відомостей з різних галузей знання, не тільки з філософії. Для середньовічної людини, позбавленої античних наукових напрацювань, та все одно спраглої пізнати світ, прихід енциклопедичних творів Аристотеля – це велика подія. По-третє, на середньовічному Заході Аристотель з’являється

вже частково “християнізованим”. Аристотель приходив за посередництва арабів, які створили велику коментаторську традицію. Арабські мислителі, звісно, християнами не були, але були монотеїстами. Тому їхнє тлумачення великого Стагирита часто відповідало засадничим вимогам християнства. І по-четверте, що найважливіше, вагомість Аристотеля для схоластичної думки є заслугою не стільки самого давньогрецького філософа, скільки Томи Аквінського, який зумів утворити на основі аристотелізму дуже чітку і переконливу християнську філософську систему.

Звичайно, прийняття аристотелізму відбулося не відразу і не за раз. Ранньому Середньовіччю були відомі тільки логічні твори Аристотеля у перекладі Боеція і то не всі. Найбільше впливав на філософію раннього Середньовіччя Аврелій Августин, який Аристотеля не знав, а розвивав філософію неоплатонівського типу. З XII ст. починають з’являтися на Заході переклади інших, поза “Органом”, творів Аристотеля. Спочатку переклади були досить примітивні, як-от Якова з Венеції, чий переклад нагадує радше підрядник. Потім з’являються все нові й нові переклади, кращі за якістю, наприклад, переклад Вільяма Моєрбеке. І на середину XIII ст. майже весь Аристотелів корпус був перекладений.

Не всі погоджувалися з прийняттям аристотелівської філософії. На початку XIII ст. була велика опозиція у зв’язку з тим, що – відповідно до певних інтерпретацій – Аристотелева філософія містила елементи несумісні з християнством. Ідеться передусім про визнання вічності світу і смертності людської душі. Під впливом цих ідей виникли єретичні течії: амальрикани, аверроїсти. Заборони викладати в університеті твори Аристотеля природничого циклу були у різних формах і кілька разів: 1210, 1270, 1277 рр. Але врешті опозиція була подолана, і християнський аристотелізм став невід’ємною частиною схоластичної думки.

Навіть після прийняття Аристотеля схоластика зберегла деякі елементи платонізму/неоплатонізму, який домінував у християнській думці пізньої Античності і раннього Середньовіччя. Наприклад, схоластичні філософи і теологи майже одноставно погоджувалися, що існують ідеї. Проте ідеться не про ідеї у платонівському сенсі, а ідеї в Божому розумі, відповідно до яких він творить світ.

Незважаючи на домінування аристотелізму, схоластична думка не була однорідною – вона ділилася на різні течії, між якими точилися гострі дискусії. Варто у першу чергу згадати поділ на томістів і скотистів. Томісти вважали себе послідовниками Томи Аквінського, а скотисти – Йоана Дунса Скота. Протиборство між цими школами до певної міри поєднувалося з протистояннями між двома основними жебрущими орденами Середньовіччя – домініканцями (томісти) і францисканцями (скотисти). Звичайно, зв’язок між школами і орденами не був абсолютним: були люди, що належали до домініканців чи францисканців, але не належали до відповідних шкіл і навпаки. Так, Дюранд Сен-Пурсенський (бл. 1275–1332/34) був домініканцем, але

розробляв теологію, котра ішла врозріз із ученням св. Томи. Серед францисканців таких прикладів було більше, ймовірно, тому, що сам орден ще у XIV ст. роздробився на кілька нових орденів. Варто передовсім згадати Вільяма Окама (бл. 1287–1347), що зовсім не був скотистом, а одним з основоположників номіналізму. З іншого боку, до прихильників томістичної думки, крім домініканців, належали кармеліти. Інші чернечі ордени віднаходили своїх світочів і намагалися розробити власні школи, про що буде мова далі.

Таким чином, оглянувши функціонування схоластичної філософії в системі середньовічного університету, можна виділити кілька основних її рис: вона християнська, раціональна, пов'язана зі шкільною (університетською) практикою, аристотелівська, дискусійно орієнтована, фракційна. Як ми побачимо далі, філософська традиція з усіма наведеними рисами продовжує активно функціонувати після закінчення Середньовіччя.

2. Схоластика і Ренесанс

В історіографії колись було поширеним твердження, що схоластика зникла в епоху Ренесансу. На думку авторів, що підтримували цю тезу, гуманізм витіснив схоластику в XV–XVI ст. Наведена теза імпліцитно чи експліцитно передбачає два припущення: 1) думка Ренесансу була насамперед гуманістична і 2) гуманізм і схоластика принципово несумісні. Проте обидва ці припущення не зовсім коректні¹³.

Схоластика продовжує своє існування у час Ренесансу, оскільки продовжують існувати університети. Гуманізм слабо проник в університетську культуру – здебільшого він розвивався у приватних академіях та інтелектуальних гуртках. Таким чином, гуманізм і схоластика в часи Ренесансу були інституційно розведені: гуманізм – у новостворених академіях, а схоластика – в університетах з давньою традицією. Крім інституційного, було й тематичне розведення між гуманістами і схоластами. Перших цікавили одні філософські питання, а других – інші.

Гуманізм (самоназва “*studia humanitatis*” – гуманітарні студії), що розвивався в Італії з XIV ст., мав передовсім філологічне спрямування – дослідження давніх текстів. Філософські і теологічні питання його цікавили тільки опосередковано. З філософських текстів Античності гуманістів приваблювали насамперед тексти етичного спрямування. Схоластичне захоплення логічними і природознавчими текстами Аристотеля у гуманістів здебільшого викликало відразу. За влучним порівнянням сучасної дослідниці ренесансної філософії Джіл Креє, співвідношення між гуманістичним і схоластичним типами філо-

¹³ Про сучасний аналіз філософії Ренесансу див.: J. KRAYE, ‘The philosophy of the Italian Renaissance’ in *The Renaissance and Seventeenth-Century Rationalism*, edit. G. H. R. PARKINSON (London, Routledge 1993).

софського мислення нагадувало те, яке існує зараз між континентальною і аналітичною філософією. Гуманістична думка мала антропологічно-культурологічне спрямування, а схоластична – логічно-наукове. Ця особливість також виражена у науковому методі і стилі письма. Гуманісти часто критичували схоластів за сухий стиль і введення неологізмів. Але для наукового стилю і зараз характерні сухість стилю і специфічна термінологія¹⁴.

Якщо схоластичну філософію можна визначити як християнський аристотелізм, то гуманісти часто захоплювалися іншими античними філософами – насамперед Платоном. В XV ст. відбувається активне відродження філософії Платона. Цьому передувало шанобливе ставлення до Платона з боку одного з перших гуманістів Франческо Петрарки (1304–1374). Ще у XIV ст. Петрарка, маючи дуже обмежене знання текстів Платона, висловлював свою прихильність Платону на противагу до Аристотеля. Проте дальший поштовх до відродження платонізму пішов від візантійського філософа Георгіоса Гемістоса, що назвав себе Плетоном (Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων, бл. 1355/1360 – 1452/1454), натхненного прихильника Платона. Плетон прибув у складі грецької делегації на Ферраро-Флорентійський собор, де познайомився з італійськими гуманістами: Козімо Медічі і Марсіліо Фічіно. Відтак Фічіно – за гроші Медічі, котрий був найбагатшою людиною Європи того часу, – заснував Флорентійську академію, що протягом трьох десятиліть (1462–1492) ширила платоністичні ідеї.

Проте хибно вважати, що гуманісти повністю відмежували себе від Аристотеля. У час Ренесансу Аристотелізм активно розвивається і в схоластичному, і в гуманістичному варіантах. Гуманістичний аристотелізм був представлений як місцевими італійськими постатями: Леонардо Бруні (1370–1444), Ермолао Барбаро (1454–1493), так і емігрантами з захопленої турками Візантії: Йоан Аргіропул (1410–1487), Георгій Трапезунтський (1365/96–1472/73), Теодор Газа (бл. 1400–1475). Одне з ключових бажань їх усіх було забезпечити новий (на їхню думку кращий, ніж схоластичний) переклад творів Аристотеля на латинську мову. При цьому кожен із них мав свою перекладацьку стратегію. Цікавими тут є дискусії між греками Георгієм Трапезунтськими і Теодором Газою. Перший вважав, що переклад має бути максимально точним, а інший доводив, що він повинен добре звучати.

Так само не можна твердити, що гуманісти повністю відмовилися від аристотелівських творів логічно-природничого циклу. Коли Бруні цікавили виключно соціально-етичні погляди Аристотеля, то Аргіропул, Трапезунт, захоплювалися і досліджували твори всього аристотелівського корпусу, включаючи роботи з логічної і природознавчої тематики. Тому, незважаючи

---

¹⁴ Інтерв'ю Пітера Адамса зі Джіл Красс: P. ADAMS, *History of Philosophy without any Gaps* – podcast, Episode 332. Jill Kraze on Humanism <<https://historyofphilosophy.net/humanism-kraze>> дата звернення: 18 Лютий 2021.

на загальне спрямування гуманістів до соціально-політичної проблематики, були випадки, коли певні представники цього руху цікавилися і логіко-природничими темами.

Хоча гуманістичний аристотелізм був важливим явищем, найбільші досягнення з вивчення і коментування Аристотеля в часі Ренесансу були пов'язані зі схоластами. Тут варто загадати італійських філософів, які працювали у перипатетичній традиції та часто писали авторитетні коментарі до творів Аристотеля: П'єтро Помпонацці (1462–1525), Агостіно Ніфо (1473–1538 або 1545), Джакопо Дзабарелла (1533–89), Чезаре Кремоміні (1550–1631).

Про розмах ренесансного аристотелізму може добре свідчити дослідження Чарльза Лора. Він робить каталог коментарів до творів Аристотеля, створених у Ренесансний період, “Renaissance Latin Aristotle Commentaries”¹⁵. Каталог містить кілька тисяч коментарів, створених майже тисячею авторів. І за твердженням упорядника, за сто п'ятдесят років Ренесансу було створено більше коментарів¹⁶ до Аристотеля, ніж за тисячу років Середньовіччя¹⁷.

---

¹⁵ C. H. LOHR, ‘Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authores A–B’ (1974) vol. 21 *Studies in the Renaissance* 228–289; ‘Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authores C’ (Winter 1975) vol. 28, no. 4 *Renaissance Quarterly. Studies in the Renaissance* 689–741; ‘Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authores D–F’ (Winter 1976) vol. 29, no. 4 *Renaissance Quarterly* 714–745; ‘Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authores G–K’ *Renaissance Quarterly* (Winter, 1977) vol. 30, no. 4 *Studies in the Renaissance* 681–741; ‘Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authores L–M’ (Winter, 1978) vol. 31, no. 4 *Renaissance Quarterly* 532–603; ‘Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authores N–Ph’ (Winter 1979) vol. 32, no. 4 *Renaissance Quarterly* 529–580; ‘Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authores Pi–Sm’ (Winter, 1980) vol. 33, no. 4 *Renaissance Quarterly* 623–734; ‘Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authores So–Z’ (Summer 1982) vol. 35, no. 2 *Renaissance Quarterly* 164–256.

¹⁶ Лор пояснює, що слово коментар він використовує дуже широко. Сюди входять як коментарі у вузькому сенсі (comentarius, expositio, explanatio, lectura, praelectio, scholia), так і диспутації (quaestiones), філософський курс (cursus, summa, tractatio, institutio), парафраз, монографія – дослідження конкретного питання тощо. Головне, що ці твори написані в аристотелівській традиції (C. H. LOHR, ‘Renaissance Latin Aristotle Commentaries: Authores A–B’, p. 231–232).

¹⁷ *Ibid.*, p. 228. Сам Лор зробив інший каталог коментарів до Аристотеля “Medieval Latin Aristotle Commentaries”, що включає роботи написані (або надруковані) до 1500 року. Див.: C. H. LOHR, ‘Medieval Latin Aristotle Commentaries: Authors A–F’ (1974) vol. 21 *Traditio* 313–413; ‘Medieval Latin Aristotle Commentaries: Authors G–I’ (1968) vol. 24 *Traditio* 149–245; ‘Medieval Latin Aristotle Commentaries: Authors Jacobus – Johannes Juff’ (1970) vol. 26 *Traditio* 135–216; ‘Medieval Latin Aristotle Commentaries: Authors Johannes De Kanthi – Myngodus’ (1971) vol. 27 *Traditio* 251–351; ‘Medieval Latin Aristotle Commentaries: Authors Narcissus – Richardus’ (1972) vol. 28 *Traditio* 281–396; ‘Medieval Latin Aristotle Commentaries: Authors Robertus – Wilgelmus’ (1973) vol. 29 *Traditio* 93–197; ‘Medieval Latin Aristotle Commentaries: Supplementary Authors’ (1974) vol. 30 *Traditio* 119–144.

Таким чином, XV ст. потрапило в нього до Середньовіччя, а перша половина XVII ст. включена до Ренесансу.

В будь-якому випадку, якщо в епоху Ренесансу відбувся відхід від аристотелівської схоластичної філософії, то він був далеко неповний. Традиційне розуміння, що під час Ренесансу вплив аристотелівської філософії слабшає, зараз спростовується дослідниками. Починаючи з 1940-х цю тезу поставили під сумнів. Спершу була стаття Джона Рендола про аристотелізм у Падуї¹⁸, з доведення впливу аристотелівської філософії на наукову теорію Галілео Галілея. Потім були інші дослідження, серед яких вирізняються напрацювання Чарльза Шміта¹⁹.

3. Реформація: протестантська і католицька

Під час Ренесансу відбулася одна подія, яка мала наслідки для всієї європейської духовної культури – Реформація. Вона мала свої культурно-соціальні передумови і несла далі серйозні наслідки для розвитку як суспільства, так і філософії.

Завдяки відродженню античних філософських шкіл світогляд Середньовіччя поступово розмивається. Замість сотеріологічних ідеалів приходять ідеали мирського життя. Переходить наголос з Бога на людину. Гуманізм з вузького спрямування на вивчення давніх текстів одержує ширше значення і стає світоглядною настановою, спрямованою на людину в різних її аспектах. Для епохи Відродження характерний бурхливий розвиток мистецтв: у різних жанрах митці концентрувалися на людині, зокрема на красі людського тіла.

Проте наголос на мирському – приборкання страху перед Богом – був однією з причин нівелювання етичних норм. Злочини, до яких вдавалися можновладці у цей час, вражають. Наведу тільки один приклад, пов'язаний з історією філософії: 14 листопада 1494 року два філософи-гуманісти Джованні Піко делла Мірандола і Анджело Поліціано були отруєні, найімовірніше, через невідповідні політичні симпатії.

Моральне розкладання проникає у Церкву. Символом моральної відсутності може бути папа Олександр VI (Родріго де Борджа), герой мак'явелівського “Державця” – людина, що дбала про добро своїх незаконних синів більше, ніж про добро Церкви, і не зупинялася перед найрізноманітнішими злочинами. Але, на жаль, інші папи того періоду були приблизно такого ж рівня

¹⁸ J. H. RANDALL, ‘The Development of Scientific Method in the School of Padua’ (1940) 1 no. 2 *Journal of the History of Ideas* 177–206.

¹⁹ Підсумкова робота Шміта про аристотелізм у час Ренесансу: С. В. SCHMITT, *Aristotle and the Renaissance, Martin Classical Lectures* (Oberlin College, 1983). Його ж робота про зміну в історіографії: С. В. SCHMITT, *A Critical Survey and Bibliography of Studies on Renaissance Aristotelianism, 1958–1969* (Padua: Antenore 1971). Більш сучасний огляд представлений у вступній статті до: D. A. Di LISCIA, E. KESSLER, and C. METHUEN, *Method and Order in Renaissance Philosophy of Nature: The Aristotle Commentary Tradition* (Aldershot-Brookfield, Ashgate 1997).

благочестя. Невдоволення Церквою підсилювалося також від продажу індульгенцій. Морально зіпсуті папи, щоб зібрати гроші, як для фінансування мистецтва, так і для власних розкошів, намагалися продати через індульгенції Царство Небесне.

Безумовно, Церква потребувала змін. І зміни настали у формі Реформації. Реформація почалася з “95 тез” Лютера. Молодий августиніанський чернець, професор моральної теології у Вітемберзькому університеті, Мартін Лютер 1517 року опублікував тези до публічного диспуту, у яких він критикував практику застосування індульгенцій у Церкві. Публічні диспути про наболілі теми (*quaestiones de quolibet*) були поширеною практикою в академічному житті ще з часів Середньовіччя²⁰. Як уже зазначалося, будь-хто міг висунути будь-які тези і захищати їх на диспуті. Але ті диспути, хоча проходили жваво, не мали великого резонансу поза межами конкретного університету.

Не відомо, чи Лютер з самого початку передбачав відповідний диспут, який, певна річ, не відбувся. Однак тези змогли прочитати, завдяки можливостям друкарського верстата, всі небайдужі люди Європи. Відповідний суспільний резонанс став поштовхом не стільки для реформи Церкви зсередини і викорінення невідповідних практик, скільки протесту проти Риму із подальшим церковним розколом. Це невдовзі призвело до того, що більша частина північної Європи стала протестантською.

На відміну від попередніх схизм, розрив був не тільки інституційний, але й доктринальний. Лютер був ченцем-августиніанцем, і його теологічне вчення полягало в радикальній інтерпретації думки св. Августина. Одним із ключових моментів якої було, що людина спасається не через власні благі вчинки (а тим більше не через благі вчинки святих, акумульовані Церквою), а виключно через Божу благодать.

Другий момент з вчення Лютера, який мав далекосяжні наслідки, – особливе розуміння Божого Об’явлення. Все Об’явлення міститься в Святому Письмі, і немає людей чи інституцій, які мають ексклюзивне право на його інтерпретацію. Тлумачити Святе Письмо може будь-хто, навіть якщо не має відповідної освіти і знання мов. Щоб Біблія була доступною для всіх, треба її перекласти народними мовами. Якщо інтерпретувати може кожен, то невідомо, чия інтерпретація є правильною. Таким чином, виникли численні інтерпретації, що в подальшому призвело до утворення великої кількості протестантських церков. У короткому часі після виступу Лютера з’явилися альтернативні форми протестантського руху, представлені Кальвіном, Цвінглі, анабаптистами тощо.

Католицька церква, звісно, не могла спокійно сприйняти стрімкого ширення протестантизму і мобілізувала свої зусилля як на боротьбу з ним,

---

²⁰ Див. підрозділ “Чим була середньовічна схоластика?”.

так і на внутрішні реформи. Це явище зазвичай у історіографії називається Контрреформацією або Католицькою реформацією. Для цього процесу були ключовими два чинники: Тридентський собор та утворення Ордену єзуїтів (офіційна назва – Товариство Ісусове).

Тридентський собор проходив у італійському місті Тренто (український варіант – Тридент, від латинського *Tridens*) з 1545 по 1563 рік. Головна роль собору полягала у давно затребуваному *впорядкуванні*. Він чітко впорядкував догматику, канон книг Святого Письма та обрядовість, а також запровадив інституційні та дисциплінарні зміни в Церкві. Собор вніс однозначність у різні питання життя і вчення Церкви. Після нього Католицька церква істотно змінилася. Коли Ренесанс розмив світоглядну єдність вірних, то Тридентський собор, і ширше – Контрреформація, внесли у світогляд католиків таку однастайність, якої ніколи до цього ще не було.

Тридентський собор (1545–1563)

Ще одним рушієм Католицької реформації став Орден єзуїтів. Він був створений у 1534 році у Парижі колишнім іспанським військовиком Ігнатієм Лойолою (1491–1556). Вже не молодий на той момент Ігнатій після пережиття містичного досвіду вирішив створити новий чернечий орден. Офіційною датою заснування ордену став 1540 рік, коли Папа визнав Товариство Ісусове. Первинно до ордену, крім Ігнатія, належали ще шість людей: чотири іспанці, один француз і один португалець. Ключове завдання ордену зашифроване в його монограмі JHS (Jesus Hominum Salvator – Ісус Спаситель Людей) – спасати людські душі. Насамперед ідеться про спасіння душ через навернення до правдивої віри, що передбачало боротьбу з протестантською згуртою. Орден мав чітку дисципліну (що не дивно, враховуючи військове походження Лойоли) і пряме підпорядкування Папі. Що цікаво, крім трьох звичних чернечих обітів (послух, чистота й убожество), єзуїти мали, і мають до тепер, четвертий – обіт особливої відданості Папі Римському.

Одним з ключових засобів виконання місії Товариства Ісусового була освітня діяльність. Єзуїти створюють свій перший колегіум у 1548 році (Мессіна, Сицилія). За три роки після того виникає головний навчальний заклад Товариства – Римський колегіум (Collegium Romanum, 1551), тепер Григоріанський університет. За життя Ігнатія Лойоли протягом восьми років єзуїти створюють 35 колегіумів. Стрімкий розвиток мережі навчальних закладів продовжується і після смерті засновника – протягом XVII–XVIII ст. єзуїти заснували і успішно управляли 24 університетами і 600 колегіумами.

Інші католицькі ордени також активізували свою діяльність у період Контрреформації. Свої мережі колегіумів розгалужують домініканці, францискани (різних гілок), оновлені кармеліти, новостворені піари тощо.

Нічого схожого за масштабом до Тридентського собору в протестантів не відбулося. Але інституційне впорядкування для них було конче необхідним. Як уже зазначалося, протестантизм дозволяє вільне трактування Святого Письма, що неминуче веде до альтернативних теологій. Щоб зупинити процес поділу у протестантизмі, потрібна була інституційна кристалізація.

Серед прибічників Мартіна Лютера це відбувається через прийняття “Аугсбурзького сповідання віри” у 1530 році. Цей текст, написаний соратником Лютера Филипом Меланхтоном, до певної міри вирішив доктринальні суперечки. Принаймні він був достатньо авторитетним, щоб служити точкою опори для пізніших віровчительних текстів. Лютеранство повністю доктринально оформлюється уже після смерті Лютера. У кінці 1570-х у місті Торгав, що у Саксонії, основні теологи серед послідовників Лютера визначили загальне розуміння спільних питань, що лягло в “Формулу злагоди”. У 1580 році була укладена “Книга злагоди”, яка ввібрала в себе всі основні доктринальні документи лютеранства. З того часу аж до XIX ст. лютеранство розвивалося як досить монолітна конфесія.

Подібні процеси відбуваються і серед послідовників Жана Кальвіна. Проте тут інституційне оформлення відбувається через тексти самого Кальвіна, насамперед “Інституція християнської віри” (1536), а також численні сповідання, як “Перше швейцарське сповідання віри” (1536) і “Друге швейцарське сповідання віри” (1562). Оскільки до кальвінізму належали культурно різні народи, як швейцарці, нідерландці, шотландці, кожен з них приймав своє сповідання, проте дотримувався загальних настанов Кальвіна.

Звичайно, оформлення догматики було тільки одним із чинників. Для того, щоб нові конфесії могли повноцінно функціонувати, потрібні й інші фактори, як-от політична підтримка, пропаганда (і контрпропаганда), обрядова визначеність тощо.

Політична складова конфесіоналізму була визначена Аугзбурзьким миром (1555), коли розподіл конфесій став здійснюватися за принципом “*Cuius regio – ejus religio*” (кого влада – того релігія). Це означало, що якщо володар якогось краю прийняв певну конфесію, то і народ краю мав її сповідувати. Якщо в цьому краю жили представники інших конфесій, то вони мали переселитися туди, де володар був їхньої віри. Виявилось, що крім південної Німеччини²¹ і Австрії, які лишилися в католицизмі, всі інші германські народи прийняли протестантизм.

Це додало Реформації ще один вимір – геополітичний: германський світ протестантів протиставляється романському світу католиків. Проте у світі романських народів також не було однозначності. Ренесанс був найактивніший у Італії. Тут духовенство, так само як і світська знать, були поглинутими мирськими ідеалами і втіхами. Це було однією з ключових мішеней Лютера й інших протестантів. В інших країнах, зокрема Іспанії, відхід від теоцентричного світогляду був менш виражений. Тому не дивно, що основними рушіями Контрреформації стали країни Піренейського півострова – Іспанія і Португалія. Ці дві країни близькі між собою як географічно, так і культурно. Крім того, значний період епохи Контрреформації (з 1580 до 1640) перебували під управлінням спільного монарха – Іберійська унія. Тому часто у літературі культурні явища спільні для Іспанії і Португалії позначають як *іберійські*.

Християнська і католицька ідентичність іберійських країн була підсилена постійним протистоянням з ісламським світом, що закінчилося вигнанням маврів з Гранади у 1592 році. Крім того, відкриття нових земель, зокрема Америки, сприяли економічному піднесенню Іспанії і Португалії. Часто XVI ст. і першу половину XVII ст. вважають Золотою добою Іспанії, що виражалось як через політичну і економічну могутність, так і через бурхливий

---

²¹ Поділ Німеччини на католицький південь і протестантську північ є умовний. Швидше йдеться про південний захід і північний схід. При цьому є анклав однієї конфесії всередині іншої. Найбільш відомі – це протестантський Вюртемберг на півдні і католицький Майнц у центрі.

розвиток мистецтв (живопис, архітектура, музика, література). Нічого дивного, що іберійські теологи і філософи відігравали ключову роль у посттридентській схоластичній, піднесення якої пов'язане передовсім зі школою у Саламанці.

4. Школа у Саламанці і питання прав людини

Університет у Саламанці, що на північному заході Іспанії, діяв ще з XIII ст. Проте постреформаційний розквіт філософії і теології у ньому був пов'язаний з діяльністю Франсиско де Віторії (Francisco de Vitoria, 1483/6–1546), що розпочав відродження і піднесення томістичної філософії. До того часу в основних осередках схоластичної філософії, зокрема Паризькому університеті, домінувала номіналістична філософія, найчастіше в окамістському варіанті. З Віторії починається перехід від номіналізму до томізму. Вибір на користь томізму пов'язаний також з інституційною приналежністю Віторії, що був домініканцем.

Франсиско де Віторія здобув свою основну освіту в Парижі, у Коледжі св. Якова. Його вчителем був Петро Крокерт (Peter Crockaert, бл. 1465–1514), також відомий як Петро Брюсельський. Крокерт, що був, так само як і Віторія, домініканцем, зробив один досить радикальний крок у своїй викладацькій діяльності. Він замінив коментування “Сентенцій” Петра Ломбардського на “Суму Теології” Томи Аквінського. Як уже зазначалося, цей крок назрівав давно, але відбувся тільки у XVI ст.

Віторія, коли повернувся до Іспанії і почав викладати на кафедрі теології у Саламанці в 1526 році, вирішив перейняти новаторство Крокерта, але зустрівся із супротивом. Щоб загладити конфліктну ситуацію, він приймає компромісний варіант – крім “Сентенцій” Петра Ломбардського, коментує ще й “Суму Теології” Томи Аквінського.

Перехід від коментування “Сентенцій” Петра Ломбардського до коментування “Суми Теології”, як виглядає, був важливим кроком у викладацькому процесі. “Сума Теології” містить набагато ширший набір проблем, ніж “Сентенції”, зокрема включає етичну і суспільно-політичну проблематику (Ia IIae). Це особливо важливо в силу тих суспільних змін, які відбувалися в XVI ст.

За власного життя Франсиско де Віторія нічого не видав. Про його філософські та теологічні погляди можемо довідатися з праць, виданих посмертно його учнями. Тут особливо важливі напрацювання Віторії у галузі міжнародного права – нової царини людської культури. Варто виділити твори: “Про цивільну владу” (De potestate civili), “Про індіанців” (De indis), “Про закони війни” (De jure belli). У своїх творах він чи не перший порушує дуже актуальне на той час питання про права індіанців.

Проте головна заслуга Франсиско де Віторії у започаткуванні інтелектуальної традиції. Учні Віторії перевершили вчителя у різних царинах: теології,

філософії, праві. На момент смерті Віторії у 1546 році більше тридцяти його учнів очолювали катедри у різних університетах Піренейського півострова та Латинської Америки. Перші учні Віторії, що після нього перейняли катедру теології у Саламанці, були домініканці Домінго де Сото (Domingo de Soto, 1495–1560) і Мелчор Кано (Melchor Cano, 1509–1560). Серед них у першу чергу треба виділити Сото, який здебільшого вважається найбільшим домініканським теологом і філософом XVI ст.

Домінго де Сото розпочав свою наукову кар'єру ще до безпосереднього знайомства з Віторією. Вчився він спочатку в Алькалі (1513–16), потім Парижі (1516–19) під керівництвом Джона Мейджора (John Major, 1467/9–1550). Повернувшись до Іспанії, здобув ступінь доктора богослов'я в Алькалі. Тільки тоді вирішив вступити до ордену домініканців (1526). Після чого продовжує свою викладацьку кар'єру: викладає спочатку у Сеговії, а потім у Саламанці (з 1532) – що сприймалося як підвищення по службі. У Саламанці співпрацює з Франсиско де Віторією і часто заміняє останнього, коли той не міг викладати через проблеми зі здоров'ям.

З філософських творів Сото видає “Sumullae” (1529), “In dialecticam Aristotelis” (1554), “De demonstratione” (1543), “Questiones in libros Physicorum” (1545). Крім першого, всі є коментарями до Аристотеля. Але згодом вони стали сприйматися як частини філософського курсу²². Навіть більше, у XVII ст. домініканець Косме де Лермо (Cosme de Lerma) на основі творів Сото створив повноцінний філософський курс²³. Сучасні дослідження показують, що Сото був новатором у деяких питаннях, зокрема у фізиці. Так, він не погоджується з Аристотелем щодо пояснення траєкторії падаючого тіла, в чому був передтечею Галілея²⁴.

Домінго де Сото, не належачи до вищої церковної ієрархії, брав активну участь у Тридентському соборі, де захищав томістську теорію виправдання. Соборові дискусії були поштовхом до написання трактату “Про природу і благодать” (De natura et gratia, 1547), що перевидавався багато разів. Писав

²² Про жанр філософського курсу (cursus philosophicus) див. детальніше у підрозділі “Розповсюдження жанру cursus philosophicus”.

²³ C. de LERMA, *Compendium Summularum Dom. de Soto* (Burgos 1641);

C. de LERMA, *Commentaria in Aristotelis Logicam ex doctrina sapientissimi magistri Fratris Dominici de Soto Ordinis Praedicatorum desumpta* (Burgos 1642);

C. de LERMA, *Commentaria in octo libros phisicorum Aristotelis: ex doctrina sapientissimi M.P. Fr. Dominici de Soto ordinis Praedicatorum de sumpta* (Burgos 1655);

C. de LERMA, *Cursus philosophici ex doctrina... Dominici de Soto, tomus quartus posthumus duos libros de Ortu et Interitu siue de Generatione et corruptione comprehendens* (Rome 1661);

C. de LERMA, *Cursus philosophici ex doctrina... Dominici de Soto, tomus V posthumus tres libros de Anima seu ente mobili animato complectens* (Madrid 1666).

²⁴ J. SCHMUTZ, ‘Soto, Domingo de.’ in *Scholasticon* <https://scholasticon.msh-lse.fr/Database/Scholastiques_fr.php?ID=1188> access: 14 February 2021.

Сото також на теми філософії права і економіки. Найвідоміший його твір з цієї проблематики “Про справедливість і право” (*De justitia et jure*, 1553–1554), що перевидавався 27 разів протягом наступних 50 років.

Домінго де Сото посвятив себе повністю академічній роботі. Він майже все зріле життя займався викладацькою діяльністю, за винятком короткого періоду, коли був сповідником імператора Карла V.

Мелчор Кано, що зайняв основну катедру теології в Університеті Саламаки з 1546 по 1552, мав також значний вплив. Теологічні погляди Кано відбивалися на рішеннях іспанського короля Филипа II. У своїй діяльності Кано боровся за раціональність у теології проти містики. При цьому деякі його власні твори мають містичне спрямування, наприклад, про перемогу над собою та боротьбу проти семи смертельних гріхів. Найвідоміший його твір “Теологічні місця” (*Loci theologici*, 1563, посмертно)²⁵ мав значний вплив – видавався більше тридцяти разів, аж до 1890 року.

До наступних поколінь Саламанської школи належало багато важливих іспанських теологів і філософів. Насамперед хочу виділити тільки кілька імен, що впливали на суспільно-політичну і етичну думку.

Мартін де Аспілкуета (*Martín de Azpilcueta*, 1492–1586), відомий як “доктор наварський”. За своє дуже довге життя був радником багатьох Пап: Пія V, Григорія XIII і Сикста V. Аспілкуета написав дуже відомий посібник зі сповідництва “Підручник для сповідників і каяників” (*Manual de confesores y penitentes*, 1553), і вважається одним із засновників казуїстики. Його посібник вийшов різними мовами, іспанською, латиною, португальською й італійською. Аспікулета відстоював квантитативну теорію грошей²⁶, а також демократичне походження політичної влади.

Дієго де Коваррубіас і Лейва (*Diego de Covarrubias y Leyva*, 1512–1577) вчився в Університеті Саламанки, де його учителями були Аспілкуета – канонічне право, Віторія і Сото – теологія. У подальшій кар’єрі Коваррубіас займався в основному юридичними і канонічними питаннями. У віці 21 року почав викладати в Університеті Саламанки, де він працював над реформуванням статутів університету. Пізніше призначений архієпископом Санто-Домінго (1549), згодом переведений на єпископську катедру у Сюдад-Родріго (1660). Брав активну участь у Тридентському соборі. Його перу належать чернетки деяких соборових декретів. Після закінчення собору Коваррубіас був переведений на єпископську катедру у Сеговії (1565), а у 1574 очолив Державну раду при іспанському королівському дворі. Основним твором Коваррубіаса є “Чотири книги різних вирішень щодо папського і королів-

²⁵ М. САНО, *De locis theologicis libri duodecim* (Salamanca, 1563).

²⁶ Квантитативна теорія грошей доводить, що рівень цін пропорційний кількості грошей, що циркулюють.

ського владарювання” (*Variarum resolutionum ex jure pontifico regio et caesareo libri IV*). Після смерті його твори були видані у “Повному зібранні канонічних творів” (*Opera omnia canonica*, 1621) і перевидавалися багато разів. Сюди входять трактати “Про заповіді” (*De testamentis*), “Про контракти” (*De contractibus*), “Про відплату” (*De restitutione*), “Про норми права” (*De regulis juris*) тощо. Коваррубіас впливав на дальший розвиток як казуїстики, так і теології.

Томас де Меркадо (*Tomás de Mercado*, бл. 1530–1575) належав до Ордену проповідників (домініканців), вчився в Університеті Саламанки з 1562 року, після чого викладав тут філософію, моральну теологію і право. Відомий своєю роботою “Все про договори і контракти” (*Suma de tratos y contratos*, 1569) – одного із перших посібників з бізнес-етики. Крім моральних аспектів комерційної діяльності, в цьому творі подано опис комерційної і фінансової активності того часу, що має цінність для історії економіки.

Бартоломе де Лас Касас (*Bartolomé de Las Casas*, 1484–1566) вважається одним з перших борців за права індіанців. Ще в молодості він виїхав з Іспанії на Кубу, де одержав енкоміенду – господарство, де використовувалася рабська праця корінних жителів Америки. Бачачи несправедливість, він активно почав діяти на захист індіанців. Він звертався до іспанських посадовців, лобіюючи нові закони з м’якшими умовами для індіанців. Завдяки цьому Лас Касаса було призначено на посаду протектора Індій – свого роду “омбудсмена” для корінного населення Америки. Проте його активність не завжди приносила потрібний результат. У 1521 році він вступив до ордену домініканців і присвятив більше десяти років на студії та написання теоретичних праць. Згодом завдяки старанням Лас Касаса імператор Карл V прийняв нові закони щодо управління колоній (1542, *Leyes Nuevas*). Закони, однак, виявилися неуспішними і в скорому часі були відмінені. Бартоломе Лас Касас став одним із перших католицьких єпископів на Американському континенті – єпископ міста Ч’япас (тепер Мексика) у роках 1544–1550.

Лас Касас був дуже плідним письменником. Він є автором впливових “Короткого огляду руйнування Індій” (*Brevísima relación de la destrucción de las Indias*, написаний – 1542, надрукований – 1552,), “Історія Індій” (1551). Повне зібрання творів Лас Касаса вийшло у чотирнадцяти томах. У своїх творах він розробляє проблематику з філософії права і етики, зокрема теорію справедливої війни, питання рабства і насильної праці. Деякі дослідники вважають Бартоломе Лас Касаса попередником культурної антропології.

Цікавим епізодом у біографії Бартоломе Лас Касаса – важливим для розуміння культурної ситуації того часу – був диспут у Колегіумі св. Григорія у Вальядоліді (Іспанія) у 1550–1551 роках. Дебати були зосереджені навколо теологічних і моральних аспектів колонізації Америки. Однією зі сторін дебатів був Бартоломе Лас Касас, який доводив, що індіанці нічим

не поступаються за своєю природою європейцям і мають бути трактовані як вільні люди. Йому опонував гуманіст Хуан Хінес де Сепулведа (Juan Ginés de Sepúlveda, 1494–1572). Сепулведа доводив, що індіанці є рабами за своєю природою (концепт “рабів за природою” походить від Аристотеля). На його думку, європейці мають моральний обов’язок колонізувати індіанців, оскільки ті практикують жертвоприношення невинних людей і канібалізм. Дебати оцінювало журі на чолі з Домінго де Сото. Диспут не завершився очевидною перемогою якоїсь зі сторін, при цьому кожна з них вважала себе переможницею.

Хоча Саламанська школа відома насамперед філософією права, більшість представників цієї школи були передовсім теологами. І жваві теологічні дебати пов’язані насамперед з ім’ям Домінго Баньєса.

Домінго Баньєс (Domingo Báñez, 1528–1604) навчався в Університеті Саламанки, потім, вступивши до Ордену проповідників у 1546 р., продовжив навчання у саламанському Колегіумі св. Стефана (Convento de San Esteban), що належала домініканцям. Тут він познайомився з Домінго Сото, який рекомендував Баньєса для дальшої викладацької роботи. Далі, крім Колегіума св. Стефана, Баньєс викладав теологію в університетах Авіли, Сігуенси, Вальядоліда, Саламанки. Баньєс працював над реформою календаря (запровадженою папою Григорієм XIII у 1582 р.) і був сповідником Терези Авільської – відомої церковної подвижниці, реформаторки Ордену кармелітів, пізніше проголошеної святою і вчителькою Церкви. У 1581 році, в умовах великої конкуренції, зайняв головну катедру теології в Саламанському університеті і утримував її до 1599 р. Відповідно до вимог цієї посади він мав видати друком свої твори. Його коментар до “Суми теології” Томи Аквінського викликав великі суперечності. Навіть іспанська інквізиція в якийсь момент розглядала питання про еретичність Баньєсового розуміння Євхаристії. Проте головною точкою суперечностей було тлумачення Баньєсом питання узгодження Божого всезнання і свободи волі людини. Ця тема викликала жваві дискусії між домініканцями і єзуїтами²⁷.

З філософських робіт Баньєс видав “Діалектику” (*Institutiones minoris dialecticae quas Summulas vocant*, 1589) і коментар до Аристотелевого “Про виникнення і зникнення” (*Commentaria et quaestiones in duos Aristotelis Stagyrtae De Generatione et Corruptione libros*, 1585). Теологічні роботи, як і в більшості схоластів того часу, це здебільшого коментарі до “Суми теології” Томи Аквінського. При цьому не всі з них були видані при житті автора. Деякі залишилися у рукописі і вийшли друком уже в XX ст.²⁸

²⁷ Див. детальніше наступний підрозділ.

²⁸ Вони вийшли завдяки старанням Вісенте Балтрана де Ередії “*Comentarios inéditos a la prima secundae de Santo Tomás*. 3 vols.” (1942–48) і “*Comentarios inéditos a la tercera parte de Santo Tomás*” (1951).

Домінго Баньєс у своїй теології і філософії намагався бути вірним думці св. Томи Аквінського. Навіть стиль його творів відтворював характер мови Ангельського Доктора. Баньєс експліцитно доводив, що складність стилю лише заважає ясності думки, потрібно теологічні твори писати простою і чіткою мовою.

Як і більшість представників Саламанської школи Домінго Баньєс писав на теми філософії права – “Розділи про право і справедливість” (*De jure et justitia decisiones*, 1594).

5. Моліна і питання свободи волі

У другій половині XVI ст. Саламанська школа поповнюється представниками новоствореного ордену єзуїтів. Серед єзуїтів, що вчилися в Університеті Саламанки, варто виділити в першу чергу двох: Люїса де Моліну і Франсиска Суареса.

Ім'я Люїса де Моліни (*Luis de Molina*, 1535–1600) пов'язане насамперед з дискусією про Боже передзнання і свободу волі людини, що спалахнула у межах Католицької церкви в останні десятиліття XVI ст. Народився майбутній теолог у місті Куенка в центральній Іспанії. Вчився спочатку в рідному місті, де здобув базову освіту; потім один рік у Саламанці, вивчаючи право; відтак у Алькалі – де вивчав логіку, у формі традиційних “*Summulae*”. Тут, у Алькалі, він відчув покликання і у віці тринадцяти років вступив до Товариства Ісусового. Новіціят і далші студії вже проходив у португальській Коїмбрі. Пройшовши філософські студії, приступив до вивчення теології і був висвячений на священника у 1561 році. Почав викладати філософію у тій же Коїмбрі десь між 1563 і 1567 роками.

У 1568 році Моліну переводять на викладання у південнопортугальську Евору, де король передав університет єзуїтам. Тут він працює аж до виходу на пенсію у 1583 році. Робота у Еворі була настільки успішною, що Моліна заслужив неформальний титул “еворський доктор”. Під час викладання у Еворі були написані основні філософські і теологічні твори Моліни, але він їх видав друком тільки після виходу на пенсію.

Твором, що приніс Люїсу де Моліні найбільшу славу, але й серйозні клопоти, була “Конкордія” – повна назва “Узгодження [=конкордія] вільного вибору з дарами благодаті, божественним передзнанням, передвизначеністю і осудом” (*De liberi arbitrii cum gratiae donis, divina praescientia, praedestinatione et reprobatione concordia*, 1588). Згодом Моліна опублікував свій коментар на першу частину (*Pars prima*) “Суми теології” Томи Аквінського (1592). І в останній період свого життя видавав багатотомний морально-теологічний і філософсько-правовий трактат “Про справедливість і право” (*De justitia et jure*, з 1593 р.). Робота не встигла вийти у повному обсязі за життя автора, і останній том вийшов уже у 1613 році, хоча трактат так і залишився недовершеним.

Люїс Моліна (1535–1600)

У 1584 році через конфлікт з ректором університету Моліна залишив Евору і повернувся у Лісабон, де продовжував працювати над виданням своїх творів. З 1591 року оселився у рідній Куенці, звідки видав більшість своїх творів. У 1600 році йому запропонували викладати в Імператорському колегіумі у Мадриді. Він прийняв пропозицію, але приступити до викладання не встиг – помер 12 жовтня того ж року.

Як уже зазначалося, Моліна відомий передусім завдяки своєму твору “Конкордія”, що зіграв ключову роль у дискусіях всередині Католицької церкви щодо поєднання Божого всезнання і свободи волі людини. Питання свободи волі стало дуже актуальним з приходом Реформації. На думку Мартина Лютера, ми одержуємо Царство Небесне виключно завдяки Божій благодаті – нашої заслуги тут взагалі немає. Він вважав, що первородний гріх так зіпсував людину, що позбавив її можливості робити вільний вибір. В інших протестантів, як-от у Жана Кальвіна, ця позиція ще більш виражена. Кальвін висунув учення про подвійну передвизначеність: ще з початку світу Богом визначено, хто спасеться, а хто буде проклятим. Таким чином, люди, які ще не робили жодного гріха “запрограмовані” на пекло. Католицька церква осудила цю теорію. Тридентський собор постановив, що для спасіння потрібні, як Божа благодать, так і добрі справи (“Декрет про оправдання” [De justitia], Шоста сесія, січень 1547 року). А от, яким чином мають співдіяти Божа благодать і добрі справи, Собор не пояснив і лишив питання відкритим для дальших теологічних спекуляцій.

Активні дискусії почалися у 1580-х між домініканцями і єзуїтами. Домініканці наголошували на Божому всезнанні, а єзуїти – на свободі волі людини. На Іберійському півострові суперечка почалася з диспуту, що відбувся в університеті Саламанки 20 січня 1582 року, де єзуїт Пруденсіо де Монтмайор (Prudencio de Montmayor) заперечив домініканське вчення про милість. Його підтримали інші теологи: Луїс де Леон (Luis de León), Хуан де Кастенеда (Juan de Castaneda), і Мігель Маркос (Miguel Marcos). Але їх піддав гострій критиці домініканець Домінго Баньєс. Нічого дивного, адже саме вчення Домінго Баньєса опубліковане незадовго перед цим у формі коментаря до “Суми теології” було головною мішенню критики Монтмайора. Баньєс, по суті, захищався. За скаргою домініканців головний інквізитор Іспанії Гаспар де Кірога (Gaspar de Quiroga) осудив 16 тез Монтмайора.

Дискусія одержала своє продовження у Левенському (Leuven) університеті, що у Фландрії. Тут у 1586 році єзуїт Ленарт Лейс, більш відомий під латинізованим ім'ям Леонардус Лессіус (Leonardus Lessius, 1554–1623), видав теологічні тези. Лессіус у своїх тезах відстоював думку, що вільне рішення людини грає роль у її спасінні. При цьому Лессіус у своїх тезах критикував позицію свого університетського колеги Міхеля де Бая (Michel de Bay, 1513–89), більш відомого як Баюс (Vajus), вважаючи її кальвіністичною. Тези Лессіуса інквізиція осудила як еретичні у 1587–88 роках.

Таким чином, коли в 1588 році Люїс де Моліна публікував “Конкордію”, вже ряд єзуїтів були осуджені за висловлення позицій, близьких йому самому. Тому він мав мету ґрунтовно розібратися в цьому складному питанні і запропонувати вирішення, які б виправдали його братів по ордену. Проте його книжка зовсім не досягла потрібного ефекту. Твір, ще не встиг вийти друком, як уже з боку домініканців була подана скарга про еретичність книги. Хоча цензор Португалії Бартоломе Перрейра – який, як не дивно, належав до ордену домініканців – не побачив у книзі нічого еретичного і дозволив її друкувати, “Конкордія” стала основним об’єктом нападу домініканців на чолі з Баньєсом. Єзуїти, у свою чергу, проявили корпоративну солідарність і почали завзято захищати Моліну і не менш завзято нападати на Баньєса.

Позиція домініканців полягала в активному захисті Божої благодаті. Хоча єзуїти погоджувалися, що без Божої благодаті не можливе спасіння людини, домініканці воліли це додатково наголосити. Баньєс, якого підтримали інші домініканці, поширює теорію про фізичну передвизначеність (*praedeterminatio physica*) Божої благодаті. Тобто Божа благодать передує рішенням свободної волі людини. На думку єзуїтів, ця теорія нічим не відрізняється від кальвіністського вирішення. Тому єзуїти звинувачували домініканців у кальвінізмі.

Натомість домініканці звинувачували єзуїтів у пелагіанстві. Пелагій – це теолог кінця IV – початку V ст., який доводив, що людина спасається завдяки своїм добрим вчинкам. У дискусію з Пелагієм вступив св. Августин, що наголошував на особливій ролі благодаті. Церква підтримала Августина і прокляла Пелагія. Тому інкримінація в пелагіанстві була не менш болючою, ніж звинувачення у кальвінізмі.

Для Моліни, як і для більшості схоластів, проблема поєднання Божого всезнання і свободи волі людини вирішується через специфічне розуміння часу. Бог не існує в часі – він є поза часом. Зовсім по-іншому буття світу сприймається з позачасової перспективи, ніж з нашої земної. На думку Моліни, вічність не включає майбутнього, бо майбутнє тільки має постати. Відповідно Бог постійно творить світ і має особливе знання цього світу. Моліна розрізняє три типи Божого знання: 1) природне знання (*scientia naturalis*); 2) середнє знання (*scientia media*); 3) вільне знання (*scientia libera*). Перше з них передує другому, а друге – третьому; проте, це чисто логічне, а не часове передування. Відповідно до свого природного знання, Бог знає всі, як актуальні, так і потенційні, особливості світу. Тобто Бог знає, як світ виглядатиме при всіх сценаріях його розвитку. При цьому від Бога залежить, який зі сценаріїв він актуалізує. Відповідно до середнього знання, Бог бачить, як наділений свободою індивідуум чинитиме при відповідних обставинах. При цьому це Боже бачення не має детермінуючої сили – індивідуум міг би чинити інакше. Коли індивідуум прийняв певне рішення, Бог своєю творчою волею це рішення актуалізує. І третє – свободне знання – це знання Бога своєї волі. Завжди виникає спокуса розглядати ці три види знання з часової перспективи. Тобто

Бог спочатку має природне знання, потім середнє, а потім вільне. Проте Моліна так не вважає – Бог має всі три знання позачасово і розрізняються вони між собою тільки логічним чином. Однак вирішення Моліни залишає, принаймні на рівні логічної можливості, простір для свобідної волі людини.

Моліна вважав, що цим своїм поясненням він вирішив давню проблему, але так не вважали Баньєс та інші домініканці. Суперечки між єзуїтами і домініканцями стали настільки гострими, що могли перерости у черговий розкол. Щоб уникнути цього, мусив втрутитися Апостольський престол. Папа Климент VIII у 1597 році скликав особливу комісію “*Congregatio de auxiliis*”. Спочатку комісія мала винести рішення з осудженням Моліни. Але Папа вважав, що рішення надто поспішне, і комісія продовжила свою роботу, погрузши в дебатах (було проведено 67 серій дебатів!), і ніяк не могла винести остаточного рішення. Врешті всі основні учасники дискусії померли: Моліна – 1600 р., Баньєс – 1604 і сам папа Климент VIII – 1605. Рішення було прийнято вже при новому Папі Павлу V. 28 серпня 1607 року папа прийняв декрет, що жодна зі сторін не відхиляється від учення Католицької церкви, при цьому у 1611 наклав мораторій на дальше обговорення цього питання. Мораторій було продовжено наступними папами: Урбаном VIII декретами від 1625 і 1641 рр. і Інокентієм X – 1654 р.

6. Суарес і система метафізики

Хоча, безумовно, Товариство Ісусове може пишатися своїм представником Люїсом де Моліною, воно ще більше має право гордитися іншим членом ордену – Франсиско Суаресом (Francisco Suárez, 1548–1617). Коли Моліна майже повністю був теологом, і його теорії про Боже всезнання і свободу волі людини, хоча й мають філософське значення, але написані в першу чергу з прицілом на теологію, то Суарес має чіткі здобутки у філософії *par excellence*. Основне досягнення Суареса у систематизації метафізики. Його твір “*Метафізичні диспутації*” (1597) – це ґрунтовний систематичний розбір всієї метафізики, відомої на той час.

Суарес народився 5 січня 1548 року в Гранаді, яка близько півстоліття перед тим була визволена від мусульман. Деякі предки Суареса були євреями і навіть постраждали від інквізиції після реконкісти. Дядько Суареса Франсиско де Толедо (Francisco de Toledo, 1532–1596) був першим кардиналом з єзуїтів, автор знаменитого підручника з логіки²⁹.

Суарес пройшов стандартну освіту до курсу риторики. Після чого поїхав до Саламанки вивчати канонічне право. Після прослуховування знаменитих проповідей єзуїта Хуана Раміреса (Juan Ramirez) вирішив вступити до Товариства Ісусового. Не був прийнятий з першої спроби за станом здоров'я і,

²⁹ Про Франсиско де Толедо див. у наступному підрозділі.

Франсиско Суарес (1548–1617)

що найдивовижніше, – брак інтелектуальних здібностей. Проте завдяки наполегливості йому врешті вдалося вступити до ордену в 1564 році. Після вступу Франсиско раптово почав проявляти надзвичайні інтелектуальні таланти, і деякі біографи це інтерпретували як чудо за сприяння Пречистої Діви Марії.

Суарес студював теологію у Саламанці. З 1570 по 1580 викладав у різних навчальних закладах: Саламанка, Сеговія, Вальядолід, Авіла. З 1580 по 1585 викладав у Римському колегіумі – головному навчальному закладі єзуїтів. Тут він бере участь у розробці “Ratio Studiorum” – документі, що визначав спосіб навчання у закладах Товариства Ісусового³⁰. З Риму Суарес повертається назад до Іспанії, і починає викладати у Алькалі, де працює до 1593 року.

Алькальський період був важким для Суареса. Особливо надокучала постійна конфронтація з колегою-єзуїтом Габріелем Васкесом (Gabriel Vázquez, 1549–1604). Васкес був великим теологом і філософом того періоду, але щодо Франсиско Суареса він відчував змагальницькі емоції. Конфронтація між цими теологами-єзуїтами тривала аж до смерті Васкеса. З Алькалі Суарес переводиться до Саламанки, де життя було набагато спокійнішим. Перебування у Саламанці було відносно коротким – 1593–97, але особливо плідним – тут Суарес написав свій основний твір “Метафізичні диспутації” (*Disputationes metaphysicae*, 1597)³¹. У 1596 році іспанський король Филип II, володіння якого на той момент простягалися і на Португалію, запросив Суареса очолити катедру теології у Коїмбрі, де активно розвивався університет, що мав стати одним з ключових інтелектуальних центрів Іберійського півострова. Суарес спочатку відхилив пропозицію, оскільки боявся, що португальці його приймуть вороже, як іспанця і як протеже іспанського короля. Але після настирливих прохань короля врешті погодився і викладав там майже двадцять років. Перебуваючи в Коїмбрі, він був залучений до дискусії *de auxiliis*, в якій він, звісно, підтримував свого колегу по університеті і побратима по ордену Моліну.

У Коїмбрі Суарес розширює свою викладацьку і дослідницьку діяльність. Результатом його викладання у 1601–03 роках став десяти томний трактат “Про закони” (*De legibus*, 1612), де він детально і систематично викладає філософію права. Вважається, що вчення Суареса вплинуло на дальший розвиток правових теорій, зокрема у мислителів XVII ст., як-от Гуго Гроцій і Самуель Пуфендорф.

³⁰ Про “Ratio studiorum” див. у наступному підрозділі.

³¹ F. SUÁREZ, *Metaphysicarum disputationum in quibus et universa naturalis theologia ordinate traditur, et quaestiones omnes ad duodecim Aristotelis libros pertinentes accurate disputantur*, tom. 1–2 (Salamantiae [Salamanca] 1597).

Філософію права Суарес поєднував з моральною теологією, насамперед з наукою сповідництва. Він видає два трактати: “Про сповідництво” (*De poenitentia*, 1602) і “Про цензорів” (*De censuris*, 1603). У цих творах він висловлює думку, що сповідь можна здійснювати шляхом листування. Такий незвичний підхід викликав гострий супротив Папського престолу, і Суарес був змушений їхати до Риму пояснювати свою позицію. Визнавши свою помилку, він повернувся в 1605 році до Коїмбри і безперешкодно продовжив викладацьку діяльність.

Наступні твори Суареса знов затягнули його в конфлікти. На цей раз на стороні Святого престолу проти урядів деяких держав. Спершу було написано “Про церковну незалежність проти венеціанців” (*De immunitate ecclesiastica contra Venetos*, 1606). Тут Суарес доводив, що церква у Венеції має бути підпорядкованою Папі, а не цивільному уряду. Цей твір сподобався Павлу V, який у жовтні 1607 року дарував Франсиско Суаресу титул “*doctor eximius et pius*” [доктор винятковий і побожний].

Наступний конфлікт виник довкола питання про владу короля. Король Англії Яків I (*James I*, 1566–1625), після невдалої Порохової змови 1605 року, дав наказ всім громадянам прийняти присягу, що вони визнають короля, а не Папу головою Церкви (*Oath of Obidience*, 1606). Звісно, це розпорядження не сподобалося Папському престолу. І ряд авторитетних католицьких теологів, як-от Роберто Беларміно і Франсиско Суарес, написали трактати у відповідь на неї. Суарес пише твір “На захист католицької віри” (*Defensio fidei Catholicae*, 1613). У цій роботі Суарес твердить про обмеженість влади короля і про право народу, якщо монарх допускає серйозні злочини, зняти його. Такі думки викликали дуже емоційну реакцію у багатьох європейських монархів. І книжку публічно спалили не тільки в протестантському Лондоні, але й у католицькому Парижі.

У липні 1615 року у зв’язку з похилим віком Суарес припинив викладання в Університеті Коїмбри, переїхав до Лісабона і зайнявся підготовкою до друку деяких своїх творів (“*De gratia*”, “*De religione*”, “*De angelis*”, “*De opera sex dierum*”, “*De anima*”). Цю роботу перервала смерть 25 вересня 1617 року.

Франсиско Суарес був надзвичайно плідним автором. Його тексти налічують 21 мільйон слів, що вдвічі більше, ніж у Томи Аквінського³². Останнє повне видання творів Суареса “*Opera omnia*” (Париж: *Ludovicus Vivès*, 1856–1878) містить 26 товстих томів³³. При цьому низка творів цього єзуїтського автора були загублені, зокрема коментарі до Аристотеля, які він ви-

³² Таку статистику наводить Фіхтер (Fichter). Цитовано за С. SHIELDS, D. SCHWARTZ, ‘Francisco Suárez’ in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2019 Edition), EDWARD N. ZALTA (ed.) (<<https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/suarez/>> access: 13 February 2021).

³³ Це видання містить 28 томів, але останні два томи – покажчики.

користовував під час своєї викладацької діяльності. Суарес проявив себе в різних галузях філософії і теології і одна з його ключових заслуг була в царині метафізики.

“Метафізичні диспутації” вважають першим твором після Античності, який подає системний виклад метафізики. Справді, в епоху Середньовіччя метафізика викладалася у формі коментарів до Аристотелевої “Метафізики” і такий спосіб викладу домінував і в XVI ст. Проте “Метафізика” – твір, що є зібранням різних нотаток Стагирита, – вирізняється сумбурністю і нечіткістю викладу. Суарес зробив великою мірою революційний крок, відмовившись слідувати за послідовністю книг “Метафізики”, і вибудував свій систематичний виклад. Про те, що цей підхід був незвичний для тодішньої академічної культури, свідчать вступні ремарки Суареса, де він мусив виправдовувати своє рішення³⁴.

Однак ще до Суареса були філософи, які писали твори з метафізики, що не вписувалися в жанр коментаря. Тут варто виділити твори Агостіно Ніфо (Agostino Nifo, 1469–1538), Хрізостомо Явеллі (Chrisostomo Javelli, 1470–1538) і Дієро Маса (Diego Mas, 1553–1608)³⁵. Проте наведені трактати або обговорюють невелике коло тем, або пропонують поверховий опис метафізики, а твір Суареса – це ґрунтовний аналіз найширшого спектру метафізичних проблем, відомих схоластичній філософії.

Праця Суареса вражає своїм обсягом – 1,4 мільйони слів³⁶, що перевершує обсяг Біблії³⁷. Твір складається з 54 диспутацій, кожна з яких можна вважати окремим трактатом на вузду метафізичну проблему. При цьому за розміщенням розрізнених диспутацій можна помітити ретельно продуману композицію.

Як уже зазначалося, “Метафізичні диспутації” Суареса дуже великий за обсягом твір. Тому не виглядає особливо дивно, що його у повному обсязі не перекладено на жодну з мов, крім іспанської. Великий обсяг “Диспутацій” можна пояснити тим, що їх автор розглядає кожне питання дуже детально, а часто входить у зовсім дріб’язкові подробиці. Через це твір важко читати. Як каже сучасний британський історик філософії Ентоні Кені, Суарес міг би претендувати на найбільшого філософа XVI ст. і зайняти поважне місце у тради-

³⁴ Suárez, *Disputationes metaphysicae II, introductio*.

³⁵ A. NIFO, *Metaphysicarum disputationum dilucidarium* (Neapoli [Napoli] 1511).

G.C. JAVELLI, *Epitome in uniuersam Aristotelis philosophiam tam naturalem, quam transnaturalem, nunc ex ipsius auctoris autographo mendis quamplurimis repurgata. Horum omnium indicem uersa pagina uidebis* (Venetiis [Venezia] 1547).

D. MAS, *Metaphysica Disputatio de Ente et eius proprietatibus* (Valenetiis [Venezia] 1587).

³⁶ Таку статистику наводить Джон Дойл: P. DOYLE, ‘The Metaphysical Demonstration of the Existence of God’ in: F. SUÁREZ, *Metaphysical Disputes 28–29* (South Bend, Indiana, St. Augustine’s Press 2004) xi.

³⁷ Для порівняння, Біблія залежно від перекладу, містить приблизно 800 тисяч слів.

Структура “Метафізичних диспутацій”

<i>Про метафізику як науку</i> ³⁸		Дисп. 1. Про природу першої філософії або метафізики
<i>Про трансценденталії</i>	<i>Про суще</i>	Дисп. 2. Про сутнісний сенс або концепт сущого
		Дисп. 3. Про властивості сущого взагалі і про його принципи
	<i>Про єдність</i>	Дисп. 4. Про трансцендентальну єдність взагалі
		Дисп. 5. Про індивідуальну єдність і її принцип
		Дисп. 6. Про єдність формальну і загальну (=універсалії)
		Дисп. 7. Про різні роди розрізень
	<i>Про істину</i>	Дисп. 8. Про істину або істинне, яке є властивістю сущого
		Дисп. 9. Про хибу або хибне
	<i>Про добро</i>	Дисп. 10. Про добро або трансцендентальну доброту
		Дисп. 11. Про зло

³⁸ Текст курсивом – це моя власна реконструкція схеми компонування “Метафізичних диспутацій”

<i>Про причини</i>	<i>Загальне про причину</i>	Дисп. 12. Про причини суцього взагалі
	<i>Про матеріальну причину</i>	Дисп. 13. Про матеріальну причину субстанції
		Дисп. 14. Про матеріальну причину акцидентів
	<i>Про формальну причину</i>	Дисп. 15. Про субстанційну формальну причину
		Дисп. 16. Про акцидентальну формальну причину
	<i>Про дієву причину</i>	Дисп. 17. Про дієву причину взагалі
		Дисп. 18. Про найближчу дієву причину і її каузальність, і про все, що необхідне для спричинення
		Дисп. 19. Про причини, що необхідно і вільно або контингентно діють, також про фатум, фортуна і випадок
		Дисп. 20. Про першу дієву причину і першу її дію, тобто про творення
		Дисп. 21. Про першу дієву причину і наступну її дію, тобто про збереження
		Дисп. 22. Про першу причину та іншу її дію, тобто про співдію з другими причинами
	<i>Про цільову причину</i>	Дисп. 23. Про цільову причину взагалі
		Дисп. 24. Про остаточну цільову причину, або про остаточну ціль
	<i>Особливості причин</i>	Дисп. 25. Про взірцеву причину
		Дисп. 26. Про порівняння причин і їхніх наслідків
Дисп. 27. Про порівняння причин між собою		

<i>Про поділ сущого</i>	<i>Про загальний поділ сущого</i>		Дисп. 28. Про перший поділ сущого на просто нескінченне і скінченне та інші поділи, які еквівалентні до цього	
			Дисп. 29. Про Бога – перше суще і несотворену субстанцію, оскільки його буття може бути пізнаним природним розумом	
			Дисп. 30. Про перше суще, оскільки природним розумом може бути пізнаним, чим воно є і яким є	
			Дисп. 31. Про сутність скінченного сущого як такого і його буття та розрізнення між ними	
			Дисп. 32. Про поділ сотвореного сущого на субстанцію й акцидент	
	<i>Про категорії</i>		<i>Про субстанцію</i>	Дисп. 33. Про сотворену субстанцію взагалі
				Дисп. 34. Про першу субстанцію або супозит і розрізнення між ним і його природою
				Дисп. 35. Про нематеріальну сотворену субстанцію
				Дисп. 36. Про матеріальну субстанцію взагалі
			<i>Про акциденти взагалі</i>	Дисп. 37. Про сутність акцидента взагалі
				Дисп. 38. Про порівняння акцидента і субстанції
				Дисп. 39. Про поділ акцидента на дев'ять найзагальніших родів

ційному історико-філософському каноні, якби не писав так розлого, важко й нудно³⁹.

Хоча мало хто може похвалитися, що прочитав “Диспутації” від початку до кінця, цей твір мав значну популярність і вплив. Справа в тому, що диспутації мають дуже струнку структуру і написані за чітким методом. Тут досить легко можна віднайти відповідне місце, щоб довідатися, що вважав Суарес з того чи того приводу, а також ознайомитися з поглядами античних, середньовічних і ранньомодерних філософів з цього питання. Як твердить безумовний авторитет в галузі філософської медієвістики, Етьєн Жільсон, Суарес мав такі глибокі знання філософії Середньовіччя, що перевершував обізнаність сучасних для Жільсона спеціалістів з середньовічної філософії⁴⁰. Нічого дивного, що багато ранньомодерних філософів користувалися “Метафізичними диспутаціями”. Цей твір справді може бути досить зручним, щоб розібратися зі схоластичним вирішенням найрізноманітніших метафізичних питань.

Про те, наскільки впливав Франсиско Суарес на Рене Декарта є багато досліджень⁴¹. Ляйбніц хвалився, що в ранньому підлітковому віці міг читати Суареса так легко, як роман⁴².

Для розвитку сучасної філософської культури дуже важлива оцінка Суареса з боку Мартіна Гайдегера. На думку Гайдегера, Суарес – це мислитель, що здійснив найсильніший вплив на філософію Нового часу. Він вплинув найбільше на Декарта, але його вплив на розуміння метафізики помітний аж до Гегеля⁴³.

³⁹ “[A]s the writer he was not only prolific, leaving behind a corpus that fills twenty-eight volumes, but also prolix and tedious.” (A. KENNY, ‘The Rise of Modern Philosophy’, *New History of Western Philosophy*, v. 3 (Oxford, OUP 2006) 18).

⁴⁰ E. GILSON, *Being and Some Philosophers* (Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies 1952) 99.

Про історико-філософську складову “Метафізичних досліджень” може свідчити сама статистика посилань. Суарес надає 7709 посилань, в яких згадується 245 авторів, з яких, звісно, домінують Аристотель (1735) і Тома Аквінський (1007). (Підрахунок зроблено Джоном Дойлом, див. примітку 36).

⁴¹ Див. зокрема: J. F. MORA, ‘Suárez and modern philosophy’ vol. 14, no. 4 (Oct., 1953) *Journal of the History of Ideas*; J. SECADA, *Cartesian metaphysics. The late scholastic origins of modern philosophy* (Cambridge, CUP 2004); R. ARIEW, *Descartes among the scholastics* (Leiden-Boston, Brill 2011); R. ARIEW, *Descartes and the first Cartesians* (Oxford, OUP 2014) 1–40.

⁴² A. KENNY, *The Rise of Modern Philosophy: A New History of Western Philosophy*, v. 3 (Oxford, OUP 2006) 70.

⁴³ “Суарес – мыслитель, оказавший наиболее сильное влияние на философию Нового времени. В непосредственной зависимости от него находится Декарт, который почти всегда использует его терминологию. Именно Суарес впервые систематизировал средневековую философию, прежде всего онтологию... Он впервые изложил онтологические проблемы в систематической форме, которая определила членение метафизики в последующие столетия, вплоть до Гегеля” (*Die Grundprobleme der Phänomenologie...*, S. 112). Цитату переклала Галіна Вдовіна: Г. ВДОВИНА, ‘Метафізика Суареса в исследованиях последнего столетия’ in Ф. СУАРЕС, *Метафізические рассуждения*, рассуждения I–V. (Москва, Институт философии, теологии и истории Св. Фомы 2007) 79.

Проте Гайдегер не оцінює цей масштабний вплив цілком позитивно. Через своє небажання відрізнити сутність (*essentia*) та існування (*existentia*), Суарес призвів до забуття буття у модерній філософії. При цьому суаресіанський підхід, на думку німецького філософа, більш глибокий, ніж томістичний, і більш відповідний для феноменологічного вирішення проблеми⁴⁴.

Схожої думки дотримувався уже згаданий Етьєн Жільсон. Він, крім того, що високо оцінював історико-філософську компетентність Суареса, не менш високо оцінював його вплив на подальший розвиток філософської думки в Новий час. Проте цей вплив, на думку Жільсона, знов-таки був негативний. Суарес неправильно інтерпретував думку св. Томи. Він відкинув кілька ключових для Аквіната розрізень, як-от розрізнення між буттям і сутністю. Думка Суареса була есенціалістською і логістичною. В такому ключі новочасні філософи засвоїли схоластичну філософію, що було безумовно негативно.

Ще одну оцінку часто можна знайти в історико-філософській літературі – це звинувачення Суареса в еkleктизмі. Такої позиції були історики філософії кінця XIX і початку XX ст. – здебільшого неотомістичного спрямування⁴⁵. На їхню думку, Суарес не створив нічого нового, а тільки комбінував позиції своїх попередників. Таке звинувачення загалом спростоване бумом сучасних досліджень з філософії Суареса.

Проте хочу сказати, що часто таки виникає спокуса сприйняти Суаресівський підхід як еkleктичний. Він дуже часто намагається знайти “компромісний” варіант між позицією Томи Аквінського, Йоана Дунса Скота, Вільяма Окама та інших видатних схоластів.

Наприклад, проблему універсалій, що важлива не тільки для схоластичної філософії, Суарес розв’язує намагаючись знайти компромісний варіант між номіналізмом і реалізмом.

Суарес чітко виходить з постулату, що все, що існує, має бути одиничним. У природі немає місця для повторюваних сутностей, якими є універсалії. Таким чином його позиція безумовно є номіналістичною. Але радикальний номіналізм має свої проблеми. Як тоді пояснити силлогістичну логіку, яку, як і більшість схоластів, активно застосовував Суарес? Всі ж бо судження в силлогізмі складаються із загальних термінів, які, згідно реалістського пояснення, є позначенням універсалій. Тому Суарес, приймаючи головні постулати номіналізму, намагається знайти компромісне рішення.

Він вважає, що в кожній одиничній речі є дві єдності: одна – одинична (*unitas singularis*), інша – формальна (*unitas formalis*). Одинична єдність визначає, що ця річ є єдиним цілим і відрізняється від інших речей. Формальна єдність визначає властивості цієї речі, її сутність. Так, коли перед нами є

⁴⁴ Див.: Г. Вдовина, ‘Метафізика Суареса в исследованиях последнего столетия’..., с. 79–80.

⁴⁵ Г. Вдовина, ‘Метафізика Суареса в исследованиях последнего столетия’..., с. 72–76.

стілчик, завдяки одиничній єдності ми знаємо, що це окремий стільчик, а не, скажімо, продовження якоїсь лавки. А завдяки формальній єдності ми знаємо, що це стільчик, а не стіл. Таким чином, завдяки формальній єдності цей конкретний предмет належить до виду стільців. Однак Суарес уточнює, що, по-перше, формальна єдність є непередаваною⁴⁶, тобто належить тільки цьому конкретному предмету, а не всім стільцям; по-друге, формальна і одинична єдність не розрізняються реально, а тільки завдяки дії нашого розуму⁴⁷.

Однак, що в реальності стоїть за загальними поняттями, якими оперує не тільки силлогістична логіка, але й будь-яка наука? Суарес доводить, що формальні єдності різних предметів узгоджуються між собою через подібність (*analogia*). Тобто оскільки цей конкретний стілець і інший не менш конкретний стілець мають спільні ознаки, вони завдяки дії нашого розуму називаються одним словом “стілець”.

Таку позицію Суареса можна інтерпретувати як еkleктичну, але, на мою думку, тут ідеться про оригінальне вирішення, яке можна було б назвати м'яким номіналізмом. Є великі схожості між вирішенням Суареса і номіналізмом “теорії тропів”, що дуже популярний у сучасній аналітичній метафізиці⁴⁸.

Ще одним цікавим прикладом може бути розв'язання суперечки між Томою Аквінським і Йоаном Дунсом Скотом щодо статусу сущого. На думку Аквіната поняття сущого є аналогічним, тобто суще в різних сенсах використовується щодо Бога й творіння та субстанції й акцидентів. Відповідно до вчення про аналогію, хоча ці сенси є різними, існує між ними онтологічна подібність. Натомість за Скотом поняття сущого використовується однозначно (унівокативно – *univocative*) щодо всіх речей, до яких реферує. Тобто і Бог, і творіння, так само як і субстанція, і акциденти є сущими в одному значенні слова “суще”. Суарес погоджується з обома великими схоластами, для нього концепт сущого є і унівокативний, і аналогічний. Суще як іменник використовується унівокативно, а суще як дієприкметник – аналогічно⁴⁹.

⁴⁶ “Unitas formalis prout in re existit, incommunicabilis est. – Ex his concluditur quarto hanc unitatem formalem, prout existit in rebus ante omnem operationem intellectus, non esse communem multis individujs, sed tot multiplicari unitates formales, quot sunt individua” (*Disputationes metaphysicae (DM)...*, VI 1.11)

⁴⁷ Unitas formalis a singulari per rationem distincta. – Secundo dicendum est hanc unitatem formalem ratione saltem distingui ab unitate individuali. (*DM VI 1.9*).

Non distinguitur ex natura rei. – Unde dico tertio: hae unitates non distinguuntur a parte rei, seu ex natura rei (*DM VI 1.10*).

⁴⁸ Про сучасну теорію тропів див.: М. Лакс, *Метафізика: сучасний вступний курс*, пер. М. Симчича і Є. Полякова (К., Дух і літера 2016) 147–162.

⁴⁹ *Disputationes metaphysicae*, II.4.9. Див. також: Г. Вдовина, ‘Сущее и реальность в метафизике Франсиско Суареса’ in Ф. Суарес, *Метафизические рассуждения, рассуждения I–V* (Москва, Институт философии, теологии и истории Св. Фомы, 2007) 136–138.

Ще один приклад “компромісності” позиції Суареса лежить поза сферою метафізики. У схоластичній теорії моралі була довга суперечка щодо статусу природних законів. Одні філософи, тут Суарес посилається на Окама, вважали, що природний закон існує тому, що так постановив Бог, а інші, як Григорій з Ріміні, – тому що в самій природі речей закладено, що є добром, а що – злом. І, по суті, Бог також є зв’язаний природним законом: він не може зробити, щоб добро стало злом і навпаки. Суарес не приймає жодного з цих варіантів і водночас поєднує обидва з них. Він вважає, що для того, щоб закон став законом, він мусить бути кимось проголошений. У випадку природного закону законодавцем є Бог. Таким чином, він погоджується з Окамом. При цьому він уточнює, що Бог не може наказати робити зло, бо це суперечить природі світу. Тут він уже у спілці з Григорієм з Ріміні. Він вважає, що природний закон діє тоді, коли ми уникаємо певних учинків. А ми це робимо, якщо намагаємося уникнути непослідовності. Тобто злий вчинок це завжди певна логічна непослідовність. Якщо ми закони логіки приймемо у всій їхній загальності, ми не зможемо робити поганих вчинків, не порушуючи цих законів⁵⁰.

7. Розповсюдження жанру *cursus philosophicus*

Як ми вже раніше бачили, викладання філософії у середньовічних університетах не передбачало підручників – освітній процес проходив через коментування і диспути. Однак щось схоже до сучасних підручників можна зустріти вже в XIII ст. Ідеться про підручник з логіки “*Summulae logicales*” Петра Іспанського. Інші підручники з логіки (Вільяма Окама, Вільяма Барлі, Жана Буридана) з’являються в XIV ст. Логіка активно розвивалася в епоху Середньовіччя і цей розвиток був би неможливий, якби вона зводилася лише до коментування. Тому нічого дивного, що для такої царини, як логіка, виникнення текстів, написаних у жанрі підручника, було неминучим.

Крім того, у Середньовіччі розвивається такий жанр, як компендіум (*compendium*), що був коротким викладом якогось тексту або якогось предмета. Відомий “*Compendium theologiae*” Томи Аквінського, де дуже коротко викладено весь зміст католицької теології. Подібні компендіуми були і з інших дисциплін, наприклад, у XV ст. Ермолао Барбаро написав компендіум з етики – “*Compendium librorum ethicorum*” і натурфілософії “*Compendium scientiae naturalis*”⁵¹. Компендіум міг використовуватися як для приватного

⁵⁰ Див.: J. GORDLEY, ‘Suárez and Natural Law’ in B. HILL, H. LAGERLUND (ed.), *The Philosophy of Francisco Suárez* (Oxford, OUP 2012) 209–229.

⁵¹ H. BARBARO, *Compendium ethicorum librorum* (Venetiis [Venezia] 1544); H. BARBARO, *Compendium scientiae naturalis ex Aristotele* (Parisiis [Paris] 1547).

навчання, так і для академічного, але він не зайняв центральної ролі в університетському навчальному процесі.

Реформація, а відтак і конфесіоналізація, яка наступила після неї, вносять свої корективи в наявну систему навчального процесу. Як уже було сказано, кожна з конфесій XVI ст. мала свої навчальні заклади і сприймала їх як засіб збереження, а навіть збільшення, свого впливу. Тому в цей час стрімко росте кількість навчальних закладів у Європі, а завдяки місіонерській активності деяких католицьких орденів, їхнє число помножується і на інших континентах.

У Католицькій церкві найбільш успішними в освітній активності були єзуїти. Мережа їхніх освітніх закладів стрімко розширювалася і в кінці XVI – на початку XVII ст. вже виходила на сотні. Зрозуміло, утримувати навчальний процес на належному рівні у такій кількості закладів було не просто. Щоб це уможливити, потрібні були, з одного боку, відповідні навчальні програми, а з іншого – належна якість утілення цих програм.

Першим регулятивним документом, що визначав, як має проходити навчальний процес в єзуїтів, були “Конституції Товариства Ісусового” (1553)⁵², створені самим Ігнатієм Лойолою. Оскільки Ігнатій вчився у Парижі, він намагався закласти в “Конституціях” паризький спосіб викладання. Проте вказівки в цьому тексті були досить побіжними, і була потреба в документі, який би більш детально регламентував освітню діяльність. Такий документ був розроблений у другій половині XVI ст. під назвою “Ratio studiorum” (Правило студій)⁵³. Робота над створення “Ratio studiorum” здійснювалася групою єзуїтів з кількох країн і проходила протягом довшого періоду (з 1584 до 1599), а теоретичні напрацювання поєднувалися з практичною апробацією.

“Ratio studiorum” нам цікаве в тому аспекті, як воно регламентує викладання філософії. Відповідні вказівки є передовсім у розділі “Вказівки для професора філософії” (*Regulae professoris philosophiae*)⁵⁴, і меншою мірою в розділі “Вказівки для професора моральної філософії” (*Regulae professoris philosophiae moralis*) та в інших розділах. “Ratio studiorum” визначає, що філософія має читатися протягом трьох років (п. 7)⁵⁵. Загалом курс філософії,

⁵² *Constitutiones Societatis Jesu cum earum declarationibus* (Romae 1583).

⁵³ ‘Ratio studiorum atque institutio studiorum S.I. 1599’ in: *Monumenta paedagogica Societatis Iesu*. Nova editio penitus retracta. Edidit LADISLAUS LUCÁCS, vol. 5 (Romae, 1985) 357–454. Український переклад: *Ratio Studiorum: Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти*, перекл. Р. ПАРАНЬКА та А. МАСЛЮХА (Л., Свічадо 2008).

⁵⁴ ‘Ratio atque institutio studiorum S.I. 1599’ in: *Monumenta paedagogica Societatis Iesu*. Nova editio penitus retracta. Edidit LADISLAUS LUCÁCS, vol. 5 (Romae 1985) 397–402. Далі в посиланнях будуть вказуватися пункти цього розділу.

⁵⁵ Хоча “Ratio studiorum” визначало викладання філософії протягом трьох років. На практиці в більшості єзуїтських колегіумів її читали два роки. Чітко дотримувалися вимоги викладати три роки тільки в тих колегіумах, де формацію проходили самі єзуїти. Тобто, якщо серед студентів не було єзуїтів, можна було викладати два роки.

як і дисципліни гуманістичного циклу (поетика і риторика), має готувати до вивчення теології (п. 1). Викладач має триматися Аристотеля. Вимога викладати філософію за Аристотелем, а теологію за Томою Аквінським була ще в “Конституціях Товариства Ісусового”⁵⁶. При цьому “Ratio studiorum” більш детально вказує, як має викладач дотримуватися Аристотеля. Він повинен триматися поглядів Аристотеля в усіх тих місцях, де позиції Стагірита не суперечать християнській вірі. Якщо трапляться місця, де думка грецького філософа іде врозріз християнству, він має прикласти зусиль, щоб їх спростувати (п. 2). Крім того, викладач має бути дуже уважним до нехристиянських коментарів Аристотеля (п. 3): зокрема до Аверроеса (п. 4) та його послідовників (п. 5) та до Александра Афродісійського (п. 5). Про Тому Аквінського загалом треба відгукуватися позитивно, але в тих місцях, де його вчення не зовсім прийнятне, не варто на цьому наголошувати (п. 6). Крім того, “Вказівки для професора філософії” чітко визначають, скільки годин на день має викладатися філософія (п. 7), як і коли мають проходити диспути (п. 17–19), як методологічно має виглядати виклад (п. 20) і який матеріал потрібно проходити протягом кожного з трьох років навчання (п. 9–11). Весь курс повинен бути структурований відповідно до книг Аристотеля: на першому курсі логіка, на другому фізика, на третьому продовження фізики і метафізика. Інструкції щодо викладання етики подаються окремим розділом (*Regulae professoris philosophiae moralis*), тому що етику як частину філософії міг читати окремий викладач і подавав її за “Нікомаховою Етикою”⁵⁷ Аристотеля. Як виглядає, за задумом творців “Ratio studiorum”, викладання полягало в інтерпретації тексту Аристотеля, через пояснення проблем, що з нього витікали. Але воно могло й супроводжуватися поясненням додаткових тем, що лише частково були дотичними до думки Стагірита. Це щось схоже до коментарів *per modum quaestionis*, відомих з Середньовіччя.

Таким чином, “Ratio studiorum” подає досить деталізовану програму філософських студій. Проте затверджену програму потрібно було змістовно наповнювати. Оскільки єзуїтських колегіумів було дуже багато, викладали навчальні дисципліни професори різного рівня обдарованості. Щоб забезпечити належний рівень викладання навіть у найвіддаленіших колегіумах, вирішили розробити тексти, які б викладачі могли використовувати у своїй викладацькій практиці.

Ще до завершення розробки “Ratio studiorum” деякі єзуїти взяли за написання підручників. Зовсім не дивно, що спочатку це були підручники

⁵⁶ *Constitutiones Societatis Jesu cum earum declarationibus* (Romae 1583): Pars 4, Cap. 14, Par. 1–3. (pag. 166–167).

⁵⁷ В тексті “Ratio studiorum” вказано “in decem libris *Ethnicorum* Aristotelis” (“Ratio atque institutio studiorum S.I. 1599’ 401 – *Regulae professoris philosophiae moralis*, n. 1).

з логіки. Перший такий підручник “Вступ до діалектики Аристотеля”⁵⁸ у 1561 році написав іспанець Франсиско де Толедо (Francisco de Toledo, 1534–1596) – перший єзуїт, удостоєний кардинальського капелюха. Толедо довгий час викладав у Collegium Romanum – у провідному навчальному закладі Товариства. Крім підручника з логіки, він написав ряд коментарів до Аристотеля, коментар до “Суми теології” Томи Аквінського і багато екзегетичних творів⁵⁹.

Проте Товариство Ісусове вирішило вивести створення підручників на більш системну площину. У 1561 році, саме тоді, коли Толедо видав свій підручник, Херонімо Надаль (Jerónimo Nadal, 1507–1580), близький соратник Ігнатія Лойоли, доручив професорам Коїмбрійського університету, що в Португалії, підготувати курс, який міг би використовуватися для викладання в інших навчальних закладах⁶⁰. Була організована група професорів⁶¹, яка за короткий час представила замисел курсу. Відповідно до замислу, це мав бути коментар до основних творів Аристотеля, що використовуються у викладацькому процесі. Лідером у цій групі став Педру да Фонсека (Pedro da Fonseca, 1528–1599), але організувати злагоджену роботу йому не вдалося. Через певний час він відходить від справ і займається своїми власними проєктами.

У 1564 році Фонсека видає підручник з логіки “Настанови з діалектики” (*Institutionum dialecticarum*)⁶². Далі він працює над коментарем до “Метафізики” Аристотеля, який вийшов друком у 1577 році⁶³. Фонсека – дуже ретельний автор. Він уважно ставився до коментованого тексту, а також намагався врахувати у своїй роботі всі важливі коментарі до Аристотеля, доступні на той час. Своєю роботою він заслужив значний авторитет і неформальний титул “португальський Аристотель”. Можливо, через обставини ним високі стандарти Фонсеці було важко організувати роботу Коїмбрійського колективу.

⁵⁸ F. de TOLEDO, *Introductio in dialecticam Aristotelis* (Romae 1561).

⁵⁹ Екзегетична робота Толедо супроводжувалася видавничою. Він керував виправленням латинського тексту Біблії, що вийшов друком у 1592 році і відомий як *Vulgata Clementina*. Цей текст став офіційним латинським текстом Біблії для Католицької церкви і був у такому статусі аж до 1979 року, коли вийшла *Nova Vulgata*.

⁶⁰ Детальніше про постановня *Cursus Conimbricensis* див.: А. М. MARTINS, ‘The Conimbricenses,’ in: *Intellect et imagination dans la Philosophie Médiévale, actes du XI Congrès International de Philosophie Médiévale de la S.I.E.P.M. (Porto, du 26 au 31 août 2002)*, ed. by M. C. RACHCO, J. MEIRINHOS (Turnhout, Brepols 2006), vol. 1 101–117, а також у книжці: С. CASALINI, *Aristotles in Coimbra. The Cursus Conimbricensis and the Education at the College of Arts*. Translated by LUANA SALVARANI. (London; New York, Routledge 2017).

⁶¹ Первинно до групи належали Pedro da Fonseca, Marcos Jorge, Cipriano Suárez і Pedro Gómez.

⁶² P. da FONSECA, *Institutionum dialecticarum libri octo* (Lissaboniae [Lisboa], 1564). Обидва підручники, Толедо і Фонсека, рекомендовані “Ratio studiorum” для викладання логіки. Жодних інших підручників, які би можна було використовувати у викладанні філософії, “Ratio studiorum” не згадує.

⁶³ P. da FONSECA, *Commentaria in libros Metaphysicorum Aristotelis*, lib. I–IV (Romae 1577).

Робота Коїмбрійської групи суттєво поживалася у 1580-х, коли до проєкту приєднався Мануель де Гойш (Manuel de Góis, 1571–1593). З 1592 по 1606 було видано вісім книг, кожна з яких була коментарем до творів Аристотеля, і всі вони утворюють те, що пізніше стало відомим як “Cursus Conimbricensis” (Коїмбрійський курс)⁶⁴. Ці курси були здебільшого авторства Гойша, але вважається, що Фонсека таки взяв участь у виданні – у ролі редактора.

Текст Коїмбрійців важко назвати підручником із філософії – це в першу чергу коментар, при чому двожанровий. Курс поєднує коментар *per modum explicationis* та коментар *per modum quaestionis*. У виданні подано невеликими фрагментами текст Аристотеля. У деяких виданнях курсу Аристотель поданий білінгвою (грецькою і латиною), в інших – тільки латиною. Складні чи особливі місця в цьому тексті позначені і прокоментовані. Коли певний фрагмент прокоментовано, автори переходять до дальшого обговорення дискусійних питань, що певним чином дотичні до попереднього тексту. Дискусійна частина написана *per modum questionis*. Застосований метод близький до середньовічних коментарів такого типу, але структурований дещо відмінно: ставиться певне питання, на яке подається відповідь з подальшим обґрунтуванням, а далі іде розгляд і спростування контраргументів. Таким чином, Коїмбрійський курс поєднує впереміжку два види традиційних середньовічних коментарів.

За змістом Коїмбрійські коментарі охоплюють усе те, що “Ratio studiorum” приписував для викладання у філософському класі, крім діалектики (logica minor) і метафізики. Оскільки Фонсека вже особисто написав підручник з діалектики і коментар до “Метафізики” Аристотеля, не було потреби дублювати ці тексти. Тож Коїмбрійський курс включає такі частини традиційного

---

⁶⁴ *Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu in octo libros Physicorum Aristotelis Stagiritae* (Conimbrae [Coimbra] 1592);

Commentarii Collegii Conimbricensis Societatis Jesu in quattuor libros De Coelo Aristotelis Stagiritae (Lissaboniae [Lisboa] 1593);

Commentarii Collegii Conimbricensis S. I. in libros Metereorum Aristotelis Stagiritae (Lissaboniae [Lisboa] 1593);

Commentarii Collegii Conimbricensis S. I. in libros Aristotelis qui Parva Naturalia appellantur (Lissaboniae [Lisboa] 1593);

In libros Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum aliquot Conimbricensis Cursus disputationes, in quibus praecipua quaedam Ethicae disciplinae capita continentur (Lissaboniae [Lisboa] 1593);

Commentarii Collegii Conimbricensis S. I. in duos libros de generatione et corruptione Aristotelis Stagiritae (Conimbrae [Coimbra] 1597);

Commentarii Collegii Conimbricensis S. I. in tres libros De anima Aristotelis Stagiritae (Conimbrae [Coimbra] 1598);

Commentarii Collegii Conimbricensis S. I. in universam Dialecticam Aristotelis (Conimbrae [Coimbra] 1606).

езуїтського курсу: логіку⁶⁵ – яку викладали на першому курсі; “Фізику”, “Про виникнення і зникнення”, “Про небо”, “Метеорологію” – які читали на другому році навчання; підбірку малих природничих творів “Parva naturalia” і “Про душу”, що викладалися на третьому році навчання. Таким чином, Коїмбрійський курс міг стати достатньою поміччю для викладачів різних езуїтських колегіумів у їхній лекційній роботі.

Коїмбрійський курс, незважаючи на свій успіх, не зняв, а мабуть, тільки підкреслив потребу написання та опублікування філософських курсів. Надалі намічається ряд тенденцій. По-перше, курси стають індивідуального авторства. Хоча Гойш найбільше приклав зусиль для створення Коїмбрійського курсу, цей продукт був результатом колективної праці. У подальшому визначні езуїтські професори створюють власні філософські курси. По-друге, ці курси стають цілісними, коли під обкладинкою “Cursus philosophicus” чи “Universa philosophia” (Загальна філософія) зібрано матеріал усього трирічного курсу філософії. По-третє, ці курси все більше і більше відходять від жанру коментаря, а поступово наближаються до жанру підручника.

На початку XVII ст. по частинах з’являється філософський курс езуїта Антоніо Рубіо (Antonio Rubio, 1548–1615). Рубіо, народжений в Іспанії, у молодому віці поїхав до Мексики, де вступив до Товариства. У Мексиці, що тоді була частиною Нової Іспанії, пробігла вся його академічна кар’єра. В Університеті Мехіко він викладав філософію протягом 6 років і теологію – 16 років. Він повертається назад до Іспанії у 1599 році для підготовки і видання своїх творів. Вийшло п’ять його філософських творів, що мали великий успіх: *Логіка* (перше видання 1603, загалом витримала 18 видань), *Фізика* (1605, 12 видань), *Про виникнення і зникнення* (1609, 7 видань), *Про душу* (1611, 8 видань), *Про небо і про світ* (1617 – посмертно, 9 видань)⁶⁶. Таким

⁶⁵ Коїмбрійський курс логіки (*Commentarii Collegii Conimbricensis S. I. in universam Dialecticam Aristotelis* (Conimbriae [Coimbra] 1606)) був останній виданий авторами, і його головним автором був не Гойш, а Себастьяо де Коуту (Sebastião de Couto, 1567–1639).

⁶⁶ Таку статистику кількості видань подає Якоб Шмутц: Scholasticon – Rubio, Antonio (<https://scholasticon.msh-lse.fr/Database/Scholastiques_fr.php?ID=1105> access: 13 February 2021). Бібліографія перших видань Антоніо Рубіо:

Logica mexicana, sive Commentarii in Universam Aristotelis Logicam (Coloniae Agrippinae [Köln] 1605).

Poeticarum institutionum liber variis ethnicorum christianorumque exemplo illustratus, ad usum studiosae iuventutis (Mexici [Mexico] 1605).

Commentarii in libros Aristotelis de Anima cum quaestionibus agitari solitis (Compluti [Alcala] 1611).

Commentarii in libros Aristotelis de physico auditu seu Auscultatione (Matriti [Madrid] 1605).

Commentarii in libros Aristotelis de coelo et mundo (Matriti [Madrid] 1615).

Commentarii in libros Aristotelis de ortu et interitu rerum naturalium, seu de generatione et corruptione (Matriti [Madrid] 1609).

чином, курс Рубіо структурно містить майже все те, що й курс Коїмбрійців⁶⁷. При цьому ідеться про роботу одного автора, а не колективу. Проте жанрово курс Рубіо відрізняється – в ньому немає пояснювального коментаря (*per modum explicationis*). Він містить чіткий перелік питань, які він розв’язує методом диспуту (*per modum questionis*). До того ж кількість питань, які обговорює Рубіо, більша, ніж у Коїмбрійців.

Наступний єзуїтський автор, що писав у жанрі *cursus philosophicus*, був Педро Уртадо де Мендоса (1578–1641). Він у 1615 році видав в одній книзі цілісний філософський курс з назвою “Диспутації від сумул до метафізики”⁶⁸, що однозначно вказувала на його цілісність. У пізніших виданнях – їх вийшло більше десяти – назва була змінена на не менш промовисту “Загальна філософія”⁶⁹. Тут, так само як у Рубіо, виділяється чіткий список питань, які розв’язуються з відповідною аргументацією і зі спростуванням закидів супротивників. Тож з Уртадо де Мендосою чітко утверджується жанр *cursus philosophicus*, так як він буде функціонувати протягом більше ста наступних років. Педро Уртадо де Мендоса, що викладав більше тридцяти років у Саламанці і мав багато відомих учнів: Хуан Мартінес де Ріпальда, Річард Лінч, Антоніо Перес і насамперед Родріго де Арріяга – здійснив значний вплив на подальшу схоластичну філософію.

Учень Уртадо де Мендоси Родріго де Арріяга (Rodrigo de Arriaga, 1592–1667) народився в Іспанії, у 14 років вступив до Товариства і, як уже зазначалося, вчився у Саламанці. У 1625 році його відправляють до Праги для підсилення становища Католицької церкви на Чеських землях. Діяльність Арріяги у Празі була дуже успішною, що виразилося у вислові: “Pragam videre, Arriagam audire” (Побачити Прагу, послухати Арріягу). Його академічна кар’єра була увінчана дванадцятилітнім перебуванням на посаді канцлера Карлового університету. Філософський курс Арріяги виходить у 1639 році з назвою, яка, ймовірно, дала назву для цілого жанру – “Cursus philosophicus”⁷⁰. Курс був успішний і витримав десяток видань у різних містах Європи. Крім філософського курсу, Арріяга є автором восьмитомного теологічного курсу⁷¹. Вважається, що філософський курс Арріяги є багато в чому оригінальний, але основна заслуга цього філософа – розповсюдження ідей іспанської схоластики на Центрально-Східну Європу⁷².

⁶⁷ У ньому відсутні Етика, Parva naturalia і Метеорологія.

⁶⁸ P. HURTANDO DE MENDOZA, *Disputationes a summulis ad metaphysicam* (Vallisoleti [Valladolid] 1615).

⁶⁹ P. HURTANDO DE MENDOZA, *Universa philosophia* (Lugduni [Lyon] 1624).

⁷⁰ R. de ARRIAGA, *Cursus philosophicus* (Antverpiae [Antwerpen] 1632).

⁷¹ R. de ARRIAGA, *Disputationes theologicae*, 8 vol. (Antverpiae [Antwerpen] 1643–1655).

⁷² З-поміж курсів відомих єзуїтів твір Арріяга, як виглядає, був найближчий до курсів могилянських професорів XVII–XVIII ст.

У середині XVII ст. єзуїтські філософські курси починають виникати, як гриби після дощу: **1640** – Франциско де Овієдо (Francisco de Oviedo, 1602–1651)⁷³; **1642** – Бальтасар Теллес (Baltasar Telles, 1596–1675)⁷⁴; **1649** – Томас Комтон Карлтон (Thomas Compton Carleton, 1591–1666)⁷⁵; **1651** – Франсиску Суареш (Francisco Soares, 1605–1659)⁷⁶; **1654** – Ричард Линч (Richard Lynch, 1610–1676)⁷⁷; **1658** – Сильвестро Мауро (Silvestro Mauro, 1619–1687); **1659** – Себастьян Іскердо (Sebastián Izquierdo, 1601–1681)⁷⁸. Ця тенденція, правда, з меншою інтенсивністю, продовжується на наступні десятиліття: **1666** – Антоніо Бернадро де Кірос (Antonio Bernardo de Quiros, 1613–1668)⁷⁹; **1671** (посмертно) – Жорж де Род (Georges de Rhodes, 1597–1661)⁸⁰; **1681** – Андре Семері (André Sémeri, 1630–1717)⁸¹.

Ці курси починають збільшуватися за обсягом завдяки включенню більшої кількості питань і детальнішому обговоренню. Коли курси Уртадо де Мендоси і Родріго Арріяги переважно одностомні (залежно від видання), то курси Овієдо, Теллеса – двотомні, Линча і Семері – тритомні, Суареша – чотиритомний. При цьому ідеться найчастіше про великоформатні (*in folio*) видання.

Збільшується також географія авторів. Коли перші філософи, що працювали в жанрі *cursus philosophicus*, були іспанцями, то далі маємо представників інших націй: Мауро – італієць, Телес і Суареш – португальці, Род і Семері – французи, Комптон Карлтон і Линч – англійці.

Єзуїтські філософи не утворили єдиної школи в сенсі одного філософського вчення. Коли в “Конституціях” було визначено, щоб теологію читати за св. Томою Аквінським, а філософію – за Аристотелем, то так приблизно було реалізовано на практиці. Загальні рамки аристотелівської філософії об’єднували різних єзуїтських авторів, але їх розділяли деталі в її інтерпретації. Суарес,

⁷³ F. de OVIEDO, *Integer cursus philosophicus ad unum corpus redactus in summulas, logicam, physicam, de coelo, de generatione, de anima, et metaphysicam distributus*, 2 vol. (Lugduni [Lyon] 1640).

⁷⁴ B. TELLES, *Summa Universae Philosophiae cum quaestionibus theologicis, quae hodie inter philosophos agitantur*, 2 vol. (Lisaboninae [Lisboa] 1642).

⁷⁵ T. COMPTON CARLTON, *Philosophia universa* (Antverpiae [Antwerpen] 1649).

⁷⁶ F. SOARES, *Cursus Philosophicus in quatuor tomos distributus. Primus comprehendit Logicam. Secundus Physicam, Caelos, Meteora, et Libros de Parvis Naturalibus. Tertius Generationem, et Animam. Quartus amplectitur Metaphysicam*, 4 vol. (Conimbriae [Coimbra] 1651).

⁷⁷ R. LYNCH, *Universa philosophia scholastica*, 3 vol. (Lugduni [Lyon] 1654).

⁷⁸ S. IZQUIERDO, *Pharus scientiarum, ubi quidquid ad cognitionem humanam humanitus acquisibilem pertinet, ubertim juxta, atque succincte pertractatur*. 2 t. in 1 vol. (Lugduni [Lyon] 1659).

⁷⁹ A. B. de QUIROS, *Opus philosophicum, hoc est Cursus integer* (Lugduni [Lyon] 1666).

⁸⁰ G. de RHODES, *Philosophia peripatetica ad veram Aristotelis mentem, libris quatuor digesta et disputata, pharus ad theologiam scholasticam* (Lugduni [Lyon] 1671).

⁸¹ A. SÉMERY, *Triennium philosophicum*, 3 vol. (Bononiae [Bologna] 1681).

безумовно, найбільший і найславніший філософ серед єзуїтів, не посів того місця, яке займав, скажімо, Тома Аквінський для домініканців. Єзуїтські автори філософських курсів часто з ним не погоджувалися. Коли Уртадо де Мендоса ще більше загострював номіналістичні тенденції Суареса, і в цьому його підтримували Арріяга і Овієдо, то Комптон Карлтон та Суареш завзято боролися проти номіналізму. При цьому і всередині “номіналістичного табору” були серйозні розходження між Уртадо де Мендосою, Арріягою і Овієдо.

Ще більше різноманіття філософських позицій можна помітити, якщо взяти до уваги представників інших орденів. Жанр *cursus philosophicus* активно підходили представники різних орденів і філософських течій. Ще в 1620-х професори Університету в Алькалі (Alcalá de Henares), більш відомому під латинською назвою Комплютум (Complutum)⁸², створили Комплютенський курс (Cursus Complutensis). Автори курсу – ченці Ордену кармелітів босих. Традиційно представники цього ордену належали до томістичної школи, і Комплютенський курс був задуманий як томістична відповідь Коїмбрійцям. Курс вийшов у чотирьох частинах: логіка, фізика, анімастика (про душу) і метафізика⁸³.

З Університетом Алькалі пов’язана діяльність чи не найважливішого філософа-томіста XVII ст. Жуана Пуансо (João Poinso, 1589–1644), що часто відомий під своїм чернечим ім’ям Йоан від св. Томи (Joannes a S. Thoma). Народжений у Португалії від шляхетних батьків – батько бургунського походження, мати – португалка. Йоан від св. Томи належав до Ордену проповідників і викладав у домініканському колегіумі Алькалі. Пуансо прославився своїм двома курсами – філософським (виходив частинами з 1631 року) і теологічним (з 1637), що були орієнтирами для інших томістів. Вважається, що філософський курс Пуансо має значну оригінальність, особливо вчення про знаки (семіотика)⁸⁴. Йоан від св. Томи завершив свою кар’єру як сповідник іспанського короля Филипа IV.

---

⁸² Зараз Комплютенський університет (Universidad Complutense de Madrid) – це провідний університет Мадрида. Його перенесли до столиці на початку XIX ст.

⁸³ *Artium Cursus sive Disputationes in Aristotelis dialecticam et philosophiam naturalem iuxta miram angelici doctoris D. Thomae doctrinam et scholam* (Compluti [Alcala] 1624).

Disputationes in Aristotelis philosophiam naturalem iuxta miram angelici doctoris D. Thomae doctrinam et eius scholam (Madruti [Madrid] 1627).

Disputationes in tres libros Aristotelis de anima iuxta miram Angelici Doctoris D. Thomae doctrinam et eius scholam (Lugduni [Lyon] 1637).

[Blasius a Conceptione], *Metaphysica in tres libros divisa, in quibus metaphysicae quae ad integritatem Philosophiae Carmelit. Excalceatorum Complutens. Cursus desiderabantur Quaestiones disputantur, iuxta eximiam Angelici Doctoris D. Thomae et scholae eius doctrinam* (Lugduni [Lyon] 1640).

⁸⁴ Дуже високо оцінював вчення про знаки Йоана від св. Томи американський семіотик Джон Ділі. Див.: J. DEELY, *Descartes and Poinso: The Crossroads of Signs and Ideas* (Scranton 2008); J. DEELY, *Augustine and Poinso: The Semiotic Development* (Scranton 2009).

Серед учнів Жана Пуансо варто виділити непересічну постать Хуана Карамуеля Лобковіца (Juan Carameuel y Lobkowitz, 1606–1682). Він народився в Мадриді в шляхетній сім'ї – батько іспанець, а мати з давнього чеського (богемського) роду Лобковиців. Хуан з раннього віку проявляв особливі здібності – розв'язував серйозні математичні задачі і складав астрономічні таблиці, які вийшли друком, коли йому було десять років. У підлітковому віці захопився східними мовами, зокрема китайською і арабською.

Хуан Карамуель Лобковіц здобув освіту в Алькалі, де вчився, як уже зазначалося, у Йоана від св. Томи, а також у Хуана Мартінеса де Прадо та Педро де Лорки. В 1625 році вступає до Ордену Цистерцитів. Викладає у Алькалі, Паласуелосі та Саламанці. Далі його біографія вражає своєю строкатістю. Він від'їжджає до Португалії, де займається вдосконаленням вимірювальних інструментів. З 1632 Карамуель у Бельгії, де представляє політичні інтереси Іспанської корони. У Левені, крім теологічної діяльності займається вдосконаленням фортифікаційних споруд. Тут він втягується у дебати щодо Божої благодаті і людських заслуг, спровокованої Баюсом (Michel de Bay)⁸⁵. Карамуель доводить, що Бог надає людині благодать синхронно з її добрим вчинком. Пробоє свої сили в моральній теології і палко доводить теорію пробабілізму⁸⁶, за що пізніше став одним з основних об'єктів критики Блезе Паскаля у “Записках провінціалу”.

За свого життя Хуан Карамуель Лобковіц займав різні адміністративні посади. Був абатом у різних цистерцинських обителях по всій Європі: Шотландія, Німеччина, Чехія. Завершив кар'єру єпископом у Італії – спочатку Кампанії біля Неаполя (1656), потім у Віджевано в Ломбардії (1673).

Карамуель написав більше двохсот творів з різних галузей знання: граматики, поезики, риторика, математика, астрономія, архітектура, фізика, політика, канонічне право, логіка, метафізика, теологія і аскетика.

⁸⁵ Див. підрозділ “Моліна і питання свободи волі”.

⁸⁶ Пробабілізм – це морально-теологічна теорія, яка визначає, як має людина чинити при докорах сумління. Якщо перед людиною є два варіанти можливих дій, вона має право вибрати будь-який з них, якщо він достатньо ймовірний (probable – лат. ймовірний). Наприклад, цей варіант схвалювали деякі визначні теологи, дарма що більшість теологів підтримувала інший варіант. Теорія пробабілізму дає більшу свободу дій, і її підтримувало багато моральних теологів Раннього модерну. Теорію чітко сформулював домініканець Бартоломе да Медіна (Bartolomé de Medina, 1528–1580). До прихильників пробабілізму належали Франциско де Толедо, Грегоріо де Валенція, Домінго Баньєз, Габріель Васкес, Франциско Суарес. У деяких моралістів наголос на свободі одержав ще сильнішого вираження, і вони доводили, що людина має право робити вчинок, якщо є хоч якась імовірність, що він буде правильним. Ця теорія здобула назву лаксизм (laxus – лат. вільний, просторий). Крім Карамуеля Лобковіца, до лаксистів залічують єзуїта Томаса Санчеса (Tomás Sánchez, 1550–1610) і театинця Антоніно Діану (Antonino Diana, 1585–1663). Теорії пробабілізму і лаксизму гостро критикували прибічники строгої моральності, зокрема Блез Паскаль.

Найбільш цікавий твір з філософії “Реальна і раціональна філософія” (*Realis et rationalis philosophia*, 1642). Твір вирізняється свободою думки і виходить за межі тодішніх філософських шкіл (томізм, скотизм, номіналізм). Карамуель часто використовує нестандартні методи: у теології використовує математичні теорії; у логіці розвиває металогічний підхід, де логічно-аналітичний аналіз домінує над онтологією; у метафізиці розумові суцї (*entia rationis*) зводять до мовних суцїх (*entia linguae*), вважаючи, що вони є суто мовними утвореннями без реального значення.

Хоча Хуана Карамуеля Лобковїца важко віднести до однієї з традиційних шкіл схоластичної філософії та теології, він був вихованцем томістичної школи. Проте у XVI–XVII ст. активно розвивається й інша школа, яка віками себе протиставляла томїзму, – скотизм. Мабуть, ключовою фігурою у XVII ст. можна вважати італійця Барталомео Мاستрі да Мелдола (*Bartolomeo Mastri da Meldola*, 1602–1673), якого називають “князь скотистів” (*princeps scotistrum*). Мастрі народився у місті Мелдола, що на півночі Італії, звідси друга частина його прїзвища. Мастрі належав до конвентуальної гілки францискан. Він займав різні адміністративні посади в ордені: був провінціалом Болонї, генеральним вікарієм ордену у справах Італії, навіть претендував на посаду очільника ордену – генерала. Філософський курс Мастрі виходив частинами в 1637–43 рр. Перше видання повного курсу відбулося вже після смерті Мастрі в 1678 році. Тоді курс вийшов у трьох томах. Наступні видання, наприклад, венеціанське видання 1727 року було п’ятитомним, за рахунок зміни обсягу томів. Ще зі студентських років Мастрі подружився зі сицилійцем Бонавентурою Беллутто (*Bonaventura Belluto*, 1600–1676). Він був співавтором філософського курсу, проте спільного авторства тільки остання частина курсу – метафізика. Весь інший текст писав сам Мастрі.

Філософський курс Мастрі і Беллутто мав велику славу і його, безумовно, можна вважати курсом номер один для францискан-конвентуальців. Однак не варто гадати, що він особливо оригінальний – автори хотіли бути максимально відданими думці Дунса Скота. Проте, зрозуміло, часто скотистичні ідеї в їхньому представленні були модернізовані. Що характерно для Мастрі – це величезна історико-філософська ерудиція. Він прекрасно знав скотистичну традицію від Середньовіччя до своєї сучасності та намагався її узагальнити. Мастрі мав запальну натуру і дуже гостро критикував своїх супротивників. Часто йшлося про правильне чи неправильне розуміння думки Дунса Скота.

Однією з мішеней критики Мастрі був ірландський філософ Джон Панч (*John Punch*, 1599/1603–1661), більш відомий під латинізованим прїзвищем Понціус (*Pontius*). Панч належав до Ордену францискан-обсервантів. Вчився у Кельні (*Köln*) та Левені (*Leuven*), де на нього звернув увагу його земляк Лук Ведінг (*Luke Wadding*, 1588–1657). Ведінг забрав його до Рима, де Панч став

одним з перших студентів колегіуму св. Ісидори. Після закінчення навчання викладав у цьому колегіумі філософію й теологію. Його також залучили до підготовки публікації зібрання творів Йоана Дунса Скота – відомого як видання Ведінга. У цьому проєкті Панч виконав чи не найбільше роботи. Слід зауважити, що видання Ведінга було зроблене відповідно до дуже високих видавничих стандартів. Звичайно, це ще на критичне видання за сучасними нормами, але багато новаторських прийомів, які тут були застосовані, пізніше було засвоєно у стандартизації критичного видання текстів. З 1630 по 1648 рр. Джон Панч був ректором Ірландського колегіуму в Римі. У 1648 році переїжджає до Франції, де залишається до кінця життя, більшість часу провівши в монастирі у Парижі.

Його філософський курс вийшов друком у 1642 році. Панч залишається вірним духу філософії Дунса Скота, але у багатьох місцях проявляє незалежність думки. Деколи він відходить від позиції Дунса Скота і наближається до позиції єзуїтів. Після першого видання курсу, на нього гостро напав Мастрі і звинуватив у ренегатстві – зраді скотистичної традиції. Панч відповів на цю критику, і наступні видання доповнив “Апологетичним додатком” (*Appendix apologetica*), де захищає свою позицію від нападів Мастрі.

Відмінність між Панчем і Мастрі стосувалася великої кількості питань: надприродна підтримка нетілесних акцидентів у тілесних субстанціях; позаприродне помноження одного акцидента в різних субстанціях; зв’язок між надприродними формами і матерією; кількість категорій і їхнє застосування до Бога; неповне буття (*esse diminutum*). Панч вважає, що існують “можливі сутності”, чий онтологічний статус поза Божим мисленням.

Панч сильно впливав на наступні генерації філософів і теологів з ордену францискан-обсервантів. Що цікаво, Панча високо оцінював Хуан Карамуель Лобковіц.

Крім Мастрі і Панча в скотистичній традиції працювало багато цікавих філософів і теологів. Варто згадати двох французів, одного конвентуальця Бонавентуру Колумбі (*Bonaventura Columbi*, XVII ст.), автора відомого філософського курсу⁸⁷, написаного під впливом Мастрі; та обсерванта Клода Фрасена (*Claude Frassen*, 1620–1711), автора багатотомних філософського і теологічного курсів⁸⁸. Крім того, заслуговує на увагу постать обсерванта Барнарда Санінга (*Bernhard Sanning*, 1637–1704), що жив і викладав у Празі,

---

⁸⁷ B. COLUMBI, *Novus cursus philosophicus scotistarum complectens universam philosophiam, rationalem, naturalem, moralem & transnaturalem: industrie peractus, ingeniose elaboratus, atque a subtilium Schola apprime exoptatus* [Lugduni [Lyon] 1669].

⁸⁸ C. FRASSEN, *Philosophia academica, quam ex selectissimis Aristotelis et Doctoris Subtilis Scoti rationibus ac sententiis* [Parisiis [Paris] 1657].

C. FRASSEN, *Scotus academicus, seu universa Doctoris Subtilis theologica dogmata*, 4 vol. [Parisiis [Paris] 1672–77].

поширюючи тут ідеї ранньомодерної схоластики у скотистичному варіанті. Він також відомий своїми двома курсами – філософським і теологічним⁸⁹.

Розвиток і ширення курсів філософії не оминув і інших країн Центрально-Східної Європи. Річ Посполита, де єзуїти розвинули велику мережу своїх колегіумів, також мала низку важливих курсів. Ще на початку XVII ст. вільнюський єзуїт Мартін Сміглецький видав курс логіки – першої частини філософського курсу. Книжка витримала чотири видання на Заході (Інгольштадт 1618 та Оксфорд 1634, 1638, 1658). У 1666 році Ян Моравський (Jan Morawski, 1633–1700) видав свій курс метафізики – останньої частини філософського курсу. Томаш Млодзяновський (Tomasz Młodzianowski, 1622–1686) – знаменитий єзуїтський проповідник – опублікував повний філософський курс у 1682 році. Ідеться про п'ятитомний філософсько-теологічний курс, де перший том – це звичний філософський курс у повному обсязі, а чотири наступних – теологічний курс. Крім того, було кілька випадків, коли викладачі видавали свої дидактичні напрацювання у короткому конспективному вигляді: Адам Квірин Краснодембський (Adam Kwiryn Krasnodębski, 1628–1702)⁹⁰, Войцех Тильковський (Wojciech Tytkowski, 1625–1695)⁹¹ та Казекеж Островський (Kazimierz Ostrowski, 1669–1732)⁹². До того ж варто узяти до уваги велику кількість рукописних філософських курсів, переписаних вручну, що ходили від колегіуму до колегіуму і впливали на даліше викладання філософії.

Загалом у XVII ст. жанр *cursus philosophicus* активно розвивається в усіх філософських традиціях і по всій території Європи. Визначні професори філософії мали за мету опублікувати свій курс і тим самим зробити свої переконання і напрацювання відомим ширшому загалу. Як зазначає відомий сучасний історик філософії Ентоні Кені, розвиток жанрів *cursus philosophicus* і *cursus theologicus* сприяв тому, що ці дві дисципліни почали чіткіше розрізнятися⁹³, коли для середньовічної схоластики завжди було відкритим питання, де закінчується філософія і починається теологія. І часто найбільш істотні філософські ідеї середньовічних схоластів викладені у ескліцитно

⁸⁹ B. SANNIG, *Philosophia Scotistarum, seu Cursus philosophicus completus ad mentem Joannis Duns Scoti*, 3 vol. (Pragae [Praha] 1684–1685).

B. SANNIG, *Schola theologica scotistarum, seu cursus theologicus completus, ad mentem Doctoris Subtilis Johannis Duns Scoti, in quatuor tomos distributus*, 4. vol. (Pragae [Praha] 1676–81).

⁹⁰ A. Q. KRASNODEBSKI, *Philosophia Aristotelica* (Varsaviae [Warszawa] 1678).

⁹¹ W. TYLKOWSKI, *Philosophia curiosa seu Quaestiones et conclusiones curiosae: ex universa Aristotelis philosophia ad genium et ingenium huius saeculi formatae et propositae* (Monasterium Oliviensis [Oliwia] 1669).

⁹² C. OSTROWSKI, *Singulares universae rationalis scintiae controversiae...* (Sandomira [Sandomierz] 1722).

⁹³ A. KENNY, 'The Rise of Modern Philosophy', *New History of Western Philosophy*, v. 3 (Oxford, OUP 2006) 18.

теологічних творах, як-от “Сума теології” Томи Аквінського. То у XVII ст. ці дисципліни розрізнилися інституційно: є чіткий перелік питань, які обговорюються у філософському курсі, і не менш чіткий перелік, який належить до компетенції теологічного курсу.

Cursus philosophicus має багато подібності з сучасним жанром підручника з філософії. Деякі дослідники його таки відносять до цього жанру, наприклад Чарльз Шміт. На його думку, жанр підручників з філософії розвивався з XIII ст., починаючи з “*Summulae logicales*” Петра Іспанського, і у своєму розвитку мав багато різновидів. *Cursus philosophicus* – це був один з різновидів цього досить широкого жанру. Однак є деякі суттєві відмінності між жанром *cursus philosophicus* і підручником філософії у сучасному розумінні. На ці відмінності цілком резонно вказує російська дослідниця Галіна Вдовіна. Коли завдання автора сучасного підручника з філософії подати студенту вже загальноновизнану інформацію⁹⁴, то автор курсу філософії XVII ст. дуже часто входить у дискусійні поля і намагається довести свою точку зору, що відмінна від позиції його колег. Тобто поза тим, що *cursus philosophicus* має відносно чітку матрицю розглядуваних *питань*, він не має визначеної матриці *відповідей*. Автор вільний, як вибрати один із багатьох вже існуючих варіантів розв’язання певного філософського питання, так і запропонувати своє власне бачення.

8. Схоластика в Києво-Могилянській академії

На українських землях, що на початку XVII ст. майже повністю входили до складу Речі Посполитої, відбуваються процеси дуже схожі до тих, що були в інших католицьких країнах Європи. Мережа єзуїтських колегіумів активно розвивається до середини XVII ст. Тут діяло 13 колегіумів – одна третина від загальнопольської кількості⁹⁵. Оскільки єзуїти подавали досить якісну освіту, багато православних шляхтичів віддавали туди своїх дітей, що часто призводило до покатоличення. Щоб зупинити цей процес, київський православний Митрополит Петро Могила вирішує створити колегіум, який би за своїм освітнім рівнем не поступався єзуїтським. Найпростішим варіантом створення такого навчального закладу було скопіювання єзуїтських викладацьких і виховних практик. Полегшувало це завдання те, що велика кількість викладачів колегіуму Петра Могили були випускниками єзуїтських навчаль-

⁹⁴ “[Они являются] выжимкой готового отстоявшегося знания, по определению вторичной и усредненной”: Г. В. Вдовина, *Язык неочевидного: Учение о знаках в схоластике XVII в.* (Москва, Ин-тут философии, теологии и истории св. Фомы 2009) 10.

⁹⁵ На 1648 рік, коли почалося повстання Богдана Хмельницького, на наших теренах були такі колегії: Ярославська (заснована у 1575 р.), Львівська (1606 р.), Луцька (1609 р.), Кам’янець-Подільська (1610 р.), Перемишльська (1628 р.), Острозька (1626 р.), Вінницька (1630 р.), Барська (1636 р.), Овруцька (в Ксаверові) (1647 р.), Фастівська, Переяславська, Новгород-Сіверська, Київська (переселена з Фастова в 1647 р.).

них закладів. Нічого дивного, що й філософія, яка викладалася в Києво-Могилянському колегіумі, згодом академії, була дуже схожою до тієї, що викладалася в єзуїтських колегіумах Польщі та інших навчальних закладах Європи того часу.

Про могилянську філософію XVII – першої половини XVIII ст. маємо непогане уявлення завдяки великій кількості збережених рукописів – до нас дійшло близько сотні рукописів, що утворюють, повністю чи частково, тридцять філософських курсів. Безперечно, курси різних професорів і різних періодів відрізняються між собою. Проте між ними є дуже багато спільного. В першу чергу всі вони є виявами жанру *cursum philosophicum*.

Могилянські професори філософії подають у дуже чіткій структурі майже стандартний перелік питань. Звичайно, між різними курсами є відмінності у структуруванні. Все ж прослідковується чітка загальна структура, і від неї можуть бути певні відхилення – в одних професорів більші, в інших менші.

Розглядаючи кожне з питань, професор дотримується строго методу *per modum quaestionis*, відомого ще з Середньовіччя. Проте, зрозуміло, в могилянських професорів цей метод представлений не в такій формі, як у Томи Аквінського, а абсолютно тотожний тому, що в ранньомодерних схоластів. Поставивши питання, могилянський професор майже зразу дає відповідь на нього (теза), потім пропонує розлоге обґрунтування, а далі вже розглядає контраргументи.

Теза є дуже важливою частиною тексту філософського курсу. З тез ми точно знаємо, якої позиції дотримувався могилянський викладач. Дуже часто, для того, щоб підсилити свою позицію, професор робить посилання і наводить, хто з авторитетних філософів і теологів підтримував його думку, а хто дотримувався протилежної. Вивчаючи ці переліки імен, ми бачимо, як Аристотеля, так і відомих середньовічних схоластів, як Тома Аквінський чи Йоан Дунс Скот. Але здебільшого в них домінують ранньомодерні схоласти, як-от Кастан, Суарес, Уртадо де Мендоса, Арріяга, Комптон Карлтон, Мاستрі, Панч. У могилянських курсах можна побачити й посилання на східних Святих Отців, наприклад, на св. Климента Александрійського, Василя Великого, Йоана Златоустого. Але такі покликання трапляються рідко. Здебільшого характер питань, які розв'язують могилянці, і відповіді на ці питання диктувалися ранньомодерною схоластикою.

Що цікаво, в різних питаннях могилянський професор міг підтримувати одних філософів, а в інших – інших. Не було сліпого слідування конкретному філософу. Атмосфера дискусій з можливістю приймати ту чи ту позицію з обов'язковою потребою довести свою думку за допомогою силогістичної аргументації, панувала як у європейській схоластичній філософії, так і в Києво-Могилянській академії.

Висновки

Сьогодні ранньомодерна схоластика (або друга схоластика, або схоластика епохи Бароко)⁹⁶ поступово починає займати цілком пристойне місце в історії філософії. Сучасні професійні історики філософії далекі від однозначно негативного ставлення до схоластики, характерного для XIX і початку XX ст. Вивчення цієї сфери вийшло за межі тісних закутків вузькоконфесійних досліджень. Кожного року різними мовами виходить близько десятка книжок і кілька десятків статей присвячених дослідженню ранньомодерної схоластики. Є достатньо дослідницьких майданчиків, присвячених схоластиці епохи раннього модерну. Тут варто назвати журнал “*Studia Neoaristotelica*” (Прага–Чеське Будейовіце) присвячений майже виключно ранньомодерній схоластиці та журнал “*Vivarium*” (Лейден), де виходить багато статей з цієї тематики.

Активному розмаху досліджень сприяє оцифрування джерел – майже всі важливі тексти з філософії і теології XVI–XVIII ст. легко можна знайти в Інтернеті. Створені бази даних, які допомагають пошуку цих джерел⁹⁷. Важливу допомогу подає сайт “*Scholasticon*” за редакцією Якоба Шмутца (Jacob Schmutz)⁹⁸, де підібрана коротка біо-бібліографічна інформація про тисячі схоластичних філософів і теологів, що жили з 1500 по 1800 роки. Варто згадати онлайн-енциклопедію “*Conimbricenses*”, присвячену як Коїмбрійському курсу, так і філософам, що працювали в Коїмбрійському університеті.

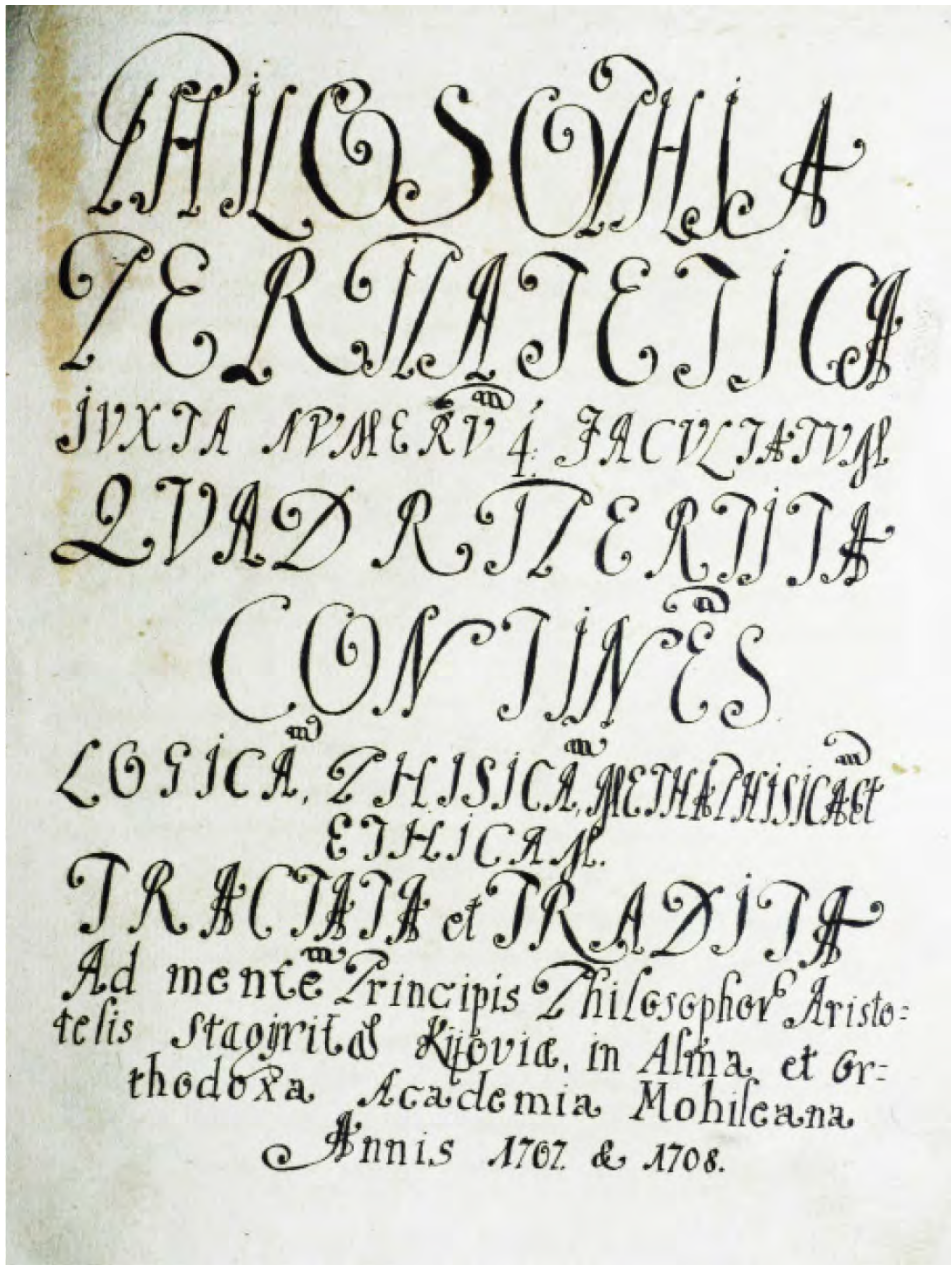
⁹⁶ Немає однастайності між дослідниками щодо назви цієї епохи. Найбільш поширена назва “друга схоластика” веде своє коріння від загальної праці Карла Джакона “*La seconda scolastica*” (Друга схоластика), що вийшла друком у 1944 році: С. GIACON, *La seconda scolastica* (Milano, Fratelli Boccia 1944) vol. 1–3. Джакон був неотомістом і ділив історію томізму на три частини. Перша – це філософія самого Томи Аквінського і його середньовічних послідовників. Третя – це відроджений томізм після 1879 року (Папа Лев XIII, енцикліка “*Aeterni Patris*”). А друга, проміжна, форма – це томізм XVI–XVIII ст. Така періодизація має свої недоліки.

Термін “барокова схоластика” або “схоластика епохи Бароко” (Barockscholastik) досить поширений у німецькомовній літературі. Однак вадою цього терміна є його погана відповідність до протестантської схоластики, оскільки бароко не мало значного поширення у протестантських країнах.

Останнім часом я надаю перевагу терміну “ранньомодерна схоластика”. Він зручний тим, що не несе додаткових конотацій, крім назви епохи – Ранній Модерн.

⁹⁷ Тут варто ще раз згадати наведені на початку розділу: “*Post-Reformation Digital Library*” (< <http://www.prdl.org/authors.php>> access: 13 February 2021) і “*An analytic bibliography of on-line neo-Latin texts*” (<<http://www.philological.bham.ac.uk/bibliography/>> access: 13 February 2021).

⁹⁸ J. SCHMUTZ, *Scholasticon* (<<https://scholasticon.msh-lse.fr>> access: 13 February 2021).

Титульна сторінка філософського курсу 1707–1709 навч. рр.
 Теофана Прокоповича (1681–1736)

Незважаючи на бурхливий розвиток досліджень, тема ранньомодерної схоластики далеко не вичерпана. На жаль, досі немає доброго дослідження, яке б окреслило найзагальніші особливості ранньомодерної схоластики⁹⁹.

Так само є великі зміни й на українських теренах. Нам, на відміну від дослідників 1960–1990-х рр., немає жодної потреби заперечувати схоластичність моголянських філософських курсів¹⁰⁰. Ці курси є породженням ранньомодерної схоластики, і, тільки беручи до уваги цей контекст, ми можемо їх адекватно зрозуміти й оцінити.

---

⁹⁹ Єдине загальне дослідження другої схоластики – це вже згадана тритомна робота Карло Джакона, що вийшла в 1940-х рр., вже давно застаріла.

¹⁰⁰ Радянські дослідники другої схоластики були в дуже складних ідеологічних умовах. Схоластична філософія була табуована в СРСР. Тому доводилося за всяку ціну підшукати аргументи, що філософія в Києво-Моголянській академії була чимось іншим, а не схоластикою. Див.: М. Симчич, “Від Вишенського до Сквороди”: радянські дослідження української філософії XVI–XVIII ст. (2013) 1 *Філософська думка* 71–80.

Олександр Алмазов

**ПРАКТИКА РОЗГЛЯДУ ВОЄВОДОЮ, МАГІСТРАТОМ
ТА ПОЛКОВИМ СУДОМ КОНФЛІКТІВ “РАТНИХ ЛЮДЕЙ”
НІЖИНСЬКОГО ГАРНІЗОНУ З НІЖИНСЬКИМИ МІЩАНАМИ
ТА КОЗАКАМИ У 2-Й ПОЛ. XVII ст.**

DOI: 10.5281/zenodo.6350354

Після Переяславської ради 1654 р. одним із найважливіших елементів російської влади на території Війська Запорозького були гарнізони “ратних людей” на чолі з воєводами. Перші 5 років російський гарнізон був тільки в Києві, а 1659 р. гарнізони були введені в низку інших міст Гетьманщини, зокрема – в Ніжин. Службовці гарнізону змушені були вступати в повсякденну взаємодію з місцевим українським населенням, насамперед, – з міщанами і козаками. Ця взаємодія була як мирною, так і могла виливатися в конфлікти, зокрема в такі, що мали міжособистісний характер. Оскільки виникнення конфліктів було неминуче в умовах потреби співіснування гарнізонів з місцевим українським населенням, то у воєводської та козацької влад і магістрату з’явилася необхідність у їх залагодженні і розгляді відповідних судових справ. Цій проблемі й присвячена стаття.

Хоча історіографія відносин гарнізонів “ратних людей” з населенням українських міст на сьогодні досить солідна, праць, присвячених розглядам такого роду судових справ, украй мало, та й вони, в основному, присвячені або розглядові справ у Москві, або, як праця М. Оглоблина, дослідженню спеціального слідчого¹. У зв’язку з цим, цілком очевидно, що тема потребує дальшого вивчення.

Оскільки ніжинському воєводі були непідсудними міщани та козаки, а полковій адміністрації та магістрату – службовці гарнізону, діяв принцип, згідно з яким, розгляд у спорах, в яких однією зі сторін були “ратні люди”, а другою – козаки чи міщани, проводила та влада, якій був підсудний обви-

---

¹ В. Эйнгорн, ‘Киевский воевода П. В. Шереметьев и нежинский магистрат (1666–1669 гг.)’, (1891) 11 *Киевская старина* 246–58; Н. Оглоблин, ‘Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии’, (1895) 12 *Киевская старина* 271–306.

нувачений або відповідач. Варто зазначити, що у цьому дослідженні не розмежовуються цивільний і кримінальний процеси, позаяк розгляд по одних і по інших справах нічим принципово не відрізнявся.

Для початку варто звернутися до практики розгляду справ, в яких позивачами або потерпілими були козаки чи міщани, а обвинуваченими або відповідачами – службовці ніжинського гарнізону.

Ніжинським воєводам перед вступом на посаду давалися накази, які представляли собою докладну інструкцію про те, як діяти в тих чи тих ситуаціях. У них є вказівки і про те, як діяти у разі конфліктів “ратних людей” і ніжинських козаків та міщан. Зокрема, в наказі воєводи І. Ржевському від 28 червня 1665 р. наказувалося карати “ратних людей” за “образи” “черкасом и мещаном, и иным нежинским жилецким людем”, щоб “другим неповадно было”².

Більшість судових справ, зокрема і тих, де позивачами або потерпілими були козаки чи міщани, воєвода розбирав самостійно, без участі Москви, і навіть не ставлячи Москву до відома. Наприклад, 26 серпня 1672 р. до ніжинського воєводи С. Хрущова присланий ніжинським полковником Ф. Уманцем осавул Яків Васильєв привів на з’їзджу ізбу ніжинського стрільця Івана Осипова-Зайця. Осавул повідомив воєводі, що приведений ним стрілець украв гусака у ніжинського жителя Івана Кулкова. Коли І. Кулков почав у І. Осипова відбирати свого гусака, той задушив гусака, а його власника вколов ножом у руку. За цей злочин стрілець був битий батогами³. Деталі цієї справи, як і низки інших, настільки ж малозначущих, С. Хрущов пізніше все ж таки доніс у Москву, прагнучи довести несправедливість колективної скарги ніжинських стрільців на те, що, нібито, воєвода безпричинно піддавав їх тілесним покаранням⁴.

Тільки найрезонансніші справи, в яких в якості обвинувачуваних виступали “ратні люди”, вимагали листування воєводи у справі з Москвою з проханням надіслати додаткові інструкції. Такою, зокрема, була справа стрільця приказу Ф. Нарішкіна Нікити Матвеєва, який 21 жовтня 1670 р. ударив поліном у голову ніжинського жителя Івана Васильєва, який через кілька днів по тому помер від отриманої травми⁵. Ймовірно, нестандартність

² *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – АЮЗР)*, т. V: 1659–1665 (Санкт-Петербург 1867), № 135 (I), с. 295.

³ *Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА)*, ф. 210, оп. 16: *Столбцы Поместного стола*, ед. хр. 62, л. 166–67.

⁴ Про конфлікт воєводи С. Хрущова з ніжинськими стрільцями детальніше див.: А. Алмазов, *Злоупотребления властью нежинских воевод во 2-й половине XVII в.* <<http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2278-aleksandr-almazov-zloupotrebleniya-vlastyu-nezhinskikh-voevod-vo-2-j-polovine-xvii-v>> Дата звернення: 20 травня 2019 р.

⁵ *РГАДА*, ф. 371, оп. 2, ед. хр. 107, л. 1–2; ф. 229, оп. 2, ед. хр. 10, л. 47 об. – 9.

справи пояснювалася не лише тяжкістю злочину, хоча справи про вбивства “ратними людьми” українських козаків і міщан були рідкісні, але й не відповідністю російському судочинству претензій української сторони. Брат потерпілого Леонтій Васильєв зажадав від воєводи, щоб Н. Матвєєва стратили, закопавши живим під труну убитого⁶.

Судячи з усього, настільки незвичайна вимога спиралася на народні уявлення про справедливе покарання, а не на судову практику і джерела права, прийняті в Гетьманщині. Такого роду народні уявлення були живі ще в кін. XVIII ст.: у 1783 р. в. одному з сіл Чернігівської єпархії священник Гловінський закликав односельчан покласти козацьку дочку Х. Водяникову під труну вбитого нею козака І. Біденка⁷. У судах же Війська Запорозького існувала зовсім інша практика покарань визнаних винними у вбивстві. Як приклад, можна навести справу про вбивство козаком Г. Тарасенком козака Сидора⁸, що розбиралася ніжинським полковим судом 4 травня 1674 р. Незважаючи на те, що вдова повідомила, що перед смертю потерпілий пробачив обвинуваченого, і просила його не страчувати, а сам обвинувачений заявив, що заколов потерпілого шаблею крізь двері у п'яній бійці, його присудили до страти і виплати родичам убитого 150 злотих. Суд при цьому посилався на статтю 3 розділу 15 Литовського статуту⁹.

У розгляді справ, в яких службовці гарнізону були відповідачами або обвинуваченими, а позивачами або потерпілими – українські козаки і міщани, брали також участь представники полкової адміністрації. Так, у справі про вбивство стрільцем “ніжинського жителя” в такій якості виступили козаки М. Рябуха, В. Гуменський і полковий писар П. Михайлов¹⁰.

У випадку розгляду справи воєводою попереднє розслідування могло проводитися як службовцями ніжинського гарнізону, так і представниками української сторони. Так, у згаданій справі про вбивство, коли 21 жовтня 1670 р. ніжинський воєвода І. Ржевський отримав звістку про тяжке поранення ніжинського жителя І. Васильєва, то для його огляду він направив стрілецького

⁶ РГАДА, ф. 371, оп. 2, ед. хр. 107, л. 2; ф. 229, оп. 2, ед. хр. 10, л. 49.

⁷ Див.: М. Владимірський-Буданов, ‘Привязывание убийцы к трупу убитого (из старой судебно-уголовной практики)’, (1888) 1–3 *Киевская старина* 20; І. Сердюк, *Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.* (К., К.І.С. 2018) 237.

⁸ У справі не наведене прізвище убитого, лише зазначено, що вдова по чоловікові була “Сидориха Острийчиха”.

⁹ П. Пиріг, ‘Протоколи Ніжинського магістрату 1659 і 1674 рр.’, (2002) 2 *Сіверянський літопис* 42. У *Литовському статуті* ані 1566, ані 1588 рр. немає розділу 15, це, ймовірно, помилка. Стаття 3, присвячена головицзні, розміщена в розділі 12. Див., наприклад, у 3-му *Литовському статуті*: *Статути Великого князівства Литовського: У 3 т.*, за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова (О., Юридична література 2004), т. III: *Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн.*, кн. 1, с. 309.

¹⁰ РГАДА, ф. 371, оп. 2, ед. хр. 107, л. 1–2; ф. 229, оп. 2, ед. хр. 10, л. 47 об. – 9.

сотника приказу Б. Глібова Афанасія Пополутова та 2-х ніжинських стрільців. Вони оглянули рану, однак свідчення потерпілого їм отримати не вдалося, оскільки той перебував у непритомному стані¹¹.

В іншій справі – про крадіжку вола – попереднє слідство було проведено козацькою владою. Згідно доповідної ніжинського воєводи К. Самаріна від 23 січня 1677 р., до нього приходили ніжинський городовий отаман Данило Васильєв і ніжинський сотник Касьян Викулов¹², які заявили воєводі, що на дворі сотника ніжинських стрільців Василя Кунілова виявили вола, вкраденого 22 січня на торгу великого міста¹³ у жителя с. Переходівка Івана Сохи¹⁴. При цьому важливо відзначити, що двір В. Кунілова розташовувався у ніжинському замку¹⁵, себто на території, яка перебувала під владою ніжинського воєводи. Проте, ймовірно, те, що розшук вола проводила козацька старшина, було викликано невідкладністю слідчих дій.

При винесенні рішень воєводи керувалися, як правило, Соборним Уложением (1649 р.). Наприклад, у справі про вбивство І. Васильєва, у відповідь на доповідну воєводи, в Ніжин 23 грудня 1670 р. був відправлений царський указ, який наказував воєводі провести розслідування згідно Соборного Уложения, і якщо з'ясується, що стрілець убив навмисне, то його слід було стратити, а якщо в стані алкогольного сп'яніння, – то бити батогами і “дати на чисту поруку”¹⁶, себто відпустити на поруки товаришів по службі. Також у справі про крадіжку вола в І. Сохи 16 березня 1677 р. ніжинському воєводі К. Самаріну прийшов указ розслідувати справу відповідно до статей Соборного Уложения¹⁷.

Щодо підвідомчого їм населення воєводи застосовували тортури під час розслідування злочинів. Так, тортури були застосовані воєводою у справі про крадіжку речей “ратними людьми” у ніжинського міщанина. Влітку 1663 р. ніжинський міщанин Петро Андреев подав чолобитну, з якої стало відомо про крадіжку, здійснену 3 листопада 1659 р. “ратними людьми” солдатського полку А. Гамільтона Василем Рахом “з товаришами”. Вночі у міщанина було вкрадено майно вартістю 710 рублів. Вони були спіймані на місці злочину

¹¹ РГАДА, ф. 229, оп. 2, ед. хр. 10, л. 48 – 8об.

¹² Як зазначив В. Дядиченко, у Війську Запорозькому попереднє розслідування найчастіше проводилося полковою старшиною, яка не мала судових повноважень, а також представниками сотенної старшини: В. А. Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.* (К., Видавництво Академії наук УРСР 1959) 326.

¹³ Велике місто – основна частина м. Ніжина, що складалася зі Старого міста і Нового міста, тобто Ніжин без замку. У великому місті жили міщани і козаки.

¹⁴ РГАДА, ф. 229, оп. 3, ед. хр. 52, л. 165.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*, ф. 371, оп. 2, ед. хр. 107, л. 6–8.

¹⁷ *Ibid.*, ф. 229, оп. 3, ед. хр. 52, л. 202 об. – 203 об.

ніжинським воєводою С. Шаховським, який піддав їх тортурам. Під тортурами солдати дали свідчення про причетність до крадіжки капітана Василя Якшина, який також був підданий тортурам, у результаті чого також дав свідчення. Однак за гарячими слідами не була знайдена частина вкраденого майна вартістю 450,5 руб. П. Андреев просив у чолобитній “доправити”, тобто стягнути, ці гроші з капітана В. Якшина¹⁸. 2 серпня 1663 р. у Малоросійському приказі було прийнято рішення задовольнити чолобитну ніжинського міщанина і відправити відповідний указ до Києва¹⁹. П. Андрееву довелося подавати чолобитну на ім'я царя у зв'язку з тим, що ця справа не могла бути вирішена на рівні ніжинського воєводи, а вищою інстанцією для воєводи був Малоросійський приказ.

Ще один приклад застосування тортур у справі, в якій потерпілим був представник українського населення, дає вже згадана справа про крадіжку вола. Застосування тортур було викликано тим, що в справі було 2 підозрюваних у крадіжці, і було потрібно визначити, хто з них винен. Як свідчив перед воєводою сотник В. Кунилов, до нього на подвір'я привів вола стрілець приказу Г. Давидова Андрій Шерстобіт. Стрілецький сотник, за його словами, спочатку відмовився приймати вола на своєму дворі, але тоді, за словами сотника, А. Шерстобіт сказав, що вола купив “гулящий человек”²⁰ Андрій Іванов, що жив на дворі сотника. Останній у своїх свідченнях заперечував правдивість показань сотника. Воєвода К. Самарін просив у царя дозволу катувати А. Шерстобіта та А. Іванова для дальшого розслідування справи²¹.

Також у царському указі воєводі було наказано катувати й стрільця Н. Матвеева, звинуваченого у вбивстві “ніжинського жителя” І. Васильєва²². У цьому випадку метою тортур було не отримання визнання, а встановлення того, чи навмисно було скоєно злочин, чи в стані алкогольного сп'яніння, що відповідало стандартній практиці російського правосуддя того часу²³.

Після повстання українських козаків під проводом гетьмана І. Брюховецького в 1668 р., незважаючи на те, що наступило примирення Москви з Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Д. Многогрішним на Глухівській раді в березні 1669 р., ще деякий час зберігалася недовіра між сторонами. Ця недовіра, зокрема, проявлялася на рівні м. Ніжина: воєвода І. Ржевський не вірив козацькій владі і магістрату, а ті, в свою чергу, йому. Ймовірно, воєвода також затаїв образу на козаків і міщан.

¹⁸ РГАДА, оп. 1, ед. хр. 51, л. 196.

¹⁹ *Ibid.*, л. 196 об.

²⁰ “Гулящие люди” – категорія нетяглового населення; як правило, працювали за наймом.

²¹ РГАДА, ф. 229, оп. 3, ед. хр. 52, л. 165 об. – 66.

²² *Ibid.*, ф. 371, оп. 2, ед. хр. 107, л. 6–8.

²³ Див.: Н. Ш. Коллманн, *Преступление и наказание в России раннего нового времени*, пер. с англ. П. И. Прудовского (Москва, Новое литературное обозрение 2016) 186.

У результаті І. Ржевський відмовляв у розгляді низки справ за позовами українського населення. Передусім йдеться про повернення після закінчення повстання ніжинським козакам і міщанам дзвонів та церковного начиння. 25 квітня 1669 р. в Москву була надіслана відписка ніжинського воєводи І. Ржевського, в якій він повідомляв, що міщани подали йому чолобитну про повернення дзвонів, церковного начиння і різного майна, яке було взято ніжинськими стрільцями як здобич, після того, як перед наближенням війська Г. Ромодановського ніжинські міщани втекли у Носівку²⁴. У березні 1669 р. були прийняті Глухівські російсько-українські договірні статті, що передбачали повернення дзвонів і церковного начиння українській стороні, проте, за словами воєводи, виконанню цієї норми перешкоджало те, що стрільці продали в Ніжині це майно ще до прийняття статей, тому “доправити” на них ці гроші “никоторими делы невозможно”²⁵. Фактично, воєвода виступив проти виконання Глухівських статей (1669 р.): 16-а стаття документа передбачала віддачу російською владою жителям Гетьманщини церковного начиння, зокрема дзвонів, риз, посудів, книг, образів і срібла, “побранных полку боярина и воеводы князь Григорья Григорьевича Ромодановскаго с товарищи”²⁶.

У царській грамоті-відповіді від 28 квітня 1669 р. ніжинському воєводі було зазначено вирішувати позитивно справи про віддачу дзвонів і церковного начиння, але відмовляти по чолобитних про віддачу коней, худоби і “будь-якої рухляді”, обґрунтовуючи при цьому відмову тим, що причиною понесених чолобитниками збитків була їхня зрада царю, а також тим, що крім церковного начиння віддача іншого майна в Глухівських статтях (1669 р.) не передбачена²⁷.

У червні того ж року І. Ржевський знову писав у Москву з цього ж питання. Воєвода повідомив, що в ніжинський замок з великого міста після закінчення облоги було перевезено дерев’яну церкву разом з іконами і царськими вратами. За словами І. Ржевського, ікони, книги і ризи до цієї церкви були куплені в таборі війська Г. Ромодановського, який прийшов на допомогу ніжинському гарнізону 4 вересня 1668 р., а інші – у ніжинських стрільців. Він також наводив свої аргументи проти віддачі церкви і всього церковного начиння, зокрема той, що в Глухівських статтях (1669 р.), не було сказано про віддачу церковного начиння саме в Ніжині²⁸, і просив про царський указ

²⁴ Ця подія відбулася 30 серпня 1668 р. Детальніше див.: А. Алмазов, ‘Осада «верхнего земляного города» Нежина во время Украинского восстания 1668 г.’ <<http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>> Дата звернення: 20 травня 2019 р.

²⁵ РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1669 г., ед. хр. 8, л. 17 об. – 8 об.

²⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далее – ПСЗ) (Санкт-Петербург 1830), т. I, № 447 (I), с. 813.

²⁷ РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1669 г., ед. хр. 8, л. 46 об. – 8 об.

²⁸ У Глухівських статтях (1669 р.) сказано, що цар наказав церковне начиння “сыскивать в Путивле, в Севске, во Брянске и в иных городах”: ПСЗ (Санкт-Петербург 1830), т. I, № 447 (I), с. 813.

з рішенням щодо цього питання²⁹. 21 червня 1669 р. в Москві було вирішено залишити церкву в замку, і церковне начиння з неї не віддавати³⁰.

Далі потрібно звернутися до питання про розгляд справ, у яких позивачами або потерпілими були службовці ніжинського гарнізону, а обвинуваченими або відповідачами – козаки чи міщани. Російсько-українські договірні статті у цілому всьому Війську Запорозькому, а жалувані грамоти ніжинським міщанам ще й окремо гарантували невтручання царської адміністрації в судочинство³¹. У наказах ніжинським воєводам приписувалося, що в тому випадку, якщо козаки і міщани будуть “чинить обиды” російським “ратным людям”, звертатися до полковника і вимагати від нього провести суд³².

У наказі від 1665 р. воєводі І. Ржевському містився також припис, що в тому випадку, якщо полковник не покарав би винних, то воєводі слід звернутися до київського воєводи П. Шереметьєва³³. Ця норма діяла лише в період 1665–1668 рр., коли київський воєвода був, фактично, головним воєводою на території Гетьманщини.

Вдалося знайти лише один приклад справи, в якій скористалися цією нормою. 27 серпня 1667 р. в київській приказній ізбі ніжинські стрільці 3-х приказів з головами та сотниками подали чолобитну зі скаргою на ніжинського полковника А. Мартиновича у зв’язку з тим, що той покосив сінокоси, дані стрільцям для годування їх коней універсалом гетьмана І. Брюховецького у 1663 р.³⁴ Однак київський воєвода П. Шереметьєв не розбирав цю справу самостійно, а писав про неї в Москву і до гетьмана І. Брюховецького³⁵. Себто, на практиці йшлося не про втручання київського воєводи в справи полкового суду, а про здійснення київським воєводою повноважень, які міг би здійснювати ніжинський воєвода.

Після повстання українських козаків під проводом гетьмана І. Брюховецького в 1668 р., було вирішено відмовитися від цієї інстанції. Подані на Глухівській раді “Статьи с челобитья нежинских мещан” у статті 6 спеціально уточнюють, що цар “воеводам в права и в суды (мається на увазі – ніжинських міщан – О. А.) вступати не велел”³⁶. Окрім того, було змінено формулювання і в наказах воєводам, що знову присилались у Ніжин. Так, у наказі, наступ-

²⁹ РГАДА, ф. 124, оп. 1, 1669 г., ед. хр. 8, л. 98 об. – 9 об.

³⁰ *Ibid.*, л. 104 об.

³¹ Див., наприклад, царську грамоту від 28 березня 1660 р., що підтверджувала ніжинським міщанам привілей користуватись Магдебурзьким правом: АЮЗР (Санкт-Петербург 1867), т. V: 1659–1665, № 7, с. 13–4.

³² Див., наприклад, наказ воєводі І. Ржевському 1665 р.: АЮЗР (Санкт-Петербург 1867) т. V: 1659–1665, № 135 (I), с. 295–296.

³³ *Ibid.*, с. 296.

³⁴ РГАДА, ф. 210, оп. 12: Столбцы Белгородского стола, ед. хр. 153, л. 297–300.

³⁵ *Ibid.*, л. 298.

³⁶ ПСЗ (Санкт-Петербург 1830), т. I, № 447 (II), с. 819.

ному після І. Ржевського, ніжинському воєводі С. Хрущову від 19 січня 1672 р. приписувалось у випадку, якщо ніжинський полковник не покарає кривдників “ратних людей”, писати про це до царя³⁷. До 1665 р. у наказах воєводам також містилася вказівка в подібних випадках писати до царя³⁸.

У цілому, скарги на кримінальні злочини, скоєні міщанами і козаками щодо службовців ніжинського гарнізону, – досить рідкісне явище. Так, одна справа з такого роду рідкісних випадків згадується в “Записной книге дел нежинской приказной избы за 1659–1696 гг.” – це “дело стрельца Михайлова приказа Полянского Марка Ильина с мешенином з Гаврилом Золотаревым в краже” за 7174 (1665/66) р.³⁹ На жаль, деталі цієї справи невідомі.

Якщо службовці гарнізону скаржилися на козаків чи міщан, то справу розглядав військовий суд за участі магістрату⁴⁰. Так, у 1680 р. ніжинський воєвода П. Скрябін дав позики з воєводської скарбниці низці ніжинських міщан: Д. Миколаєвичу – 300 руб. чехами, К. Криштофорову разом з Криштофором і Пантелеєм Дмитрієвими – 380 руб., а М. Маляр – 5 руб.⁴¹ Вірогідно, як мінімум, 200 руб. з цієї суми були дані воєводою без повідомлення про цю справу в Москву. На це вказує запис у “Записной книге дел нежинской приказной избы за 1659–1696 гг.” про царський указ від 24 березня 1681 р. про доставки на П. Скрябіна 200 руб. “пінних” грошей (себто коштів, отриманих в якості прибутку від діяльності кружечного двору ніжинського замку)⁴². 29 жовтня 1687 р. цю справу розбирав ніжинський полковий суд на чолі з полковником С. Забілою з надісланим від гетьмана І. Мазепи козаком М. Шендюхом спільно з бурмистрами, лавниками і райцями ніжинського міського магістрату⁴³.

При розгляді полковим судом справ за скаргами службовців ніжинського гарнізону були присутні представники гарнізону. Так, при розгляді справи про повернення позикових коштів ніжинськими міщанами колишньому воєводі П. Скрябіну були присутні стрілецькі п’ятдесятники Г. Петров, С. Марков, К. Моїсєєв і десятник С. Логінов⁴⁴.

Як уже було сказано, після повстання українських козаків під проводом І. Брюховецького, як воєвода не довіряв козацькій старшині та маїстрату, так і українська влада не довіряла воєводі. Це проявилось в розгляді справи колишнього полковника А. Мартиновича. У червні 1669 р. І. Ржевський пи-

³⁷ РГАДА, ф. 229, оп. 2, ед. хр. 15, л. 96 об.

³⁸ Див. чорновик наказу ніжинському воєводі М. Дмитрієву: РГАДА, ф. 210, оп. 12: Столбцы Белгородского стола, ед. хр. 458, л. 152.

³⁹ РГАДА, ф. 229, оп. 2, ед. хр. 124, л. 117.

⁴⁰ Полковий і маїстратський суди засідали разом. Див.: В. А. Дядиченко, *Op. cit.*, с. 326.

⁴¹ РГАДА, ф. 124, оп. 3, ед. хр. 495, л. 1–1 об.

⁴² *Ibid.*, ф. 229, оп. 2, ед. хр. 124, л. 78.

⁴³ *Ibid.*, ф. 124. Малороссийские дела, оп. 3, ед. хр. 495, л. 1.

⁴⁴ *Ibid.*, л. 2.

сав у Москву, що хоча після його листа до гетьмана Д. Многогрішного ніжинський полковник Ф. Уманець провів розслідування у справі про віддачу ніжинським стрільцям грошей і товарів, позичених міщанами і козаками до повстання 1668 р., у яких, за словами воєводи, були позикові розписки на 800 руб. і навіть більше. Полковник Ф. Уманець присилав козака Д. Мочульського, який провів у цій справі очні ставки з позичальниками, на них козаки і міщани визнали ці борги, але заявили, що в них ті гроші й товари забрав тодішній ніжинський полковник А. Мартинович. Той, у свою чергу, заявив, що витратив гроші на військові потреби – купував різні військові припаси, щоб брати в облогу “ратних людей” у ніжинському замку. І Ржевський скаржився на те, що козацька адміністрація “дає справу” тільки по невеликих боргах, по 50 коп. і 1 руб., та й то, якщо на себе переведе полковник, а у великих боргах “переводят на полковника”⁴⁵. Себто російській стороні заявляли, що справа має розглядатися полковим судом за участі полковника, що, мабуть, затягувало розгляд. 26 червня була відправлена царська грамота до гетьмана Д. Многогрішного з приписом “доправити” борги, що були на колишньому полковнику А. Мартиновичові⁴⁶.

Таким чином, розгляд справ, в яких однією стороною виступали ніжинські міщани і козаки, а другою – службовці гарнізону, передбачав, як правило, участь влади однієї й другої сторони. Джерелами права при винесенні вироку служили російсько-українські договірні статті, Соборне Уложення, Литовський статут, Магдебурзьке і військове право. Влада, якій були підсудні позивачі або потерпілі, відправляла своїх представників на суд, який провадився тією владою, якій були підсудні відповідачі або обвинувачені.

⁴⁵ РГАДА, оп. 1, 1669 г., ед. хр. 8, л. 99 об.–100 об.

⁴⁶ *Ibid.*, л. 110–12.

Олег Однороженко

**HERALDICA FEMINARUM.
ГЕРБИ ЖІНОК ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
ТА РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ***

DOI: 10.5281/zenodo.6350049

Попри те, що виникнення геральдики було пов'язане виключно з чоловічими середовищами – рицарством, військовою аристократією, чиновництвом, вже на ранніх етапах її розвитку спостерігаємо практику уживання гербів жінками, передусім, представницями правлячих династій і родин титулованої аристократії. Зважаючи на ідентифікаційну роль гербів, як головної їх функції в ранній геральдиці, можна констатувати, що поява та поширення жіночих гербів у повній мірі відображала глибину ментальних перетворень, що відбулися в європейському суспільстві впродовж X–XII ст., в якому суттєво зросло усвідомлення власної ідентичності та з'явилася виразна потреба в самопрезентації за допомогою зовнішніх знаків особової та соціальної ідентифікації¹.

Найдавніші зразки жіночих гербів походять із батьківщини геральдики – Імперії ромеїв², і датовані X–XII ст. Тогочасні пам'ятки жіночої геральдики не надто чисельні, особливо у порівнянні з іншими групами візантійських гербів, водночас дозволяють зробити певні спостереження щодо закономірностей уживання цих знаків. Традиційно для тогочасної ромейської сфрагістики геральдичні знаки розміщувалося в щитах, що їх тримають святі воїни. Приміром, на молівдовулі XI ст. стратигіси Анни зображено св. Феодора, який спирається на круглий щит із подвійною лілією в

---

* Дякуємо Ігорю Тесленку за консультації під час написання цієї статті.

¹ М. ПАСТУРО, *Символическая история европейского средневековья* (Санкт-Петербург 2012) 234–236.

² Детально про появу та розвиток геральдики в Імперії ромеїв у X–XII ст. див.: О. ОДНОРОЖЕНКО, *Де, коли й чому виникли герби? Вступ до візантійської геральдики X–XII ст.* (Х.; К. 2021).

оточенні облямівки з кульками³. На сфрагісі від зламу XI–XII ст. монахині Марії Торнікіни св. Георгій тримає овальний щит із облямівкою та фігурою лілії⁴.

Булла стратигіси Анни XI ст.

На сьогодні, за браком відповідних джерел, важко встановити чи уживано ці герби іншими представниками родин, до яких належали названі жінки. Водночас, варто відзначити, що на щитах їхніх печаток вміщено видозміни фігур, які не зустрічаємо в інших ромейських гербах. Це дозволяє зробити висновок, що маємо справу з геральдичними знаками, які мали лише локальне значення і були або індивідуальними, або, що більш вірогідно, родинними гербами. Попри цю непевність можемо констатувати, що вже від XI ст. на жіночих сфрагісах фігурують геральдичні знаки в щитах, подібно до того, як це бачимо у випадку з представниками тогочасної ромейської військової аристократії та чиновництва.

Булла Марії Торнікіни зламу XI–XII ст.

³ *Dumbarton Oaks (DO)*, BZS.1958.106.4187.

⁴ *DO*, BZS.1958.106.3664.

Значно яснішою є ситуація у випадку з гербом, який фігурує на печатці 30-х рр. XII ст. дружини василевса Йоана II Комніна Ірини (в чернецтві – Ксенії), яка походила з угорського королівського роду Арпадів. У полі молівдовулу бачимо фігуру імператриці, одяг якої прикрашає мигдалеподібна нашивка, т. зв. “торакион”, у центрі якого зображено галузку з симетричними відгалуженнями обабіч⁵.

Булла імператриці Ірини 30-х рр. XII ст.

Цей сюжет правив за родовий герб Комнінів від середини XI ст. Зокрема, він присутній на печатках куропалата й domestика схол Заходу Йоана Комніна 1057–1067 рр.⁶, протопроєдра і великого domestика схол Сходу Ісаака Комніна 1081 р.⁷, протосеваста і великого domestика Заходу Адріана Комніна 1087 р.⁸, новелісіма, куропалата і дуки Пафлагонії Феодора Комніна XI ст.⁹ та пізніших сфрагісах XII ст. Також фігуру галузки бачимо на імператорському одязі Алексія I Комніна (1081–1118), на мініатюрі в рукописному творі Євфимія Зигавина “Паноплія догматика” початку

⁵ DO, BZS.1951.31.5.43; G. ZACOS, A. VEGLERY, *Byzantine Lead Seals*, vol. I (Basel 1972), n. 106; J. NESBITT, *Catalogue of byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. VI: *Emperors, Patriarchs of Constantinople, Addenda* (Washington 2009), n. 90.2.

⁶ DO, BZS.1955.1.2986; G. ZACOS, A. VEGLERY, *Op. cit.*, vol. I, n. 2681b; J. NESBITT, N. OIKONOMIDES, *Catalogue of byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. I: *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea* (Washington 1991), n. 1.15a; *Triton XI. In Conjunction with the 36th Annual New York International Numismatic Convention* (New York 2008) 294, n. 1163.

⁷ *Triton XI*, p. 296, n. 1172.

⁸ DO, BZS.1947.2.1083; BZS.1955.1.2982; *Catalogue of byzantine seals at Dumbarton Oaks*, vol. I, n. 1.13a–b.

⁹ DO, BZS.1947.2.1097; BZS.1958.106.4551; J. NESBITT, N. OIKONOMIDES, E. MCGEER, *Catalogue of byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. IV: *The East* (Washington 2001), vol. IV, n. 11.4, 11.5.

ХІІ ст.¹⁰, у “Повчаннях” Григорія Назіанзіна зламу ХІ–ХІІ ст.¹¹, на шатах Йоана ІІ Комніна (1118–1143) та його старшого сина і співправителя (1122–1142) Алексія на мініатюрі в Євангелії 1128 р.¹²

Булла куропалата й доместика scol Заходу Йоана Комніна 1057–1067 рр.

¹⁰ *Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV)*, Vat. gr. 666 (“Εὐθύμιος Ζιγαβηνός, Πανοπλία δογματικῆ”), f. 2; А. ГРАБАР, *Император в византийском искусстве* (Москва 2004), табл. XIX, рис. 1; I. SPATHARAKIS, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Leiden 1976), II. 80; В. ПУЦКО, ‘Об источниках миниатюр Изборника Святослава 1073 г.’, (1980) 1 *Etudes balkaniques* 103–106; А. CUTLER, J. M. SPIESER, *Byzance médiévale* (Paris 1996), fig. 279–280; Н. КОЗАК, *Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст.* (Л. 2007) 63–66, іл. 57–58; R. OUSTERHOUT, ‘Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry’ in *Byzantine Art: Recent Studies* (Turnhout 2009) 157; R. OUSTERHOUT, ‘Symbole der Macht. Mittelalterliche Heraldik zwischen Ost und West’ in *Lateinisch-griechisch-arabische Begegnungen. Kulturelle Diversität im Mittelmeerraum des Spätmittelalters* (Berlin 2009) 92–93.

¹¹ *Γερά Μονή Αγίου Διονυσίου Αγίου Όρους (ΜΔ)*, Κώδικας 61, φ. 1π; *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους. Σειρά Α’. Εικονογραφημένα χειρόγραφα. Παραστάσεις – επιτίτλα – αρχικά γράμματα* (Αθήνα 1973), εκ. 104; Γ. ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων* (Αθήνα 1995), εκ. 123; Н. КОЗАК, *Op. cit.*, с. 63, ил. 61; T. DAWSON, *By the Emperor’s Hand: Military Dress and Court Regalia in the Later Romano-Byzantine Empire* (Barnsley 2016) 193, fig. 52.

¹² *BAV*, Vat. Urb. gr. 2, f. 19v; Н. КОНДАКОВ, *Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века* (Санкт-Петербург 1906) 110–111, рис. 12; А. ГРАБАР, *Op. cit.*, табл. XXIV, рис. 2; А. WEYL CARR, ‘Diminutive Byzantine Manuscripts’ in *Codices manuscripti. Zeitschrift für Handschriftenkunde*, Bd. VI (Wien 1980) 134; C. STORNAJOLO, *Codices Urbinate graeci Bibliothecae Vaticanae* (Vatican 1895) 3–8; C. STORNAJOLO, *Miniature delle omilie di Giacomo Monaco (cod. Vatic. gr. 1162) e dell’evangelario greco Urbinate (cod. Vatic. urbin. gr. 2)* (Rome 1910) 93; J. BECKWITH, *The Art of Constantinople. An Introduction to Byzantine Art, 330–1453* (London 1965) 122, fig. 162; P. CANART, V. PERI, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Bibliotheca Vaticana* (Vatican 1970) 329; I. SPATHARAKIS, *Op. cit.*, p. 80–81, ил. 46; M. BUONOCORE, *Bibliografia dei fondi manoscritti della Bibliotheca Vaticana (1968–1980)*, vol. II (Vatican 1986) 713; M. CERESA, *Bibliografia dei fondi manoscritti della Bibliotheca Vaticana (1981–1985)* (Vatican 1991) 288; J. C. ANDERSON, ‘The Past Reanimated in Byzantine Illumination’ in *Byzantine East, Latin West: Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann* (Princeton 1995) 319–324; *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261*, ed. H. EVANS (New York 1997) 209–210, n. 144; Н. КОЗАК, *Op. cit.*, с. 95, ил. 91.

Булла протопроєдра й великого доместика схол Сходу Ісаака Комніна 1081 р.

Комнінівський герб у цей час трактовано не лише як родовий, що передався від батька до сина, але й у ширшому значенні – як династичний, яким позначали приналежність до імператорської родини. Уживання його жінками спостерігаємо і в подальшому. Так, від другої чверті XIII ст. походить сфрагіс імператриці Ірини Комніни, на якому зображено торакіон із облямівкою і галузкою з трьома відгалуженнями або зернами праворуч¹³. Варто наголосити, що сюжет із зображенням подібної галузки у візантійській геральдиці X–XII ст. поза комнінівським колом жодного разу не трапляється, що не лишає сумнівів у тому, що на торакіонах вище названих імператриць маємо зображення саме родового герба Комнінів.

Булла імператриці Ірини Комніни другої чверті XIII ст.

Загалом же традиція уживання державно-династичних гербів на жіночому вбранні простежується вже від X–XI ст. Герб Імперії ромеїв часів Македонської династії та їхніх найближчих наступників (хрест, згодом – кіль-

¹³ DO, BZS.1955.1.4363; *Catalogue of byzantine seals at Dumbarton Oaks*, vol. VI, n. 103.1.

караменний хрест) зображувано не лише в щитах, але й на мигдалеподібних тораціонах. Їх своєрідна іконографія, відносно стабільне забарвлення, врешті ідентифікаційна та репрезентативна функції – усе це виразно свідчить про їх належність до кола геральдичних знаків. Розглядати тораціони в контексті геральдики заважав хронологічний аспект: цей елемент одягу з'явився вже у X ст., а отже, випереджав “народження” геральдики в Західній Європі на два століття. Неодноразово зауважувана різюча подібність тораціона до раннях геральдичних щитів не знаходила належного пояснення¹⁴, полишаючи його щоразу серед “до геральдичних” пам'яток.

Між тим, зовсім не випадково тораціон з'являється в іконографії саме у другій половині X ст. і саме у Візантії, адже саме тоді й саме там набувають поширення щити мигдалеподібної форми¹⁵, а разом з ними з'являються й найдавніші ромейські герби. Те, що під цими нашивками розуміли саме зображення щитів, впливає не лише з їх форми, забарвлення чи іконографії знаків, але й уже з самої їх назви – “тораціон” (“θωράκιον”) власне й означав – “щит”, “защита”.

Якщо зважити, що ця нашивка була присутня саме на жіночому одязі, що належав представницям імператорської родини, то очевидним стане виразно геральдичний характер цього елемента: на відміну від чоловіків, жінки не могли використовувати реальні бойові щити, тож уживати щойнопосталі геральдичні знаки могли лише переносючи їх на щитоподібні замітники. Ідея з розміщенням гербового щита у формі нашивки на одязі перевершувала за своєю геральдичністю пізніші західноєвропейські практики зображувати гербові фігури безпосередньо на одязі, здебільшого без щитового поля.

Слід відзначити, що в X–XI ст. у Візантії набуває поширення вживання орбікулів – круглих нашивок на чоловічому вбранні – у формі тогочасних щитів. Орбікули були знані ще від часів пізньої античності, проте від X ст. в їх полях починають розміщувати різноманітні гербові фігури, а зовнішній край оздоблювати різнобарвними облямівками з кульками, як і на більшості тогочасних візантійських щитів.

Початково тораціон зображували на одязі переважно лише ромейських імператриць. Згодом його могли розміщувати й на шатах святих, зокрема св. Катерини, яка згідно з деякими житійними творами мала цісарське походження. Забарвлення й іконографія тораціона впродовж X–XII ст., по-

¹⁴ L. VRTEL', *Osem storočí slovenskej heraldiky* (Bratislava 1999) 39.

¹⁵ *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II (New York; Oxford 1991) 1252–1253; *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. IV: *Alexius I to Michael VIII (1081–1261)*, part I: *Alexius I to Alexius V (1081–1204)* (Washington 1999) 156.

при певну варіативність, зберігали виразну стабільність. Так, на мініатюрі з “Менологія Василя II” 979–989 рр., де зображено імператрицю Феодору, дружину імператора (829–842) Феофіла, на золотому торакионі вишито пурпуровий хрест в оточенні пурпурової облямівки¹⁶.

*Імператриця Феодора на мініатюрі у “Менології Василя II” 979–989 рр.
Корона Константина IX Мономаха 1042–1050 рр.
Імператриця Ірина на емалі Пала д’Оро XI–XII ст.*

¹⁶ BAV, Vat. gr. 1613 (“Menologio de Basilio II”), f. 392; W. H. RÜDT VON COLLEBERG, ‘Le “Thorakion”. Recherches iconographiques’ in *Melanges de l’Ecole Française de Rome. Moyen Age-Temps Modernes*, vol. LXXXIII (Paris; Rome 1972), № 2, p. 278–279, fig. 11.

Знайдена під Нітрою корона василевса Константина IX Мономаха 1042–1050 рр. містить торакиони на вбраннях імператриць Зої та Феодори. На обидвох у золотому полі, всіяному пурпуровими та зеленими прямокутниками, фігурує пурпуровий (аметистовий) двораменний хрест¹⁷. Схожу іконографію має торакион імператриці Ірини (797–802) на золотій емалі Пала д'Оро (Pala d'Oro) – золотому вівтарі, що його було створено в Константинополі в X–XII ст., а нині виставлено в базиліці св. Марка у Венеції: у полі золотого торакиона з багряним ґратуванням і аметистовими прямокутниками зображено пурпуровий (аметистовий) двораменний хрест¹⁸.

На мозаїці 20-х рр. XI ст. у соборі монастиря Осіос-Лукас, яка представляє св. Константина і св. Єлену, золотий торакион має двораменний хрест у супроводі двох аметистових і двох червоних прямокутників, в оточенні аметистово-золотої облямівки¹⁹. На зображенні цих же святих на

¹⁷ M. BÁRÁNY-OBERSCHALL, 'Konstantinos Monomachos császár koronáj' in *Archeologia Hungarica*, vol. XXII (Budapest 1937), táb. 1–10; A. GRABAR, 'Le succès des arts orientaux à la cour byzantine sous les Macédoniens' in *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst*, Folge III, Bd. II (München 1951) 42–47, fig. 6; J. DEÉR, 'Mittelalterliche Frauenkronen in Ost und West' in *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, Vol. II (Stuttgart 1955) 433–441, fig. 60a; I. BACH, S. MIHALIK, 'Problematik der Rekonstruktion der Monomachos-Krone' in *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. IX (Budapest 1963) 199–243; Z. KÁDÁR, 'Quelques Observations sur la reconstitution de la couronne de l'empereur Constantin Monomaque' in *Folia Archaeologica*, vol. XVI (Budapest 1964) 113–124; K. WESSEL, *Die byzantinische Emailkunst: Vom V bis XIII Jahrhundert* (Recklinghausen 1967) 96–106, fig. 32; W. H. RÜDT VON COLLENBERG, *Op. cit.*, p. 291–293, 344, fig. 22–23, 81–82; P. A. DROSSOYIANNI, 'A Pair of Byzantine Crowns' in *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, vol. XXXII (Wien 1982), № 3, p. 529–536; N. OIKONOMIDÈS, 'La couronne dite de Constantin Monomaque' in *Travaux et Mémoires, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance*, vol. XII (Paris 1994) 241–262; *Die Artuqidenschale im Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum Innsbruck: Mittelalterliche Emailkunst zwischen Orient und Occident* (München 1995) 46–47, fig. 22; E. KISS, 'Új eredmények a Monomachos-korona kutatásában?' in *Folia Archaeologica*, vol. XLVI (Budapest 1997) 125–162; *The Glory of Byzantium*, p. 210–212, n. 145; L. VRTEL', *Op. cit.*, s. 33; E. KISS, 'The State of Research on the Monomachos Crown and Some Further Thoughts' in *Perceptions of Byzantium and Its Neighbors (843–1261)*, ed. O. PEVNY (New York 2000) 61, fig. 1; Н. ПАНКОВА, 'Эмальерный стиль византийского орнамента греческих рукописей X–XIV вв.' в *Древнерусское искусство. Искусство рукописной книги. Византия. Древняя Русь* (Санкт-Петербург 2004) 186, илл.; T. DAWSON, 'The Monomachos Crown: Towards a Resolution' in *Βυζαντινά Σύμμεκτα*, τόμος 19 (Αθήνα 2009) 183–193; T. LADOS, 'A Monomachos-korona és I. András koronázás' in *FONS (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)*, évfolyam XXI, szám III (Budapest 2014) 289–314; T. DAWSON, *By the Emperor's Hand*, p. 112, fig. 39.

¹⁸ W. H. RÜDT VON COLLENBERG, *Op. cit.*, p. 294, 299, fig. 31; J. BECKWITH, *Op. cit.*, p. 111, fig. 137; E. PILTZ, *Det levande Bysans* (Stockholm 1997) 60; J. CARR, *The Komnene Dynasties: Byzantium's Struggle for Survival 1057–1185* (Havertown 2018), tabl.

¹⁹ W. H. RÜDT VON COLLENBERG, *Op. cit.*, p. 310–311, fig. 49.

мініюрі XI ст. в золотому тораціоні вміщено пурпуровий (аметистовий) двораменний хрест в оточенні пурпурової облямівки²⁰. Подібний тораціон видно також на мініюрі з імператрицею Іриною Дукинею, дружиною василевса (1081–1118) Алексія I Комніна, у Псалтирі кінця XI ст.²¹

На деяких пам'ятках XI–XII ст. тораціон зображено з однорамним хрестом. Так, на одній із мініюр у Псалтирі Феодори 1066 р. нашивка імператриці має в золотому полі хрест, який змальовано червоними (багряними) крапками²². На іншій мініюрі з цього ж манускрипту кольори тораціона обернено: на червоному полі золотий хрест в оточенні золотої облямівки²³. У таких же барвах його представлено й на мініюрі зі св. Катериною²⁴. Прикметно, що в деяких пізніших західноєвропейських джерелах саме цим гербом позначали правителів Константинополя. Так, в англійському “Гербовнику Герольдів” (“Herald’s Roll”) зламу 70–80-х рр. XIII ст. герб імператора Константинополя (“Emperor de Constantinople”) має на червоному полі золотий хрест²⁵.

*Імператриця Ірина Дукиня на мініюрі у Псалтирі кінця XI ст.
Тораціони на мініюрах у Псалтирі Феодори 1066 р.*

²⁰ *Biblioteca Palatina di Parma (BPP)*, Ms. gr. 5, f. 1; W. H. RÜDT VON COLLEBERG, *Op. cit.*, p. 310–313, fig. 54; В. ЛАЗАРЕВ, *История византийской живописи* (Москва 1986) 90; Е. ПОЛУДНЕВА, ‘К вопросу анализа изображений светских византийских одежд в миниюрах Кодекса Гертруды’, *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*, серия V: *Вопросы истории и теории христианского искусства*, вып. 30 (Москва 2018) 59–60, илл. 5.

²¹ *BAV*, Barb. gr. 372 (“Barberini Psalterium”), f. 5; W. H. RÜDT VON COLLEBERG, *Op. cit.*, p. 294, 300, fig. 33.

²² *British Library (BL)*, Ms. Add. 19352 (“Theodore Psalter”), f. 63.

²³ *BL*, Ms. Add. 19352 (“Theodore Psalter”), f. 130; W. H. RÜDT VON COLLEBERG, *Op. cit.*, p. 307, fig. 46.

²⁴ *BL*, Ms. Add. 19352 (“Theodore Psalter”), f. 167; W. H. RÜDT VON COLLEBERG, *Op. cit.*, p. 307, fig. 45.

²⁵ G. J. BRAULT, *Rolls of Arms: Edward I (1272–1307)*, vol. I (London 1977) 79–142, n. 4.

Кулькове зображення хреста на торакіонах представлено також на мініатюрах у Хроніці Йоана Скилиці. Зокрема, у сцені з імператрицею Феодорою та її доньками фігурують одразу чотири золотих торакіони з червоними кульковими хрестами²⁶. Дещо складнішою є іконографія торакіона на мініатюрі середини XII ст. з василевсом (1143–1180) Мануїлом I Комніном і його дружиною Марією Антіохійською: на золотому полі довгий хрест передано червоним і блакитним камінням²⁷.

Торакіони на мініатюрі “Імператриця Феодора приводить своїх доньок до їхньої бабки Феоктисти” у Хроніці Йоана Скилиці XII ст. та на мініатюрі середини XII ст.

Трапляється в іконографії торакіонів XII ст. й фігура трираменного хреста, долішне рамено якого похилено. Саме так його представлено на рельєфній іконі середини XII ст. з Полоцька – зі св. Константином і св. Єленою²⁸. Трираменним хрестом оздоблено також торакіон на вбранні

²⁶ *Biblioteca Nacional de España (BNE)*, Mss Graecus Vitr. 26-2 (“Codex Graecus Matritensis Ioannis Skylitzes”), f. 44v; W. H. RÜDT VON COLLENBERG, *Op. cit.*, p. 331–332, fig. 79; V. TSAMAKDA, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid* (Leiden 2002) 422, il. 100.

²⁷ *BAV*, Vat. gr. 1176, f. 1; W. H. RÜDT VON COLLENBERG, *Op. cit.*, p. 296, 302, fig. 35; J. CARR, *The Komnene Dynasty*, tabl.

²⁸ Г. ШТЫХОВ, ‘Работы полоцкой экспедиции’ в *Археологические открытия 1967 г.* (Москва 1968) 254–255; Г. ШТЫХАЎ, П. ЗАХАРЭНКА, *Старажытныя скарбы Беларусі* (Мінск 1971), іл. 19; А. BANK, ‘Les Modèles de Constantinople et les copies locales (d’après les objets d’arts mineurs du X–XII ss.)’, *Actes du XXII Congrès international d’histoire de l’art 1969* (Budapest 1972) 184, fig. 11; Т. НІКАЛАЕВА, ‘Скарбы мастацтва’ (1972) 1 *Помнікі гісторыі і культуры Беларусі* 60; М. ГРЫНЬЛАТ, В. ТАРАСЕНКА, ‘Культура заходніх земель Русі’ в *Гісторыя Беларускай ССР*, т. I (Мінск 1972) 140; М. КАНЦЕР, *Народно-прыкладное искусство Белоруссии* (Минск 1972) 24; А. BANK, ‘Константинопольские образцы и местные копии (по материалам прикладного искусства XI–XII вв.)’ в *Византийский временник*, т. XXXIV (Ленинград 1973) 193; Г. ШТЫХОВ,

св. Катерини на мініатюрі з Пантелеймонового Євангелія (Євангелія Тошинича) з Новгородa 80-х рр. XII ст.²⁹

*Св. Константин і Єлена на рельєфній іконі з Полоцька середини XII ст.
Св. Пантелеймон і св. Катерина на мініатюрі з Пантелеймонового
Євангелія 80-х рр. XII ст.*

Древний Полоцк XI–XIII вв. (Мінск 1975) 53, 111–114; А. БАНК, 'Художественные связи Византии и сопредельных стран (по материалам прикладного искусства XI–XIII вв.)' в *Культура Востока. Древность и раннее средневековье* (Ленинград 1978) 97–98; *Пластыка Беларусі XII–XVIII стагоддзяў* (Мінск 1983), п. 16; Т. НИКОЛАЕВА, *Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV веков* (Москва 1983) 141–142, п. 348, табл. 62,1; Ю. АСЕСЕВ, *Мистецтво Київської Русі: архітектура, мозаїки, фрески, іконопис, мініатюра, декоративно-ужиткове мистецтво. Альбом* (К. 1989), п. 200–201; Д. ДУК, 'Феномен станаўлення дзяржаўнасці на землях полацкіх крывічоў (IX–XI ст.)' в *Спадчына* (Мінск 2003) № 6, с. 44, мал.; Л. АЛЕКСЕЕВ, *Полоцкая земля* (Полоцк 2007) 39, илл.; *Гісторыя Беларусі, т. I: Старажытная Беларусь* (Мінск 2007) 303, мал.

²⁹ *Российская национальная библиотека (РНБ)*, Соф. 1; W. H. RÜDT VON COLLEMBERG, *Op. cit.*, p. 326–327, fig. 71; О. РОПОВА, *Les miniatures russes du XI-e au XV-e siècle* (Leningrad 1975) 44–45, il. 20; О. ПОПОВА, 'Русская книжная миниатюра' в *Древнерусское искусство. Рукописная книга*, сб. III (Москва 1983) 30; О. РОПОВА, *La miniature russe XI-e – début du XV-e siècle* (Leningrad 1984), п. 10; О. ПОПОВА, *Византийские и древнерусские миниатюры* (Москва 2003) 272–273; В. САРАБЬЯНОВ, Э. СМЕРНОВА, *История древнерусской живописи* (Москва 2007) 189, 191, рис. 200; *История русского искусства в XXII томах, т. II: Искусство Киевской Руси XII века, кн. II: Искусство второй половины XII века* (Москва 2015) 240, рис. 332.

Державно-династичні знаки Візантії уживано в жіночій геральдиці й у подальшому. Так, на хрисовулі імператора Трапезунду (1349–1390) Алексія III Великого Комніна від вересня 1374 р. його дружину Феодору Кантакузину змальовано в червоних шатах, які вишиті двоголовими орлами³⁰.

*Хрисовул імператора
Трапезунду Алексія III
Великого Комніна
1374 р.*

Ще складнішу геральдичну програму можемо бачити на поховальній накидці Марії Мангупської, дружини молдавського господаря (1457–1504) Стефана III Великого. Її батьком був вірогідно Йоан Олубей з династії правителів Князівства Феодоро (Готії), з материнської сторони вона була пов'язана з ромейською династією Палеологів та болгарською Асенів³², що й відбилося в її іменуванні (Μαρία Ασανίνα Παλαιολογίνα) та уживаних нею знаках.

На золотій фібулі, яку 1294 р. Філіпові I князеві Таранто (1294–1332) подарувала Тамара з Ангелів Комнінів із нагоди їхнього шлюбу, в ромбових полях попеременно зображено герби подружжя: на червоному полі золотий двоголовий орел династії Ангелів Комнінів, тогочасних деспотів Епіру; на блакитному полі золоті лілії обтяжено срібним перев'язом уліво та червоним турнірним коміром – герб тарентської гілки Анжу-Сицилійської династії³¹.

Ще складнішу геральдичну програму можемо бачити на поховальній накидці Марії Мангупської, дружини молдавського господаря (1457–1504) Стефана III Великого. Її батьком був вірогідно Йоан Олубей з династії правителів Князівства Феодоро (Готії), з материнської сторони вона була пов'язана з ромейською династією Палеологів та болгарською Асенів³², що й відбилося в її іменуванні (Μαρία Ασανίνα Παλαιολογίνα) та уживаних нею знаках.

Її батьком був вірогідно Йоан Олубей з династії правителів Князівства Феодоро (Готії), з материнської сторони вона була пов'язана з ромейською династією Палеологів та болгарською Асенів³², що й відбилося в її іменуванні (Μαρία Ασανίνα Παλαιολογίνα) та уживаних нею знаках.

Ще складнішу геральдичну програму можемо бачити на поховальній накидці Марії Мангупської, дружини молдавського господаря (1457–1504) Стефана III Великого. Її батьком був вірогідно Йоан Олубей з династії правителів Князівства Феодоро (Готії), з материнської сторони вона була пов'язана з ромейською династією Палеологів та болгарською Асенів³², що й відбилося в її іменуванні (Μαρία Ασανίνα Παλαιολογίνα) та уживаних нею знаках.

*Герби Тамари
з Ангелів Комнінів
і Філіпа I князя
Таранто на золотій
фібулі 1294 р.*

³⁰ J. CARR, *The Komnene Dynasty*, tabl.

³¹ G. GEROLA, 'L'aquila bizantina e l'aquila imperiale a due teste' in *Felix Ravenna*, vol. XLIII (Ravenna 1934) 18; C. CHOTZAKOGLU, 'Die Palaiologen und das früheste Auftreten des byzantinischen Doppeladlers' in *Byzantinoslavica. Revue internationale des Etudes Byzantines*, vol. LVII (Prague 1996), № 1, p. 64; H. DE VRIES, *National Arms and Emblems – Past and Present: Two-headed eagle*. – 2012. – Fig; M. SEMERARO, *L'edera di Filippo e Tamara: storia di uno sfortunato matrimonio attraverso l'araldica*. – 2018. – Fig. 2. Зберігається в: Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli.

³² Ş. GOROVEI, 'Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei (II)', *Studii și materiale de istorie medie*, vol. XIV (București 2006) 55–80.

Похвальна накидка Марії
Мангупської з Путнянського
монастиря 1477 р.

На згаданій вище пам'ятці, крім зображення самої Марії, в кутах розміщено чотири овальних щита, у двох з яких фігурує двоголовий орел під коронами – герб Князівства Феодоро³³. В інших двох – розміщено родові монограми, які у пізньовізантійський період набули геральдичного значення, в т. ч. й на теренах Готії³⁴, – їх розміщено в щитах або поєднувано з гербовими фігурами³⁵. Одна з них є традиційною монограмою династії Палеологів (ΠΑΛΑΙΟΛΟΓ), інша – династії Асенів (ΑΣΑΝ). Крім того, в горішній частині накидки на тлі арки зображено вісім щитків з чотирма геральдичними знаками (кожний повторюється двічі), які також вірогідно вказують на генеалогічні пов'язання Марії Асаніни Палеологині – крім монограми Палеологів тут фігурують знаки у вигляді хреста з загнутими кінцями, гратоподібного хреста та кола з подвійними розгалуженнями згори та здолу, які трапляються у візантійському герботворенні Палеологівського періоду³⁶.

³³ S. GOROVEI, M. SZEKELY, 'Les emblèmes impériaux de la princesse Marie Assanine Paleologuine' in *Etudes Byzantines et post-byzantines*, vol. V (Bucuresti 2005) 61; Т. ФАДЕЕВА, *Правящий дом Феодоро в свете новых исследований. Генеалогия и геральдика*. – 2014. – Илл.

³⁴ Т. ФАДЕЕВА, А. ШАПОШНИКОВ, *Княжество Феодоро и его князья. Крымско-готский сборник* (Симферополь 2005) 55–67.

³⁵ *Byzantium: Faith and Power. 1261–1557*, ed. Н. EVANS (New York 2004) 111–112, p. 56–57; Α. ΤΖΙΤΖΙΜΠΑΣΙ, 'Μονόγραμμα Παλαιολόγων σε γλυπτά της Θεσσαλονίκης' in *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, τεύχος 12 (Θεσσαλονίκη 2005) 81–97; R. OUSTERHOUT, 'Byzantium between East and West', p. 153–170; R. OUSTERHOUT, 'Symbole der Macht...', p. 91–109; R. OUSTERHOUT, 'Emblems of Power in Palaiologan Constantinople' in *The Byzantine Court: Source of Power and Culture* (Istanbul 2013) 92–97.

³⁶ Е. АРХИПОВА, 'Палеологовская капитель из фондов Государственного исторического музея' в *Южная Русь и Византия* (К. 1991) 138–142; Е. АРХИПОВА, *Резной камень в архитектуре древнего Киева* (К. 2005) 283.

Герби на поховальній накидці Марії Мангупської 1477 р.

Подібна традиція, успадкування геральдичних знаків, не лише за батьківською, але й за материнською лініями, надзвичайно рідкісна на Латинському Заході, мала натомість значне поширення у країнах Православного Сходу. Зокрема, у Візантії вона цілком корелювалася з практикою уживання прізвищ, успадкованих від матері або бабусі.

У герботворенні Кілікійської Вірменії, що розвинулося під впливом візантійським впливом, також маємо приклади уживання жіночих гербів. На надмогильній плиті Аліс Тарсонаци гунти (графині) Капана від 1316 р., що свого часу перебувала в церкві Богородиці в Тарсі, було вирізьблено гербовий щит з перев'язом вліво³⁷.

Надмогильна плита Аліс Тарсонаци гунти Капана з церкви Богородиці в Тарсі 1316 р.

Найдавніші пам'ятки жіночої геральдики з країн Латинської Європи походять від другої половини XII ст. На печатці Рогеца де Клер від 1156 р. в острооформному полі фігурують крокви родового герба Дому де Клер³⁸. Найдавнішою пам'яткою жіночої геральдики у Франції є зображення гербового щита на печатці з 1183 р. Ізольди де Доль, дружини Аскульфа де Соліньє пана Дінана³⁹. Від XIII–XIV ст. на-

³⁷ Ș. GOROVEI, 'Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei (II)' in *Studii și materiale de istorie medie*, vol. XIV (București 2006) 55–80.

³⁸ W. BIRCH DE GRAY, *Catalogue of seals in the Department of manuscripts in the British museum*, vol. III (London 1894) 444–445, n. 13048; D. L. GALBREATH, L. JÉQUIER, *Manuel du blazon* (Lausanne 1977) 23, fig. 9; M. PASTOUREAU, *Traité d'héraldique* (Paris 1979) 47.

³⁹ M. PASTOUREAU, *Traité d'héraldique*, p. 47.

бувають поширення гербові печатки жінок у німецьких землях⁴⁰.

Печатка Рогези
де Клер 1156 р.

бачимо, скажімо, на печатці 1300 р. Іоанни I королеви Наварри (1274–1305) та Франції (1285–1305). Постать королеви супроводжує два щита обабіч. На першому вміщено герб її чоловіка – короля Франції (1285–1314) Філіпа IV – поле всіяне ліліями. На другому представлено герб її батька – короля Наварри (1270–1274) Генріха I – ланцюг укладено в косий і прямиий хрест та навколо⁴⁴.

Особливість жіночої геральдики на Заході, що простежується вже від доби пізнього Середньовіччя, полягала в широкому уживанні жінками гербів власних чоловіків. Заміжня жінка, як правило, додавала до батьківського також герб чоловіка⁴¹. Тільки в окремих випадках спостерігаємо уживання заміжною жінкою самого лише батьківського герба. Приміром, на печатці від 1411 р. Маргарити з Погорелі, дружини Фрідріха фон Донин, у щиті фігурує герб роду панів з Погорелі – мур під трьома вежами⁴².

Значно частіше жінки користуються одночасно двома гербами – чоловіка та батька (у виняткових випадках – матері)⁴³. Початково ці герби розміщувалися на різних щитах, як це

Печатка Маргарити
з Погорелі 1411 р.

⁴⁰ S. JENKS, 'Frauensiegel in den würzburger Urkunden des XIV Jahrhunderts', Bd. XLV (1982) *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 541–553; W. VAHL, *Fränkische Rittersiegel. Eine sphragistisch-protopographische Studie über den fränkischen Niederalde zwischen Regnitz, Pegnitz und Obermain im XIII und XIV Jahrhundert* (Neustadt an der Aisch 1997); A. STIEDORF, *Rheinische Frauensiegel. Zur rechtlichen und sozialen Stellung weltlicher Frauen im XIII und XIV Jahrhundert* (Köln; Weimar; Wien 1999) 282–297.

⁴¹ A. C. FOX-DAVIES, *A complete guide to heraldry* (London 1909) 533–534.

⁴² M. WÓJCIK, 'Pieczęcie żon rycerzy śląskich w dobie przedhusyckiej' в *Сфрагістичний щорічник*, вип. IV (К. 2013) 384–386.

⁴³ M. PASTOUREAU, *Traité d'héraldique*, p. 47, 49.

⁴⁴ *Centre historique des Archives nationales (CHAN)*, Sceaux de la collection de Bourgogne, SC/D157.

*Печатки королеви Іоанни I Наваррської 1300 р.
та королеви Ізабелі Бургундської 1303 р.*

На печатці королеви Ізабелі Бургундської від 1303 року також бачимо два щита обабіч маєстату. На першому з них фігурує орел – герб короля Німеччини (1273–1291) Рудольфа I Габсбурга. Натомість другий щит розтятий: в першій частині зображено навскісні смуги вліво в оточенні облямівки – герб батька кололови, герцога Бургундії (1218–1272) Гуго IV, а в другій – наваррський ланцюг – герб матері, Беатріс Наваррської⁴⁵.

Втім вже від XIII–XIV ст. найбільш звичною формою геральдичної презентації заміжньої жінки у Латинській Європі стає поєднання в одному щиті гербів батька і чоловіка⁴⁶. На печатках Маргарити де Шалон від 1280 і 1286 рр.⁴⁷ в розтятому щиті вміщено: в першій частині герб чоловіка, Гуго Бургундського пана де Монрель та виконта де Аваллон, – навскісні смуги вліво в оточенні зубчастої облямівки, в другій – герб батька, Жана I графа де Шалон – перев'яз вліво. Молодша донька короля Франції (1226–1270) Людовика IX та дружина герцога Бургундії (1272–1306) Роберта II Агнеса уживала на своїй печатці 1323 р. дводільний щит з гербами батька (лілії) та чоловіка (навскісні смуги в оточенні облямівки)⁴⁸.

⁴⁵ CHAN, Sceaux de la collection de Bourgogne, SC/B10.

⁴⁶ L. VON LEDEBUR, *Über die Frauen-Siegel des Deutschen Mittelalters* (Berlin 1859) 20.

⁴⁷ CHAN, Sceaux de la collection de Bourgogne, SC/B59; SC/B60.

⁴⁸ CHAN, Sceaux de la collection de Bourgogne, SC/B69.

*Печатки Маргарити де Шалон від 1280 і 1286 рр.
та Агнеси Французької 1323 р.*

Подібний дводільний щит, з гербами батька (олень) та чоловіка (орел), уживала на своїй печатці Софія фон Борн 1403–1405 рр.⁴⁹ Дещо складнішою є іконографія герба на печатці Агнеси фон Райхенбах 1414 р. Поле щита поділено на чотири частини, що в цей час стає звичною практикою для жіночих гербів⁵⁰. У першій та четвертій чвертях складеного щита фігурує батьківський герб – орел, у другій і третій – герб чоловіка – три молоти в зірку з колом всередині⁵¹.

*Печатки Софії фон Борн 1403 р.
та Агнеси фон Райхенбах 1414 р.*

Іншою специфічною особливістю жіночої геральдики було уживання ромбоподібних щитів. Подібна практика простежується вже від пізнього Середньовіччя. Саме такий щит можемо, зокрема, бачити на печатці графині Фландрії (1384–1405) Маргарити III від 1395 р. У першій частині роз-

⁴⁹ M. WÓJCIK, *Op. cit.*, s. 383–384.

⁵⁰ L. VON LEDEBUR, *Op. cit.*, S. 20–21.

⁵¹ M. WÓJCIK, *Op. cit.*, s. 386–389.

тятого щита фігурує герб чоловіка, герцога Бургундії (1363–1404) Філіпа II, – лілії в горішній частині та смуги в долішній. У другій частині зображено фігуру лева – герб батька, графа Фландрії (1346–1384) Людовика II⁵². У подальшому ромбоподібні щити уживано в жіночому герботворенні в більшості країн Західної та Центральної Європи аж до новітніх часів⁵³.

Печатка графині Маргарити III Фландрської 1395 р.

Гербова мініатюра в "Passionale abbatisae Cunegundis" 1312/1321 рр.

Певним винятком із цих практик, цілком природньо, було уживання гербів жінками, які прийняли постриг. Незалежно від того, чи були вони перед цим заміжні чи ні, в їх гербах присутні лише гаральдичні знаки батька, або іноді – батька та матері. Останній варіант можемо бачити, зокрема, на мініатюрі в "Passionale abbatisae Cunegundis", який було створено у 1312/1321 рр. з ініціативи абатиси монастиря св. Юрія в Празі Кунгути. Над настоятельською подано три герби: ліворуч – герб Чеського королівства ("Boemiae") – на червоному полі срібний двохвостий лев під золотою короною; праворуч – герб св. Вацлава ("Sancti Wenceslay") – короля Чехії (1253–1278) Пржемысла Отакара II – батька абатиси – на срібному полі чорний орел із золотим озброєнням у по-лум'ї; посередині – герб св. Юрія ("Sancti Georgy") – імовірно, герб матері – Кунгути Галицької, доньки Ростислава Михайловича князя Галицького (1237–1238), бана Славонії (1247) та господаря⁵⁴ Мачви (1247–1264), – на червоному полі на срібному коні з золотим озброєнням і упряжжю св. Юрій, у срібних рицарських обладунках і з золотим німбом за головою, тримає в правиці золотий спис зі срібною трихвостою хо-

⁵² CHAN, Sceaux de la collection de Bourgogne, SC/B74.

⁵³ A. C. FOX-DAVIES, *Op. cit.*, p. 532–534, 572–578.

⁵⁴ Д. ГАРДІ, 'Чи Ростислав Михайлович був Баном Мачви?' в *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. XX (Л. 2011) 197–203.

ругвою з червоним хрестом на ньому, а в лівиці – срібний щит із червоним хрестом⁵⁵.

Червоний хрест у срібному щиті, цілком вірогідно, походить від герба діда Кунгути – князя Ростислава Михайловича. Представники династії чернігівських Ольговичів, до якої належав Ростислав, уживали як родовий герб зображення хреста вже від зламу XII–XIII ст. Він присутній, зокрема, на печатках Ростислава Ярославича князя Сновського (1198–1203) та Вишгородського (1210–1214)⁵⁶ та Ярополка Ярославича князя Новгородського (1197) і Вишгородського (1210–1214)⁵⁷.

Буллі князів Ростислава та Ярополка Ярославичів зламу XII–XIII ст.

Практика одночасного уживання гербів батька та матері було явищем доволі поширеним, як у період Середньовіччя так і в ранньомодерні часи. Від XVI ст. використання складених гербів з генеалогічними програмами, в яких присутні не лише герби батька та матері, але й бабусь і дальших предків, набуває масового характеру⁵⁸.

⁵⁵ E. URBÁNKOVÁ, K. STEJSKAL, *Pasionál Přemyslovny Kunhuty (Passionale Abbatissae Cunegundis)* (Praha 1975), fol. 1 b.

⁵⁶ Отдел нумизматики Государственного исторического музея (ОНГИМ), п. 55v; Отдел нумизматики Государственного Эрмитажа (ОНГЭ), п. 260v; Н. ЛИХАЧЁВ, *Сфрагистический альбом* (Петроград 1917), п. I-7v; В. ЯНИН, *Актовые печати древней Руси X–XV веков*, т. I: *Печати X – начала XIII вв.* (Москва 1970), п. 223v, 224v.

⁵⁷ ОНГЭ, п. 226v; п. 227v; Новгородский государственный объединённый музей-заповедник (НМ), п. 12511v; п. 12765v; п. 17732-21v; п. 33656-67v; п. 33656-68v; п. 38839-5v; п. 39223v; Н. ЛИХАЧЁВ, *Сфрагистический альбом*, п. II-21v; В. ЯНИН, *Op. cit.*, т. I, п. 195v; В. ЯНИН, П. ГАЙДУКОВ, *Актовые печати Древней Руси X–XV веков*, т. III: *Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг.* (Москва 1998), п. 195v, 195av; С. БЕЛЕЦКИЙ, *Введение в русскую допетровскую сфрагистику* (Санкт-Петербург 2001), п. 23-8; С. БЕЛЕЦКИЙ, 'Пять актовых печатей XII–XV веков из Пскова' в *Сообщения государственного Эрмитажа*, т. XLIII (Ленинград 1978), с. 25.

⁵⁸ Див.: О. ОДНОРОЖЕНКО, 'Руські родові герби XIV–XVI ст. як генеалогічне джерело' в *Генеалогія. Збірка наукових праць*, вип. I (К. 2013) 395–426.

Значно менш поширеною була практика успадкування гербів суто за жіночою лінією. Вона була знаною в Західній Європі ще від XII ст.⁵⁹ й не згасала надалі – в пізньому Середньовіччі та в ранньомодерний період⁶⁰. Утім, подібні випадки пов'язані здебільшого з винятковими обставинами, як то успадкування по згаслій родині, коли герб останньої представниці роду успадковують її діти або внуки. Приміром, на печатці Аршамбо IX де Дамп'єр пана де Бурбон 1247 р. зображено герб бабусі – Матильди де Бурбон⁶¹: на золотому полі червоний лев в оточенні восьми мушель.

Необхідність такої геральдичної презентації постала внаслідок того, що Матильда де Бурбон була останньою представницею першого Бурбонського Дому, володіння якого успадкували її нащадки від шлюбу з конетаблем Шампані Гі II де Дамп'єр. Наступні володарі панства Бурбон – Аршамбо VIII (1228–1242) та Аршамбо IX (1242–1249), крім того, що уживали

головне родове ім'я Бурбонської династії, презентували себе не батьківським гербом Дому де Дамп'єр (на червоному полі два золотих леопарда), а саме бурбонським геральдичним знаком, підкреслюючи легітимність своїх прав на це панство.

Подібне використання знаків, успадкованих за жіночими лініями, на позначення володарських прав на спадщину згаслих династій, простежується доволі рано й на руському ґрунті. Уживання жінками особово-родових знаків⁶² зафіксовано вже в найдавнішому руському літописному зведенні початку XII ст. «Повісті вре-

Печатка Аршамбо IX де Дамп'єр пана де Бурбон з гербом бабусі Матильди де Бурбон 1247 р.

⁵⁹ M. PASTOUREAU, *Traité d'héraldique*, p. 49, 64; D. CROUCH, 'The Historian, Lineage and Heraldry 1050–1250' in *Heraldry, Pageantry and Social Display in Medieval England* (Woodbridge 2002) 17–37; J. LENGELING, 'Entstanden die Wappen aufgrund veränderter Verwandtschaftsstrukturen? Eine Literatursichtung' in *Heraldica Nova: Medieval and Early Modern Heraldry from the Perspective of Cultural History* (<https://heraldica.hypotheses.org/4131>).

⁶⁰ M. NASSIET, 'Nom et blason. Un discours de la filiation et de l'alliance (XIV–XVIII siècle)' in *L'Homme*, t. XXXIV (Paris 1994), № 129, p. 5–30.

⁶¹ J. L. CHASSEL, 'Le nom et les armes: la matrilinearité dans la parenté aristocratique du second Moyen Âge' in *Droit et cultures*, t. LXIV (Paris 2012), № 2, p. 117–148, fig. 2.

⁶² Про геральдичний характер цих знаків уже в часи Києво-Руської держави детальноше див.: О. ОДНОРОЖЕНКО, *Геральдика середньовічної Русі (України)*, т. I: *Генега руської геральдики. X–XIII ст.* (Х.; К. 2020).

менних літ”: “Иде Волга к Новугороду, и оустави по Мьстѣ погосты и дань, и по Лузѣ погосты и дань и шброкы, и ловища ея суть по всеи земли, и знамениа и мѣста и погосты»⁶³. Літописець оповідає про практичне застосування “знамен” княгиною Ольгою, як звичне явище, що не потребує додаткових роз’яснень.

Звичною практикою в цей період було успадковування дещо видозмінених батьківських знаків. І лише у випадках гострої боротьби за спадщину вигаслих династій поставала потреба в уживанні знаків, які б наочно демонстрували відповідні генеалогічні пов’язання. Найвідоміший приклад – впровадження в герботворення династії Ольговичів та старших Мономаховичів родових знаків галицьких Ростиславичів, за спадщину яких вони змагали.

Особово-родові знаки Ростиславичів створювано на основі тризуба. Приміром, на печатці Ігоря Васильковича князя Галицького (1124/1141) було зображено знак у вигляді тризуба з двома хрестами згори та здолу⁶⁴. Натомість чернігівські Ольговичі початково уживали знаки на основі двозуба. Його бачимо, зокрема, на молівдовулах⁶⁵, пломбах⁶⁶, персні⁶⁷ та брактеатах⁶⁸

Печатка Ігоря Васильковича князя Галицького 1124/1141 рр.

⁶³ Полное собрание русских летописей, т. II: *Ипатьевская летопись* (Санкт-Петербург 1908) 48–49; Н. СОБОЛЕВА, *Очерки истории российской символики. От тамги до символов государственного суверенитета* (Москва 2006) 69; В. РИЧКА, “Знамяня” княгини Ольги” в *Ruthenica*, т. VII (К. 2008) 187–190.

⁶⁴ Музей Шереметьєвих (МШ), VP-1093v; *1000 років української печатки. 1000 years of ukrainian seal. Каталог виставки 24 травня – 15 листопада 2013 р.* (К. 2013) 62–63, п. 38v; О. АЛФЬОРОВ, ‘Княжі знаки на печатках Київської Русі’ в *Сфрагістичний щорічник*, вип. V (К. 2015) 120, мал. 3; А. ГРЕЧИЛО, Б. ЗАВІТІЙ, *Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодні. Альбом* (К. 2018) 33.

⁶⁵ О. АЛФЬОРОВ, ‘Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва)’ в *Сфрагістичний щорічник*, вип. II (К. 2012) 29; И. ЖУКОВ, ‘Княжеский знак на уникальной вислой печати Новгород-Северского князя Олега (Михаила) Святославича (1097–1115 гг.)’ в *Нумизматика і фалеристика*, № 1 (К. 2012) 38–39; В. НЕЧИТАЙЛО, *Каталог древнерусских печатей X–XIII веков*, т. II: *Печати князей Русских, посадников, епископов, должностных лиц* (К. 2013), п. 39; С. МИХЕЕВ, ‘Княжеские печати с тамгами и атрибуция знаков Рюриковичей XI–XII в.’ в *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*, № 4 (70) (Москва 2017) 19–20, рис. 1v.

⁶⁶ *Сфрагістична колекція Олександра Алфьорова (СКОА)*, п. 48; В. АНОХИН, *Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X–XIII вв.)* (К. 2012), п. 113–116; *1000 років української печатки...*, с. 73, п. 53; А. ГРЕЧИЛО, Б. ЗАВІТІЙ, *Op. cit.*, с. 33.

засновника династії – Олега Святославича князя Тмутараканського (1083–1115) і Сіверського (1097–1115). Згодом – на печатках його синів: Всеволода Ольговича князя Сіверського (1115–1127), Чернігівського (1127–1139) і великого князя Київського (1139–1146)⁶⁹, Ігоря Ольговича князя

⁶⁷ *Музей Шереметьєвих (МШ)*, МС-2032.

⁶⁸ *ОНГИМ*, п. 71775; А. ОРЕШНИКОВ, ‘Денежные знаки домонгольской Руси’ в *Труды Государственного исторического музея*, вып. VI (Москва 1936) 85, 94; Н. ЭНГОВАТОВ, ‘Таманский брактеат Всеволода (Кирила) Ольговича’ в *Нумизматика и сфрагистика*, вып. I (К. 1963) 103–108; А. МОЛЧАНОВ, ‘Ещё раз о таманском бронзовом “брактеате”’, (1982) 3 *Советская археология* 223–226, рис. 1; А. МОЛЧАНОВ, ‘Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X–XIII вв.’ в *Вспомогательные исторические дисциплины*, т. XVI (Ленинград 1985) 67, табл. I,10; С. БЕЛЕЦКИЙ, ‘Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X–XI вв.)’ в *У источника: Сборник статей в честь Сергея Михайловича Каушанова*, ч. I (Москва 1997) 167, рис. 18,1; С. БЕЛЕЦКИЙ, ‘Зарождение русской геральдики’, (2000) 6 *Stratum plus* 420, рис. 36,9; С. БЕЛЕЦКИЙ, ‘Знаки Рюриковичей. Часть первая: X–XI вв.’ в *Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада*, вып. II (Санкт-Петербург 2000) 113, рис. 35,9; А. МОЛЧАНОВ, ‘Знаки Рюриковичей: итоги и проблемы изучения’ в *Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность* (Москва 2008) 252, рис. 1,10; К. БАБАЕВ, *Монеты Тмутараканского княжества* (Москва 2009) 67–70, 78, рис. V,1–4; А. МОЛЧАНОВ, ‘Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика домонгольского времени в новейших трудах отечественных исследователей’ в *Вестник истории, литературы, искусства*, т. VII (Москва 2010) 612–613, рис. 1,10; А. МОЛЧАНОВ, ‘Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика’ в *Русь в IX–X веках: Археологическая панорама* (Москва; Вологда 2012) 437–438, рис. 2,10; О. АЛФЬОРОВ, ‘Молівдовули київських князів...’, с. 29; С. МИХЕЕВ, ‘К проблеме атрибуции знаков Рюриковичей’ в *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*, № 4 (58) (Москва 2014) 56, рис. 9,1–5; С. МИХЕЕВ, ‘Княжеские печати с тамгами...’, с. 20; О. КОМАР, *Княжі знаки з Десятинної церкви* (К. 2016) 31, іл. 13,4.

⁶⁹ *МШ*, VP-624v; VP-764v; VP-1109v; МС-2153; НМ, п. 47227-62v; *ОНГЭ*, п. 289v; *СКОА*, п. 88; Н. ЛИХАЧЁВ, *Сфрагистический альбом*, п. LIII-13v; Н. ЛИХАЧЁВ, ‘Материалы для истории византийской и русской сфрагистики’, вып. II’ в *Труды Музея палеографии*, т. II (Ленинград 1930) 204–205, рис. 181, 182; А. ОРЕШНИКОВ, ‘Классификация древнейших русских монет по родовым знакам’ в *Известия АН СССР, серия VII: Отделение гуманитарных наук* (Москва 1930) 101, 105; В. ЯНИН, *Op. cit.*, т. I, с. 217, 273, п. 289v; А. МОЛЧАНОВ, ‘Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей...’, с. 67, табл.; С. БЕЛЕЦКИЙ, *Введение в русскую допетровскую сфрагистику*, с. 65, рис. 26,4v; С. БЕЛЕЦКИЙ, ‘Знаки Рюриковичей. Часть вторая: Знаки XII–XIII вв. на памятниках сфрагистики (материалы к своду)’ в *Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада*, вып. II (Санкт-Петербург 2001) 31, рис. 8,4v; В. ЯНИН, П. ГАЙДУКОВ, ‘Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2004 г.’ в *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, вып. 19 (Великий Новгород 2005), п. 289Aav; А. МОЛЧАНОВ, ‘Знаки Рюриковичей: итоги и проблемы изучения’, с. 252, рис. 1,20; А. МОЛЧАНОВ, ‘Знаки Рюриковичей: древнерусская княжеская эмблематика домонгольского времени...’, с. 612–613, рис. 1,20; А. МОЛЧАНОВ, ‘Знаки Рюриковичей:

Путивльського (1127–1142), Берестейського (1142–1146) і великого князя Київського (1146)⁷⁰, Святослава Ольговича князя Новгородського (1136–1138, 1139–1141, 1142–1144), Стародубського і Білгородського (1141–1146), Сіверського (1146–1157) і Чернігівського (1157–1164)⁷¹.

*Печатки князів Олега Святославича зламу XI–XII ст.,
Всеволода, Ігоря та Святослава Ольговичів 40-х рр. XII ст.*

Син останнього – Всеволод Святославич князь Трубчевський (1164–1196), Путивльський (1164–1185) і Курський (1185–1196) уживав у другій половині XII ст. печатку зі знаком у вигляді двозуба з перехрестям здолу та на лівому зубі⁷². Натомість на молівдовулах його брата – Ігоря Святославича князя Путивльського (1161–1164), Курського (1164–1178), Сіверського (1178–1198) і Чернігівського (1198–1202) виکارбовано знак у вигляді

древнерусская княжеская эмблематика», с. 437–438, рис. 2,20; Р. БЕСПАЛОВ, 'Черниговский трезубец на вислых печатях XII века и клеймение им монет в 1370-х годах' в *Куликовская битва в истории России*, вып. II (Тула 2012), п. 1–13; О. АЛФЬОРОВ, 'Молівдовули київських князів...', с. 61–63, п. 18v, 19v; *1000 років української печатки...*, с. 57, 72, п. 30v, 49; А. ГРЕЧИЛО, Б. ЗАВІТІЙ, *Op. cit.*, с. 33; С. МИХЕЕВ, 'Княжеские печати с тамгами...', с. 20, рис. 2v.

⁷⁰ МШ, VP-1020v; VP-334v; *Львівський історичний музей (ЛІМ)*, КР-9068; НМ, п. 45889-32; О. АЛФЬОРОВ, 'Молівдовули київських князів...', с. 63–64, п. 20v, 21v; В. НЕЧИТАЙЛО, *Каталог древнерусских печатей X–XIII веков*, т. I: *Древнерусские печати Великих князей Киевских и Митрополитов Руси* (К. 2012), п. 277v, п. 278v, п. 279v; Е. ЗАРУБІЙ, 'Персні фондової групи "Київська Русь" Львівського історичного музею' в *Наукові записки Львівського історичного музею*, вип. XV (Л. 2012) 55, п. 139; *1000 років української печатки...*, с. 57, п. 31v; И. ЖУКОВ, *Op. cit.*, п. 5; А. ГРЕЧИЛО, Б. ЗАВІТІЙ, *Op. cit.*, с. 33.

⁷¹ МШ, VP-721v; В. ЯНИН, П. ГАЙДУКОВ, 'Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2004 г.', п. 289бv; Ф. АНДРОЩУК, 'Святошина печать' в *Ruthenica*, т. IX (К. 2010) 134–135; О. АЛФЬОРОВ, 'Молівдовули київських князів...', с. 32, 64–65, п. 22v; *1000 років української печатки...*, с. 58, п. 32v; С. МИХЕЕВ, 'Какие типы княжеских знаков были у черниговских, смоленских и суздальских Рюриковичей?' в *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*, № 3 (61) (Москва 2015) 87; А. ГРЕЧИЛО, Б. ЗАВІТІЙ, *Op. cit.*, с. 33; С. МИХЕЕВ, 'Княжеские печати с тамгами...', с. 20–21, рис. 3v.

⁷² МШ, VP-412v; О. АЛФЬОРОВ, 'Молівдовули київських князів...', с. 65, п. 23v.

тризуба з хрестом здолу⁷³. Ця кардинальна зміна пов'язана з декларацією претензій на галицьку спадщину після вигасання династії Ростиславичів⁷⁴. Оскільки Ігор Святославич був одружений з донькою галицького князя Ярослава Осмомисла Єфросинією⁷⁵, то саме він і нащадки від цього шлюбу мали найбільш вагомі права на Галич. Прикметно, що вже сам князь Ігор вирішив задекларувати ці претензії в геральдичний спосіб – взявши собі за знак знамено своєї дружини.

Печатки князів Всеволода та Ігоря Святославичів другої половини XII ст. та Володимира Ігоревича 1185/1211 рр.

Сини Ігоря Святославича та Єфросинії Ярославни й далі використовують тризуб із певними видозмінами. На печатці князя Путивльського (1185 – після 1211) і Галицького (1206–1207, 1210–1211) Володимира Ігоревича фігурує тризуб із хрестом угорі та трикутником здолу⁷⁶. Знамено його брата – князя Олега Ігоревича – відрізнялося хіба лише тим, що мало заокруглені назвні бічні зуби⁷⁷.

Варто додати, що запеклі супротивники Ольговичів у боротьбі за галицьку спадщину – представники королівської гілки Мономаховичів (нащадки великого князя Романа Мстиславича) – упродовж XIII ст. також

⁷³ МШ, VP-474v; *1000 років української печатки...*, с. 59, п. 34v; В. ЛІТВИНАЇ, 'Печатки епохи Київської Русі' в *Помнікі гісторыі і культуры Беларусі*, № 2 (Мінск 1980) 42; В. ЯНИН, П. ГАЙДУКОВ, *Актовые печати Древней Руси X–XV веков*, т. III, с. 149, 273, п. 283ав; В. ЯНИН, П. ГАЙДУКОВ, 'Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2001 г.' в *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, вып. 16 (Великий Новгород 2002), п. 283бв; В. АНОХИН, *Op. cit.*, с. 21, рис. 2; А. ГРЕЧИЛО, Б. ЗАВІТІЙ, *Op. cit.*, с. 33.

⁷⁴ О. АЛФЬОРОВ, 'Княжі знаки на печатках Київської Русі', с. 120–121 (див. схему 4 на с. 117).

⁷⁵ Л. ВОЙТОВИЧ, *Княжа доба на Русі: портрети еліти* (Біла Церква 2006) 338.

⁷⁶ В. ЯНИН, П. ГАЙДУКОВ, 'Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2000 г.' в *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, вып. 15 (Великий Новгород 2001), п. 296ав; О. АЛФЬОРОВ, 'Молівдовули київських князів...', с. 32–33.

⁷⁷ О. АЛФЬОРОВ, 'Молівдовули київських князів...', с. 32–33.

уживають знамена на основі тризубів, хоч доти старші Мономаховичі використовували лише двозуби⁷⁸. Приміром, тризубоподібні знаки Мстислава Даниловича князя Луцького (1264–1292) і Володимирського (1288–1292) та Юрія Львовича князя Белзького (1269–1301) і короля Русі (1301–1308) було викарбувано на пломбі третьої чверті XIII ст.⁷⁹

Знаки князів Мстислава Даниловича та Юрія Львовича на пломбі третьої чверті XIII ст.

У руській геральдиці вже від XII ст. простежуються всі ті практики уживання жіночих гербів, що їх спостерігаємо і в інших країнах Європи. Щоправда на теренах Русі доволі своєрідним було співвідношення основних способів геральдичної презентації жінок. Найбільше впадає у вічі надзвичайно рідкісне уживання руськими жінками гербів своїх чоловіків, у той час як у Латинській Європі це було найпоширенішою практикою.

Попри те, що в руському герботворенні такі приклади знані вже від XII ст., тривалий час натрапляємо на них лише у виняткових обставинах. Першим у цьому ряду стоїть зображення гербового щита з облямівкою на печатках середини XII ст. княгині Олени⁸⁰. Аналогічне зображення присутнє в щиті й на цілому ряді тогочасних молівдовулів її чоловіка – Юрія Володимировича великого князя Київського (1149–1150, 1150–1151, 1155–1157)⁸¹. Облямівку знаходимо також у гербах їх численних нащадків, які

⁷⁸ О. АЛФЬОРОВ, 'Молівдовули київських князів...', с. 33–34; О. АЛФЬОРОВ, 'Княжі знаки на печатках Київської Русі', с. 120–121.

⁷⁹ СКОА, п. 971; 1000 років української печатки..., с. 70, п. 48; А. ГРЕЧИЛО, Б. ЗАВГІЙ, *Op. cit.*, с. 33.

⁸⁰ В. НЕЧИТАЙЛО, *Op. cit.*, т. II, п. 317, 371.

⁸¹ Н. ЛИХАЧЁВ, 'Материалы для истории византийской и русской сфрагистики', вып. II, с. 42, п. 44; В. ЯНИН, *Op. cit.*, т. I, п. 270; В. ЯНИН, П. ГАЙДУКОВ, 'Древнерусские вис-

відмінювали цей сюжет, застосовуючи різне забарвлення поля щита та геральдичної фігури. Вірогідно, облямівка була присутня в щиті й на печатці другої половини XII ст. княгині Марії, дружини Всеволода Юрійовича великого князя Володимирського (1176–1212)⁸².

Гербові щити на печатках княгині Олени середини XII ст.

У руській княжій геральдиці ранномодерної доби випадки уживання жінками гербів чоловіків також надзвичайно рідкісні, а в шляхетському герботворенні геть незнані. Родовий герб свого чоловіка – князя Федора Ямонтовича – уживала на своїй печатці 1509 р. княгиня Софія Федорова Ямонтовича Подберезька. У полі сфрагісу вміщено зображення орла⁸³, що його князі Ямонтовичі уживали за герб щонапізніше від першої половини XV ст. Зокрема, він фігурує на матриці печатки від першої половини XV ст. Михайла Ямонтовича князя Подберезького (1399–1443)⁸⁴. Орел у турнірному щиті присутній також на сфрагісі сина княгині Софії – Семена Федоровича Ямонтовича князя Подберезького (до 1506–1540) від 1535–1536 рр.⁸⁵

лые печати, зарегистрированные в 2004 г.», п. 230Ав; В. Янин, П. Гайдуков, 'Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2005 г.' в *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, вып. 20 (Великий Новгород 2006), п. 286а-2.

⁸² В. Янин, П. Гайдуков, 'Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2001 г.', п. 238в-2в; О. Алфёров, 'Жіночі печатки Київської Русі' в *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць*, ч. 22–23 (К. 2013) 491.

⁸³ *Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK)*, Zbiór Rusieckich, Pap. 18; *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.*, т. I (Москва 2015) 610–611, п. 452; С. 709, табл. VIII, п. 44 (хибна атрибуція).

⁸⁴ *МШ*, МС-1802.

⁸⁵ *Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD)*, Archiwum Potockich z Radzunia, Sygn. 299; st. 1; А. Цітоў, *Пячаткі старажытнай Беларусі* (Мінск 1993) 41.

*Матриця печатки Михайла Ямонтовича князя Подберезького
першої половини XV ст.*

*Печатки княгині Софії Федорової Ямонтовича Подберезької 1509 р.
та Семена Федоровича Ямонтовича князя Подберезького 1535 р.*

Анна Костчанка зі Штемберку княгиня Острозька (1603–1635) уживала 1615 р. печатку зі складним гербом. У чотиридільному бароковому щиті бачимо генеалогічну програму, тобто герби батька, матері та бабусь. У першій частині – підкова у супроводі трьох хрестиків (герб Дуброва роду панів Косток – батька, пана Яна Костки), у другій частині – знак у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним хвилястим розгалуженням здолу (герб Одровос роду панів Одровосів – матері, Софії зі Спрови Одровос), у третій частині – мур, з якого виникає лев (герб бабки за материнською лінією, Єлизавети), в четвертій частині – орел (герб роду князів Мазовецьких – бабки за батьківською лінією, княжни Анни Мазовецької). Водночас, у середньому щитку вміщено знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями дотолу, здолу шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори, тобто – герб роду князів Острозьких⁸⁶, який належав чоловіку княгині – Олександрю Костянтиновичу князю Острозькому.

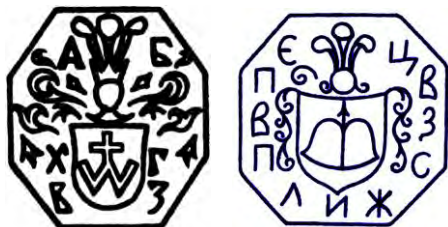
Лише в козацькій геральдиці практика уживання жінками гербів своїх чоловіків набула значного поширення. Власне саме цей тип гербів у жіночому герботворенні Козацької доби переважав над іншими. Це відповідає загальним тенденціям розвитку козацької геральдики, яка на відміну від українського (руського) герботворення попередніх періодів, мала значно більше спільних рис із геральдичними комплексами країн Центральної та Західної Європи.

Найдавнішою такою пам'яткою є зображення герба на печатці дружини гетьмана Богдана Хмельницького Ганни (Анни) Золотаренко. На відтиску, що засвідчує її універсал від 22 липня 1655 р., викарбувано знак у ви-

⁸⁶ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dz. V, Sygn. 11084, st. 2.

гляді літери W під хрестом у півкруглому щиті, над яким розташовано шолом з наметом і короною, а також три страусових пера в нашоломнику⁸⁷. Тобто зображено геральдичний знак, яким користувався її чоловік. Цей герб, зокрема, представлено на мініатюрі в Реєстрі Війська Запорозького від 1649 р.⁸⁸, на рукописному малюнку другої половини XVII ст.⁸⁹ та на портреті гетьмана в літописі Самійла Величка⁹⁰. Крім того, віршований опис герба (“Абданкъ знакъ справедливости с поволностью в гербе. Крестъ побѣда, крестъ похвала в небе”) містить віленський панегірик гетьману Богдану Хмельницькому від 1651–1652 рр.⁹¹

*Печатка Анни Богданової
Хмельницької гетьманової
1655 р.
Печатка Лук'яна Івановича
Журавки 1711 р.*

⁸⁷ Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДІАК), ф. 1407, оп. 1, спр. 70, арк. 1 (“Е Анна Богдановае Хмелницкае гетмановае Воиска его царского величества Запорозкого”); І. КРЕВЕЦЬКИЙ, ‘Універсал Ганни Хмельницької’ в *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, т. LXIX (Л. 1906) 167–168 (хибні атрибуція та опис); І. СИТИЙ, *Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть* (К. 2017) 163 (хибна атрибуція).

⁸⁸ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Глюстрована історія України* (К.; Л. 1913) 305, мал. 240; С. ВЕЛИЧКО, *Літопис*, т. I (К. 1991) 208; А. ЛУЦЕНКО, ‘Проблематика історії виникнення гетьманських гербів’ в (1995) 2 *Академія* 50; *Реєстр Війська Запорозького 1649 року* (К. 1995) 22; *Мистецтво України. Енциклопедія в 5 томах*, т. I: А–В (К. 1995) 299; *Україна – козацька держава*, автор-упорядник В. НЕДЯК (К. 2004) 296; *Історія українського козацтва*, т. I (К. 2006), табл.; Т. ЧУХЛБ, *Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження* (К. 2007) 43; *Корені та парості: Український генеалогікон*, упорядкував В. ШЕВЧУК (К. 2008) 297; О. АПАНОВИЧ, *Козацька енциклопедія для юнацтва* (К. 2009) 474.

⁸⁹ *Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (ZNiO)*, Rkps 224, st. 1019.

⁹⁰ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Глюстрована історія України*, с. 318, мал. 250; С. ВЕЛИЧКО, *Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками* (К. 1926), іл.; *Воссоединение Украины с Россией*, т. II (Москва 1954), илл.; *Історія української літератури*, т. I: *Давня література* (К. 1967) 416–424; Г. ЛОГВИН, *З глибин: Давня книжкова мініатюра XI–XVIII ст.* (К. 1974) 174, табл. LXXII; П. БЕЛЕЦЬКИЙ, *Українская портретная живопись XVII–XVIII в.* (Ленинград 1981) 64, илл. 52; *3 української старовини. Альбом* (К. 1991) 187, мал. 60; С. ВЕЛИЧКО, *Літопис*, т. I, с. 32, 83; Я. ЗАПАСКО, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга* (Л. 1995) 449–455, п. 128; А. ЛУЦЕНКО, *Op. cit.*, с. 50; Я. ДАШКЕВИЧ, ‘Хмельникіана’ (1996), ч. 11 *Знак* 5; В. СЕРГІЙЧУК, *Армія Богдана Хмельницького* (К. 1996), табл.; О. АПАНОВИЧ, *Op. cit.*, с. 76.

⁹¹ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси*, т. IX, кн. II: *Роки 1654–1657* (К. 1997) 1525–1526.

Дружина стародубського полковника (1709–1719) Лук'яна Івановича Журавки Ірина Черкесовна уживала 1723 р. печатку, на якій було зображено напнутий лук зі стрілою в щиті⁹². Цей же сюжет представлено на сфрагісі її чоловіка від 1711–1719 рр.⁹³ Так само, герб чоловіка уживала на своїй печатці від 1723 р. дружина чернігівського полковника (1705–1723) Павла Леонтійовича Полуботка Ганна Романівна Лазаревич. У ренесансовому щиті бачимо серце, яке пронизують навхрест дві стріли вістрями додолу, згори рицарський хрестик, над щитом шолом під шоломовою короною, навколо щита намет⁹⁴. Цей родовий герб Полуботків незмінно фігурує на сфрагісах Павла Леонтійовича від 1706–1719⁹⁵, 1722⁹⁶ і 1723 рр.⁹⁷ Він же присутній на срібних ложках⁹⁸, позолочених кухлях⁹⁹ та килимі¹⁰⁰ полковника початку XVIII ст., на дзвоні 1720 р.¹⁰¹, іконі¹⁰² та двох його портретах¹⁰³. Натомість на печатках Ганнового батька – воронізького сот-

⁹² В. ЛУКОМСКИЙ, В. МОДЗАЛЕВСКИЙ, *Малороссийский гербовник* (Санкт-Петербург 1912) 54.

⁹³ *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України (ІР НБУВ)*, ф. 1, спр. 50704; спр. 50947; ф. 2, спр. 18518, арк. 119; ф. 61, спр. 751; ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 59, арк. 21; спр. 60, арк. 102; спр. 167, арк. 3; спр. 231, арк. 7; спр. 236, арк. 3; спр. 512, арк. 3; В. ЛУКОМСКИЙ, В. МОДЗАЛЕВСКИЙ, *Op. cit.*, с. 54; І. СИТИЙ, 'Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського' (1997) 15 *Родовід* 105, мал. 34–36.

⁹⁴ *ІР НБУВ*, ф. 1, спр. 52831.

⁹⁵ *ІР НБУВ*, ф. 1, спр. 52830; ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 155, арк. 3; спр. 168, арк. 4; спр. 376, арк. 3; ф. 152, оп. 1, спр. 18, арк. 1; В. ЛУКОМСКИЙ, В. МОДЗАЛЕВСКИЙ, *Op. cit.*, с. 139–140; І. СИТИЙ, 'Печатки генеральної та полкової старшини...', с. 107, мал. 60.

⁹⁶ *ІР НБУВ*, ф. 1, спр. 56300.

⁹⁷ *ІР НБУВ*, ф. 1, спр. 52831; *Молодик на 1844 рік* (Х. 1843); *Україна – козацька держава*, с. 553.

⁹⁸ *Україна – козацька держава*, с. 464, 1135.

⁹⁹ Г. МИЛОРАДОВИЧ, 'Сфрагистическая заметка' в *Черниговские губернские ведомости*, № 9 (Чернигов 1858) 77–78; *Україна – козацька держава*, с. 465, 1135.

¹⁰⁰ В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ, *Українське мистецтво. Дерев'яне будівництво та різьба на дереві* (Л. 1913); *Україна – козацька держава*, с. 464.

¹⁰¹ П. ЖОЛТОВСЬКИЙ, *Художнє лиття на Україні XIV–XVIII ст.* (К. 1973) 49; *Україна – козацька держава*, с. 884; О. МАЛЬЧЕНКО, *Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи* (К. 2007) 124, мал. 70и.

¹⁰² Зберігається в Острозькому музеї.

¹⁰³ *Національний художній музей України (НХМУ)*, Ж-796; Г. МИЛОРАДОВИЧ, *Op. cit.*, с. 78; А. ЛАЗАРЕВСКИЙ, 'Старинные малороссийские портреты' в *Киевская старина*, т. II (К. 1882), № 5, с. 342; А. ЛАЗАРЕВСКИЙ, 'Старинные малороссийские портреты' в *Киевская старина*, т. IV (К. 1882), № 10, с. 174; Я. ШУЛЬГИН, 'Павел Полуботок, полковник черниговский (1705–1724). К портрету' в *Киевская старина*, т. XXXI (К. 1890), № 12, с. 522–538; *Каталог українських древностей колекції В. В. Тарновського* (К. 1898), п. 686; А. ЕФИМЕНКО, *История украинского народа* (Санкт-Петербург 1906) 297;

ника (1689–1708) Романа Лазаревича бачимо інші зображення. Так, на сфрагісті від 1689 р. у щиті викарбувано стрілу з подвійним розгалуженням здолу та у супроводі хрестика¹⁰⁴. А на печатках 1703¹⁰⁵ і 1716–1721 рр.¹⁰⁶ фігурує щит, на якому стріла пронизує серце.

Герб Павла Полуботка на іконі з
Острозького музею першої чверті
XVIII ст.
Печатка Романа Лазаревича 1703 р.

На печатці дружини Данила Івановича Симоновського Уляни Тимофіївни Скоропадської від 1775 р.¹⁰⁷ зображено герб, яким користувався рід Симоновських (на зеленому полі срібний знак у вигляді літери П під хрестом, здолу срібна шестипроменева зірка)¹⁰⁸. Він же фігурує і на печатці її чоловіка при тому ж документі¹⁰⁹.

В. ЛУКОМСКИЙ, В. МОДЗАЛЕВСКИЙ, *Op. cit.*, с. 139; М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Глюстрована історія України*, с. 395, мал. 313; В. МОДЗАЛЕВСКИЙ, *Малороссийский родословник*, т. IV (К. 1914) 182–184; Д. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ, Ф. ЕРНСТ, *Український портрет: Виставка українського портрету XVII–XX ст.* (К. 1925) 45; Ф. ЕРНСТ, *Українське малярство XVII–XX сторіч. Виставка: провідник по виставці* (К. 1929) 29; *Історія українського війська* (Л. 1992) 232; П. БЕЛЕЦЬКИЙ, *Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблема становлення і розвитку* (К. 1969) 208; П. БЕЛЕЦЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 188, илл. 172; *Давнє українське мистецтво XII–XVIII ст.: Каталог розширеної експозиції Державного музею українського образотворчого мистецтва* (К. 1988) 53; І. ПАРХОМЕНКО, 'До історії портретів Павла Полуботка' (1992) 4 *Людина і світ* 81; *Мазепа. Збірник, упорядник Ю. ІВАНЧЕНКО* (К. 1993) 115; А. ЛУЦЕНКО, *Op. cit.*, с. 54; З. ХИЖНЯК, В. МАНЬКІВСЬКИЙ, *Історія Києво-Могиланської академії* (К. 2003) 138; *Україна – козацька держава*, с. 456–457, 461; *Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог альбом* (К. 2006) 221, п. 233; В. КОСТЮК, *Гадяч – гетьманська столиця та незагоєні рани України*, кн. III (К. 2013) 100.

¹⁰⁴ І. СИТИЙ, 'Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів' в *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць*, ч 4, ч. 1 (К. 2000) 220, мал. 3; І. СИТИЙ, 'Старшинські печатки мазепинської доби' в *Гетьман Іван Мазепа: Постать, оточення, епоха* (К. 2008) 228, мал. 24.

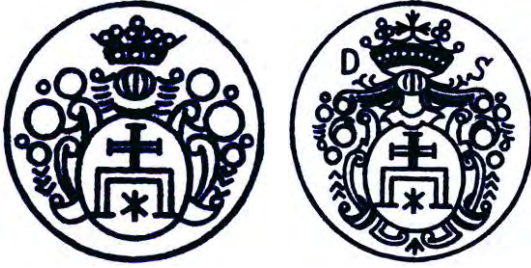
¹⁰⁵ *IP НБУВ*, ф. 1, спр. 56266.

¹⁰⁶ *ЦДІАК*, ф. 51, оп. 3, спр. 333, арк. 20; спр. 448, арк. 2; спр. 2932, арк. 11; В. ЛУКОМСКИЙ, В. МОДЗАЛЕВСКИЙ, *Op. cit.*, с. 91.

¹⁰⁷ *IP НБУВ*, ф. 1, спр. 56413.

¹⁰⁸ В. ЛУКОМСКИЙ, В. МОДЗАЛЕВСКИЙ, *Op. cit.*, с. 166.

¹⁰⁹ *IP НБУВ*, ф. 1, спр. 56413.

*Печатки Уляни Тимофіївни Скоропадської
Та Данила Івановича
Симоновського 1775 р.*

Незрівнянно частіше в руській жіночій геральдиці спостерігаємо уживання батьківських гербів. Найдавніші їх зразки також походять від XII ст. На печатці Софії княгині Полоцької бачимо видозміну руського загальнодинастичного герба – з фігурою дванадцятипелюсткової рози в мигдалеподібному щиті¹¹⁰. Цей сюжет жодного разу не зустрічається в герботворенні полоцької династії, з чого можемо зробити висновок, що княгиня Софія уживала не герб чоловіка, який належав до цієї династії, а саме батьківський герб і відповідно мала походити з котроїсь княжої родини з-поза меж Полоцької землі, яка у цей час уживала фігуру рози у гербі (галицькі Ростиславичі, Ізяславичі, Ольговичі, всі три галузі Мономаховичів).

*Печатка
княгині
Софії XII ст.*

Серед масиву руських геральдичних пам'яток XIII ст. доволі важко виокремити пам'ятки жіночої геральдики, з огляду на незадовільну атрибуцію більшості тогочасних гербових зображень. Натомість, вже від XIV ст. маємо зразки уживання жінками гербів, які запозичено з геральдичної спадщини їх батьків. На матриці печатки кінця XIV ст., що належала Софії Вітовтівні, дружині Василя Дмитровича великого князя Московського, зобра-

¹¹⁰ ОНГЭ, п. 259; Н. ЛИХАЧЁВ, *Сфрагистический альбом*, п. I-17v; Н. ЛИХАЧЁВ, 'Материалы для истории византийской и русской сфрагистики', вып. II, с. 40; В. Янин, *Op. cit.*, т. I, п. 221v.

жено фігуру ангела¹¹¹. Невипадковість цього сюжету на печатці княгині Софії підтверджується тією обставиною, що зображення ангела фіксується в одному з гербів Вітовта Кейстutowича в “Хроніці Констанцького собору” Ульриха Ріхенталя – в чотиридільному щиті в першій і четвертій частинах на блакитному полі вміщено срібного ангела, в другій і третій – по дві червоних і срібних доземних смуги. Супроводжує зображення напис – “Der hochgeboren fürst Wittoldus herczog zu Sarasio”¹¹². Наявність у цьому ж геральдичному творі зображення герба Київської землі з ідентичною фігурою срібного ангела на блакитному полі¹¹³, дозволяє зробити припущення, що описаний герб міг бути пов’язаний з руськими землями, які перебували під зверхністю Вітовта. І власне як один із батьківських гербів міг уживатися його донькою.

*Матриця печатки княгині Софії Вітовтівни кінця XIV ст.
Герби великого князя Вітовта Кейстutowича та Київської землі
у виданні “Хроніки Констанцького собору” Ульриха Ріхенталя 1483 р.*

Гербовий знак у вигляді двох гаків, що присутній на печатці Анни Федорівни княгині Лоської 1489–1493 рр.¹¹⁴, утворено на основі видозмін герба її батька – князя Федора Корибутовича. На його печатці 1422 р. гербовий знак має вигляд половини косоного хреста під подвійним

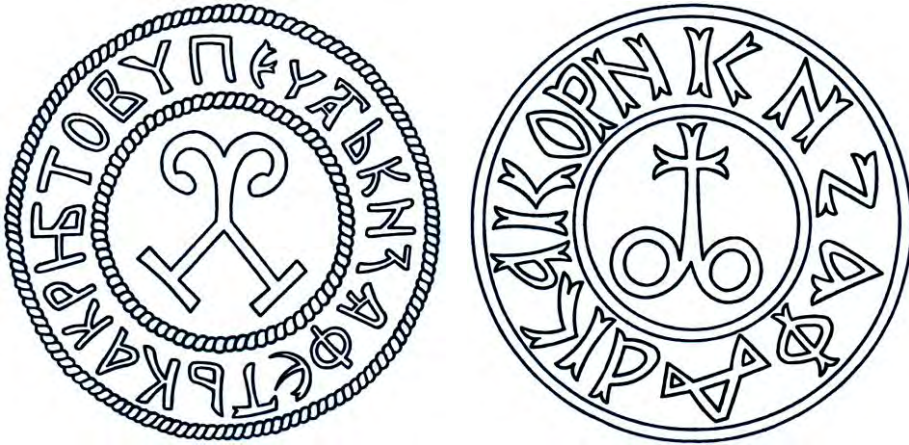
¹¹¹ МШ, МС-2342.

¹¹² Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburd unsers Erlösers 1413 Jar. (Augsburg 1483).

¹¹³ Národní knihovna České republiky (NKČR), XVI.A.17 (Ulrich Richental. Chronik des Konstanzer Konzils), f. 235v; Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars...

¹¹⁴ W. SEMKOWICZ, ‘O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle w 1413 roku’ w Rocznik Towarzystwa heraldycznego, t. VIII (Kraków 1927) 203; M. GUMOWSKI, ‘Pieczęcie książąt litewskich’ w Ateneum Wileńskie, rok VII (Wilno 1930) 693, tab. 3, il. 19.

розгалуженням¹¹⁵. А на пізніших відбитках 1432–1433 рр. бачимо хрест з подвійним розгалуженням здолу, яке замкнено у два кола¹¹⁶.

Печатки князя Федора Корибутовича 1422 і 1432–1433 рр.

Від другої половини XV ст. походить матриця печатки княгині Марії Сангушківни¹¹⁷, в полі якої було зображено рицаря (святого воїна), який влучає списом звіра¹¹⁸. Подібний сюжет присутній також на печатках батька Марії – Сангушка Федоровича князя Кошерського (1433–1455) і Ратненського (1433–1441) від 1433 р.¹¹⁹ та її братів – Олександра Сангушковича

¹¹⁵ *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin (GStAPKB)*, XX Hauptabteilung, Pergamenturkunden, Schiebl. 109, n. 68; P. NOWAK, P. POKORA, *Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Melneńskiego z 1422 roku* (Poznań 2004) 77, il. B 85.

¹¹⁶ *Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (BCz)*, Perg. 384; *Muzeum Narodowe w Krakowie (MNK)*, Rkps 1458, karta 101, 103; Rkps 1713, karta 257; F. PIEKOSIŃSKI, *Heraldyka polska wieków średnich* (Kraków 1899) 234, il. 392; W. SEMKOWICZ, 'Korybutowicze i Nieświczcy w świetle sfragistyki' w *Miesięcznik heraldyczny*, t. VI (Lwów 1913) 203, il. 7; K. SOCHANIEWICZ, 'Przyczynek do rozwoju herbu książąt Zbarazkich' w *Miesięcznik heraldyczny*, t. VII (Lwów 1914) 119, il. 5; S. KUTRZEBA, W. SEMKOWICZ, *Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791* (Kraków 1932) 90, n. 59, poz. 9; M. GUMOWSKI, 'Pieczęcie książąt litewskich', s. 695, tab. 9, il. 67; M. GUMOWSKI, *Handbuch der polnischen Siegelkunde* (Graz 1966) 157, tab. 32, il. 322.

¹¹⁷ Л. ВОЙТОВИЧ, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження (Л. 2000) 601.

¹¹⁸ *МШ*, МС-2980.

¹¹⁹ *BCz*, Perg. 389; J. DANIŁOWICZ, *Skarbiec dyplomatów*, t. I (Wilno 1860) 154; F. PIEKOSIŃSKI, *Heraldyka polska wieków średnich*, s. 418; J. PUZYŃNA, 'O pochodzeniu kniazia Fedka Nieswizkiego' w *Miesięcznik heraldyczny*, t. IV (Lwów 1911) 76; M. GUMOWSKI, 'Pieczęcie książąt litewskich', s. 711, tab. 8, il. 50.

князя Кошерського (1455–1491) від 1475 р.¹²⁰ і Михайла Сангушковича князя Ковельського (після 1455 – після 1511) від 1487 р.¹²¹

*Матриця печатки княжни Марії Сангушківни другої половини XV ст.
Печатки князів Сангушка Федоровича 1433 р. та Михайла Сангушковича 1487 р.*

Серед чисельних зразків жіночого герботворення Русі XVI ст. також виразно переважають пам'ятки з батьківськими гербами. На печатці Беати Андріївни з Костельця княгині Острозької (1539–1576) від 1540–1553 рр.¹²² зображено герб батька (Огон роду панів Костелецьких), а не чоловіка – князя Іллі Костянтиновича Острозького. Так само, й на печатці їх доньки – княжни Гальшки Іллівни Острозької 1582 р. відтворено видозміну батьківського герба¹²³.

Печатки Беата Андріївна з Костельця княгиня Острозька 1540 р. та княжни Гальшки Іллівни Острозької 1582 р.

¹²⁰ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. III: 1432–1534 (Lwów 1890) 14, n. 18; M. GUMOWSKI, 'Pieczęcie książąt litewskich', s. 690.

¹²¹ AGAD, *Archiwum Zamoyskich*, Sygn. 33, st. 668; Perg. 4628; Perg. 7480; F. PIEKOSIŃSKI, 'Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne' w *Studia, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego*, t. VII (Kraków 1907) 48, n. 390.

¹²² ANK, *Archiwum Sanguszków*, Teka IV, Plik 15; Plik 89; Teka VII, Plik 49; Plik 51; Plik 54; Plik 61; Teka VIII, Plik 10.

¹²³ ANK, *Archiwum Sanguszków*, Teka XV, Plik 53.

На кам'яному персні в золотій оправі княжни Гальшки Костянтинівни Острозької від другої половини XVI ст.¹²⁴ та печатці її сестри Катерини від 1578 р.¹²⁵ бачимо герб батька – Василя Костянтина II Костянтиновича князя Острозького (1539–1608) – знак у вигляді стріли вістрям угору над півколом, що лежить кінцями додолу, здолу шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори¹²⁶.

Печатки Гальшки Костянтинівни другої половини XVI ст. та Катерини Костянтинівни 1578 р.

Княжна Ганна Кузьминична Заславська користувалася тими видозмінами родового герба, що їх уживав її батько – Кузьма Іванович князь Заславський (1533–1556). На її печатці 1558 р. зображено кінного воїна-змієборця, озброєного списом¹²⁷. А на сфрагісі 1571 р. такого ж рицаря, але з мечем¹²⁸. Подібні сюжети бачимо на печатках князя Кузьми – кінного воїна-змієборця з мечем – на відбитку 1546 р.¹²⁹, рицаря зі списом – на печатці 1551 р.¹³⁰

Печатки княжни Ганни Кузьминични Заславської 1558 і 1571 рр. та князя Кузьми Івановича Заславського 1546 і 1551 рр.

¹²⁴ МШ, МС-2233.

¹²⁵ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dz. V, Sygn. 11085, st. 2, 4.

¹²⁶ О. ОДНОРОЖЕНКО, *Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст.* (X. 2008) 20–30.

¹²⁷ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa VIII, Plik 109.

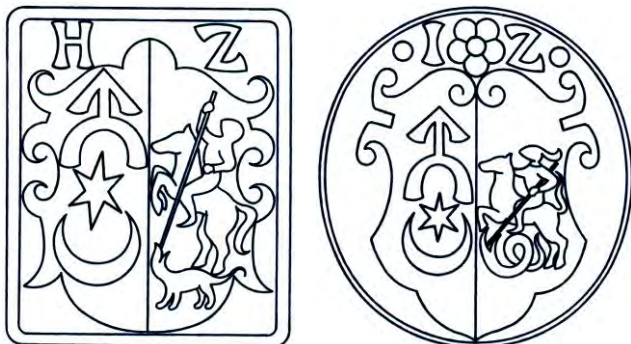
¹²⁸ *Ibid.*, TeKa XII, Plik 69; Plik 70; Plik 73; Plik 91.

¹²⁹ *Ibid.*, TeKa V, Plik 44.

¹³⁰ *Ibid.*, TeKa VII, Plik 64.

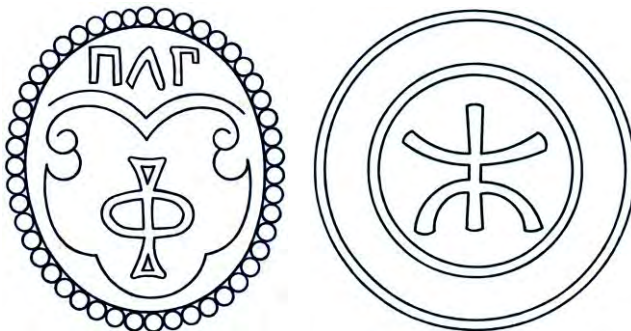

На печатці княжни Єлизавети Янушівни Заславської 1601 р. в дводільному ренесансовому щиті зображено родовий знак князів Заславських та їх династичний герб – з воїном-змієборцем¹³¹. Обидва ці герби фігурують і на одному зі сфрагісів її батька – князя Януша II Янушовича з Острога Заславського від 1592–1595 рр.¹³²

*Печатки княжни
Єлизавети Янушівни
Заславської
1601 р.
та князя Януша II
Янушовича з Острога
Заславського
1592 р.*

Печатка княгині Теофіли Людовики на Острозі Заславської (1682–1709), IV ординатки Острозької (1682–1709), графині на Тарнові від 1704 р. містить герб з генеалогічною програмою. Серед гербів її предків перші місця займають батьківські знаки – в середньому щитку – династичний герб зі святим Юрієм (Погоня руська), а в першій частині чотиридільного щита – родовий знак князів Заславських¹³³.

*Печатки княгині
Богдани Федорівни
Вишковської 1552 р.
та князя Федора
Михайловича Вишковського
1477 р.*

Герб Богдани Федорівни Четвертинської княгині Вишковської (1488–1565) на печатці від 1552–1559 рр. (знак у вигляді літери Ф)¹³⁴ взоровано

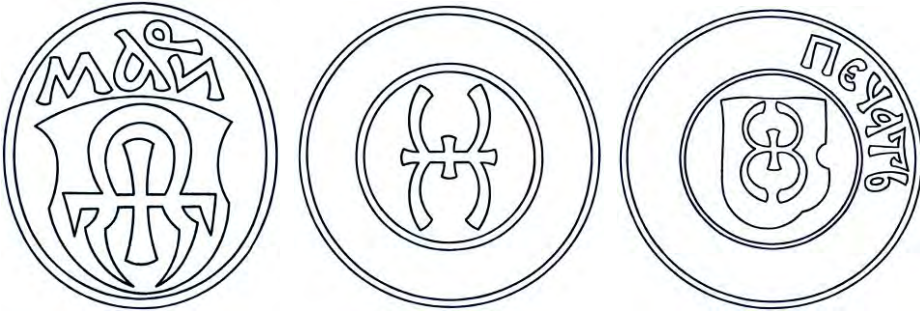
¹³¹ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XXIV, Plik 32, st. 206, 208, 302.

¹³² *Ibid.*, TeKa XIX, Plik 7; TeKa XX, Plik 1; TeKa XXI, Plik 75; Plik 79.

¹³³ ANK, Dok. Dep., Perg. 252.

¹³⁴ ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр. 27; спр. 37; ф. 256, оп. 1, спр. 1, арк. 13 в, 26.

на гербі її батька – Федора Михайловича Четвертинського князя Вишковського (1477–1488). На його печатці від 1477–1487 рр. зображено знак у вигляді стовпа, що перетинає два півкола¹³⁵. Тобто, у порівнянні з батьківським знаком на печатці княгині Богдани бачимо, що два півкола розвернуто кінцями одне до одного і з'єднано в овал. Такого роду прийоми характерні загалом для відмінювання родових знаків у різних руських княжих родинях XV–XVI ст.¹³⁶

*Печатки княжни Марії Василівни Сокольської 1546 р.
та князя Василя Михайловича Сокольського 1525 і 1528 рр.*

Представники спорідненого з князями Вишковськими роду князів Сокольських уживали за герб знак у вигляді двох півкіл, які перетинає хрест. Саме його бачимо на печатці княжни Марії Василівни Сокольської від 1546 р.¹³⁷, а також на сфрагісах її батька – Василя Михайловича князя Сокольського (1509–1528) від 1525¹³⁸ і 1528 рр.¹³⁹

Родовий герб князів Вишневецьких – перехрещений хрест над півмісяцем, що лежить рогами дотолу над шестипроменевою зіркою, – фігурує рівною мірою на печатках як жінок, так і чоловіків, які походили з цієї родини. Зокрема, його викарбувано на печатці княжни Катерини Іванівни Вишневецької від 1555 р.¹⁴⁰ Також на сфрагісах її рідних братів – Дмитра

¹³⁵ BCz, Perg. 1278; AGAD, Perg. 7375.

¹³⁶ Див.: О. ОДНОРОЖЕНКО, 'Родові, династичні та територіальні знаки в литовсько-руській князівській геральдиці XIV – першої половини XVII століть' в *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. CCLXXI: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін* (Л. 2018) 366–453.

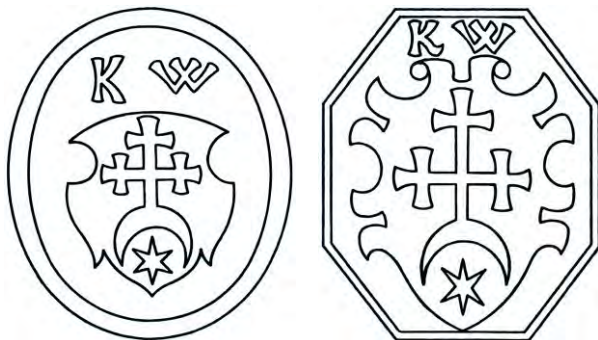
¹³⁷ AGAD, Perg. 7647.

¹³⁸ К. БОЛСУНОВСКИЙ, *Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края*, вып. III (К. 1914) 3, мал. 1.

¹³⁹ ЦДІАК, ф. 256, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁴⁰ AGAD, Perg. 7715.

Івановича князя Вишневецького (1542–1563) від 1563 р.¹⁴¹ та Костянтина Івановича князя Вишневецького (1542–1574) від 1571 р.¹⁴²

Печатки княжни Катерини Іванівни Вишневецької 1555 р. та князя Костянтина Івановича Вишневецького 1571 р.

Цей же знак у пізньоренесансовому щиті представлено на печатках княжни Гальшки Євфимії Андріївни Вишневецької від 1588¹⁴³ і 1595 рр.¹⁴⁴, а також на сфрагісах її батька – Андрія Івановича князя Вишневецького (1555–1584): на відтиску від 1559 р.¹⁴⁵ та двох матрицях – мідній¹⁴⁶ та золотій¹⁴⁷.

Печатки княжни Гальшки Євфимії Андріївни Вишневецької 1588 і 1595 рр. та князя Андрія Івановича Вишневецького 60–70-х рр. XVI ст.

¹⁴¹ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (ЛННБ), Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043, арк. 26; О. ПІДДУБНЯК, 'Документ з печаткою Дмитра Вишневецького' (1996), ч. 11 *Знак* 3, мал. 3.

¹⁴² ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XII, Plik 86.

¹⁴³ А. ЦІТОЎ, *Пячаткі старажытнай Беларусі*, с. 77, мал. 122.

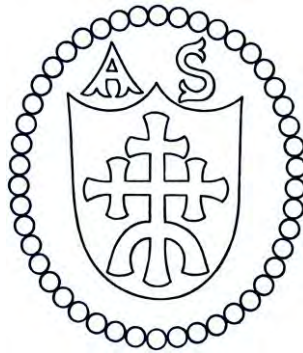
¹⁴⁴ *Ibid.*, с. 77, мал. 123.

¹⁴⁵ ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр. 37.

¹⁴⁶ МШ, МС-1480; О. ОДНОРОЖЕНКО, 'Герби та печатки князів Вишневецьких' в *Волонтер*, № 5 (К. 2012) 54–62.

¹⁴⁷ МШ, МС-26.

Видозміну родового герба князів Порицьких уміщено на матриці печатки княжни Катерини Олександрівни Порицької від другої половини XVI ст. У ренесансовому щиті бачимо довгий перехрещений хрест з трикутником у правій горішній частині, що перетинає півколо кінцями дотолу¹⁴⁸. Подібний знак у вигляді довгого хреста, що перетинає півколо кінцями дотолу, присутній на печатках її батька – Олександра I Федоровича князя Порицького (1515–1560) від 1525¹⁴⁹, 1531–1542¹⁵⁰, 1546–1546¹⁵¹, 1549–1551¹⁵² і 1554 рр.¹⁵³ та брата – Олександра II Олександровича князя Порицького (1570–1583) від 1569 р.¹⁵⁴

Печатки княжни Катерини Олександрівни Порицької другої половини XVI ст. та князів Олександра I Порицького 1549 р. і Олександра II Порицького 1569 р.

Княжна Ганна Богданівна з Козельська Огинська уживала на своїй печатці, якою засвідчено документ від 1551 р., зображення родового герба у вигляді літери П під хрестом з подвійним розгалуженням згори в ренесансовому щиті¹⁵⁵. Такий же, як і на печатках її брата – Матвія Богдановича з Козельська князя Огинського від 1555¹⁵⁶ і 1556 рр.¹⁵⁷ Родовий герб, з зображенням орла, який тримає на грудях щиток з підковою кінцями догори,

¹⁴⁸ *МШ*, МС-2864.

¹⁴⁹ *АНК*, Archiwum Sanguszków, Teka II, Plik 65.

¹⁵⁰ *AGAD*, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 2633, st. 14; Perg. 4801; BCz, Perg. 850.

¹⁵¹ *АНК*, Archiwum Sanguszków, Teka V, Plik 69; Plik 71.

¹⁵² *Ibid.*, Teka VI, Plik 43; Plik 51; Teka VII, Plik 33.

¹⁵³ *МШ*, МС-121; *АНК*, Archiwum Sanguszków, Teka VIII, Plik 22.

¹⁵⁴ *ЦДІАК*, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 263.

¹⁵⁵ *АНК*, Archiwum Sanguszków, Teka VII, Plik 41.

¹⁵⁶ *Ibid.*, Teka VIII, Plik 49.

¹⁵⁷ *Ibid.*, Plik 54.

в колі якої рицарський хрест, фігурує на печатці княжни Марії Львовни Полубенської від 1550 р.¹⁵⁸

*Печатки княжни
Ганни Богданівни
Огинської 1551 р.
та князя Матвія
Богдановича
Огинського 1555 р.*

Родовий герб князів Іжеславських, із фігурою лева, присутній на печатках княжни Ганни Федорівни Іжеславської від 1547 р.¹⁵⁹ та її батька – Федора Івановича князя Іжеславського (1499–1539) від 1536 р.¹⁶⁰ Цей же герб присутній на печатках представників роду князів Мстиславських, які були галуззю Іжеславських. На сфрагісі княжни Анастасії Михайлівни Мстиславської від 1545–1557 рр. зображено лева в готичному щиті¹⁶¹, так само як і на печатці Федора Михайловича князя Мстиславського (1529–1540) від 1523 р.¹⁶²

*Печатки княжни Ганни Федорівни Іжеславської 1547 р.
та князя Федора Івановича князя Іжеславського 1536 р.
Печатка княжни Ганни Романівни Друцької Любецької 1571 р.*

¹⁵⁸ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dz. V, Sygn. 7178, st. 2.

¹⁵⁹ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka VI, Plik 4.

¹⁶⁰ *Ibid.*, Teka III, Plik 44.

¹⁶¹ AGAD, Archiwum Potockich z Radzynia, Sygn. 415, st. 1; Sygn. 416, st. 2, 4.

¹⁶² ЛННБ, Відділ рукописів, ф. 5, оп. 3, спр. 2097.

На сфрагісі княжни Ганни Романівни Друцької Любецької від 1571 р. фігурує родовий герб князів Друцьких – у ренесансовому щиті знак у вигляді довгого хреста в супроводі чотирьох півмісяців¹⁶³. Родовий герб князів Головчинських, з фігурою лебедя, присутній на печатці від 1600 р.¹⁶⁴ княжни Софії Головчинської, доньки Ярослава Ярославовича князя Головчинського (1567–1622).

Зображення фігури орла, що правив за герб князів Жилинських, знаходимо на печатці 1640 р. княгині Катерини Іванівни Жилинської, дружини мстиславського каштеляна Яна князя Огинського¹⁶⁵. Цей же сюжет присутній на сфрагісі її дядька – князя Андрія Івановича Жилинського від 1581 р.¹⁶⁶

Печатки княгині Катерини Іванівни Жилинської 1640 р. та князя Андрія Івановича Жилинського 1581 р.

Династичним гербом, з фігурою двоголового орла, користувалися представниці сербського деспотського і господарського роду Бранковичів (Деспотів, Деспотів Бранковичів) – доньки останнього правителя Сербської деспотовини з цієї династії Йована Бранковича (1493–1502) – Марія Магдалена Деспотівна¹⁶⁷, дружина князя Івана Михайловича Вишневецького, а згодом – князя Олександра Федоровича Чорторийського, і Ганна Деспотівна, дружина князя Федора Андрійовича Сангушка, згодом – князя Миколая Андрійовича Збарзького. На печатках княгині Ганни від 1549–

¹⁶³ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XII, Plik 64.

¹⁶⁴ *Ibid.*, Perg. 287.

¹⁶⁵ *Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (BN PAU PAN)*, Rkps 5794, k. 46, 48.

¹⁶⁶ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dz. X, Sygn. 80; st. 6.

¹⁶⁷ І. ТЕСЛЕНКО, 'Заяви про загублені печатки і сигнети з книг Володимирського гродського та Заславського замкового судів' в *Сфрагістичний щорічник*, вип. I (К. 2011) 359–366.

1554¹⁶⁸, 1567–1575¹⁶⁹, 1571¹⁷⁰ і 1576–1578 рр.¹⁷¹ бачимо зображення двоголового орла під трьома коронами або без них.

Печатки княгині Ганни Деспотівни 1549–1554, 1567–1575 і 1571 рр.

Родовий знак у поєднанні з династичним гербом уживала на своїй печатці від 1589 р. княжна Ганна Юріївна Дубровицька Гольшанська. У ренесансовому щиті зображено китавруса (гіпоцентавра), який тримає напружений лук і цілить стрілою у власний хвіст у вигляді змії, здолу знак у вигляді трикутника, що лежить вершиною дотолу під хрестиком і з двома доземними відгалуженнями, які прикрашено кулями¹⁷². Самого лише китавруса вміщено на сфрагісі від 1586–1593 рр. її сестри – княжни Софії Юріївни Дубровицької Гольшанської¹⁷³. Їхній брат – Іван Юрійович Гольшанський князь Дубровицький (1536–1549) незмінно поєднував у своєму гербі родовий та династичний знаки, як це бачимо на його печатках від 1527¹⁷⁴, 1527–1528¹⁷⁵, 1535¹⁷⁶, 1544–1546¹⁷⁷ та 1547 рр.¹⁷⁸

¹⁶⁸ ANK, Archiwum Książąt Sanguszków, Teka VI, Plik 43; Teka VIII, Plik 21.

¹⁶⁹ *Ibid.*, Teka X, Plik 135; Teka XIII, Plik 14; Plik 55; Plik 81.

¹⁷⁰ *Ibid.*, Teka XII, Plik 86; Plik 98.

¹⁷¹ *Ibid.*, Teka XIV, Plik 24; Plik 29; Plik 39.

¹⁷² IP НБУВ, ф. 2, спр. 8230.

¹⁷³ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dz. X, Sygn. 18, st. 5, 10, 44, 52, 54, 56, 60, 68, 94.

¹⁷⁴ AGAD, Perg. 1172.

¹⁷⁵ MNK, Perg. 96; Perg. 97.

¹⁷⁶ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka III, Plik 32.

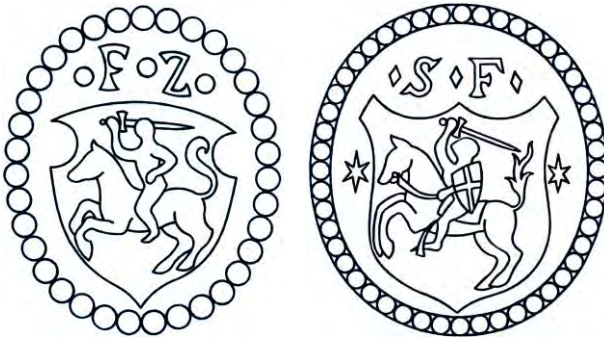
¹⁷⁷ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dz. X, Sygn. 1, st. 2, 9; Perg. 8464.

¹⁷⁸ А. Цітоў, *Пячаткі старажытнай Беларусі*, с. 41.

Печатки княжни Ганни Дубровицької 1589 р. і Софії Дубровицької 1586 р. та Івана Юрійовича Гольшанського князя Дубровицького 1547 р.

Зображення династичного герба з фігурою кінного рицаря (герб Погоня литовська), що його уживали литовські княжі роди, які вели свій родовід від Гедиміна, викарбувано на печатці княжни Федори Федорівни Сангушківни Несухойжської від 1557 р.¹⁷⁹ Цей же герб присутній на печатках її батька Федора Андрійовича Сангушковича князя Несухойжського (1534–1547) від 1535–1547¹⁸⁰, 1539¹⁸¹ та 1540 рр.¹⁸²

Печатки княжни Федори Федорівни Сангушківни 1557 р. та князя Федора Андрійовича Сангушковича 1535 р.

Брат княжни Федори – Роман Федорович Сангушкович князь Несухойжський (1554–1571) також уживав різні видозміни Погоні литовської. Цим гербом оздоблено, зокрема, його печатки від 1561–1561¹⁸³, 1564–

¹⁷⁹ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa VIII, Plik 68.

¹⁸⁰ AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 33, st. 679; Perg. 4800; Perg. 6181; ANK, Archiwum Sanguszków, Perg. 242; TeKa IV, Plik 25; Plik 87; TeKa V, Plik 4; Plik 6; Plik 44; Plik 52; Plik 68; Plik 80; TeKa VI, Plik 61; MNK, Rkps 892, Tom 1, st. 1; F. PIEKOSIŃSKI, 'Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne', s. 63, n. 552.

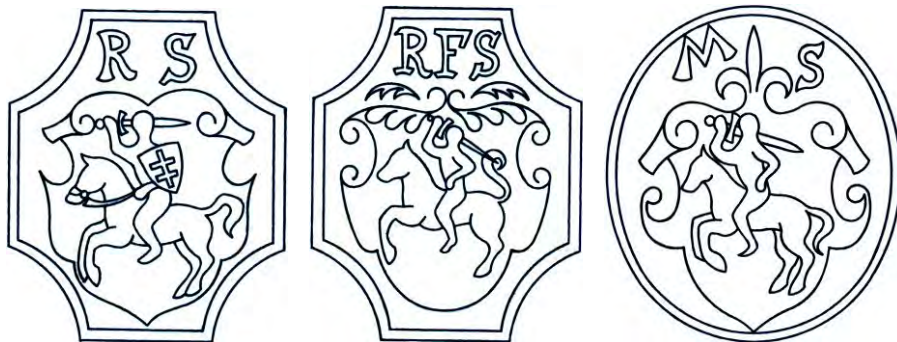
¹⁸¹ BCz, Perg. 1287.

¹⁸² AGAD, Tak zwana Metryka Litewska, Dz. IX, Sygn. 89, st. 468.

¹⁸³ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa IX, Plik 20; Plik 21.

1567¹⁸⁴, 1567–1571¹⁸⁵ та 1568–1571 рр.¹⁸⁶ Цей же геральдичний сюжет присутній на численних печатках його доньок. Зокрема, княжна Марина Романівна Сангушківна Несухойжська уживала 1585 р. сфрагіс із зображенням озброєного мечем кінного рицаря в ренесансовому щиті¹⁸⁷.

*Печатки князя Романа Федоровича Сангушківича 1564 і 1568 рр.
та княжни Марини Романівни Сангушківни 1585 р.*

Видозміни Погоні фігурують також на печатках Олександри Романівни Сангушківни від 1579–1581¹⁸⁸, 25 березня 1585 – 8 жовтня 1585¹⁸⁹, 6 грудня 1585¹⁹⁰, 1587–1593¹⁹¹, 7 липня 1595¹⁹², 20 серпня 1595¹⁹³ і 1598–1602 рр.¹⁹⁴ та Федори Романівни Сангушківни 6 липня 1585¹⁹⁵, 20 вересня

¹⁸⁴ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa IX, Plik 124; Plik 132; TeKa X, Plik 49; S. KUTRZEBA, W. SEMKOWICZ, *Akta unji Polski z Litwą...*, s. 413, n. 94 f, poz. 10.

¹⁸⁵ ЦДІАК, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 94, 309v, 316v, 327v, 358v; AGAD, Pap. 3283, st. 1; ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa X, Plik 65; Plik 71; Plik 105; Plik 135; Plik 140; TeKa XI, Plik 45; TeKa XII, Plik 40; Plik 42; Plik 48.

¹⁸⁶ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XI, Plik 75; Plik 119; Plik 121; TeKa XII, Plik 15; Plik 60; Plik 61; Plik 62; Plik 74; S. KUTRZEBA, W. SEMKOWICZ, *Akta unji Polski z Litwą...*, s. 333, n. 148, poz. 26.

¹⁸⁷ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XVI a, Plik 9.

¹⁸⁸ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XIV a, Plik 11; TeKa XV, Plik 25.

¹⁸⁹ *Ibid.*, TeKa XVI a, Plik 9; Plik 78.

¹⁹⁰ *Ibid.*, Plik 85.

¹⁹¹ ЦДІАК, ф. 223, оп. 1, спр. 12, арк. 4v; спр. 16, арк. 1v; спр. 18, арк. 2; AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 2633, st. 108; ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XVII, Plik 80; Plik 81; Plik 90; Plik 91; Plik 98; TeKa XVIII a, Plik 73; TeKa XX, Plik 8; Plik 11; Plik 12, st. 86, 90; Plik 17; Plik 18; Plik 19; Plik 20; Plik 21; Plik 24.

¹⁹² ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XXI, Plik 53.

¹⁹³ *Ibid.*, Plik 79.

¹⁹⁴ *Ibid.*, TeKa XXIII, Plik 36; Plik 64; TeKa XXIV, Plik 108, st. 745; Plik 110.

¹⁹⁵ *Ibid.*, TeKa XVI a, Plik 49.

1585¹⁹⁶, 1587–1590¹⁹⁷ і 1592–1596 рр.¹⁹⁸ На останній з них, крім Погоні в бароковому щиті, бачимо фігуру лева в нашоломнику.

Печатки княжни Олександри Романівни Сангушківни 1579, 1585 та 1587 рр.

Печатки княжни Федори Романівни Сангушківни 1585, 1587 та 1592 рр.

Династичний герб Гедиміновичів уживала на своїй печатці 1569 р. також княжна Федора Федорівна Чорторійська¹⁹⁹. На сфрагісах Софії Юріївни Олельківни княгині Слуцької та Копильської (1592–1612) від 1601–1602²⁰⁰ та 1605 рр.²⁰¹ фігурує зображення Погоні, як і на печатках її бать-

¹⁹⁶ ANK, Archiwum Sanguszków, Plik 63.

¹⁹⁷ ЦДІАК, ф. 223, оп. 1, спр. 12, арк. 4v; ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XVII, Plik 80; Plik 81; Plik 90; Plik 91; Plik 98; TeKa XVIII, Plik 1.

¹⁹⁸ ЦДІАК, ф. 223, оп. 1, спр. 18; спр. 21; ф. 256, оп. 1, спр. 71, арк. 1; AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 2633, st. 110; ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa II, Plik 26; TeKa XIX, Plik 31; Plik 35, st. 93; TeKa XX, Plik 8; Plik 11; Plik 12, st. 86, 90; Plik 17; Plik 18; Plik 19; Plik 20; Plik 21; Plik 24; TeKa XXII, Plik 22; BCz, Perg. 1024.

¹⁹⁹ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XI, Plik 141.

²⁰⁰ AGAD, Perg. 8078; А. Цітоў, *Пячаткі старажытнай Беларусі*, с. 87; А. Цітоў, *Сфрагістыка і геральдыка Беларусі* (Мінск 1999) 25; *Тастаменты шляхты і мешчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі)* (Мінск 2012), табл.

²⁰¹ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dz. XXIII, TeKa 65, Plik 14, st. 8.

ка – Юрія III Юрійовича Олельковича князя Слуцького і Копильського (1579–1586) від 1567–1575²⁰², 1582²⁰³, 1583²⁰⁴ та 1584 рр.²⁰⁵

*Печатки княжни Федори Федорівни Чорторійської 1569 р.,
княгині Софії Юрійівни Олельківни Слуцької 1601 р.
та князя Юрія III Юрійовича Олельковича Слуцького 1583 р.*

На ранньомодерних печатках представниць шляхетських (панських і землянських) родин також найчастіше бачимо саме батьківські герби. Як, приміром, на матриці печатки другої половини XVI ст. волинської землянки Настасії Іванівни Загоровської в полі печатки фігурує ренесансовий щит з трьома врубами²⁰⁶ – родовий герб панів Загоровських. Дружина князя Мартина Васильовича Велицького Катерина Бокіївна на своїй печатці мала родовий герб панів Бокіїв – знак у вигляді перехрещеної сокири в ренесансовому щиті²⁰⁷. А на матриці печатки Катерини Гулевичівни від кінця XVI ст. фігурує родовий герб панів Бокіїв – довгий хрест над котловою ручкою в ренесансовому щиті²⁰⁸.

²⁰² ANK, Zbiór Rusieckich, Rkps 66, st. 78; S. KUTRZEBA, W. SEMKOWICZ, *Akta unji Polski z Litwą...*, s. 412, n. 94 f, poz. 1.

²⁰³ А. ЦІТОЎ, *Пячаткі старажытнай Беларусі*, с. 86, мал. 177.

²⁰⁴ J. PUZYNA, 'Niektóre pieczęcie litewskie z XVI i XVII wieku' w *Miesięcznik heraldyczny*, t. XII (Warszawa 1933) 56, il. 1; А. ЦІТОЎ, *Пячаткі старажытнай Беларусі*, с. 86, мал. 178.

²⁰⁵ А. ЦІТОЎ, *Пячаткі старажытнай Беларусі*, с. 45; А. ЦІТОЎ, *Сфрагістыка і геральдыка Беларусі*, с. 28; Вялікае княства Літоўскае. *Энцыклапедыя*, т. I (Мінск 2007) 218; Б. ЛАЗУКА, *Гісторыя беларускага мастацтва* (Мінск 2007) 158.

²⁰⁶ МШ, МС-1916.

²⁰⁷ МШ, МС-3125.

²⁰⁸ МШ, МС-3255.

Матриці печаток Настасії Іванівни Загоровської, Катерини Бокіївни та Катерини Гулевичівни другої половини XVI ст.

Родовий знак Калусовських, що має вигляд літери Н з перехрещеними горішніми кінцями, викарбувано на печатці волинської землянки Настасії Іванівни Федорової Вечериної Калусовської від 1558 р.²⁰⁹ Перемишльська землянка Ганна Барановська уживала 1563 р. печатку з зображенням родового герба Гоздава (подвійна лілія)²¹⁰. На сфрагісах дружини князя Януша Матвійовича Четвертинського Богдани Василівни Семашківни на Риканах від 1569²¹¹ і 1583 рр.²¹² фігурує знак у вигляді літери М під хрестом, так само як і на печатці її батька – луцького судді (1557–1563) Василя Михайловича Семашка пана на Риканах від 1557 р.²¹³ Дружина київського пана Станіслава Сурина Олехна Ленковна користувалася 1569 р. печаткою з зображенням батьківського герба – три вруби у ренесансовому щиті²¹⁴.

Печатки Настасії Іванівни Калусовської 1558 р., Богдани Василівни Семашківни 1569 р. та Олехни Ленковни 1569 р.

²⁰⁹ ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр. 673, арк. 2v.

²¹⁰ MNK, Rkps 525, Plik 12; W. WITTYG, *Nieznana szlachta polska i jej herby* (Kraków 1908) 23.

²¹¹ ЦДІАК, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 152.

²¹² AGAD, Perg. 8792.

²¹³ AGAD, Perg. 7730.

²¹⁴ ЦДІАК, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 238v.

В основі родового герба волинських землян Оздовських перебувало зображення хреста з двома півколами обабіч. Його видозміна фігурує на печатці від 1571–1582 рр. дружини²¹⁵ кременецького підкоморія Івана Патрикєвича Курозвонського Полагі Матясовни Суропятовни Оздовської²¹⁶. А також на сфрагісах її родичів – Яцька Оздовського 1519 р.²¹⁷ та Семена Івановича Оздовського другої половини XVI ст.²¹⁸

Варіант родового герба, у вигляді трираменної літери Т, присутній на печатці дружини брацлавського землянина Івана Вороновицького Милки (Марії) Василівни Сабаровської від 1574 р.²¹⁹ Її родич – брацлавський землянин Ждан Гричинович Сабаровський уживав на печатці 1577 р.²²⁰ та матриці останньої третини XVI ст.²²¹ дещо інший знак – у вигляді літери П під хрестом.

Печатки Семена Івановича Оздовського другої половини XVI ст. та Ждана Сабаровського останньої третини XVI ст.

На печатці дружини князя Михайла Остафійовича Ружинського Раїни Яцьківни Миськовської від 1576 р. представлено батьківський герб – підкова кінцями додолу над хрестом²²². Сфрагіс Ганни Макарівни Кустицької від 1576 р. оздоблено фігурою подвійної лілії під шестипроменевою зіркою²²³. Вірогідно, тут також маємо справу саме із батьківським гербом, оскільки за герб її чоловіка, володимирського земського писаря (1566–1593) Федора Солтана Бутятицького, правив цілком інший сюжет – знак у

²¹⁵ А. BONIECKI, *Herbarz Polski*, t. XIII (Warszawa 1910) 262.

²¹⁶ *IP НБУВ*, ф. 301, спр. 656 Л, арк. 69v; *MNK*, Rkps 892, Tom I, karta 11.

²¹⁷ *ANK*, Archiwum Sanguszków, Teka II, Plik 38.

²¹⁸ *МШ*, МС-2839; *ЛННБ*, Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 7444/1 (“Zbiór notat genealogiczno-heraldycznych Wacława Rulikowskiego”), арк. 603.

²¹⁹ *ANK*, Archiwum Sanguszków, Teka XIII, Plik 50.

²²⁰ *BCz*, Rkps 307, st. 18; *MNK*, Rkps 1714; F. PIEKOSIŃSKI, *Heraldyka polska wieków średnich*, s. 317–318, il. 584; S. DZIADULEWICZ, ‘List szlachty województwa braclawskiego do króla Stefana Batorego’ w *Miesięcznik heraldyczny*, t. XV (Warszawa 1936) 71; *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*, упор. М. КРИКУН, О. ПІДДУБНЯК (Л. 2008) 201–202, н. 44.

²²¹ *МШ*, МС-3348.

²²² *ЦДІАК*, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 682.

²²³ *Ibid.*, арк. 673.

вигляді літери W під двораменним хрестом, на горішньому кінці якого шестипроменева зірка, що його зображено на печатці від 1585 р.²²⁴

*Печатки Раїни Яцьківни Миськовської 1576 р.,
Ганни Макарівни Кустицької 1576 р. та
Федора Солтана Бутятицького 1585 р.*

Родовий герб волинських земян Янчинських складався із півмісяця рогами догори в супроводі двох хрестиків під шестипроменевою зіркою. Саме його викарбувано на сфрагісах Грицька Янчинського від 1546²²⁵ і 1548 рр.²²⁶ та дружини володимирського земського підсудка (1568–1571) Гаврила Івановича Яковицького Марії Василівни Янчинської від 1576 р.²²⁷ На пізнішій печатці Олександри Янчинської від 1598 р. бачимо видозміну родового герба – півмісяць рогами догори під восьмипроменевою зіркою²²⁸. На печатці 1584 р. Анни Мручинської, дружини Сарафина Гостирадовського, вміщено вірогідно батьківський герб – подвійна стріла в стовп²²⁹.

*Печатки Грицька Янчинського 1548 р.,
Марії Василівни Янчинської 1576 р. та Анни Мручинської 1584 р.*

²²⁴ ЦДІАК, ф. 44, ф. 221, оп. 1, спр. 21, арк. 1.

²²⁵ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka V, Plik 42.

²²⁶ ЦДІАК, ф. 221, оп. 1, спр. 3, арк. 14.

²²⁷ *Ibid.*, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 700.

²²⁸ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XXIII, Plik 5.

²²⁹ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XVIII, Plik 38.

На печатці дружини князя Андрія Федоровича Головні Острожецького Анастасії Михайлівни Єловицівни Малинської від 1587 р. зображено знак у вигляді п'ятипроменевої зірки під перехрещеною лілією²³⁰, який присутній і на сфрагісах її батька – володимирського судді (1548–1560), луцького вйта і господарського маршалка (1565–1571) Михайла Дашковича Єловича Малинського від 1548–1558²³¹, 1560²³², 1563²³³ і 1569 рр.²³⁴ Родовий герб Трубки пинських панів Войн (на срібному полі три чорних мисливських ріжка в зірку)²³⁵ викарбувано на печатці ігумені Пинського монастиря св. Варвари Раїни Войнівни від 1592 р.²³⁶ Герб Гальшки Федорівни Сенютянки Ляховецької на печатці від кінця XVI ст.²³⁷ тотожний до герба на печатці її батька – кременецького войскового (1572–1594) і городничого кременецького (1574–1598) Федора Грицьковича Сенюти Ляховецького від 1581–1592 рр.²³⁸ – знак у вигляді літери П з перехрещеним правим та загнутими в бік лівим кінцями.

*Печатки Михайла Дашковича Єловича Малинського 1569 р.,
Раїни Войнівни 1592 р. та Гальшки Сенютянки Ляховецької кінця XVI ст.*

²³⁰ AGAD, Perg. 7931.

²³¹ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa VII, Plik 1; Plik 53; Plik 54; Plik 61; TeKa VIII, Plik 109; BCz, Perg. 1229.

²³² AGAD, Perg. 7751; Perg. 7752.

²³³ ЛННБ, Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4043, арк. 26; О. Піддубняк, *Op. cit.*, с. 3, мал. 4.

²³⁴ ЦДІАК, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 148; F. PIEKOSIŃSKI, 'Herbarz szlachty polskiej wieków średnich' w *Herold polski*, t. II (Kraków 1905), t. III (Kraków 1906) 233–234, n. 1396.

²³⁵ S. OKOLSKI, *Orbis Polonus*, vol. III (Cracoviae, 1645) 229; W. KOJAŁOWICZ, *Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Compendium* (Kraków 1897) 312–313; K. NIESIECKI, *Herbarz Polski, powiększony dodatkami późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nepomucena Bobrowicza*, t. IX (Lipsk 1842) 433; *Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego (dopelnienie Niesieckiego)* (Kraków 1870) 462, n. 595.

²³⁶ А. Цітоў, *Пячаткі старажытнай Беларусі*, с. 43.

²³⁷ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa 128, Plik 30, st. 10, 33.

²³⁸ ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр. 70; AGAD, Perg. 7931; ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XV, Plik 25; TeKa XIX, Plik 52.

Пізня видозміна герба панів Хребтовичів (на червоному полі срібний знак у вигляді стріли вістрям угору з подвійним хвилястим розгалуженням здолу)²³⁹ фігурує на численних печатках представників роду кінця XVI ст., зокрема, Кондрата Івановича Хребтовича Богуринського від 1589²⁴⁰ і 1599 рр.²⁴¹, володимирського та берестейського єпископа (1576–1593) і архимандрита Києво-Печерського монастиря (1572–1593) Мелетія Івановича Хребтовича Богуринського від 1578²⁴² і 1585 рр.²⁴³ та дружини Станіслава Кавецького Анастасії Василівни Хребтовичівни Богуринської²⁴⁴.

Печатки Мелетія Івановича Хребтовича Богуринського 1578 р. та Анастасії Василівни Хребтовичівни Богуринської кінця XVI ст.

Один із родових гербів панів Боговитинів, з фігурою лебедя, уживала на своїй печатці від 1601 р. дружина Преслава Горбовського Катерина Михайлівна Боговитинівна Козерадзька²⁴⁵. Родовий герб брацлавських панів Шашковичів – знак у вигляді літери М під хрестом – викарбувано на печатках Федора Шашковича та дружини брацлавського підкоморія Миколая Корчовського Ждани Михайлівни Шашковичівни від 1612 р.²⁴⁶ На печатці Маруші Дешковської від 1613 р. зображено такий же герб²⁴⁷, як і на сфрагісі Богуша Дешковського від 1571 р.²⁴⁸

²³⁹ S. OKOLSKI, *Orbis Polonus*, vol. II (Cracoviae 1643) 316; BCz, Rkps 1740 (“Compendium”), st. 224/234–225/235; W. KOJAŁOWICZ, *Op. cit.*, s. 184–186; K. NIĘSIECKI, *Herbarz Polski*, t. III, s. 85.

²⁴⁰ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XVII a, Plik 74.

²⁴¹ *Ibid.*, Teka XXIII, Plik 81.

²⁴² ЦДІАК, ф. 256, оп. 1, спр. 53, арк. 1v.

²⁴³ IP НБУВ, ф. 2, спр. 21992.

²⁴⁴ МШ, МС-2240.

²⁴⁵ А. Цітоў, *Печаткі старажытнай Беларусі*, с. 93, мал. 218.

²⁴⁶ ЦДІАК, ф. 223, оп. 1, спр. 208, арк. 1.

²⁴⁷ К. БОЛСУНОВСКИЙ, *Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края*, вып. I (К. 1899) 6, илл. 37.

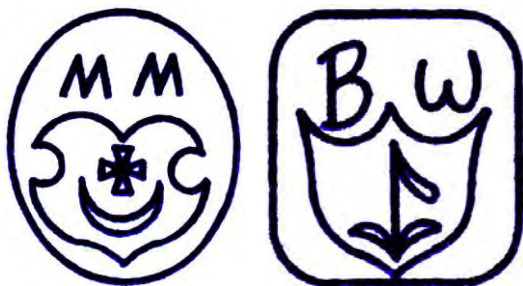
²⁴⁸ ЦДІАК, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 494.

*Печатки Федора Шаиковича і Ждани Михайлівни Шаиковичівни 1612 р.
та Богуша Дешковського 1571 р.*

Вірогідно батьківський герб був присутній на сфрагісі Софії Пушкар Ресинської від 1603 р. У полі печатки вміщено хрест над шестипроменевою зіркою між двома півмісяцями в ренесансовому щиті²⁴⁹. Її чоловік Ян Копец належав до родини, яка уживала інший герб – на червоному полі три срібні коси в зірку під срібним хрестиком²⁵⁰. Подібну ситуацію маємо й у разі з печаткою Марини Минцовни від 1615 р., яка користувалася вірогідно батьківським гербом – рицарський хрест над півмісяцем рогами догори²⁵¹. У той час як на печатці її чоловіка – степанського старости Богдана Омеляновича²⁵² зображено знак у вигляді піввістря та вістря стріли в стовп²⁵³.

*Печатки Марини Минцовни
та Богдана Омеляновича 1615 р.*

²⁴⁹ W. WITTYG, *Nieznana szlachta polska...*, s. 281.

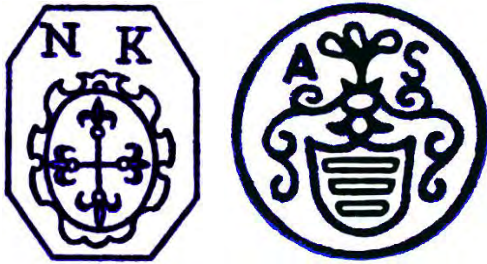
²⁵⁰ BCz, Rkps 1740 (“Compendium”), st. 138/146–139/147; W. KOJAŁOWICZ, *Op. cit.*, s. 113; K. NIESIECKI, *Herbarz Polski*, t. V, s. 217; ЛННБ, Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 7444/I (“Zbiór notat genealogiczno-heraldycznych Wacława Rulikowskiego”), арк. 355.

²⁵¹ ЦДІАК, ф. 221, оп. 1, спр. 61, арк. 1v.

²⁵² Виходець з простолоду – від останньої чверті XVI ст. при дворі Василя Костянтина II князя Острозького (І. ТЕСЛЕНКО, ‘Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького’ в *Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедичне видання* (Острог 2008) 142).

²⁵³ ЦДІАК, ф. 221, оп. 1, спр. 61, арк. 1v.

На печатці Настасії Красносільської від 1618 р. бачимо герб у вигляді хреста з ліліями на кінцях²⁵⁴, видозміна якого присутня й на печатках інших представників цього брацлавського роду, зокрема, – Івана Романовича Красносільського 1589 р.²⁵⁵, Василя Красносільського 1626 р.²⁵⁶ та Богдана Красносільського 1626 р.²⁵⁷ Подібно, на печатці Ганни Федорівни Стрижовської від 1635 р. присутній той самий герб із трьома врубамі²⁵⁸, що й на сфрагісах, приміром, вінницького войськового (1574–1609) Гнівоша Дмитровича Стрижовського від 1584²⁵⁹, 1589²⁶⁰ та 1599 р.²⁶¹

*Печатки Настасії Красносільської
1618 р.
та Ганни Федорівни Стрижовської
1635 р.*

Рід панів Горностаїв уживав від середини XVI ст. відразу два герба – старий родовий знак із лілією над двома трикутниками та герб Китаврус, успадкований 1554 р. від князів Гольшанських²⁶². Обидва вони зображені на печатці дружини мстиславського воєводи (1643–1647) Миколая Абрамовича Єлизавети Самійлівни Горностаївни з Тулин²⁶³ від 1643 р.: китаврус – у бароковому щиті, родовий знак – у нашоломнику²⁶⁴. Прикметно, що на печатці її діда Яроніма Гавриловича Горностоя від 1596 р. було присутнє зображення лише родового знаку – в першій частині чотирийдільного щита з генеалогічною програмою²⁶⁵, а на сфрагісі батька – київського підкоморія (1602–1618) Самійла Яронімовича Горностоя від 1618 р. – фігура

²⁵⁴ ЦДІАК, ф. 221, оп. 1, спр. 69, арк. 2.

²⁵⁵ AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 2680, st. 11, 21.

²⁵⁶ Ibid., Archiwum Sanguszków, TeKa 115, Plik 38, st. 19.

²⁵⁷ Ibid., Plik 38, st. 19.

²⁵⁸ ЦДІАК, ф. 223, оп. 1, спр. 223, арк. 2.

²⁵⁹ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XVI, Plik 63.

²⁶⁰ AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 2680, st. 11.

²⁶¹ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XXIII, Plik 58, st. 268.

²⁶² О. ОДНОРОЖЕНКО, 'Шляхетська геральдика Київської землі XV – першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих' в *Сфрагістичний щорічник*, вип. II (К. 2012) 179–186.

²⁶³ А. ВОНЕСКИ, *Herbarz Polski*, t. VII, s. 341.

²⁶⁴ ANK, Rkps 155, st. 417, 419.

²⁶⁵ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XXII, Plik 23.

китавруса²⁶⁶. Тобто фактично Єлизавета Самійлівна поєднала у своєму гербі геральдичні знаки уживані батьком і дідом.

Печатки Єлизавети Самійлівни Горностайвни з Тулин 1643 р. та Самійла Яронімовича Горностая 1618 р.

Родовий герб Вчеле (срібно-золота шахівниця)²⁶⁷ присутній на печатці подільської землянки Анни Претвич від 1563 р.²⁶⁸ Герб Леліва (золота шестипроменева зірка над золотим півмісяцем рогами догори)²⁶⁹ бачимо на сфрагісі дружини сяноцького землянина Станіслава Пенижка Софії Островської від 1565 р.²⁷⁰ Герб Корчак перемишльських панів Дорогоївських (на червоному полі три срібних вруба)²⁷¹ уживала дружина сяноцького

²⁶⁶ ANK, Rkps 155, st. 421.

²⁶⁷ M. REJ, *Zwierzyniec* (Kraków 1562) 78v; M. REJ, *Zwierzyniec* (Kraków 1574) 80; B. PAPROCKI, *Panosza, to jest herby znakovitych familij Wojewodstw ruskiego i podolskiego, z zalaczeniem wierszy na każdy herb* (Kraków 1575) H 4; B. PAPROCKI, *Gniazdo cnoty skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych państw początek swoy maia* (Kraków 1578) 705; B. PAPROCKI, *Herby rycerstwa polskiego* (Kraków 1858) 643; B. PAPROCKÝ, *Diadochos id est successio. Ginak Poslaupnost Knyžat a Králův Českých, Biskupův y Arcybiskupův Pražských, a wssech třech Stanův Slavného Království Českeho, to gest Panského, Rytířského a Měského*, kn. III (Praha 1602) 45, 46; S. OKOLSKI, *Orbis Polonus*, vol. III, p. 104–105; K. NIESIECKI, *Herbarz Polski*, t. VII, s. 497; J. OSTROWSKI, *Księga herbowa rodów polskich*, cz. I (Warszawa 1897) 478, n. 2801; J. PILNÁČEK, *Rody starého Slezska* (Brno 1991) 939–941, n. 1397; J. SPERKA, ‘Początki osadnictwa rycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej’ w *Kniazja doba*, вип. III (Л. 2010) 289.

²⁶⁸ W. WITTYG, *Wypisy heraldyczne z ksiąg poborowych województwa podolskiego z lat 1563–1565* (Kraków 1908) 13; L. BIAŁKOWSKI, *Podole w XVI wieku: Rysy społeczne i gospodarcze* (Warszawa 1920) 163.

²⁶⁹ B. PAPROCKI, *Panosza...*, s. J 3, O 1v; B. PAPROCKI, *Gniazdo cnoty...*, s. 502; B. PAPROCKI, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 489; B. PAPROCKÝ, *Diadochos...*, kn. III, s. 263; S. OKOLSKI, *Orbis Polonus*, vol. II, p. 82; K. NIESIECKI, *Herbarz Polski*, t. VII, s. 204.

²⁷⁰ MNK, Rkps 527, Plik 64; W. WITTYG, *Nieznana szlachta polska...*, s. 242.

²⁷¹ M. REJ, *Zwierzyniec* (Kraków 1574) 89v, 91; B. PAPROCKI, *Panosza...*, s. M 1, N 1v; B. PAPROCKI, *Gniazdo cnoty...*, s. 1035–1036; B. PAPROCKI, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 682; B. PAPROCKÝ, *Zrcadlo slavného Markrabství Moravského, v kterémž jeden každý Stavdávnost, vzácnost i povinnost svou uhlédá* (Olomouc 1593) L. 105–106; S. OKOLSKI,

каштеляна (1568–1577) Йоана Гербурта Катерина Дорогоївська, як про це свідчить зміст познанської судової записки від 25 травня 1598 р.: “matre uero magnifica domino Caterina a Drozow de armis Corczakow alias trzy rzeki”²⁷², а також зображення на її печатці від 1604 р.²⁷³ Від 1657 р. походить епітафія в парафіяльному костелі св. Станіслава і Криштофа в місті Гусаків, на якій вибито родовий герб Корчак Матея, Йоана, Єлизавети та Станіслава Дорогоївських²⁷⁴.

*Герби Претвичів, Островських і Дорогоївських
у гербовнику Бартоша Папроцького “Ranosza” 1575 р.*

Про використання гербів жінками повідомляє цілий ряд судових записок від XVI ст. Зокрема, в засвідченні шляхетства Станіслава Гродовицького Перемишльським земським судом у 1536 р. згадується герб Сас (на блакитному полі срібна стріла вістря угору над золотим півмісяцем рогами догори, на кінцях якого дві золоті шестипроменеві зірки)²⁷⁵ перемишль-

Orbis Polonus, vol. I, p. 438, 447; K. NIESIECKI, *Herbarz Polski*, t. III, s. 402; A. BONIECKI, *Herbarz Polski*, t. V, s. 21–22; *Źródła dziejowe*, t. XVIII, cz. II: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*; t. VII, cz. II: *Ziemia Ruskie. Ruś Czerwona* (Warszawa 1903) 288, 295, 342.

²⁷² B. ULANOWSKI, ‘Materiały do historii prawa i heraldyki polskiej’ w *Archiwum Komisji Historycznej*, t. III (Kraków 1886) 454, n. 476.

²⁷³ AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 670, st. 82.

²⁷⁴ *Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie*, pod red. W. DRELICHARZA, t. III: *Ziemia przemyska dawnego województwa ruskiego*, opr. A. MARZEC (Kraków 2008) 174, n. II-19, il. 33.

²⁷⁵ B. PAPROCKI, *Gniazdo cnoty...*, s. 1108–1109; B. PAPROCKI, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 696–697; S. OKOLSKI, *Orbis Polonus*, vol. III, p. 202; K. NIESIECKI, *Herbarz Polski*, t. VIII, s. 284–285; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. XX: *Lauda sejmikowe*, t. I: *Lauda wiszeńskie 1572–1648 r.* (Lwów 1909), n. 62; М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси*, т. VI: *Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків* (К. 1995) 240–244; L. WYROSTEK, *Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej* (Kraków 1932) 36.

ської землянки Марії Тишковської – “armis ... Szassy”²⁷⁶. Подібно, у визнанні комісарського суду щодо шляхетства того ж таки Станіслава Гродовицького від 30 квітня 1537 р. вказано на уживання гербу Сас Єлизаветою з Бісковиць: “nobilem Elizabeth de Piskowicze, matrem praefati Stanislai Grodowiczki, consortem vero legitimam praefati Andreae Grodowiczki, fuisse de stirpe et armis ipsorum, quae Sassischi nuncupantur, cuius symbolum est luna semiplena sursum cornibus erecta, quam sagitta transverso mucrone sursum porrecto intersecat, duabus utrinque stellulis circum lucentibus”²⁷⁷. Той же герб, відповідно до інформації перемишльської судової записки від 1594 р., уживала Фенна Попель – “de armis Szaszi”²⁷⁸.

Батьківський герб уживала вірогідно Явдоха Домашевська, принаймні на фундаційному портреті в Почаївській лаврі від 1649 р., на якому вона зображена разом із чоловіком Федором, їх герби є цілком різними²⁷⁹. На портреті Анни Тихонівни з Козинських Гойської від початку XVII ст.²⁸⁰, та його списку від 30-х рр. XIX ст.²⁸¹, зображено дводільний щит вірогідно з

²⁷⁶ ЦДІАЛ, ф. 14, оп. 1, спр. 12, с. 188–189.

²⁷⁷ W. SEMKOWICZ, ‘Wywody szlachectwa w Polsce XIV–XVII w.’ w *Rocznik Towarzystwa Heraldycznego*, t. III (Lwów 1913), n. 283; L. WYROSTEK, *Op. cit.*, s. 117.

²⁷⁸ ЦДІАЛ, ф. 14, оп. 1, спр. 297, с. 215–217.

²⁷⁹ Н. ГОЛИЦИН, ‘Почаевская Успенская Лавра в конце июля 1855 года’ в *Киевская старина*, т. II (К. 1882), № 6, с. 371; *Сказание о Почаевской Успенской Лавре архимандрита Амвросия на основании документов, хранящихся в Лаврском архиве* (Почаев 1886) 21–23; А. ХОЙНАЦКИЙ, *Почаевская Успенская Лавра. Историческое описание* (Почаев 1897) 258; *Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в городе Чернигове* (Чернигов 1908), табл. XXXII; М. ЛУКАШЕВИЧ, ‘Место погребения основателей Почаевской Лавры Гойской и Домашевских’, *Почаевский листок*, № 10 (Почаев 1910) 14; *Історія українського мистецтва*, т. II: *Мистецтво XIV – першої половини XVI століття* (К. 1967) 312; Г. ЛОГВИН, *По Україні: Мистецтво XIV – першої половини XVI століття* (К. 1967) 191; П. БЛЕЦЬКИЙ, *Op. cit.*, с. 114; П. ЖОЛТОВСЬКИЙ, *Український живопис XVII–XVIII ст.* (К. 1978) 143–144, 146; П. БЕЛЕЦКИЙ, *Op. cit.*, с. 64–66, илл. 53; S. SHEVCHENKO, *The Pochaev monastery of Ukraine* (1995) 48; *Объятия отча... Очерки по истории Почаевской лавры* (Почаев 2000) 64; П. РИЧКОВ, В. ЛУЦ, *Почаївська Свято-Успенська Лавра* (К. 2000) 118, мал. 41; *Український портрет...*, с. 246–247, н. 268; Г. СТЕЛЬМАЩУК, *Давнє вбрання Волині. Етнографічно-мистецтвознавче дослідження* (Луцьк 2006) 90, мал. 59; В. ВЕЧЕРСЬКИЙ, *Українські монастирі* (К. 2008) 301.

²⁸⁰ А. ХОЙНАЦКИЙ, *Op. cit.*, с. 258; М. ЛУКАШЕВИЧ, *Op. cit.*, с. 14–15; П. ЖОЛТОВСЬКИЙ, *Український живопис XVII–XVIII ст.*, с. 128; В. ОВСІЙЧУК, *Українське мистецтво другої половини XIV – першої половини XVII ст.* (К. 1985) 156, 158; В. ОВСІЙЧУК, *Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. Гуманістичні та визвольні ідеї* (К. 1985) 164–165; П. РИЧКОВ, В. ЛУЦ, *Op. cit.*, с. 117–118; *Український портрет...*, с. 117, 119–120, н. 58.

²⁸¹ А. ХОЙНАЦКИЙ, *Op. cit.*, с. 399; М. ЛУКАШЕВИЧ, *Op. cit.*, с. 14–15; П. ЖОЛТОВСЬКИЙ, *Український живопис XVII–XVIII ст.*, с. 128–129; В. ОВСІЙЧУК, *Українське мистецтво*

гербами батька та матері: в першій частині – на зеленому полі срібна подвійна лілія, в другій – на червоному полі зелений знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу. Герб із лілією представники роду Козинських уживали від середини XVI ст. Зокрема, його бачимо на печатках володимирського городничого (1553–1568) і підстарости (1556–1562), господарського маршалка (1563–1566) та волинського каштеляна (1566–1568) Михайла Тихновича Козинського від 28 квітня 1551²⁸², 3 листопада 1551²⁸³ та 1557–1560 рр.²⁸⁴

Фундаційний портрет Федора та Явдохи Домашевських у Почаївській лаврі 1649 р.

Портрет Анни Тихонівни з Козинських Гойської початку XVII ст.

Жіночі герби, які походять від батьківських, є, безумовно, найчисельнішими в руському герботворенні, водночас доволі поширеною практикою в руській геральдиці було уживання жінками гербів своїх матерів. І подібні випадки не є винятковими та не пов'язані з жодними особливими обставинами, як це мало місце в західно-європейській геральдиці. Успад-

другої половини XIV – першої половини XVII ст., с. 156, 158; В. ОВСІЙЧУК, *Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. Гуманістичні та визвольні ідеї*, с. 164–165; П. РИЧКОВ, В. ЛУЦ, *Op. cit.*, с. 117–118; *Український портрет...*, с. 119.

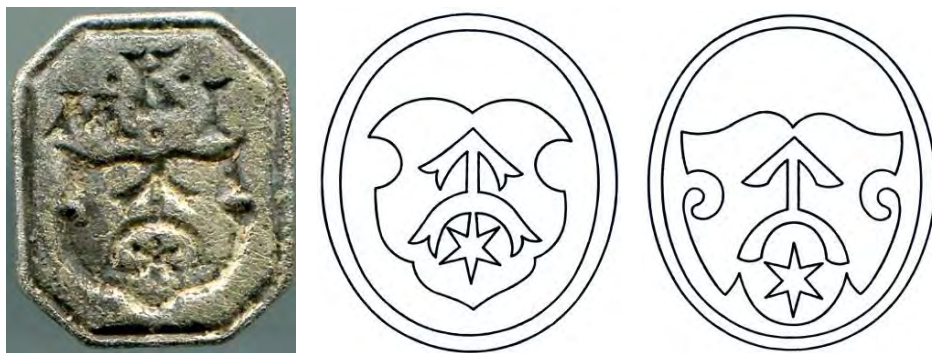
²⁸² ANK, Archiwum Sanguszków, Teka VII, Plik 45; Plik 47.

²⁸³ *Ibid.*, Plik 62.

²⁸⁴ ЦДІАК, ф. 220, оп. 1, спр. 37; ф. 256, оп. 1, спр. 1, арк. 59; ANK, Archiwum Sanguszków, Teka VIII, Plik 67; Plik 76; W. WITTYG, *Nieznana szlachta polska...*, s. 155.

кування герба по матері в руській геральдиці було таким же звичним, хоч і менш поширеним, явищем, як і успадкування жінкою батьківського герба.

Найхарактерніший приклад, пов'язаний із герботворенням князів Острозьких. Дві доньки княгині Марії Ксенії Іванівни Острозької – Олена та Василиса Андріївни Сангушківни – уживали без жодних змін герб матері (знак у вигляді стріли над півколом та шестипроменевою зіркою), що відомий за зображенням на срібній матриці печатки першої третини XVI ст.²⁸⁵ Герб княгині Олени Андріївни Сангушківни відомий за відтиском печатки 1536 р.²⁸⁶, а герб княгині Василиси Андріївни Сангушківни – за відбитком 1572 р.²⁸⁷

Печатки княгині Марії Ксенії Іванівни Острозької першої третини XVI ст. та її доньок Олени й Василиси Андріївни Сангушківни 1536 і 1572 рр.

Вірогідно материнським гербом користувалася княгиня Марія Михайлівна Козека. На її печатці від 1539 р. в ренесансовому щиті вміщено знак у вигляді літери П з перехрещеними кінцями під стрілою вістрям вгору²⁸⁸, який цілком відрізняється від герба, що присутній на сфрагісі її брата – князя Андрія Михайловича Козеки від 1540 р. – знак у вигляді двораменного хреста над півколом кінцями вгору, які хвилясто загнуті в бік²⁸⁹. Їх матір'ю була Марія Пашківна Посяговецька з Погорини, рід якої вигас по чоловічій лінії ще в першій половині XVI ст., тож інформації про їх герботворення наразі виявити не вдалося.

²⁸⁵ *МШ*, МС-2837.

²⁸⁶ *АНК*, Archiwum Sanguszków, Teka III, Plik 44.

²⁸⁷ *Ibid.*, Teka XIII, Plik 2.

²⁸⁸ *ВСз*, Perg. 1288.

²⁸⁹ *АНК*, Archiwum Sanguszków, Teka IV, Plik 14.

Печатки княжни Марії Михайлівни Козеки 1539 р. та князя Андрія Михайловича Козеки 1540 р.

Подібним чином виглядає ситуація з гербом на печатці дружини князя Івана Васильовича Корецького княгині Василиси Глібівни Лизиносівни від 1512 р. Зображення цього знаку у вигляді літери П з перехрещеним правим кінцем²⁹⁰ жодним чином не нагадує герб на печатках інших представників роду – князів Острожецьких, з якого походив її батько – князь Гліб Іванович Лизиносович з Острожця²⁹¹. Так, на печатках князя Петра Михайловича Головні Острожецького від 1507–1533²⁹² і 1536–1537 рр.²⁹³ та його сина – князя Федора Головні Острожецького від 1551 р.²⁹⁴ зображено знак у вигляді з'єднаних стовпом двох півкіл з кінцями дотолу. А на сфрагісі князя Юрія Петровича Головні Острожецького від 1542 р. бачимо знак у вигляді півкола з кінцями дотолу під хрестиком з ламаним подвійним розгалуженням згори²⁹⁵.

Печатки княгині Василиси Глібівни Лизиносівни 1512 р., князів Головнів Острожецьких – Петра Михайловича 1507 р., Федора Петровича 1551 р. та Юрія Петровича 1542 р.

²⁹⁰ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa II, Plik 23.

²⁹¹ І. ТЕСЛЕНКО, 'Походження князів Головнів-Острожецьких у світлі нововиявлених джерел' в *Студії і матеріали з історії Волині*, редактор випуску ВОЛОДИМИР СОБЧУК (Кременець 2012) 145–146.

²⁹² ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa II, Plik 11; TeKa III, Plik 16.

²⁹³ AGAD, Tak zwana Metryka Litewska, Dz. IX, Sygn. 89, st. 490, 492.

²⁹⁴ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa VII, Plik 34.

²⁹⁵ AGAD, Perg. 7621.

Гербом князів Толочинських було зображення знаку у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу, який присутній, зокрема, на печатці князя Василя Юрійовича Толочинського від 1536–1544 рр.²⁹⁶ Натомість на сфрагісі княжни Анастасії Юріївни Толочинської від 1556 р. бачимо геть інший сюжет, що міг бути успадкований по матері: у ренесансовому щиті зображено укороновану постать княгині (або князя) на троні, яка тримає в руках хрест²⁹⁷. Материнський герб перебував в основі геральдичного сюжету на печатці княжни Богдани Григоріївни Друцької Горської від 1602 р.²⁹⁸ – в ренесансовому щиті зображено лева, фігура якого правила за герб князів Іжеславських, з якого походила матір княжни – княгиня Томила Богданівна²⁹⁹. У лапах лев тримає довгий загострений здолу хрест, що є частиною герба батька княжни Богдани – Григорія Федоровича Друцького Горського князя Бурневського (1541–1560). На його печатці від 1558 р. вміщено ренесансовий щит зі знаком у вигляді довгого хреста в супроводі чотирьох півмісяців³⁰⁰.

Печатки князя Василя Юрійовича Толочинського 1536 р., княжни Анастасії Юріївни Толочинської 1556 р. та княжни Богдани Григоріївни Друцької Горської 1602 р.

Фенна Юріївна Бранська користувалася 1550 р. печаткою з зображенням хреста з роздвоєними кінцями над півмісяцем рогами догори в ренесансовому щиті³⁰¹. Цей герб є цілком відмінним від родового герба волин-

²⁹⁶ ANK, Archiwum Książąt Sanguszków, Perg. 230; А. ЦІТОЎ, *Пячаткі старажытнай Беларусі*, с. 57, мал. 6.

²⁹⁷ AGAD, Archiwum Potockich z Radzyna, Sygn. 300, st. 39.

²⁹⁸ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, Dz. X, Sygn. 132, st. 62, 64.

²⁹⁹ J. WOLFF, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku* (Warszawa 1895) 140–141, 149.

³⁰⁰ AGAD, Archiwum Potockich z Radzyna, Sygn. 348, st. 7.

³⁰¹ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka VII, Plik 1.

ських землях Бранських (Брамів, Бранів). Так, на сфрагісах Андрія Брана від 1596³⁰² та 1599 рр.³⁰³ вміщено знак у вигляді літери П з перехрестям на лівій щоглі. Гербом чоловіка Фенни Юрїївни – Семена Краєвського також було геть інше зображення. На печатках його родича – кременецького земського підсудка (1591–1600) Михайла Краєвського від 1591³⁰⁴, 1592–1595³⁰⁵, 1597 рр.³⁰⁶ та кінця XVI ст.³⁰⁷ бачимо підкову кінцями додолу над хрестом. Відповідно до цих відомостей можемо припустити, що герб Фенни Бранської було успадковано за материнською лінією.

Подібну ситуацію маємо і в разі з гербом на печатках дружини Януша Білицького Анастасії Богданівни Ледуховської, та її сестер – дружини Степана Мирвицького Марії та дружини Василя Дривинського Мілки. На їхніх сфрагісах, якими засвідчено акти від 1560 р., фігурує той самий сюжет – два вруба в ренесансовому щиті³⁰⁸. Цей герб не є батьківським, оскільки представники роду Ледуховських уживали золотий знак у вигляді трьох рицарських хрестиків у колі на блакитному полі³⁰⁹ або його видозміни. Зокрема, кременецький земський писар (1582–1611) Макар Гнівошович Ледуховський користувався у 1582³¹⁰ та 1601 рр.³¹¹ печатками з фігурою хреста з подвійним розгалуженням здолу. А на сфрагісі Данила Богушовича Ледуховського від 1594 р. вміщено знак у вигляді хреста в колі³¹². Водночас герб із двома врубами не належав і роду їх матері – Марії Лецьківни Баєвської³¹³. Адже Баєвські уживали знак у вигляді літери S, що його бачимо, зокрема, на печатці їх діда – волинського землянина Лецька Баєвського від 1537 р.³¹⁴ Найвірогідніше, що Анастасія, Марія та Мілка Ледуховські уживали герб, успадкований від дальших предків по жіночих

³⁰² ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XXII, Plik 34.

³⁰³ *Ibid.*, TeKa XXIII, Plik 71.

³⁰⁴ *Ibid.*, TeKa XIV a, Plik 45.

³⁰⁵ *Ibid.*, TeKa XV a, st. 146; TeKa XVII a, Plik 78; TeKa XIX, Plik 8; Plik 57; TeKa XXI, Plik 89.

³⁰⁶ *Ibid.*, TeKa XXII a, Plik 60, st. 348, 352, 356, 360, 363, 368, 372, 376, 380, 384, 387, 392, 396, 399, 403, 408, 411, 415.

³⁰⁷ МШ, МС-2333.

³⁰⁸ AGAD, Perg. 7754; Perg. 7755.

³⁰⁹ К. NIESIECKI, *Herbarz Polski*, t. VI, s. 32; ЛННБ, Відділ рукописів, ф. 5, оп. 2, спр. 7444/1 (“Zbiór notat genealogiczno-heraldycznych Wacława Rulikowskiego”), арк. 423.

³¹⁰ ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa XV, Plik 40, st. 295.

³¹¹ *Ibid.*, TeKa 101, Plik 34, st. 3.

³¹² *Ibid.*, TeKa XXI, Plik 10.

³¹³ В. СОБЧУК, *Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст.* (Кременець 2014) 293.

³¹⁴ ЦДІАК, ф. 2071, оп. 1, спр. 29, арк. 1.

лініях, бабусі або прабабусі, який міг передаватися від матері до доньки протягом кількох поколінь.

Вірогідно материнський герб, із трьома врубами, уживала на своїй печатці Ганна Черневська Дахнова Жабокрицька від 1565 р.³¹⁵ Волинські земляни Черневські уживали в цей час інші знаки. На печатці Олехна Павловича Черневського від 1560 р. зображено знак у вигляді хреста з потрійним розгалуженням вгорі³¹⁶, а на сфрагісі Олександра Черневського від 1594 р. – знак у вигляді літери *Ѣ* під хрестиком³¹⁷. Так само, іншим гербом користувалася і родина її чоловіка – Дахна Жабокрицького – на червоному полі срібний знак у вигляді двох півмісяців з'єднаних стовпом, який пронизує шабля³¹⁸.

Печатки Ганни Черневської 1565 р., Олехна Павловича Черневського 1560 р., Олександра Черневського 1594 р. та Софії Антонівни Словицької 1624 р.

Дружина Станіслава Вільяма гербу Радван³¹⁹ Софія Антонівна Словицька³²⁰ уживала на своїй печатці від 1624 р. зображення п'ятипелюсткової троянди в овалному бароковому щиті³²¹. Він, вірогідно, успадкований від матері, оскільки батьківським гербом було зображення золотого знаку у вигляді літери *П* під хрестом на червоному полі³²². Він, зокрема, присутній

³¹⁵ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka X, Plik 8.

³¹⁶ ЦДІАК, ф. 223, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

³¹⁷ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XXI, Plik 1.

³¹⁸ К. NIESIECKI, *Herbarz Polski*, t. X, s. 10; ЛННБ, Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 7444/II (“Zbiór notat genealogiczno-heraldycznych Wacława Rulikowskiego”), арк. 261.

³¹⁹ К. NIESIECKI, *Herbarz Polski*, t. IX, s. 330.

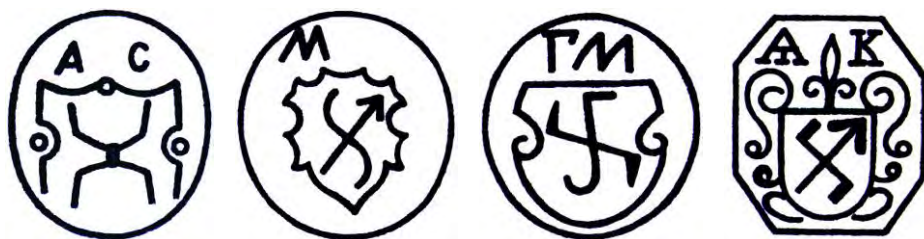
³²⁰ А. BONIECKI, *Herbarz Polski*, t. IX, s. 5.

³²¹ ІР НБУВ, ф. 2, спр. 17436.

³²² В. PĄPROCKI, *Gniazdo snoty...*, s. 1128; В. PĄPROCKI, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 863; S. OKOLSKI, *Orbis Polonus*, vol. I, p. 297; К. NIESIECKI, *Herbarz Polski*, t. IV, s. 486; t. X, Dodatek, s. 47; ЛННБ, Відділ рукописів, ф. 5, оп. 2, спр. 7444/I (“Zbiór notat genealogiczno-heraldycznych Wacława Rulikowskiego”), арк. 294.

і на печатках кременецького земського судді (1577–1589) Антона Гнівовича Єловицького від 1582³²³, 1584³²⁴ і 1585–1588 рр.³²⁵

Герб матері, вірогідно, уживала також Аполонія Черевчіївна. На її печатці від 1621 р. зображено знак у вигляді літери Х з загнутими кінцями³²⁶. Її чоловік ключник і городничий київський (1607–1633) Станіслав Вигура (Мигура) користувався 1600–1605 рр. печаткою з гербом Люба (підкова кінцями додолу в супроводі двох хрестів)³²⁷. Герб київських міщан Черевчіїв також мав інший вигляд ніж на печатці Аполонії – стріла з перехрестям із загнутими кінцями. Цей знак, зокрема, бачимо на сфрагісах Матвія Васильовича Черевчія від 1598 р.³²⁸, Григорія Матвієвича Черевчія від 1598 р.³²⁹ та Яцька Васильовича Черевчія від 1598–1600 рр.³³⁰

Печатки Аполонії Черевчіївни 1621 р., Матвія Васильовича 1598 р., Григорія Матвієвича Черевчія 1598 р. та Яцька Васильовича Черевчія 1598 р.

У жіночому герботворенні Козацької доби поруч із практикою уживання герба чоловіка спостерігаємо окремі приклади успадкування гербів батька та / або матері. На печатці Олени Семенівни Безбородько від 1781 рр. бачимо відразу три герби: на підставці два овальних щита – перший щит розтято: в першій частині – на червоному полі шпага вістрям додолу в супроводі двох півмісяців рогами в різні боки (герб Остоя – матері

³²³ *IP НБУВ*, ф. 301, спр. 656 Л, арк. 69v; *ЦДІАК*, ф. 223, оп. 1, спр. 8, арк. 3; *ANK*, Archiwum Sanguszków, Teka XV, Plik 40, st. 308.

³²⁴ *ANK*, Archiwum Sanguszków, Teka XVI, Plik 20; Plik 21.

³²⁵ *AGAD*, Perg. 7931; *ANK*, Archiwum Sanguszków, Teka XVI a, Plik 66; Plik 68; Plik 69; Plik 70; Plik 71; Plik 73; Teka XVII, Plik 60; *ЛННБ*, Відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 7444/III (“Zbiór notat genealogiczno-heraldycznych Wacława Rulikowskiego”), арк. 811.

³²⁶ *IP НБУВ*, ф. 2, спр. 20756.

³²⁷ *IP НБУВ*, ф. 301, спр. 595 П, серія “В”, док. 58; *Российский государственный архив древних актов (РГАДА)*, ф. 1473, оп. 1, ед. хр. 17, л. 1v; *ANK*, Archiwum Sanguszków, Teka XXIV, Plik 11.

³²⁸ *ЦДІАК*, ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 24v.

³²⁹ *Ibid.*, арк. 24.

³³⁰ *Ibid.*, арк. 24v, 25v.

Наталії Петрівни), в другій частині – на червоному полі дві трихвості хоругви в стовп (герб батька – Семена Яковича Безбородька), в другому щиті – на блакитному полі знак у вигляді трьох гаків у зірку (герб чоловіка – полковника Петра Івановича Новицького)³³¹.

Печатки Пелагії Федорівни Чуйкевич та Осипа Федоровича Чуйкевича 1762 р.

Не менш складним є походження геральдичних знаків, які уживала Пелагія Федорівна Чуйкевич. На її першій печатці від 1762 р. зображено шестипроменеву зірку та хрест над підковою кінцями догори³³². На другій – від того ж року, крім зазначених фігур, у долішній частині розміщено серце пронизане стрілою навскіс³³³. Чоловіком Пелагії Чуйкевич був бунчуковий товариш Федір Іванович Маньковський-Владика, родовий герб якого складався зі срібного напнутого луку зі стрілою вістрям вгору та срібного птаха вліво на блакитному полі³³⁴. Представники роду Чуйкевичів також уживали герби, відмінні від тих, які представлено на печатках Пелагії Федорівни. Зокрема, на печатці її брата – військового товариша (1760–1772) Осипа Федоровича Чуйкевича від 1762 р. фігурує напнутий лук зі стрілою вістрям вгору в овальному бароковому щиті³³⁵.

Більше того, родові герби Маковських, до яких належала мати Пелагії – Марія Дементіївна Маковська, донька Дементія Івановича Маковського, також були інші. Її дід – крелевецький сотник (1675–1707) Іван Миколайович Маковський користувався трьома сфрагісами з відмінними сюжета-

³³¹ ЦДІАК, ф. 59, оп. 1, спр. 9740, арк. 31v, 56, 87.

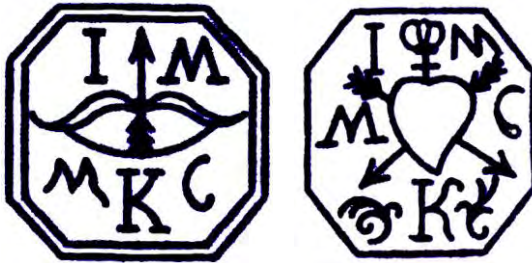
³³² ІР НБУВ, ф. 1, спр. 56443.

³³³ *Ibid.*, спр. 56444; спр. 56446.

³³⁴ В. ЛУКОМСКИЙ, В. МОДЗАЛЕВСКИЙ, *Op. cit.*, с. 201.

³³⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 56443; спр. 56444; спр. 56446.

ми: 1681 р. – напнутий лук зі стрілою вістрям вгору³³⁶, 1691 р. – перехрещено дві стріли вістрями додолу³³⁷, 1697–1700 рр. – серце пронизано навхрест двома стрілами вістрями додолу, згори хрестик під короною³³⁸. Маємо натомість на печатці Пелагії Федорівни фігури, які уживали представники роду, до якого належала її бабуся за материнською лінією – Настасія Романівна Лазаревич³³⁹. На згаданих вище печатках батька останньої – воронізького сотника (1689–1708) Романа Лазаревича від 1703³⁴⁰ і 1716–1721 рр.³⁴¹ зображено серце, пронизане стрілою, як і на другому сфрагісі Пелагії Чуйкевич, у долішній частині. Можемо припустити, що головні фігури її герба – зірка, хрест та підкова мали б походити від герба прабабусі, походження якої наразі встановити не вдалося. По-за тим можемо констатувати, що у даному випадку маємо приклад успадкування герба від матері до доньки принаймні протягом трьох поколінь.

*Печатки Івана Миколайовича
Маковського 1681, 1691
і 1697 рр.*

Наведені відомості змальовують геть іншу картину побутування жіночих гербів у середньовічній та ранньомодерній Русі (Україні), ніж у інших країнах Європи. Незначна кількість прикладів уживання гербів чоловіків, що було звичною практикою на Заході, виглядає особливо виразно на тлі повного домінування в жіночому герботворенні Русі успадкування гербів від батька або матері. І якщо використання батьківських гербів, хоч і не було надто поширеним, але все ж таки трапляється в геральдиці країн Західної Європи, то приклади уживання доньками гербів матерів мають винятковий характер.

³³⁶ *IP НБУВ*, ф. 1, спр. 50923.

³³⁷ *Ibid.*, спр. 53583.

³³⁸ *IP НБУВ*, ф. 1, спр. 50509; І. СИТИЙ, ‘Печатки сотенної старшини...’, с. 220–221, мал. 6; І. СИТИЙ, ‘Старшинські печатки...’, с. 229, мал. 27.

³³⁹ В. КРИВОШЕЯ, *Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія* (К. 2010) 488.

³⁴⁰ *IP НБУВ*, ф. 1, спр. 56266.

³⁴¹ *ЦДІАК*, ф. 51, оп. 3, спр. 333, арк. 20; спр. 448, арк. 2; спр. 2932, арк. 11; В. ЛУКОМСКИЙ, В. МОДЗАЛЕВСКИЙ, *Op. cit.*, с. 91.

Але що справді вражає – так це приклади, хоч і нечисленні, уживання гербів матерів їх синами. Не беремо тут до уваги численні приклади складених гербів із генеалогічними програмами, в яких герби матері та бабусь фігурують поруч і після батьківського герба. Вкажемо лише на ті випадки, коли герб матері її сином уживано окремо. Один із найраніших таких прикладів, що походить від XV ст. із Холмської землі, є не до кінця з'ясованим, з огляду на брак відповідних генеалогічних джерел.

Холмський земський суддя (1479–1500) Петро Сметанка з Трембачова уживав на печатці від 1494 р. родовий герб із фігурою однорога в готичному щиті³⁴². Цей же герб бачимо й на сфрагісах інших представників роду XV ст. – Якова Сметанки від 1436 р.³⁴³ та кам'янецького земського підсудка Жигимонта Сметанки з Вербовців від 1480/1485 рр.³⁴⁴ Разом з тим, на печатці Петра Сметанки, яку він уживав у 1467–1470 рр., перебуваючи на уряді холмського земського підсудка (1464–1477), зображено зовсім інший герб – у готичному щиті мавпочка³⁴⁵, що в пізніших джерелах відомий під назвою Кіт морський (на червоному полі срібна мавпочка з золотим поясом)³⁴⁶. Цей надзвичайно рідкісний герб мав вірогідно поморське походження – ним, зокрема, користувалися пани зі Штангенбергу³⁴⁷. У 1413 р., відповідно до умов Городельського привілею, цей герб прийняв на себе і свій рід литовський пан Войснар Верколович³⁴⁸. Не виключено, що

³⁴² AGAD, Perg. 6734.

³⁴³ AGAD, Archiwum Zamoyskich, Sygn. 32, st. 11, n. 13; st. 62, n. 13; Sygn. 33, st. 683; F. PIEKOSIŃSKI, 'Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne', n. 618.

³⁴⁴ AGAD, Perg. 8245.

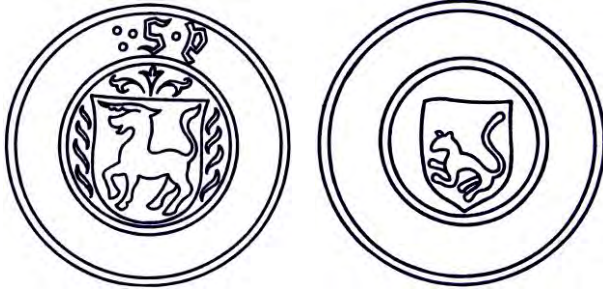
³⁴⁵ AGAD, Perg. 6680; Perg. 6685.

³⁴⁶ B. PAPROCKI, *Gniazdo cnoty...*, s. 1092; B. PAPROCKI, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 740; M. FRIEDBERG, 'Klejnoty Długoszowe' w *Rocznik Towarzystwa Heraldycznego*, t. X (Kraków 1930) 88, n. 151; S. 104, n. 117; H. POLACZKÓWNA, 'Stemmata Polonica. Rękopis n. 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenau w Paryżu' w *Prace Sekcji Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, t. I (Lwów 1927) 68; J. SZYMAŃSKI, 'Nieznane źródło heraldyki polskiej z XVI wieku' w *Studia Źródłoznawcze*, t. XXXII–XXXIII (Warszawa 1990) 139.

³⁴⁷ J. SPERKA, *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą* (Katowice 2006) 325.

³⁴⁸ AGAD, Perg. 43; Archiwum Zamoyskich, Sygn. 33, st. 653; *IP НБВВ*, ф. 1, спр. 57487, арк. 409; *ZNiO*, Rkps 9608 ("Stemmata Nobilium Regni Poloniae"), k. 260; F. PIEKOSIŃSKI, 'Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne', n. 68; S. KUTRZEBA, W. SEMKOWICZ, *Akta unji Polski z Litwą...*, s. 52, n. 49, poz. 30; S. 54, n. 49; s. 70, n. 51; W. SEMKOWICZ, 'O litewskich rodach bojarских' w *Miesięcznik heraldyczny*, t. VII (Lwów 1914) 219; B. PAPROCKI, *Gniazdo cnoty...*, s. 1178; B. PAPROCKI, *Herby rycerstwa polskiego*, s. 740; S. OKOLSKI, *Orbis Polonus*, vol. I, p. 481; *BCz*, Rkps 1740 ("Compendium"), st. 130/138–131/139; W. KOJAŁOWICZ, *Op. cit.*, s. 106; K. NIESIECKI, *Herbarz Polski*, t. IX, s. 340.

предки Петра Сметанки по жіночій лінії могли належати до родини, що уживала саме цей герб.

*Печатки Петра
Сметанки
з Трембачова
1467 і 1494 рр.*

Інший, більш виразний приклад, походить із герботворення князів Острозьких. У цій родині доволі рано почали уживати герби з генеалогічними програмами. Так, на печатці Іллі Костянтиновича князя Острозького (1530–1539) від 1535–1538 рр. фігурує дводільний щит зі знаком Острозьких у вигляді з'єднаних стовпом двох півкіл кінцями дотолу над шестипроменевою зіркою та півмісяцем – у першій частині, та китаврусом роду князів Гольшанських, з яких походила мати князя Тетяна Семенівна Гольшанська – у другій частині³⁴⁹.

Молодший брат Іллі – Василь Костянтин II Костянтинович князь Острозький (1539–1608) уживав зазвичай складений герб із чотирма частинами, в яких містилося по два герба батька і матері: родовий знак і династичний герб (св. Юрій влучає списом змія – Погоня руська) князів Острозьких та родовий знак і династичний герб (рицар з мечем на коні – Погоня литовська) князів Олельковичів Слуцьких,

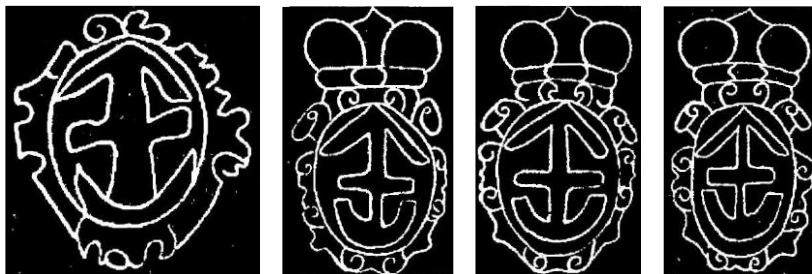

*Герб Василя Костянтина II
Костянтиновича Острозького
у гербовнику Бартоша Папроцького
“Gniazdo snoty” 1578 р.*

³⁴⁹ AGAD, Perg. 6181; ANK, Archiwum Sanguszków, Teka III, Plik 47; Plik 51; Plik 64; Plik 65; Plik 70.

з яких походила матір князя – Олександра Семенівна Слуцька³⁵⁰. Крім цього сюжету князь Василь Костянтинович уживав окремо як батьківський знак, переважно на своїх печатках, так і материнський – перехрещену стрілу вістрям вгору над півколом. Останній здебільшого фігурує на філігранях Острозької папірні від 1595–1598 рр.³⁵¹

*Герб княгині Олександри Семенівни Слуцької,
уживаний Василем Костянтиновичем Острозьким
на філігранях Острозької папірні 1595–1598 рр.*

Врешті, найбільш характерний приклад маємо у разі з гербовою печаткою князя Богдана Володимировича Глинського Путивльського, яку він уживав постійно протягом 1558–1561 рр. У коробораціях відповідних актів він незмінно зазначав: “кназь Богдан Володимирович Путивльський ... под печатю матки моєє”³⁵². Його матір – княгиня Анастасія Михайлівна походила з роду князів Жижемських, які уживали в своєму гербі золотого

³⁵⁰ В. PAPROCKI, *Gniazdo cnoty...*, s. 206; В. PAPROCKI, *Herby rycerstwa polskiego* (Kraków 1584) 348; В. PAPROCKI, *Herby rycerstwa polskiego* (Kraków 1858) 447–449; *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana* (Kraków 1597) 489; В. PAPROCKI, *Ogrod Krolewsky. W ktorem o poczatku Cesarzow Rzymskich, Arcyxiązqt Rakuskich, Krolow Polskich, Czeskich, Xiązqt Slanskich, Ruskich, Litewskich, Pruskich, rozrodzenia ich krotko opisane naidziess* (Praha 1599) L. CCVI–CCVIv; К. НИЕСІЕЦКИ, *Korona Polska przy złotej wolności starożytnymi rycerstwa polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego klejnotami, najwyższymi honorami, heroicznym męstwem i odwagą, wytworną nauką a najpierwej cnotą, pobożnością i świętobliwością ozdobiona, potomnym zaś wiekom na zaszczyt i nieśmiertelną sławną pamiętnych w tej ojczyźnie synów podana*, t. III (Lwów 1740) 509; К. НИЕСІЕЦКИ, *Herbarz Polski*, t. VII, s. 176.

³⁵¹ М. ГЕБАРОВИЧ, ‘Z dziejów papiernictwa XVI–XVIII w.’ w *Roczniki Biblioteczne*, r. X (Warszawa 1966), z. 1–2, s. 56; О. МАЦЮК, *Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)* (К. 1974) 60–61, 141, 261; О. МАЦЮК, ‘Острозька папірня кінця XVI – початку XVII ст.’ в *Острозька давнина*, т. I (Л. 1995) 38–39; *Корені та парості: Український генеалогікон*, с. 16.

³⁵² ANK, Archiwum Sanguszków, TeKa VIII, Plik 97; TeKa IX, Plik 1; Plik 3; Plik 23; Plik 28, st. 138, 142.

лева на червоному полі³⁵³. Цю фігуру бачимо, зокрема, на печатках князів Пилипа Даниловича Жижемського від 1568 р.³⁵⁴ та Яроша Івановича Жижемського від 1580 р.³⁵⁵

Печатки князів Богдана Володимировича Глинського Путивльського 1558 р., Пилипа Даниловича Жижемського 1568 р. та Яроша Івановича Жижемського 1580 р.

На печатці ж Богдана Глинського бачимо натомість герб, що його в першій половині XVI ст. уживали князі Заславські³⁵⁶, з родини яких, вірогідно, походила мати Анастасії Михайлівни та бабуся Богдана Володимировича. Тобто маємо приклад успадкування герба спочатку від матері до доньки, а від останньої до її сина. Подібна практика успадкування очевидно не пов'язана з необхідністю збереження герба для підкреслення маєткових прав чи вигасанням роду матері чи бабусі, як це іноді траплялося в середньовічній руській та латинській геральдиці, адже і князі Заславські й князі Жижемські на середину XVI ст. мали представників чоловічої статі³⁵⁷.

Вірогідно, в тогочасному руському герботворенні успадкування гербів від матерів, як доньками, так і синами, хоч і мали різний ступінь поширення, але все ж таки належали до числа звичних геральдичних практик Руських земель, поруч із уживанням доньками гербів батьків, та значно меншою мірою – використання жінками гербів своїх чоловіків. З чим пов'язане постання таких звичаїв – чи маємо тут справу щоразу із суто особистісними мотивами чи до вибору дітьми саме герба матері спонукали незнані ближче загальні особливості розвитку руського суспільства – наразі сказати важко. Безумовним лишається те, що в руській геральдиці

³⁵³ W. KOJAŁOWICZ, *Op. cit.*, s. 144; K. NIESIECKI, *Herbarz Polski*, t. X, s. 201–202.

³⁵⁴ ANK, Archiwum Sanguszków, Teka XI, Plik 84.

³⁵⁵ *Ibid.*, Teka XIV a, Plik 31.

³⁵⁶ О. ОДНОРОЖЕНКО, *Князівська геральдика Волині...*, с. 34–36.

³⁵⁷ J. WOLFF, *Op. cit.*, s. 594–605, 624–632.

XII–XVIII ст. мали місце всі ті практики уживання жіночих гербів, що побутували у цей час у різних регіонах Європи. Руські геральдичні звичаї, втім, мали виразну самобутність: на наших теренах превалювало уживання жінками гербів батьків, а не чоловіків. Крім того, значного поширення набуло успадкування гербів за жіночими лініями – від матерів, бабусь чи прабабусь, чого майже не спостерігаємо в інших країнах Європи.

Дарія Суроїд

**ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКЕ МУЧЕНИЦТВО
СВЯТОЇ ТЕКЛІ З ХІ СТ.:
ДО ПИТАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РУСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ
АПОКРИФІЧНИХ ДІЯНЬ СВЯТИХ ПАВЛА І ТЕКЛІ**

DOI: 10.5281/zenodo.6350365

Найдавніший із вцілілих руських рукописів *Мучеництва святої Теклі*, чи церковнослов'янських апокрифічних *Діань святих апостолів Павла і Теклі* (далі – ДПТ), належить до ХІ ст. і зберігається у Російській державній бібліотеці у Петербурзі під шифром Погод. 63¹. Він згадується фактично у всіх каталогах рукописів, зокрема в “Описі руських і слов'янських пергаментних рукописів” Є. Гранстрем². Кілька разів рукопис був опублікований і описаний, насамперед варто згадати видання І. Срезневського³, В. Ягича⁴ і І. Тота⁵.

З усього рукопису вціліло лише 2 пергаментні аркуші, неправильно переплетені, себто 4 сторінки. Зміст рукопису легко ідентифікувати: це завершення апокрифічних ДПТ (частини 40–43 за поділом Р. А. Ліпсіуса⁶), а також перше і друге з трьох чуд, які були доєднані до церковнослов'янських ДПТ у більшості відомих нам пізніших рукописів. Оскільки друге чудо обірване, то можна допустити, що у рукописі було й третє, власне у комбінації, відомій з пізніших списків. Така ситуація дає можливість висловити певні припу-

¹ Оцифрований рукопис доступний на сторінці бібліотеки (Российская государственная библиотека), а також в опрацьованому вигляді на сторінці проекту “Манускрипт”: <http://mns.udsu.ru/>

² Е. Э. ГРАНСТРЕМ, *Описание русских и славянских пергаментных рукописей [ГПБ]. Рукописи русские, болгарские, молдавлахийские, сербские* (Ленинград 1953) 17. Див. також: Н. М. КАРИНСКИЙ, *Образцы письма древнейшего периода истории русской книги* (Ленинград 1925) 7–8, табл. 26; Н. К. НИКОЛЬСКИЙ, *Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.)* (Санкт-Петербург 1906) 493.

³ И. И. СРЕЗНЕВСКИЙ, *Древние памятники русскаго письма и языка (X–XIV веков). Общее повременное обозрение с палеографическими указаниями и выписками из подлинников и из древних списков* (Санкт-Петербург 1863) 170–171.

⁴ W. JAGIČ, ‘Zur Berichtigung der altrussischen Texte’ in *Archiv für slavische Philologie* 6 (1882) 232–238.

⁵ И. Х. ТОТ, ‘Житие Феклы’ (1976) XXII *Studia Slavica Hungarica* 233–270.

⁶ ‘Πράξεις Παύλου καὶ Θέκλης’ in *Acta Petri. Acta Pauli. Acta Petri et Pauli. Acta Pauli et Theclae. Acta Thaddaei*, ed. R. A. LIPSIVS (Leipzig 1891) 235–272.

щення щодо особливостей руської редакції апокрифічних Діянь Павла і Теклі і їх побутування протягом XI–XVIII століть.

У цій статті розглянуто обидві частини цього складеного тексту: *ДПТ* у контексті їх грецького оригіналу і три чуда – з припущенням щодо їх можливого походження.

Усі дослідники, які займалися рукописом, сходяться на тому, що він був написаний в XI столітті. Загальною є також думка, що у тексті наявні риси руського письма, щоправда вчені по-різному акцентують його особливості. Так, Ватрослав Ягич називає цей текст “давньослов'янським текстом давньоруської редакції”⁷ за його орфографією, відзначаючи подібність з першою частиною *Ізборника Святослава 1073 р.*⁸ Серед близьких пам'яток дослідник називає також *Чудівський Псалтир* і *Остромирове Євангеліє*, також *Мстиславове Євангеліє* і *Синайський патерик*⁹. Митр. Іларіон Огієнко вважає, що “знаки мови, а особливо ознаки палеографічні дають підстави рахувати Життя Теклі за пам'ятку XI в. української рецензії”¹⁰. Власне найбільшу увагу дослідник звертає на характер письма: “Писано в два стовпці дуже гарним уставним письмом, яке близько нагадує київську школу XI віку”¹¹.

У рукописі є низка пізніших виправлень, на які звертає увагу спершу В. Ягич¹², а згодом І. Тот¹³. Останній використовує цей момент для аналізу зв'язку між цим рукописом і текстом про святу Теклю, що увійшов до *Великих Четирь Міней* митр. Макарія. Також на основі використання чи замінювання літер, І. Тот робить висновок, що текст був переписаний зі старослов'янського протографа, писар же був русином¹⁴.

Апокрифічні діяння святих апостолів Павла і Теклі були написані у II столітті. По суті, вони розповідають іншу версію перебування Павла в Іконії, ніж канонічні діяння апостолів (Ді. 14). Одною з новонавернених у християнство іконійців була молода дівчина Текля, донька багатих батьків і наречена знатного чоловіка. Знехтувавши усім, Текля стає ученицею ап. Павла. Теклю кілька разів засуджують на смерть (що дає можливість трактувати її як первомученицю поруч зі св. Стефаном), проте кожного разу вона чудесним чином залишається живою. А земну мандрівку закінчує в Селевкії, куди вирушає з благословення Павла проповідувати християнство.

⁷ W. JAGIĆ, *Op. cit.*, S. 232.

⁸ *Ibid.*, S. 233.

⁹ *Ibid.*, S. 234.

¹⁰ І. Огієнко, *Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знімків з пам'яток з кирилівською транскрипцією* (Варшава 1929) 184.

¹¹ *Ibid.*, с. 183

¹² W. JAGIĆ, *Op. cit.*, S. 235–238.

¹³ И. Х. Тот, *Op. cit.*, с. 234–236.

¹⁴ *Ibid.*, с. 250, 252

Отож, збережений уривок відповідає кінцівці апокрифічних грецьких Діань Павла і Теклі (40–43)¹⁵ і доповнений “Першим чудом” про жреця, який завдяки Теклі навернувся у християнську віру, і “Другим чудом” – про біснувату дитину. Це два з трьох чуд, що становлять “сталий репертуар” пізніших рукописів *Мучеництва Теклі*, а що маємо лише фрагмент рукопису, то можна припустити, що й “Третє чудо” (про лікарів-волхвів, які хотіли занепастити Теклю, і її чудесне зникнення в горі) було також у цьому рукописі. Відповідно, наступним припущенням є те, що власне така традиція тексту – доповнення апокрифічних діань трьома “селевкійськими чудами” сформувалася у Київській митрополії ще в XI столітті і тривала аж до XVIII. Власне підтвердженням цього є пізніші рукописи з чудами, проте їх варіативність (у межах цих трьох), подекуди відсутність, а також присутність цих трьох чуд і в “некійських” рукописах, дає можливість говорити радше про тенденцію, аніж правило.

Цікавим питанням є походження цих чуд, як і те, наскільки такий варіант міг бути продиктованим грецьким протографом. Останні дослідження грецьких рукописів *ДПТ*, зокрема студії Жана-Даніеля Кестлі та Віллі Рордорфа над кінцівками рукописів¹⁶ дають можливість зробити певні припущення

* * *

Текст церковнослов'янських ДПТ XI ст. у зіставленні з грецьким оригіналом і пізнішими церковнослов'янськими версіями

Очевидно, що кожне зіставлення перекладу з оригіналом може дати лише приблизну картину точності чи довільності передання тексту в іншій мові, з огляду на можливу варіативність рукописів. Окрім вже згаданої публікації грецького тексту *ДПТ* у виданні Р. А. Ліпсіуса, використовую також критичний аналіз і коментарі до грецького тексту з дисертаційного дослідження Джеремі Баррієра¹⁷.

Щодо пізніших церковнослов'янських текстів, було залучено 8 доступних мені на даний момент рукописів XIV–XVII ст.¹⁸ і Великі Четві Мінеї митр. Ма-

¹⁵ ‘Πράξεις Παύλου καὶ Θεκλής’, р. 266–268.

¹⁶ J.-D. KAESTLI, W. RORDORF, ‘La fin de la Vie de Thècle dans les manuscrits des Actes de Paul et Thècle. Édition des textes additionnels’ (2014) 25 *Apocrypha* 9–101.

¹⁷ J. W. BARRIER, *A Critical Introduction and Commentary on The Acts of Paul and Thecla*, Dissertation Presented to the Faculty of the Brite Divinity School in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Biblical Interpretation (2008).

¹⁸

- 1) рукопис XIV ст.: Бдинський збірник, 408, а. 1360, арк. 39–58, Б-ка Гентського університету;
- 2) рукопис XV ст. з музейної колекції Тройце-Сергіївої лаври, ф. 304, №. 755 (1628), арк. 230–243;
- 3) рукопис XV ст. з музейної колекції Тройце-Сергіївої лаври, ф. 304, № 666 (1618), арк. 91зв.–104;
- 4) рукопис XVI ст. з музейної колекції Тройце-Сергіївої лаври, ф. 304, № 663 (405), арк. 373зв.–396;

карія за виданням XIX ст.¹⁹. Найстаріший з них, Бдинський рукопис, належить до болгарської редакції церковнослов'янської мови, всі інші – до руської. Міжрядкове зіставлення цих рукописів демонструє певні тенденції, які добре видно навіть з одного рядка:

Гр.	Ἐλαβον τὸ λουτρόν, Παῦλε
Пог. 63	Павле сама сѧ крѣстихъ и приахъ баню
Бд.	сама се крѣпѣ и приехъ баню
ТР.-С.Л. 775	еже сама крѣписѧ во имѧ ѿца и сѧи и спѣго дѧа; и прѣахъ баню
ТР.-С.Л. 666	павле сама сѧ крѣпихъ и прѣахъ баню
ТР.-С.Л. 663	еже сама крѣписѧ въ имѧ ѿца и сѧи и спѣго дѧа. и прѣахъ баню
Вільн. F19–79	павле сама сѧ крѣпѣ и прѣахъ баню
Вільн. F19–103	павле самасѧ крестпѣ и приахъ баню
ВЧММ	павле сама сѧа крестнихъ и прѣахъ баню
Зам.	паоуле, сама сѧ крѣтихъ, прѣахъ баню
Осс. 38	павле сама сѧ крѣпѣ и прѣахъ баню

Рукописи 775 і 663 з колекції Троїце-Сергієвої лаври виразно відрізняються формою викладу, розширюючи деякі фрази, інтерпретуючи і часом переставляючи речення місцями (відповідно, у подальшому аналізі не беремо їх до уваги). У всіх інших рукописах зміни не виходять поза межі граматики і графіки, виявляючи місце і час написання (або ж схильність переписувача до перекручення імен та власних назв, як наприклад у Осс. 38). До суттєвіших відмінностей належить хіба що відсутність звертання “Павле” у Бдинському рукописі. Хоч у наступних фрагментах кілька цікавих особливостей проявиться.

Отож, збережений уривок починається з найбільш контраверсійної фрази апокрифічних діянь про те, як Текля сама себе охрестила:

40. [Же разжмѣ] и рече павле сама сѧ крѣстихъ и приахъ баню . поспѣшьствовавыи во тебѣ въ еѣгѣне и мѣнѣ поспѣшьствова въ измѣвненіе	40. [λογισάμενος μή τις αὐτῆ πειρασμὸς πάρεστιν ἕτερος]. ἡ δὲ συνιδούσα εἶπεν αὐτῷ Ἐλαβον τὸ λουτρόν, Παῦλε ὁ γὰρ σοὶ συνεργήσας εἰς τὸ εὐαγγέλιω κάμοι συνήργησεν εἰς τὸ λούσασθαι.
---	--

5) Рукопис XVI ст., Бібліотека ім. Врублевських АН Литви, F19–79, арк. 167–174;

6) Рукопис XVI ст., Бібліотека ім. Врублевських АН Литви, F19–103, арк. 167–172;

7) Замоїський рукопис, Б-ка ЛНУ ім. І. Франка, шифр 203, III, с. 180–198;

8) Торжественник 1603 р., ЛННБ ім. В. Стефаніка, Осс. 38, арк. 301–308.

¹⁹ Великія Минея Четья митр. Макарія, Сентябрь, дни 14–24, изд. Археогр. Ком. (Санкт-Петербург 1869) 1376–1392.

Очевидно, перша обірвана фраза, що мала б стосуватися Павла, не надається до зіставлення, тому прийємо її відносно подібність з грецьким оригіналом. Далі маємо інтерпретаційний переклад церковнослов'янською: якщо у грецькому тексті є лаконічне Ἐλαβον τὸ λουτρόν – дослівно “прийняла купіль”, то церковнослов'янський текст не лише містить для домислу, розтлумачуючи сенс цієї купелі: **Павле сама са крстих и пригахъ банѣ** – “Павле, я сама себе охрестила і прийняла купіль”²⁰. Проте, це доволі точне передання сенсу. Коментуючи відповідне місце з грецьких *ДПТ*, Джеремі Барріер зупиняється окремо на цьому слові, наполягаючи саме на такому значенні. Аргументом йому слугує біблійний текст, де в посланнях Тит 3:5 і Еф. 5:26 слово τὸ λουτρόν стосується якраз хрещення²¹.

<p>41. И понмъ ѿ павльъ веде въ домъ ермѣенъ и все слышавъ отъ неа зѣло дивиса павльъ и вси слышавше и оутвърдишася и помолшася са бѣ о трѣфенѣ . она же въставши рече идѣ ли въ иконѣ . Рече же павльъ иди и оучи словеси бжж . Трѣфена же многы ризы и злато посѣла павлюу Феклоу на слоужбѣ ницимъ</p>	<p>41. Καὶ λαβόμενος ὁ Παῦλος τῆς χειρὸς αὐτῆς ἀπήγαγεν αὐτὴν εἰς τὸν οἶκον Ἑρμεῖου καὶ πάντα ἀκούει παρ' αὐτῆς, ὥστε ἐπὶ πολὺ θαυμάσαι τὸν Παῦλον, καὶ τοὺς ἀκούοντας στηριχθῆναι καὶ προσεύξασθαι ὑπὲρ τῆς Τρυφάινης. Καὶ ἀναστᾶσα Θέκλα εἶπεν τῷ Παύλῳ Πορεύομαι εἰς Ἰκόνιον. Ὁ δὲ Παῦλος εἶπεν Ὑπαγε καὶ δίδασκε τὸν λόγον τοῦ θεοῦ. ἡ μὲν οὖν Τρύφαινα ἱματισμὸν καὶ χρυσὸν ἔπεμψεν αὐτῇ, ὥστε καταλιπεῖν τῷ Παύλῳ πολλὰ εἰς διακονίαν τῶν πτωχῶν.</p>
--	---

Тут лише нюанси: випущено “за руку”: Καὶ λαβόμενος ὁ Παῦλος τῆς χειρὸς αὐτῆς ἀπήγαγεν Αὐτὴν εἰς τὸν οἶκον Ἑρμεῖου, натомість лише **И понмъ ѿ павльъ веде въ домъ ермѣенъ**. Фраза Теклі Πορεύομαι εἰς Ἰκόνιον перекладена з відтінком питання: **идѣ ли въ иконѣ**. Цей варіант маємо лише в рукописі Тр.-С.Л. 666 і у ВЧММ. У Бдинському рукописі ширший варіант – **въставши идоу и внидоу въ иконю**.

Власне у цьому фрагменті пізніші рукописи мають більше відмінностей. Наприклад, у рукописі F19-103 з колекції бібліотеки Врублевських маємо цікаве уточнення: **И все ѿ неа слышавъ таже ѿ не вышее во антиωхни** (арк. 172). Ціла низка рукописів (Бд., Вільн. F19–103, Зам., Осс. 38) замість **оутвърдишася** мають **дивишеса (ε)**.

²⁰ А. Иванов таке уточнення в церковнослов'янському перекладі використовує як аргумент про невідомий грецький рукопис, з якого здійснювався переклад. Див.: А. ИВАНОВ, ‘Света Текла вѣв и извѣн славянската средновековна традиция’ в *Климентови четения* (2019) 16.

²¹ J. W. BARRIER, *Op. cit.*, p. 293.

<p>42. Она же иде въ иконію и влѣзши въ домъ онисифоръ паде на мѣстѣ идеже павълъ сѣдѣ оучаше и пакы плакааше сѧ гл҃жци бѣ насъ и домоу его идеже ми свѣтъ въсна х҃ъ іс сн҃ъ бж҃ни бывы мѣнѣ помощникъ въ тѣмници помощникъ прѣдъ кѣнази помощникъ въ огни помощникъ въ звѣри іако тѣ есть единъ бѣ емоу же есть слава въ вѣкы вѣкомъ. Аминь</p>	<p>42. Αὐτὴ δὲ ἀπῆλθεν εἰς Ἰκόνιον. καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸν Ὀνησιφόρου οἶκον, καὶ ἔπεσεν εἰς τὸ ἔδαφος ὅπου Παῦλος καθεζόμενος ἐδίδασκεν τὰ λόγια τοῦ θεοῦ, καὶ πάλιν ἔκλαιεν λέγουσα Ὁ Θεός ἡμῶν καὶ τοῦ οἴκου τούτου, ὅπου μοι τὸ φῶς ἔλαμψεν, Χριστέ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, ὁ ἐμοὶ βοηθὸς ἐν φθλακῇ, βοηθὸς ἐπὶ ἡγεμόνων, βοηθὸς ἐν πυρί, βοηθὸς ἐν θηρίοις, αὐτὸς εἶ θεός, καὶ σοὶ ἡ δόξα εἰς αἰῶνας, ἀμήν.</p>
---	--

Переклад відрізняється кількома деталями. “На долівці” (чи “на землі”, як ця фраза звучить в українських перекладах Ді. 22,7) – εἰς τὸ ἔδαφος передано спрощено: **на мѣстѣ**. “Де Павло сидів і навчав слів Божих” (ὅπου Παῦλος καθεζόμενος ἐδίδασκεν τὰ λόγια τοῦ θεοῦ) скорочено до **Павълъ сѣдѣ оучаше**. Мабуть, таке скорочення не позбавляє речення вкладеного сенсу, бо доповнюється загальним контекстом. Адже, як вказує Дж. Баррієр, “проповідування «Слова Божого» є ключовим концептом в апокрифічних Діяннях Павла, частиною яких є Діяння Павла і Теклі”²².

У двох рукописах (Тр.-С.Л. 666 і ВЧММ) маємо уточнення – **иконию градъ**. Слово **влѣзши** в рукописах Бд., В. F19-103, Зам. і Осс. 38 має відповідник **въшедши** з варіантами написання. Також у рукописах Зам. і Осс.38 довшо “Слава”: **емоу же есть слава, есть и поклоняице ннѣ и прно и в вѣкы вѣкомъ**.

<p>43. и обрѣте ѳаміра оумьрзша . матеръ же свож единаче живж . и призывавъши матеръ свож . рече . ѳеоклине мати можеш ли вѣровати . іако живъ есть бѣ небсннн . аще бо имѣнню хоцешн дасть ти множ . аще ли чадоу се прѣстою тевѣ . и си засвѣдѣтельствовавъши . иде въ селеукиж . и многы прѣсвѣщъши . бж҃немъ словъмъ добрымъ оучъпе.</p>	<p>43. Καὶ εὗρεν τὸν Θάμυριν τεθεῶτα, τὴν δὲ μητέρα ζῶσαν Καὶ προσκαλεσαμένη τὴν μητέρα αὐτῆς λέγει αὐτῇ Θεοκλεία Μητερ, δύνασαι πιστεῦσαι ὅτι ζῆ κύριος ἐν οὐρανοῖς εἶτε γὰρ χρήματα ποθεῖς, δώσει σοι κύριος δι’ ἐμοῦ εἶτε τὸ τέκνον, ἰδοῦ, παρέστηκά σοι. Καὶ ταῦτα διαμαρτυραμένη ἀπῆλθεν εἰς Σελεύκειαν, καὶ πολλοὺς φωτίσασα τῷ λόγῳ τοῦ θεοῦ μετὰ καλοῦ ὕπνου ἐκοιμήθη.</p>
--	--

²² J. W. BARRIER, *Op. cit.*, p. 302.

Цей фрагмент тексту перекладений фактично дослівно, і він є останнім у грецькому варіанті тексту з публікації Р. А. Ліпсіуса.

У деяких пізніших церковнослов'янських текстах відсутнє слово **ЄДИНАЧЕ**, зокрема Бд., В. F19–103, Зам. і Осс. 33. Також В. F19–103 пропонує замість **БЪ НБНЫИ – БЪ В ВЪКЫ**; пробує увиразнити не цілком зрозуміле речення **АЦЕ БО ИМЪННЮ ХОЦЕШИ ДАСТЬ ТИ МЪНОЖ . АЦЕ ЛИ ЧАДОУ СЕ ПРЪВСТОЮ ТЪВЪ – АЦЕ МОЖЕШИ ВЪРОВАПИ . ИМЪНІЕ ИМАШИ ДА ПИ МНОУ СЕ ПРЪСПОАПИ**. Тексти в Тр.-С.Л. 666 і ВЧММ додають до Селевкії **ГРЪДЪ**.

У церковнослов'янському тексті кінцівка трохи розширена доповненням про захоронення і пам'ять святої:

ПОГРЕБЕНО ЖЕ БЫ ЧЪСТЪНОЕ ЕА ТЪЛО ВЪ СТЪМЪ ХРАМЪ ЕА ВЪ НЕМЪ ЖЕ И ПАМАТЬ ЕА ТВОРИМЪ ВЪ ДК СЕПТЕ БЛГОДАТИЖ ХВОЖ ЕМОУ ЖЕ ЕСТЬ ЧЪСТЬ ДЪРЖАВА ВЪ ВСА ВЪКЫ ВЪКОМЪ. АМИНЬ.

Публікація Ж.-Д. Кестлі і В. Рордорфа дає розуміння, що така кінцівка не є домислом чи дописом перекладача, а була в тому грецькому тексті, з якого був здійснений переклад. Щось подібне є, зокрема, в грецьких рукописах 26 і 51 (ВНГ 1713e)²³.

З незначними змінами ця доповнена кінцівка присутня у більшості рукописів, окрім Осс. 38, де кінець пристосований до продовження – чуд. Серед відмінностей – слово **мца** додане після (Тр.-С.Л. 666, ВЧММ) і перед (Бд., В. F19–103, Зам.) **септе**. Ну й звичне розширення “нині і присно” у рукописах Тр.-С.Л. 666, ВЧММ, В. F19–79 і “з Отцем і Святим Духом” у В. F19–103.

Після цієї кінцівки починаються чуда.

* * *

Чуда святої Теклі в рукописі XI ст. та пізніших: у пошуках грецьких відповідників

Отож, маємо два чуда з трьох відомих з церковнослов'янських (руських) рукописів: перше чудо про жреця – у повному обсязі; друге, про біснувату дитину – без закінчення. Зіставлення з пізнішими рукописами показує, що ці чуда у цій же послідовності переписувалися фактично без змін, якщо, звісно, не враховувати орфограм. Так виглядає загальна тенденція. Власне, існують також рукописи без чуд, а також з їх неповним переліком. Цей факт підтверджує і Амбер Іванов, беручи до уваги трохи інший набір рукописів. За спостереженнями дослідниці, лише третина збережених текстів не має продовження-чуд²⁴.

Ось як виглядає ситуація з чудами в опрацьованих для цієї публікації рукописах:

²³ J.-D. KAESTLI, W. RORDORF, *Op. cit.*, p. 12, 39.

²⁴ А. ІВАНОВ. ‘Saint Thecla, protomartyr’ in *SESDIVA*, internet project. Доступно за: <https://sesdiva.eu/en/virtual-rooms/popular-saints/item/150-saint-thecla-protomartyr-en>.

рукопис	Чудо 1 (про жреця)	Чудо 2 (про біснувате дитя)	Чудо 3 (про зцілення дівчини, змову ворожбитів, зникнення Теклі в горі)
Пог. 63	+	+	?
Бд.	–	–	–
ТР.-С.Л. 775	–	–	+
ТР.-С.Л. 666	+	+	+
ТР.-С.Л. 663	–	–	+
Вільн. F19–79	–	–	–
Вільн. F19–103	–	–	–
ВЧММ	+	+	+
Зам.	+	–	+
Осс. 38	+	–	+

Найцікавішими моментами, з огляду на центральний для цієї статті рукопис, є насамперед сталість такого набору і той факт, що ці чуда загалом більш характерні для рукописів, які за мовними ознаками можна ідентифікувати як руські²⁵.

Публікуючи *Мучеництво святої Теклі* із Замоївського рукопису XVII ст., Іван Франко припускає, що всі три чуда походять з пізнішого селевкійського тексту – Житіє і чуда святої Теклі, яке у Франкові часи приписували Василієві Селевкійському²⁶. У статті Імре Тота (1976) знаходимо твердження, що це “кінець 29-го і початок 30-го чуда”²⁷. На жаль, дослідник не вказує точнішої інформації щодо опублікованих чи неопублікованих рукописів, які мають чуда з такою нумерацією. У 1978 році вийшло дослідження Гільберта Дагрона

²⁵ За спостереженнями А. Іванов, наявність усіх трьох чуд для південнослов'янських рукописів нехарактерна, але трапляється комбінація першого і третього (виступ на семінарі: А. ІВАНОВ, ‘The Textual Transmission of the Translated Apocryphal Acts of Paul and Thecla in Old Church Slavonic’, *Tetra seminar*, 9 April 2021, Ghent University, Faculty of Arts and Philosophy).

²⁶ *Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т. III. Апокрифи новозавітні. Б. Апокрифічні діяння апостолів*, зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко: Репринт видання 1902 року (Львів 2006) 45.

²⁷ И. Х. Тот, *Op. cit.*, с. 234.

з публікацією грецького оригіналу селевкійських “Життя і чуд святої Теклі” з V ст., що дозволяє точніше окреслити походження чуд і насамперед з’ясувати, що хоч вони і справді селевкійського походження, та не належать до корпусу текстів, скомпонованих під цією назвою. Власне ці чуда, як слушно зазначають Ж.-Д. Кестлі і В. Рордорф, відбуваються ще за життя святої, а ті, що описані в Житті з V ст., – після. Дослідження, яке зробили ці вчені, продемонструвало, що дописування чуд до ДПТ було властивим і для грецьких рукописів, зокрема з 41-го рукопису 28 мають додаткові тексти, що стосувалися останніх років життя Теклі²⁸. Репертуар грецьких прикінцевих чуд дещо ширший, ніж церковнослов’янських, також більшою є їх варіативність, проте зрозуміло, що всі три церковнослов’янські чуда були перекладені з грецької як один твір разом з ДПТ.

Найвідомішим є третє чудо, яке, за припущенням, могло бути у церковнослов’янському найдавнішому Діянні святих Павла і Теклі і яке в частині церковнослов’янських рукописів ДПТ (як і грецьких) з’являється без двох попередніх. Його можна знайти ще у виданні Р. А. Ліпсіуса як додаток до грецьких *Діань святих Павла і Теклі* з т. зв. рукопису G²⁹. Про нього також згадує у своїй книзі, присвяченій селевкійському *Життю Теклі*, Скотт Джонсон, кажучи, що “ця версія є грецьким продовженням (і не парафразою) *Діань Теклі* і була написана, ймовірно, у V чи VI столітті. Вона не зраджує прямої обізнаності з *Житієм*, але суперечить переробці розповіді про Текліну смерть/зникнення з *Життя*. Це продовження походить з єдиного рукопису (G) *Діань святого Павла* і починається з моменту, коли Текля вже покинула Іконію”³⁰.

Це чудо постало на розвиненому культі Артеміді на селевкійських землях, пов’язане з низкою біблійних моментів (первомученик Стефан, повчання Павла), а також спричинилося до розвитку культу святої Теклі, зокрема її портретування як первомучениці, поруч із первомучеником Стефаном³¹.

На початку чуда з’являється цікавий образ “хмари світла”, що вела Теклю до Селевкії (νεφέλη φωτεινή ὠδήγει αὐτήν)³², якого, власне, нема у церковнослов’янському перекладі тексту цього чуда. Це не єдина відмінність, у перекладі також наявний ще один епізод про зцілення доньки Прокліана³³, знатного

²⁸ J.-D. KAESTLI, W. RORDORF, *Op. cit.*, p. 10.

²⁹ ‘Πράξεις Παύλου καὶ Θεκλις’, p. 271.

³⁰ SCOTT FITZGERALD JONSON, *The Life and Miracles of Thekla. A literary Study* (Hellenic studies series v. 13 2006) 227.

³¹ STEPHEN J. DAVIS, *The Cult of St. Thecla. A tradition of Women’s Piety in Late Antiquity* (2008) 36–48.

³² Про цей образ хмари у Діяннях Павла і Теклі див.: Angel Narro, ‘The cloud of Thecla and the construction of her character as a virgin (παρθένος), martyr (μάρτυς) and apostle (ἄπόστολος)’ (2019) 16 *Collectanea Christiana Orientalia* 99–129.

³³ У різних ц.-сл. рукописах це ім’я звучить по-різному, н. п.: Прикліан (ВЧММ), Прикліан (666), Прогляий (Зам.), Прогалиян (Осс. 38).

селевкійського чоловіка, Теонілу. Саме такий варіант цього чуда без “хмари” і з Теонілою публікує в додатках до своєї книги Жільбер Дагрон³⁴, і також подібні варіанти відшукують Ж.-Д. Кестлі та В. Рордорф³⁵. Тобто існує принаймні два відомі варіанти цього чуда в грецьких рукописах, і один з них, відповідно, був перекладений на церковнослов'янську.

Тут розповідь починається безпосередньо з приходу Теклі до Селевкії і її поселення недалеко від міста, на горі в печері, а також про жінок, які відвідували її, аби вчитися Слова Божого, деякі ж з них залишалися жити біля неї. Йдеться також про зцілення, які отримували люди від Теклі. Про заздрість селевкійських лікарів повідомляється перед епізодом-прикладом про зцілення доньки Прокліана, а про їх змову і їх трактування Теклі як жриці Артеміди – після прикладу. Рятуючись від зловмисників, Текля молиться, чує голос з небес і бачить, що скеля (ή πέτρα – **камень**³⁶) розходиться і ховає її. А що зловмисники схопили святу за одяг, то частинка покриття (μέρος τι τοῦ μαφορίων – **часть отъ амофоріа**) залишилася зовні, позначивши таким чином святе місце. Зіставлення грецького і церковнослов'янського текстів підтверджує відносну точність перекладу – з окремими нюансами. Так церковнослов'янський варіант упускає назви місцевості (Καλαμῶνος ἤτοι Ροδεῶνος³⁷) або спрощує розгорнуті фрази: πρὶν τὴν θύραν τοῦ σπηλαίου – **къ дверемь**, що загалом характерно для перекладів того часу.

У додатках до видання Ж. Дагрона є і два перші чуда, власне у тій самій послідовності, що і в церковнослов'янському перекладі. Перше чудо має дещо видозмінений початок: випущено перших кілька речень і зредуковано назви, н. п. ἐν Σελευκείᾳ Ἰσαύρων **въ Селеукии**. Далі – цілком послідовний переклад, що оповідає про те, як Текля жила в усамітненому місці, в печері біля джерела в Мирсеоні (ἐν τῷ Μυρσεῶνι – **въ мурьсенеонѣ**, миртовому лісі) і збирала там зілля. Одного разу там проїжджав поганський жрець (ὁ ἱερεὺς τῶν ἐλλήνων – **иереи поганьскыи**), який сприйняв Теклю за блудницю. Обороняючись, Текля скинула його з коня, і лежав він три дні і три ночі (у перекладі – лише три дні). Отямившись, ерей вирішує, що це була богиня, і замовляє її портрет. Врешті, жрець на вернувся в християнську віру, а портрет-ікона святої передавалася з роду в рід аж до філософа-християнина Ахаї (ὁ Ἀχαίος).

Зіставлення грецького і церковнослов'янського текстів може свідчити про спрощення при перекладі (хоч не можна відкидати версію про існування

³⁴ Це публікація за Единбурзьким рукописом 225, XI ст., з доповненнями з рукописів Achrid 96 і Marcianus gr. 573. Див.: *Vie et Miracles de Sainte Thècle*, texte grec, traduction et commentaire par Gilbert Dagron (Bruxelles 1978) 418–421.

³⁵ J.-D. KAESTLI, W. RORDORF, *Op. cit.*, p. 12–13, 69–90.

³⁶ Оскільки цього чуда нема у збереженому фрагменті з XI ст., в цитуванні опираюся на тексти із рукопису Осс. 38 і Замоївського збірника.

³⁷ ‘Πράξις Παύλου καὶ Θέκλης’, p. 271; *Vie et Miracles de Sainte Thècle*, p. 418.

іншого грецького варіанту). Власне початок першого чуда здається коротким викладом уривку 13–23 *Подвигів Теклі* з публікації Дагрона³⁸, в якому в розлогішій формі йдеться про досвід мучеництва Теклі, переймання апостольства від Павла і прихід до Селевкії Ісаврійської:

<p>По страсти мѣниа апѣство при- имъши отъ стѣаго павѣла въселеньскаго оучителя стѣага първомученица Фекла обрѣте всѣа сѣциаа въ митрополи селевкни поганы сѣциа. Въ та же лѣта стѣага дѣва наоучи а словеси бѣжню и вѣрѣваша всѣи гражданае. Тѣшѣааше во са въ единомѣ мѣстѣ жити, того ради и въ пеци живѣааше въ муръ- сенеонѣ идеже бѣ источникъ. По всѣа же недѣла излааше и събирааше былие и то бѣдааше на всѣх недѣлѣх.</p>	<p>Αὕτη γὰρ ἡ ὁσία, δέσποτα, μετὰ τὸ διασωθῆναι καθὼς εἴρηται, ἵνα συντόμως εἶπω, εἰσελθοῦσα ἐν Σελευκεία μετὰ τοὺς ἀγῶνας τοὺς μαρτυρικοὺς τὴν ἀποστολὴν ἐμπιστευθεῖσα παρὰ τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Παύλου τοῦ διδασκάλου αὐτῆς καὶ τῆς οἰκουμένης, εὗρε πάντας τοὺς ἐν Σελευκεία τῇ Ἰσαύρων μητροπόλει ἔλληνας ὄντας καὶ ἀνομοὺς κατ’ ἐκείνους τοὺς χρόνους καὶ σπεύσασα διδάξαι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ὡς πιστευθεῖσα τὴν πόλιν, εὐγενῆς τε οὔσα, ἔσπευσεν ἐν ἰδιάζοθσι τόποις οἰκεῖν. Ὅθεν ἐν τῷ σπηλαίῳ ᾧκει ἐν τῷ Μυρσεῶνι, ἐνθα νῦν ἡ πηγὴ, κατὰ κυριακὴν δὲ ἐξήει συλλέγειν βοτάνας καὶ ταύτας ἤσθιεν ὅλην τὴν ἑβδομάδα.</p>
---	---

Далі така тенденція проявляється в значно меншій мірі, окремі фрагменти демонструють практично точний переклад.

Наступне чудо, що в церковнослов’янських рукописах виділяється як *Чудо В*, у грецькому тексті, що його опублікував Ж. Дагрон³⁹, становить один текст з попереднім. У рукописі XI ст. воно збереглося лише частково, а якщо йдеться про пізніші рукописи, то з усіх трьох воно найчастіше упускається. Чудо розповідає про зцілення дитини, яку мучив біс. Чудо має цілу низку деталей. Дитину до Теклі принесла годувальниця. Зворушена матір дитини закликала цілу родину, і всі вирушили до Теклі. Свята проповідувала їм Євангеліє, яке “перейняла від Павла”. При тому виявилось, що батько дитини (відсутній на той момент) був свідком розправи над Теклею в Антіохії. Тоді мати веде і батька до Теклі, який теж хоче стати християнином. Текля пише листа до апостола Петра (!), кличе священника, який хрестить всіх наведе-

³⁸ *Vie et Miracles de Sainte Thècle*, p. 418.

³⁹ У публікації Ж.-Д. Кестлі і В. Рордорфа це текст 5. Див.: J.-D. KAESTLI, W. RORDORF, *Op. cit.*, p. 12, 60–67.

них. За винагороду, яку заплатив батько дитини Теклі і священнику, будують церкву святої Ірини.

Текст з нашого рукопису збережений лише до місця, де батько впізнає в Теклі ту, що була кинена до звірів в Антіохії. Повний текст чуда зберігся у ВЧМ і в рукописі TP.-C.Л. 666. Загалом, переклад виглядає доволі точним:

<p>Отроча етера отъ първынхъ града того мчимъ бывааше дѣмонъмъ нечис- тымъ и бѣ питомо женоѣ етерож жѣвжштеж близъ мурьсенеоньскыа горы.</p>	<p>Παιδίον οὖν τινος τῶν πρώτων τῆς πόλεως ὠχλεῖτο ὑπὸ πνεύματος ἀκαθάρτου, παραλυτικὸν τυγχάνον ἦν δὲ τρεφόμενον παρά τινι γυναικί οἰκοῦση ἐν τῇ ἐλαύλει τῇ πλησίον τοῦ Μυρσεῶνος</p>
--	--

Відтак можна зробити кілька висновків. Перший і найпевніший, що версія Діянь святих апостолів Павла і Теклі з прикінцевими чудами, відома з фрагменту рукопису XI ст., була перекладена з грецького рукопису, що також містив ці чуда. Цілоком ймовірно, що у пошкодженому рукописі чуд було три. Така традиція доповнення тексту *ДПТ* саме цими чудами і у цій версії існувала до XVIII ст. На інакші чуда, відомі з грецьких рукописів, принаймні поки що, не вдалося натрапити.

Зіставлення з грецькими текстами *ДПТ* і чуд підтверджує вже сформовану думку про особливості середньовічних перекладів на церковнослов'янську мову, коли, з одного боку, перекладач намагається доволі точно відтворити текст, а з іншого, може його спрощувати і скорочувати (особливо коли йдеться про топоніми та інші речі, що можуть втрачати сенс поза своїм першим контекстом).

Щоб говорити напевне про зв'язки поміж цим і пізнішим рукописами церковнослов'янських *ДПТ*, потрібний ретельніший аналіз. Ну й частка збереженого тексту не є вельми великою. Проте відхилення в основній частині *ДПТ* замалі, аби свідчити про існування ще якогось іншого перекладу. А ті два рукописи, що випадають з загальної картини, говорять радше про "творчий підхід" переписувача (чи переписувачів, пов'язаність цих двох рукописів між собою виглядає переконливо). Очевидно, що залучення більшої кількості рукописів (а їх у каталозі А. де Сантос Отеро 41⁴⁰) може змінити загальне враження.

⁴⁰ A. DE SANTOS OTERO, *Die handschriftliche Überlieferung der altslavischen Apokryphen I* (Berlin 1978) 43–51.

Вячеслав Корнієнко

УКРАЇНСЬКІ ГРАМОТИ XV ст. НА СТОРІНКАХ ЛУЦЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ XIV ст.

DOI: 10.5281/zenodo.6350372

Важливим джерелом для дослідження історії Руської Церкви та її матеріального становища в середньовічній Україні є грамоти, в яких або перераховуються реліквії чи інші предмети, що зберігаються в тій чи іншій церкві чи були їй передані, або ж у яких зафіксовано передачу на користь церкви земель або певного майна (десятини).

На сьогодні серед дослідників немає впевненості у тому, що тексти подібних грамот у Великому князівстві Литовському в XIV–XV ст. писались на окремих носіях та зберігались у монастирських архівах у вигляді хартій, адже всі подібні грамоти наразі відомі саме по записах на сторінках Євангелій, передусім на престольних, що надавало таким актам сакрального характеру та слугувало надійним свідченням їх справжності та непорушності¹. Причому грамоти вписувались до манускриптів безпосередньо у момент отримання дару, що зумовлювало присутність у цей момент у храмі особи/осіб, які робили пожертву; це посилювало значущість перед очима Господа укладеної між монастирем та жертводавцем угоди, замінюючи додаткові елементи верифікації грамоти – печатки та підписи². Тож дослідження подібних писемних джерел важливе не лише з огляду з'ясування майнового стану церкви та монастиря у певний історичний період, але й з огляду отримання додаткових відомостей для вивчення стану церковної ієрархії Руської Церкви, генеалогічних та біографічних студій родин жертводавців, історичної географії, історії мови тощо. Інформація, яка міститься у грамотах, незамінна для вивчення історії самого манускрипту, до якого їх вписано, адже це дозволяє точно встановити місцеперебування книги в конкретній церкві чи конкретному монастирі у певний історичний період.

---

¹ Докл. див.: А. И. Груша 'Вкладные записи XIV века в книгах Евангелия: акты или протоакты?' в *Русский Книжник*: [Сборник РГБ] / РГБ; Научно-исследовательский отдел книги и чтения; науч. ред. и сост. А. В. Кузьмин (Москва, 2015) 32–63.

² *Ibid.*, с. 47–48.

У контексті зазначеного вище варто звернути увагу на шість українських грамот XV ст., написаних на сторінках Луцького Євангелія другої половини XIV ст. Сам манускрипт нині захований у Російській державній бібліотеці (м. Москва) під шифром “Рум 112”³. Незважаючи на те, що Луцьке Євангеліє нині доступне для дослідження як у друкованому⁴, так і в електронному вигляді⁵, а грамоти, що написані на його сторінках, також були опубліковані⁶, останні, на жаль, опинились та продовжують перебувати на маргінесі української медієвістики. Можливо, основною причиною цьому стала та обставина, що вони з якоїсь причини не були включені до академічного видання українських грамот XV ст.⁷, хоча й залучались в якості джерела до складання словника української мови XIV–XV ст.⁸ та інших мовознавчих студій⁹. Отже, нагальною потребою є здійснення повноцінного наукового видання грамот Луцького Євангелія, адже опубліковані раніше тексти містять

³ Перший опис Луцького Євангелія див.: А. Х. Востоков, *Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музея* (Санкт-Петербург 1842) 176–179. З новіших описів див.: Я. П. Запаско, *Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга* (Л., Світ 1995) 262–264; *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в.* (Москва, Индрик 2002), вып. 1: *Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская*, с. 294–297; В. Любащенко, ‘Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV ст.: спроба узагальнення’ 4 (2011) *Княжа доба: історія і культура* 94–95. Там же див. основну бібліографію.

⁴ У 2011 р. в рамках видавничого проекту “Повертаємо в Україну культурну спадщину” видавництвом “Горобець” було здійснено високоякісне видання факсимільного типу: *Луцьке Євангеліє XIV століття / Луцкое Евангелие XIV века. Факсимильное издание* (К., Горобець 2011) 526 с., приложение.

⁵ *Отдел рукописей Российской государственной библиотеки*, ф. 256: *собрание рукописных книг Н. П. Румянцова*, № 112 <<https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-112>> Дата звернення: 22 квітня 2021.

⁶ А. Х. Востоков, *Op. cit.*, с. 177–179 (шість грамот); *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею* (Санкт-Петербург 1846) т. 1: 1340–1506 47, 103–104, 112 (п'ять грамот); А. И. Соболевский, *Очерки из истории русского языка*, (К. 1884) ч. 1 40–41 (три грамоти); В. Розов, *Українські грамоти* (К. 1928) т. 1: *XIV в. і перша половина XV в.* 75–76, 114 (дві грамоти); Я. П. Запаско, *Op. cit.*, с. 262, 264 (п'ять грамот); *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг*, с. 295–296 (п'ять грамот та переказ тексту шостої). Переказ змісту грамот здійснено у праці М. Петрова: Н. ПЕТРОВ, ‘Краткие сведения о монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих (продолжение)’ (1867) 4 (16 октября) *Волыньские епархиальные ведомости* 64–65.

⁷ *Українські грамоти XV ст.*, підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського (К., Наукова думка 1965) 164 с. (Пам'ятки української мови XV ст.: серія юридичної літератури).

⁸ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. 1: *a–м*, (К., Наукова думка 1977) 26, 29, 41, 47–48, 56.

⁹ Див.: W. KURASZKIEWICZ, *Gramoty Halicko-Wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe z zasiłkiem funduszu kultury narodowej*, pod red. W. LEDNICKIEGO (Kraków 1934) 174 s. (Prace Polskiego towarzystwa dla badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu. Nr. 7).

низку розбіжностей з оригіналом. Така повноцінна публікація історичного джерела сприятиме його включенню до медієвістичних студій. На вирішення окресленого вище питання спрямована ця стаття.

З-поміж грамот на сторінках Луцького Євангелія найчастіше публікувався опис луцьким єпископом Олексієм майна Спасо-Преображенської церкви однойменного монастиря у с. Красному під Луцьком¹⁰. Саме завдяки цьому грамоту так чи інакше залучали до різноманітних наукових студій¹¹.

Першим публікатором грамоти О. Востоковим час її появи було віднесено до XVI ст.¹² Однак пізні датовання грамоти не було підтримане сучасниками, і вже під час публікації в “Актах, що мають відношення до Західної Росії” її було датовано приблизно 1429 р.¹³ Упорядники тому орієнтувались на ту обставину, що єпископ Олексій, який не згадувався серед ієрархічних списків луцьких владик, міг посідати катедру між єпископами Діонісієм, присутнім при виборах митрополита Григорія Цамблака у 1415 р., та Мартиніяном, згаданим у 1460 р.¹⁴

Незважаючи на гіпотетичний характер пропонованого датовання, “згадка” луцького єпископа Олексія у 1429 р. міцно увійшла до праць з історії православної ієрархії¹⁵, звідки “перекочувала” до праць з публікації відповідної грамоти¹⁶, описів Луцького Євангелія¹⁷, історії монастиря¹⁸ та присвячених іншим питанням наукових студій¹⁹.

¹⁰ На сьогодні цього монастиря та храму вже не існує. Див.: П. О. Троневи́ч, М. В. Хілько, Б. Т. Сайчук, *Втрачені християнські храми Луцька* (Луцьк, Діксон 2001) 35–40.

¹¹ І. Свенцицький, *Нариси з історії української мови* (Л., Діло 1920) 45; Я. Н. Щапов, *Княжеские уставы и церкви в Древней Руси XI–XIV вв.* (Москва, Наука 1972) 266, прим. 184; *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, с. 29; И. А. Стерлигова, “Древнерусское церковное убранство по данным “Летописца Владимира Васильковича Волынского” в Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век (Санкт-Петербург, Дмитрий Буланин 1997) 271; О. Русина, *Студії з історії Києва та Київської землі* (К. 2005) 176.

¹² А. Х. Востоков, *Op. cit.*, с. 806.

¹³ *Акты, относящиеся к истории Западной России*, с. 47.

¹⁴ *Ibid.*, Примечания, с. 12, прим. 34.

¹⁵ Макарий (Булгаков) митрополит, *История Русской церкви* (Москва 1866) т. 4: *В период постепенного перехода ее к самостоятельности. 1240–1589*, отд. 1: *Состояние русской церкви от митрополита Кирилла II до митрополита св. Ионы или в период монгольский. 1240–1448*, кн. 1, с. 171; П. Строев, *Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви* (Санкт-Петербург 1877), стлб. 1043; Филарет (Гумилевский) архиепископ, *История Русской церкви* (Москва 1888), период 3-й: *от разделения митрополии до учреждения патриаршества (1410–1588)*, с. 25, прим. 23; Н. Д[урново], *Девятисотлетие русской иерархии 988–1888. Епархии и архиереи* (Москва 1888) 43.

¹⁶ Див.: А. И. Соболевский, *Op. cit.*, с. 41, прим. 1; В. Розов, *Op. cit.*, с. 114.

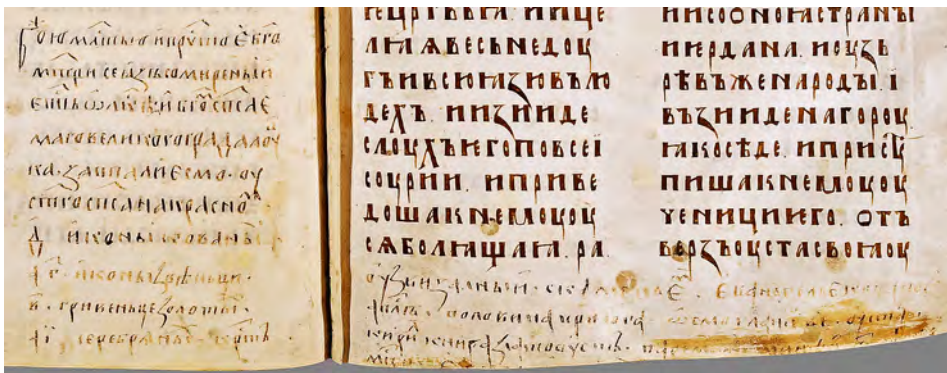
¹⁷ Я. П. Запаско, *Op. cit.*, с. 264; В. Любашенко, *Op. cit.*, с. 95.

¹⁸ С. Терський, *Лучеськ X–XV ст.*, (Л., Видавництво Національного університету “Львівська політехніка” 2006) 101. Щоправда, у додатку (с. 202) в переліку Луцьких єпископів дослідник вміщує згадку про єпископа Олексія під 1475 р. (див. нижче).

¹⁹ О. Русина, *Op. cit.*, с. 176.

Досліджуючи іменослов маргіналій Луцького Євангелія, О. Бірюліна²⁰ звернула увагу на згадку в документі 1475 р.²¹ про обставини поділу маєтків покійного князя Солтана Збарзького між Семеном Васильовичем та Михайлом Васильовичем, про які було відомо одному зі згаданих у листі свідків – “в[а]д[а]р[ы]цѣ лѣцкомѣ Ѡлексѣю”²². Документована згадка луцького владики дозволяє віднести орієнтовний час появи опису майна Спасо-Преображенської церкви монастиря у с. Красному до 70-х рр. XV ст. Таке датування абсолютно не суперечить палеографії.

Текст грамоти написаний на нижніх берегах аркушів 42зв.–43 (мал. 1). Під час обрізання аркушів, вочевидь, після виготовлення нової оправи у XVII ст., закінчення останнього рядка на аркуші 43 було зрізане. Як зазначалось вище, грамота публікувалась неодноразово²³, проте між різними публікаціями спостерігаються різночитання у визначенні низки літер, у передачі знаків над літерами, титл або розділових знаків. У наведеному нижче тексті грамоти (та у наступних) вказуватимуться лише важливі відмінності між оригіналом та опублікованими прочитаннями, дрібні ж відмінності, часто зумовлені специфікою набору тексту у типографії, не розглядатимуться:

Мал. 1. Грамота луцького єпископа Олексія з описом майна Спасо-Преображенської церкви однойменного монастиря у с. Красному біля Луцька. 1470-ті рр.

²⁰ О. Бірюліна, ‘Іменослов покрайніх записів Луцького Євангелія: луцькі єпископи XV ст.’ (2013) 20 *Волинська ікона: дослідження та реставрація: Науковий збірник. Матеріали XX Міжнародної наукової конференції (м. Луцьк, 27–28 серпня 2013 року)* 318–323.

²¹ *Ibid.*, с. 319–320.

²² *Archiwum Książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie*, pod kierownictwem Z. L. RADZIWIŃSKI, przy współudziale P. SKOBIELSKI, B. GORCZAK (Lwów, 1887, T. 1: 1366–1506) 71.

²³ А. Х. Востоков, *Op. cit.*, с. 178; *Акты, относящиеся к истории Западной России*, с. 47; А. И. Соболевский, *Op. cit.*, с. 40–41; В. Розов, *Op. cit.*, с. 114; Я. П. Запаско, *Op. cit.*, с. 262; *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг*, с. 295.

Бѡю²⁴ мѡпью і прѹпоє²⁵ бѡ|мѡри се ѡзъ сомиреный²⁶ | єпѣ
 ѡлѡѣи бѡ спсає|маго²⁷ великого града лоу|ка · застали єсмо · оу |
 сѡго спса на красно · | ѡ иконы кованы²⁸ · | а г · иконы з вѣнцы · |
 в · гривеньце золопѣ · | а їд²⁹ серебрянѣ · крѣпѣ |³⁰ оузвизалныи³¹ ·
 с каменьє³² · євангельє кованоє · | алѣ · половина прилога³³ ·
 ѡсмогланї вє · оустѣ · | кирї книга златооустѣ³⁴ · паремѣ³⁵ · минѣ³⁶
 г³⁷ | мѣи · є<вангельє...>³⁸

Менш відомою залишилася ще одна грамота, яка має відношення до майна Спасо-Преображенської церкви монастиря у Красному – самого Луцького Євангелія. Текст був опублікований О. Востоковим³⁹, а у “Зведеному каталозі” він наведений у вигляді невеликих цитат у переказі його змісту⁴⁰. Причиною цього стало вкрай погане збереження тексту, зумовлене не лише згасанням чорнила, але й спробою “проявити” текст у ХІХ ст.

²⁴ “Зведений каталог”: Бѡ.

²⁵ “Акти”: преуистоѣ.

²⁶ “Зведений каталог”: смиренныи.

²⁷ “Зведений каталог”: спасаемаго, титло відсутнє.

²⁸ О. Востоков: кованы; “Акти”: кованыи.

²⁹ О. Востоков, “Акти”, О. Соболевський, Я. Запаско, “Зведений каталог”: ї (10); В. Розов: ї д(4). Внаслідок різноманітності кількості срібних гривень коливалась від 10-ти до 4-х. Останній варіант, слідом за В. Розовим, прийняв Я. Щапов (Я. Н. Щапов, *Op. cit.*, с. 266, прим. 184). Зважаючи на те, що в якості сполучника автор грамоти використовує а, вірогіднішим видається тлумачити літери їд в якості числівника. Відтак, срібних гривень у храмі було все ж 14, а не 10 або 4.

³⁰ Від цього рядка текст перенесено на сусідній аркуш.

³¹ О. Востоков, “Акти”: оузвизалныи.

³² На думку І. Стерлігової, у грамоті згадано один з п’яти напрестольних хрестів із часточкою Древа Господнього, виготовлених на замовлення князя Володимира Васильковича та пожертвуваних ним волинським храмам: І. А. Стерлигова, *Op. cit.*, с. 271. Цю версію підтримали інші дослідники: ‘Реликвии по известиям русских летописей XI–XVII веков’, составление и комментарии М. А. Маханько и Е. М. Саенковой в *Реликвии в Византии и Древней Руси. Письменные источники. Сборник статей*, под. ред. А. М. Лидова (Москва, Прогресс-Традиция 2006) 336, прим. 43.

³³ “Акти”: пролога.

³⁴ О. Востоков, “Акти”, О. Соболевський, Я. Запаско, “Зведений каталог”: златоустѣ.

³⁵ О. Востоков, “Акти”, В. Розов: паремѣ; В. Соболевський, Я. Запаско, “Зведений каталог”: парем....

³⁶ “Акти”: минѣи.

³⁷ О. Востоков, “Акти”, В. Соболевський, Я. Запаско: цифра пропущена; В. Розов: й.

³⁸ Далі аркуш обрізаний, збереглись тільки верхні частини літер. У О. Востокова над є поставлене титло, якого насправді немає. За верхніми частинами літер найвірогідніше реконструювати тут слово євангельє. Далі ще був текст, від якого помітні лише залишки нарядкових знаків.

³⁹ А. Х. Востоков, *Op. cit.*, с. 178.

⁴⁰ *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг*, с. 296.

Загалом у грамоті мовиться про те, що поставлений ігумен Спасо-Преображенського монастиря у Красному Феодосій, оглянувши майно ввіреного йому монастиря, виявив, що на Євангелії та на інших святостях срібло обдерте. Тому він, з його милістю владикою (вочевидь, луцьким єпископом) та іншими людьми, доклавшись та зібравши залишки срібла, оправив Євангеліє зібраним сріблом за дві копи грошей на спасіння своєї душі.

На жаль, виготовлена ігуменом Феодосієм оправа не збереглась, а манускрипт нині має оправу, виготовлену, ймовірно, наприкінці XVII ст.⁴¹ Вочевидь, саме тоді були обрізані сторінки, які знищили закінчення рядків грамоти. На час виготовлення нової оправи, як свідчать приписки на її внутрішній стороні⁴², манускрипт вже покинув межі Спасо-Преображенської обителі.

О. Востоков, щоправда під знаком питання, відніс час ігуменства Феодосія до XIV ст.⁴³, відтак і датував її умовно цим часом. Але на підставі палеографічних ознак грамоту найвірогідніше датувати кінцем XV – початком XVI ст.⁴⁴

Сама грамота виконана на останньому аркуші – 263зв. (мал. 2), текст повернутий по відношенню до сторінки на 90° проти годинникової стрілки, він розбитий на дві частини, вписані між стовпчиками Євангельських читань. Оскільки при виготовленні нової оправи краї аркушів були обрізані, то наразі відсутній початок тексту та закінчення його рядків.

<...>ДЕРЖАЛ ТРЪП<...>⁴⁵ | СЕ А СМІРЕНЬ ФЕДОСѢ ИГУМЕНЪ СПАКІ
 КРАНОСѢКІН ПРОПОПЪ БЫШІ КРЕМЕНЕЦКІ ВО⁴⁶<...>|СКІ ВЪА ЭСМИ СПІ
 МАНАТЫ ПО Е НА КРАНО И ПОСТРІСТА⁴⁷ ЭВ ЫНОУЕКІ УИ ПО ПА КОЛИ
 ПОДАН<...>|ЛЪ⁴⁸ МНЪ СЪ⁴⁹ СПІ МАНАТЫ И ПОПИСЪВАНО Э ЦРКВИ РЪУИ
 ЦЕРКОНЪ⁵⁰ ѠНЕМШИ Ѡ⁵¹<...> | МОЕГО МАНАТЫ А МН ДАЛИ В ПІО УА
 ѠСМОПРА А НА ЕВЛИИ СРЕРО ПОДРАНО В<...>⁵² |⁵³ И НА ИНШІ СВАПОТЪ

⁴¹ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, с. 295.

⁴² На момент придбання у 1687 р. Луцьке Євангеліє перебувало у Стародубі.

⁴³ А. Х. Востоков, *Op. cit.*, с. 899.

⁴⁴ Дякую к. і. н. С. Волощенко за надані консультації. Див. також: *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, с. 56.

⁴⁵ У О. Востокова ця частина тексту відсутня.

⁴⁶ Зважаючи на наявний початок слова та його закінчення на початку наступного рядка, вірогідно реконструювати слово як **во<лодимир>скі**.

⁴⁷ О. Востоков: **пострі а**.

⁴⁸ О. Востоков: **подаиъ**. Проте ліва частина **и** помітна наприкінці рядка, а на початку наступного помітний склад **лъ**. Тому в цьому місці вірогідніше реконструювати фразу **подан<ъ бы>лъ**.

⁴⁹ Це слово О. Востоков пропустив.

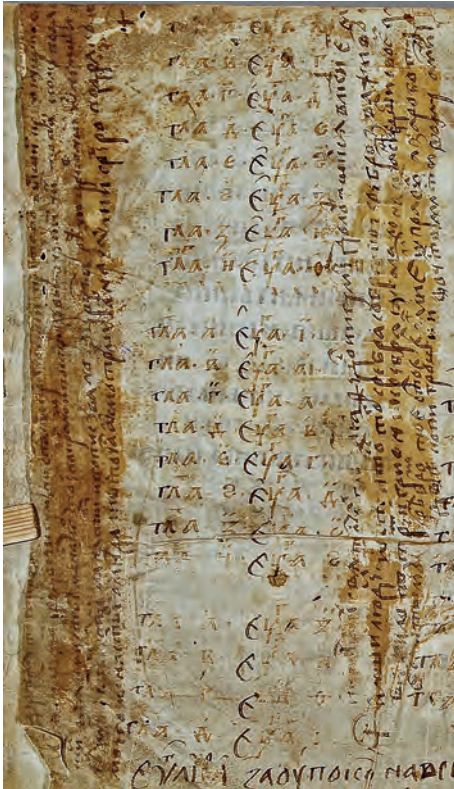
⁵⁰ О. Востоков: **церкони**.

⁵¹ Найвірогідніше реконструювати втрачену частину як **Ѡ<пъ>**.

⁵² Найвірогідніше реконструювати втрачену частину як **в<се>**.

⁵³ Після цього рядка текст перенесено трохи нижче.

по па̑ іа̑ ѳедо̑и игу̑ме̑ до̑лѡв̑ши̑сѧ⁵⁴ в̑л̑ки̑ є̑ м<...>⁵⁵ | и̑ ин̑ши̑⁵⁶ лю̑де̑ ·
ѡ̑ста̑по̑ по̑ с̑ре̑бра̑ со̑вѣ̑рѧ̑ по̑є̑ с̑ре̑бро̑ з̑ва̑жив̑и̑ в̑ <...>|ва̑жи̑ло⁵⁷ по̑
т̑рѣ̑и̑ гри̑вны̑ с̑ре̑бра̑ іа̑ко̑ з̑а̑ло̑⁵⁸ на̑ спа̑сѣ̑є̑ д̑ши̑ сво̑є̑ а̑ м<...>⁵⁹ | є̑с̑мы̑⁶⁰
т̑ым̑ъ̑ с̑ре̑брѡ̑ по̑є̑ ст̑оє̑ є̑в̑а̑ли̑є̑ ѡ̑пра̑ви̑⁶¹ а̑ за̑ ро̑бо̑тѡ̑у̑ д<...>⁶² | двѣ̑⁶³
ко̑пи̑ гро̑ши̑ во̑ у̑п̑ь̑ ма̑л̑и̑во̑мѡ̑у̑ а̑ми̑

Мал. 2. Грамота ігумена
Красносільського
Спасо-Преображенського
монастиря Феодосія
про виготовлення срібної
оправи для Луцького Євангелія.
Кінець XV – початок XVI ст.

Наступні чотири грамоти стосуються власне надання Спасо-Преображенському монастиреві матеріальних пожертв на утримання обителі.

Так, на нижньому березі аркуша 262 у два стовпчики виконана грамота, яка підтверджувала надання пінським князем та володимирським старостою Михайлом Костянтиновичем з власного двору, що знаходився у Зміїнцях, десятини з отриманих продуктів сільського господарства – рослин, птахів та тварин. Зазначені в тексті особи – князь Михайло Костянтинович, який зробив пожертву за правління короля Казимира та за луцького єпископа Євфимія, дозволяють відносно чітко вказати

⁵⁴ О. Востоков: до̑лѡв̑ши̑сѧ.

⁵⁵ Найвірогідніше реконструювати обрізану частину як м<л̑опи>.

⁵⁶ О. Востоков: ин̑ши̑.

⁵⁷ Найвірогідніше реконструювати зрізану частину і початок наступного рядка як словосполучення: и̑ <з>ва̑жи̑ло

⁵⁸ О. Востоков: ма̑ло̑.

⁵⁹ Втрачену частину ймовірно реконструювати як слова а̑ м<ы>.

⁶⁰ О. Востоков: є̑с̑ми̑.

⁶¹ О. Востоков: ѡ̑пра̑ви̑.

⁶² Втрачену частину варто реконструювати як слово д<а̑>.

⁶³ О. Востоков: двѣ̑.

хронологічні межі надання пожитви. Так, Казимир IV Ягеллончик посів королівський престол у 1447 р.⁶⁴, а князь Михайло Костянтинович Курцевич був володимирським намісником у 1446–1451 рр.⁶⁵ В цьому написі загадковою залишається особа єпископа Євфимія, на що звернула у своїй праці увагу О. Бірюліна⁶⁶. Адже в часи володимирського намісництва Михайла Курцевича луцьку катедру посідав єпископ Єфремій, ім'я якого зафіксовано у документах 1446 та 1451 рр.⁶⁷. Це змушує припустити помилкове написання автором маргіналії імені луцького владики, адже слово “Євфимій” за збереженими частинами літер можемо відчитати впевнено, що між літерами **к** та **ѣ**, верхні частини яких збереглися, знаходиться вершина щогли та залишки верху петлі ліворуч, що не дозволяє реконструювати цю літеру як **р**, лише як **ф**. Незважаючи на помилку автора напису, час його написання можемо впевнено визначити в межах 1447–1451 рр.⁶⁸

Текст грамоти (мал. 3) витримав кілька публікацій, між якими спостерігаються певні розбіжності⁶⁹:

**Се ꙗ⁷⁰ князь миѡаилъ⁷¹ коспѡпинови|уѣ пиньскій · спа|роста ·
володѡме|рьскій · приѡаю | сѡпомоу сѡу · ѡ свое|го · дворяца · ѡ
зми|инца⁷² · десапиноу · | ѡзѡми пшеници | и рѣжи · ѡ всеѣ⁷³ · дри|нѡ
· ѡ што⁷⁴ коли · приго|доуѣста⁷⁵ · оу дворѣ · | ѡ животинѡ · ѡ ѡ
гоу|сий · ѡ коурѣ · ѡп оу|пниа⁷⁶ · ѡ ѡ всего⁷⁷ · при|плодѣка · десапое**

⁶⁴ Див.: О. Русина, ‘Казимир IV Ягеллончик’ в *Енциклопедія історії України: у 10-ти т.* (К., Наукова думка 2007) т. 4: *Ка–Ком*, с. 22.

⁶⁵ Див.: Н. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна*, видання друге, переглянуте і виправлене (К., Критика 2008) 312.

⁶⁶ О. Бірюліна, *Op. cit.*, с. 320–321.

⁶⁷ *Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Metryka Litewska = Литовская Метрика*, Užrašymų knyga 22, parengė Andrii BLANUTSA, Dmytro VASHCHUK, Darius ANTANAVIČIUS (Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla 2010) 19–20.

⁶⁸ В “Актах” грамота була датована 1489–1492 рр., хоча в примітках було висловлене припущення про можливість ранішого її датування на підставі згадки князя Михайла Костянтиновича в актах Литовської метрики у 1451 р.: *Акты, относящиеся к истории Западной России*, Примечания, с. 19.

⁶⁹ А. Х. Востоков, *Op. cit.*, с. 178; *Акты, относящиеся к истории Западной России*, с. 112; А. И. Соболевский, *Op. cit.*, с. 41; Я. П. Запаско, *Op. cit.*, с. 262 (помилково вказане розташування на аркуші 153); *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг*, с. 296.

⁷⁰ Я. Запаско: **ю**.

⁷¹ О. Востоков, “Акти”, В. Соболевський, Я. Запаско, “Зведений каталог”: **миѡаило**.

⁷² О. Востоков: **изминца**; В. Соболевський, Я. Запаско: **и зминца**; “Зведений каталог”: **и-зминца**; “Акти”: **изъ Млинца**.

⁷³ “Акти”: **своеѣ**.

⁷⁴ Я. Запаско: **ѡто**.

⁷⁵ Я. Запаско: **при годоу є с(вл)тол**.

⁷⁶ О. Востоков: **поупниа**; “Зведений каталог”: **ѡ оупниа**; “Акти”: **ѡ пѣ<...>**.

⁷⁷ Я. Запаско, “Зведений каталог”: **всѣго**.

· 78 а по придаю · възую · | а непороушно · а кпо | пороушипъ соудипъ
| емоу · бѣ · при ѡспода|рѣспѣ · корола · кази|мира⁷⁹ · при епискоупъ
| <...>⁸⁰комъ ѡвѣмьї :

Мал. 3. Грамота пінського князя та володимирського старости
Михайла Костянтиновича Курцевича про надання десятини з мастку Зміїнців
Спасо-Преображенському монастирю. 1447–1451 рр.

Подібну пожертву з власного двору, що знаходився у селі Серники, зробив волинський маршалок Олізар Кірдеєвич⁸¹ із дружиною Феодосією у 1486 р., про що було зроблено запис у два стовпчики на аркуші 205 (мал. 4)⁸²:

⁷⁸ Далі текст перенесений у лівий стовпчик.

⁷⁹ “Акти”: казимера.

⁸⁰ Нижній рядок зрізано, частина літер збереглась у вигляді верхніх фрагментів, відрізана повністю частина може бути відновлена як <лоуцк>омъ. У О. Востокова, О. Соболевського, Я. Запаса та “Зведеному каталозі” слово *лоуцкомъ* пропущене, в “Актах” пропущене і наступне слово *ѡвѣмьї*.

⁸¹ В. Полщук, ‘Перший маршалок Волинської землі (1463–1486) Олізар Шилович роду Кірдеєвичів: від геральдичної легенди до місця в соціальній ієрархії’ у *Thetrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко* (К., Laurus 2012) 189–195.

⁸² А. Х. Востоков, *Op. cit.*, с. 178; *Акты, относящиеся к истории Западной России*, с. 104; Я. П. Запаско, *Op. cit.*, с. 264; *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг*, с. 295–296.

Сѣ ꙗ ꙗ ѡлізарь м⁸³ ки|рдєєвиу моршалко | зѣмли волиѣкоє⁸⁴ | спароста лоуцкыи | ѡсь своєю женою феѡдосією⁸⁵, запивѡѡ | ѡсь своєѡ ѡуины ѡ деѡнины, ѡсь сѣрникъ | ѡсь своєго двора | десатиноу, оу поли | ѡ съ ѡзими ѡ съ ѡри|ны ѡ съ жита ѡ съ пышеници ѡ съ ѡвса ѡ | съ ѡуменю ѡ съ ѡрѣ | пшениць ѡ съ горохо|въ ѡ съ все ѡрины, | поуень ѡ малѣ ѡ до вели|кы⁸⁶. ѡ къ сѣмоу | сѣсоу на красноѡ, | а в поѡ не надобѣ⁸⁷ оу|спѡпатисѡ⁸⁸ никомъ⁸⁹ ни мой ближнѣ, ани | моѡмоу родоу, а хѡ | въ ѡмѣль оуспоупа|тисѡ ѡли ѡнимати | пѣю десатиноу оу | сѣго сѣса рассуѡди|тсѡ съ⁹⁰ мнѡу прѣ вѡ|мь : В лѣ ꙗце · ѡ · дѣ⁹¹ инди въ | г⁹² ѡ⁹³

Це не перша жертва Спасо-Преображенському монастирю від Олізара Кірдеєвича та його дружини Феодосії, адже кількома роками раніше – у 1483 р., родина пожалувала красносільській монашій обителі село Доросин. Грамоту про пожалування було вписано на аркуші 153зв. (мал. 5) в один стовпчик⁹⁴:

Сѣ азъ ꙗ ѡлиза ки|рдєєви . маршѡ|ко волиѣко зѣмль | спароста лѡцкыи | с⁹⁵ женоу своєю феѡдосією записоуѡѡ | на вѣки⁹⁶ вѣкѡ ѡмѣе | ѡуизнѣ нше⁹⁷ по єсть село | доросы⁹⁸ акыѡ со всѣ на | все ꙗ сѡ в⁹⁹ соѡ маєпѣ | з¹⁰⁰ борпню зѣмлю | з¹⁰¹ нивами и сѣножа|ми¹⁰² сѣмѣ

⁸³ О. Востоков, “Акти”, Я. Запаско: літера м пропущена. Ймовірно, автор грамоти почав писати слово *маршалко*, пропустивши родове ім’я Олізара.

⁸⁴ “Акти”: *волинскоѡ*.

⁸⁵ “Зведений каталог”: *феѡдосією*.

⁸⁶ О. Востоков: *великы*. Склад *вѣ* дописаний пізніше іншим чорнилом та почерком.

⁸⁷ Первісно було записане *надобѣ*, потім *ѣ* була виправлена на *ѡ*.

⁸⁸ О. Востоков, Я. Запаско: *оустапатисѡ*; “Акти”: *устѡпатисѡ*.

⁸⁹ Від цього рядка текст перенесено на другий стовпчик.

⁹⁰ О. Востоков, Я. Запаско: *со*.

⁹¹ Я. Запаско: *ѡцѡд*.

⁹² Я. Запаско: літера *ѣ* пропущена.

⁹³ Я. Запаско: *ѡ*. Нижче тексту грамоти у правому стовпчику помітний невеликий згаслий текст вставки до євангельської оповіді.

⁹⁴ А. Х. Востоков, *Op. cit.*, с. 177–178; *Акты, относящиеся к истории Западной России*, с. 104; Я. П. Запаско, *Op. cit.*, с. 262, 264; *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг*, с. 295.

⁹⁵ “Акти”: *сѣ*.

⁹⁶ У міжрядковому просторі помітна літера *ѡ* під титлом. Вочевидь, писар прагнув написати спершу на *вѣноѡ*, замінив її потім фразою *на вѣки вѣкѡ*.

⁹⁷ “Акти”: *нашо*.

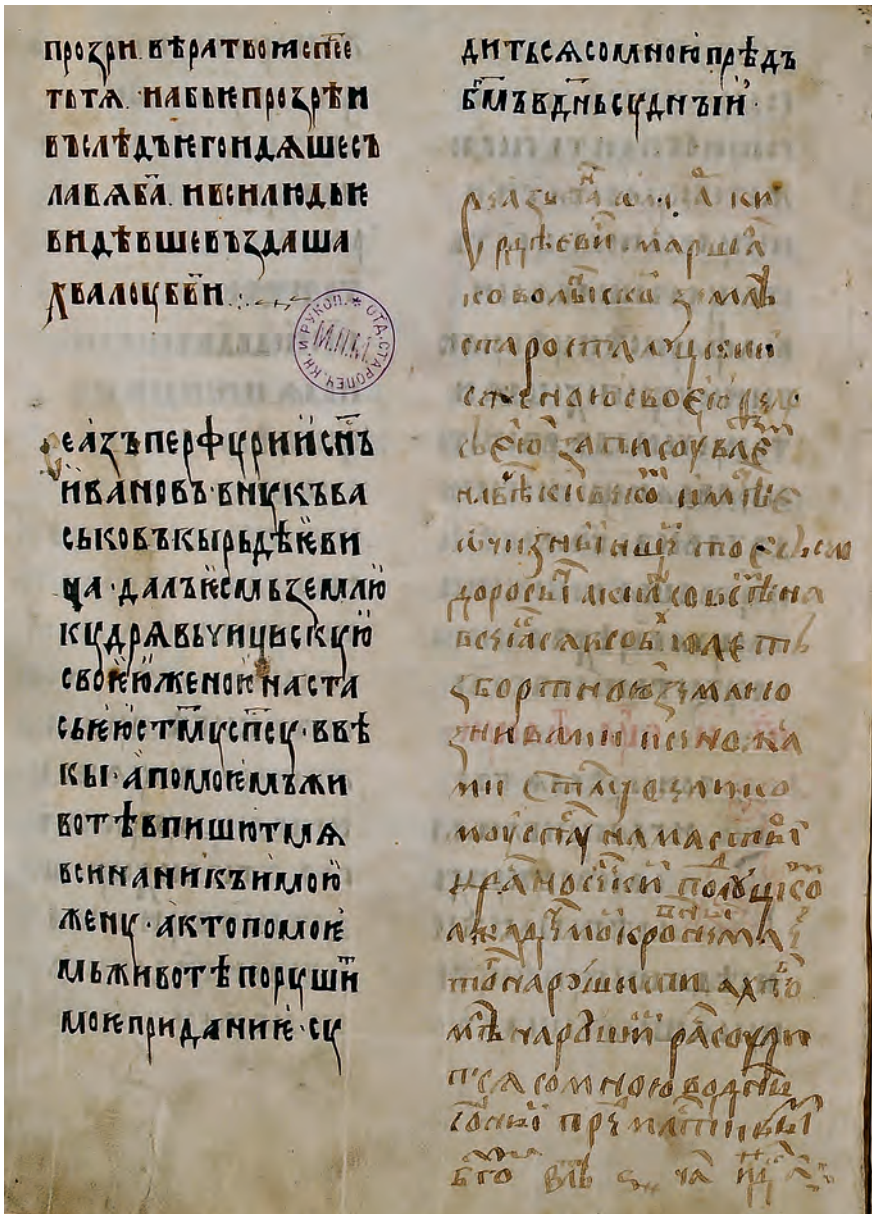
⁹⁸ “Зведений каталог”: *дорсы*.

⁹⁹ Я. Запаско: літера *в*.

¹⁰⁰ “Акти”: *зѣ*.

¹⁰¹ “Акти”: *зѣ*.

¹⁰² “Акти”: *сѣножатми*.

Мал. 5. Праворуч: грамота волинського маршалка Олізара Кірдеєвича про надання ним спільно з дружиною Феодосією села Доросин Спасо-Преображенському монастирю. 1483 р.

Ліворуч: грамота Порфирія Івановича Кірдеєвича про надання ним спільно з дружиною Настасією Кудрявицької землі Спасо-Преображенському монастирю. Перша чверть XV ст.

ВЕЛИКОМОУ СПОУ НА МАСТЫ | КРАНОСЕКИ ПО ЛЪЦКО | А ЖАДЕ МО КРОМЪ НЕ
 МАЕ | ПО НАРЪШИПИ А ХТО | МЪ НАРЪШИ РАСОУДИТСА СО МНОЮ ВО ДНЬ
 | СОНЫ ПРЪ МЛПИВЫ | БГО В ЛЪ С УА¹⁰³ ИДЪ А :

Неодноразові пожертви від родини Олізара Кірдеєвича Спасо-Преображенському монастирю у селі Красному були зумовлені тим, що підтримка обителі для них вже стала традиційною. Адже раніше монастир вже отримав пожертву від іншої родини Кірдеєвичів – Порфирія Івановича та його дружини Анастасії, які пожалували монашій обителі кудрявчицьку землю, за що їх імена мали бути вписані у синодик для поминання.

На жаль, дату цієї пожертви достеменно визначити складно, адже, на відміну від грамот Олізара, ця не містить прямого датування. Справу ускладнює те, що у родоводі Кірдеєвичів Порфирія Івановича, онука Василя, наразі дослідники не згадують¹⁰⁴. На підставі того факту, що дід Порфирія – Василь Кірдеєвич, згадувався у джерелах під 1358–1387 рр.¹⁰⁵, час надання пожалування найвірогідніше відносити до першої чверті XV ст.¹⁰⁶

Грамота розташована на аркуші 153зв. у лівому та верхній частині правого стовпчиків (мал. 5)¹⁰⁷:

Се азъ перфѹрий снѣ¹⁰⁸ | ѡвновъ · внѹкъ вл|ськовъ кырѣдѣевичѹ¹⁰⁹
 · даль ѡсмь землю | кудравѹицьскѹю | своєю женою наста|сьєю
 стѹмѹ спсѹ · в вѣ|кы · а по моємъ животѣ впишот ма в синаникъ ѡ
 мою | женѹ · а кто по моємъ животѣ порѹши | моє приданиє ·
 сѹ¹¹⁰ дитса со мною прѣдъ | бѣмъ в днѣ сѹднѹи ·

Отже, шість опублікованих вище грамот XV ст., вписаних на сторінках Луцького Євангелія XIV ст., містять важливі та унікальні відомості щодо становища Спасо-Преображенського монастиря у Красному біля Луцька, його земельних володінь, пожалувань, речей, що зберігаються у храмі, ім'я

¹⁰³ “Акти”, Я. Запаско: ꙗꙗ.

¹⁰⁴ Див., напр.: Н. Яковенко, *Op. cit.*, с. 140–148; *Kirdei* <<https://sites.google.com/site/slahtavkl/Altavet/k/kerdeie>> Дата звернення: 20 квітень 2021.

¹⁰⁵ А. ВОНІЕСКИ, *Herbarz polski* (Warszawa 1907) т. 10: *Kęstowscy–Komorowscy*, с. 41.

¹⁰⁶ В. Розов, *Op. cit.*, с. 75; *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, с. 26; *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг*, с. 296–297. Утім, в останньому виданні не виключена можливість віднесення верхньої межі появи грамоти до середини XV ст.

¹⁰⁷ А. Х. Востоков, *Op. cit.*, с. 177; *Акты, относящиеся к истории Западной России*, с. 104–105; А. И. Соболевский, *Op. cit.*, 40; В. Розов, *Op. cit.*, с. 75–76; Я. П. Запаско, *Op. cit.*, с. 262; *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг*, с. 295.

¹⁰⁸ Під титлом помітна надрядкова літера с, вписана, вочевидь, автором помилково.

¹⁰⁹ О. Востоков, О. Соболевський, В. Розов, Я. Запаско: *кырѣдѣевича*. Первісно у тексті дійсно стояла ц, проте автором вона була переправлена на у.

¹¹⁰ Від цього місця текст перенесений на наступний стовпчик.

одного з ігуменів, про що не збереглося відомостей в інших писемних джерелах. Також грамоти дозволили уточнити імена та послідовність посідання катедри луцькими єпископами у середині та у другій половині XV ст., та, окрім того, відродити “втрачену” родову гілку волинського шляхетського роду Кірдеєвичів, не згаданої в інших писемних джерелах. Здійснена на сторінках цього видання наукова публікація важливого історичного джерела XV ст., сподіваємось, сприятиме залученню грамот до вирішення різнопланових питань медієвістичних студій, присвячених історії Луцька, Волині та всієї України доби середньовіччя.

Юрій Пелешенко
Мирослав Трофимук

**ПРОМОВА ГРИГОРІЯ ЦАМБЛАКА
ПЕРЕД ПАПОЮ РИМСЬКИМ МАРТИНОМ V НА
КОНСТАНЦЬКОМУ СОБОРІ 25 ЛЮТОГО 1418 РОКУ**

DOI: 10.5281/zenodo.6350376

XVI Вселенський собор католицької церкви, скликаний папою Йоаном XXIII, відбувся в південнонімецькому м. Констанц (тепер земля Баден-Вюртенберг) з 5 листопада 1414 р. до 22 квітня 1418 р. Констанцький собор було скликано для реформування католицької церкви та припинення ворожечі між прихильниками трьох претендентів на папський престол¹.

18 чи 19 лютого 1418 р. до Констанца прибула делегація православної церкви на чолі з митрополитом Київським Григорієм Цамблаком². У складі делегації, згідно із “Хронікою Констанцького собору” Ульріха фон Ріхенталя³, було декілька єпископів, дев’ять учених священників, а також “з певною часткою вірогідності” представники таких міст: Берестя, Бринеська, Брянська, Бужеська (Буська), Вільна, Вітебська, Вишні, Володимира, Галича, Городла, Гроддека (Гродна), Дрогобича, Звенигородки, Кам’янця, Києва, Кросна, Кременця, Луцька, Львова, Любутська, Новогрудка, Орші, Перемишля, Полоцька, Рославля, Самбора, Сянока, Серпейська, Смоленська, Сокаля, Стародуба, Ярослава⁴.

---

¹ H. VAN DER HARDT, *Magnum oecumenicum Constantiense Concilium* (Berlin 1697–1700), t. 1–6; P. H. STUMP, *The Reforms of the Council of Constance (1414–1418)* (Leiden; New York; Köln, Brill 1994); Д. В. Смирнов, ‘Констанцький собор’ в *Православная энциклопедия* (Москва 2015), т. 37, с. 359–393.

² Кардинал Філлястрі писав, що Цамблак прибув на собор 18 лютого 1418 року, натомість Ульріх фон Ріхенталь – 19 лютого. Див., зокрема: F. J. THOMSON, ‘Gregory Tsamblak: The Men and the Myths. Gent, 1998’ in (1998), vol. 25, no. 2. Sonderband, *Slavica Gandensia* 80.

³ H. FINKE, *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils. Aus dem Tagebuch des Kardinals Fillastre* (Paderborn 1889); Тн. М. BUCK (Hrsg.), *Chronik des Konstanzer Konzils 1414–1418 von Ulrich Richental* (Ostfildern 2010).

⁴ Ю. К. БЕГУНОВ, *Творческое наследие Григория Цамблака* (Женева, Буй-Тур; Велико Търново, Пик 2005) 439–441.

Вважається, що на цьому соборі Київський митрополит виголосив дві промови.

25 лютого 1418 р. Григорій Цамблук був прийнятий папою Мартіном V. На аудієнції папський духівник і перекладач, чеський теолог Маврікій Рвачка зачитав від імені Київського митрополита промову, що, напевне, була складена за допомогою її перекладача – грецького домініканця Андрія ХризOVERGA. Латинський переклад, напевне, спотворив слов'янський оригінал. Андрій ХризOVERG, мабуть, змінив і деякі думки автентичного тексту, щоб підкреслити бажання Григорія Цамблака прийняти унію й визнати папу Римського першоієрархом. Зокрема, у “Слові похвальному отцям Констанцького собору”, що збереглося в оригінальному списку церковнослов'янською мовою, Київський митрополит жодним словом не згадує про примат папи Римського, а лише пропонує влаштувати дискусію представників Східної і Західної церков, на якій вирішити всі суперечливі питання віри й після цього об'єднати Церкву Христову “в одне тіло”.

З текстів обох промов, виголошених Цамблук, впливає, що Київський митрополит єдиним шляхом до подолання суперечностей між православною і католицькою церквами та їх майбутнього об'єднання вважає вироблення спільної платформи на основі Святого Письма й авторитету отців Церкви. Залишаючись на позиціях православ'я, Григорій виявив релігійну толерантність, показав своє ліберальне ставлення до відмінностей між двома християнськими конфесіями.

У відповідь на звернення Цамблака папа Мартін V привітав митрополита за його наміри і пообіцяв подумати над здійсненням Григорієвого прохання та визначити час для обговорення проблеми унії.

Далі панегіриків і декларацій справа церковної унії не пішла, найімовірніше тому, що кожна зі сторін переговорів мала різну мету. Григорій Цамблук, спираючись на слова Ісуса Христа, що “буде отара одна і Один пастир” (Ін. 10:16), пропонував рівноправне об'єднання католицької та православної церков на основі спільних догм, але внутрішньої автокефалії. Це, мабуть, не влаштувало Рим, який прагнув адміністративного підпорядкування Східної церкви.

Латинський текст промови подається за вид.:

Н. FİNKE, *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils. Aus dem Tagebuch des Kardinals Fillastre* (Paderborn 1889) 238–242.

Передрук промови:

Г. ПЪРВЕВ, К. БАНЕВ, ‘Срещата на Григорий Цамблук с папа Мартин V на събора в Констанц пред 1418 г.’, (1982) 5 *Исторически преглед* 117–121.

Ю. К. БЕГУНОВ, *Творческое наследие Григория Цамблака* (Женева; Велико Тырново 2005) 180–184.

ГРИГОРІЙ ЦАМБЛАК

**ПРОМОВА
ПЕРЕД ПАПОЮ РИМСЬКИМ МАРТИНОМ V НА
КОНСТАНЦЬКОМУ СОБОРІ 25 ЛЮТОГО 1418 РОКУ**

Magnas gracias ago immortalis deo, beatissime pater, qui me dignum effecit hiis novissimis diebus post tantam jacturam tam diutini scismatis et inveterati sancte Romane ecclesie, quod astiterim vestre sanctitati, summo et indubitato pontifici et vero vicario Ihesu Christi. Gracias eciam ago ipsi omnipotenti deo, sanctissime pater, quod per tuam dignitatem dirupta sunt atque dejecta omnia illa obstacula salutis humane a catholica fide, posita autem in tuto atque collocata navicula Petri tot dudum tempestatibus acta et in antiquam illam suam dignitatem reducta, jamque illud, quod dudum optabam cum summis desideris et audire et videre, pacem scilicet et tranquillitatem sancte fidei catholice in presenciarum conspicio. Namque, beatissime pater, magnas nobis exteris nacionibus mencium conturbaciones attulit scisma, quod hactenus pressit sanctam Romanam ecclesiam. Et quia cum maximis singultibus desiderabamus hanc sanctam unionem, audita pace et tranquillitate ecclesie sancte dei inestimabilis jocunditas atque leticia innata nobis fuit omnibus, qui regiones illas Russie habitabamus. Cum itaque ego, beatissime pater, dudum hanc sanctam unionem desiderarem, adii christianissimum dominum meum, dominum regem Polonie ac dominum ducem Wytoldum fratrem suum, devotissimos principes sacrorum pedum tuorum, apud quos

Блаженнійший отче, велику подяку приношу безсмертному Богові, який удостоїв мене після такого тривалого й закоренілого розколу святої Римської церкви цими днями стати перед Вашою святістю, найвищим і безсумнівним понтифіком та істинним намісником Ісуса Христа. Дякую самому всемогутньому Богу, найсвятіший отче, бо завдяки Вашій гідності зруйновані й відкинуті усі перешкоди, що заважали католицькій вірі спасати людей, а корабель Петра, що стільки людей, а корабель Петра, що стільки людей був киданий бурями, повернуто до колишньої гідності, приведено й поставлено у безпечній пристані; і тепер я спостерігаю те, чого здавна бажав з найвищим прагненням чути і бачити – це мир і спокій святої католицької віри. Бо ж, блаженнійший отче, схизма внесла в уми наших народів величезні збурення, що й досі тиснуть на святу Римську церкву. І тому ми з величезним нетерпінням прагнемо цієї святої унії, оскільки почули про мир і спокій святої Божої церкви, про те, що ми, мешканці Руських земель, будемо охоплені безцінним задоволенням і природною радістю.

Отож, блаженнійший отче, давно вже бажаючи цього святого єднання, я звернувся до мого найхристияннішого володаря, пана короля Польщі та його брата пана князя Вітовта, принцепсів, благовійно відданих Вашим святим

contigit me eo tempore reperiri et ut plurimum conversari, quorum eciam serenissimorum principum devocione et amplissima fide dudum ad hanc sanctam voluntatem sancte Romane ecclesie motus sum atque deductus, ut non solum ego ad hanc sanctam fidem ecclesie summa exarserim aviditate, sed eciam omnibus meis viribus et omni mea cura et vigilia elaboraverim alios, quoscunque potui, ad hanc sanctam voluntatem inducere predicando et ammonendo in ydeomate illo Rutenico. Ex quibus populis, sanctissime pater, multos repperi hujus sancte voluntatis, qui cupiunt hanc sanctam unionem ecclesie. Itaque supplex rogavi predictos serenissimos principes, quatenus me expedirent venire ad pedes vestre sanctitatis ob hanc maxime causam, ut ego eciam fruerer hac sancta pace ecclesie dei cum ceteris christianis, insuper eciam ut rogarem, quibus precibus possim, sanctitatem vestram, quatinus, sicut dei voluntate in persona vestre sanctitatis ecclesia dei unita est cum summa omni alacritate, ita eciam per vestram sanctitatem summa cura atque sollicitudine agatur, quatinus fiat unio inter illam ecclesiam Orientalem cum sancta Romana ecclesia, quamquam, beatissime pater, et ante has meas preces, quos in presenciarum effundo – vestra sanctitas omnem curam et sollicitudinem agit pro reduccione illarum parcium, quamquam obruta sit mens ad presens vestre sanctitatis diversis et grandibus negociis pro reparacione christiane religionis. – Et sicut salvator mundi Jhesus Christus per suam sanctissimam passionem conjunxit et colligavit yma summis conjunxitque ipsam humanam naturam

стопам, біля яких мені випало у той час перебувати, і з якими я довго спілкувався: побожність цих найясніших володарів та їхня глибока віра здавна мене підштовхували і спонукали до цього святого бажання, щоб не лише я запалав сильним прагненням до з'єднання з Римською церквою і святою вірою, але й щоб усіма своїми силами, з усією турботою і стараннями переконував прихилитися до цього святого бажання проповідями та вмовляннями руською мовою [тут – церковнослов'янською]. У цих народах [русинах і волохах], святійший отче, я знайшов багатьох прихильників цього святого бажання – прагнення святого церковного єднання.

Отож, я, ставши на коліна, благав згаданих найсвітліших володарів, щоб вони доручили мені прибути до ніг вашої святості і насолодитися, насамперед, святим миром Божої церкви з іншими християнами, і благи вашу святість, – тому що у вашій особі з Божої волі Божа Церква стала єдиною, – щоб з боку вашої святості виходила турбота й старання для здійснення єднання Східної Церкви з Римською. Хоча, блаженнійший отче, й перед моїм молитовним проханням, Ваша святість багато присвятила турбот і старання задля повернення тих [руських] земель, незважаючи на те, що думки Вашої святості були зайняті важкими і великими справами для відбудови християнської релігії.

І подібно до того, як Спаситель світу Ісус Христос перед своїми святійшими стражданнями пов'язав і поєднав найнижче з найвищим, людську природу

cum divina, ita et beatitudo vestra agat hiis diebus, ut gens illa nostra jungatur sancte Romane ecclesie. Redeantque iste due gentes clarifice et magnifice in pristina illorum benivolencia et amore, a qua benivolencia ob tam diuturnum scisma destitute sunt! – Cupit hanc sanctissimam unionem, beatissime pater, serenissimus dominus meus, dominus imperator Constantinopolitanus, filius sanctitatis vestre, patriarcha eciam illus urbis ceterique populi christiani illarum parcium, sicut persensi, quod jam prelocutum fuit de hac materia in presencia sanctitatis vestre per legatum ipsius serenissimi domini imperatoris, qui hanc materiam illius ipse secundum commissionem suam in hac parte prosequetur. In quantum autem attinet ex regionibus illis, ex quibus huc ad vestram sanctitatem accessi, que subjecte sunt in magna parte dominio et precepto superiorum nominatorum serenissimorum regis et principis, filiorum vestre sanctitatis, que tamen gentes cultui et ritui illius ecclesie subjecte sunt, ipsi gloriosissimi principes, sicut in aliis, curam gerunt in amplificationem christiane religionis et augmentum, sicut sepiissime patuit vestre sanctitati et fama multorum et ipsorum principum litteris. Omnem eciam curam fecerunt, ut gentes, que ipsorum precepto subiciuntur, que sequestrate sunt a gremio sancte Romane ecclesie, ut zelatores christiane fidei cupiunt, ad unitatem ecclesie reducantur, hoc servato, ut cum via debita et honesta atque consueta fiat, scilicet per congregationem concilii, ut utrimque congregentur periti et experti juris, qui discernant de negociis fidei. – Sperandum autem erit,

з Божою, так нехай і Ваше блаженство діє цими днями, щоби цей наш народ з'єднати з Римською церквою. І нехай опиняться ці два великі народи [русини і волохи] у величчі і пишності, у колишній любові й милості, з яких вони були відлучені тривалою схизмою.

Палко прагнуть цієї найсвятішої унії, блаженніший отче, найясніший владика мій, пан імператор Константинопольський, син Вашої святості, а також патріарх цього міста та інші християнські народи тих країв; про це вже йшла мова в присутності Вашої святості, найяснішого пана імператора, що й засвідчив посол.

Що ж до народів тих країв, з яких я прибув до Вашої святості, і які є підлеглими владі й проводу вищезгаданих найясніших короля і князя [Ягайла і Вітовта], синів Вашої святості, то ці народи є прихильниками культу і обряду тієї [православної] церкви; саме ці славетні володарі завжди докладали багато турботи про поширення й возвеличення християнської віри, – це добре відомо Вашій святості із численних чуток і послань самих володарів. Вони прикладають великі зусилля, щоб піддані ним народи, які відлучені від лона святої Римської церкви, повернулися до церковного єднання, як того бажають ревнителі християнської віри за умови, щоб це єднання здійснилося згідно з почесним і звичаєвим правом; а саме: через церковний собор, і щоб з обох боків зібралися досвідчені знавці права, які й вирішать питання віри.

Отже, треба сподіватися, блаженніший отче, що Ваша святість ви-

beatissime pater, quod vestra sanctitas manifestavit veritatem nec pacietur amplius tantos populos sequestratos esse ab invicem. Amplectetur itaque beatitudo vestra, sanctissime pater, presencia tempora, cum offeruntur! Multi sanctorum pontificum predecessorum vestre sanctitatis, non dubito, cupierunt presentem voluntatem illorum populorum et nescio quo dei iudicio non sunt assecuti. Felicissima autem vestra sanctitas, que ad hunc diem servata est, felices eciam nos, quibus datum erit illud videre et contractari manibus! Itaque, beatissime pater, sit imitatrix sanctitas vestra illius vicarii Christi Petri, cujus sedem tenetis, sit Pauli doctoris sanctissimi, cujus labores notissimi sunt ad convertendum populos ad fidem Christi, nec proceletur amplius negocium hoc clarissimum in longius, sed quam cicius rumpantur more mittanturque ad illas partes persone ydonee, que sua odorifica conversacione sanctaque vita edificent illos populos trahantque ad unitatem sancte matris ecclesie, et deus pacis et tocius dileccionis cooperetur ad hoc opus sanctissimum! Hec sancta voluntas coegit me, pater beatissime, hoc labores assumpsisse et ad presenciam vestre sanctitatis venisse cum maximo amore et dileccione. Spero autem me visurum ea, que speravi in vestra sanctitate, quatinus redire debeam visa optima voluntate et dispositione ad hoc sanctum opus vestre sanctitatis, quam semper deus incolumem custodiat feliciter! Amen.

явить щирість і не потерпить, щоб стільки народів було роз'єднано між собою. Отож, Ваше блаженство, усвідомте нинішній стан справ, яким він є! Багато хто зі святих понтифіків, попередників Вашої святості, не сумніваюся, прагнули справжнього бажання допомогти цим народам, та з Божої волі вони не досягли успіху. Отож, найщасливішою є Ваша святість, що живе у наш час, щасливі й ми, яким дано це бачити й торкнутися цього руками. Отож, блаженніший отче, нехай Ваша святість буде подібною до Петра – намісника Христового, чий престол Ви посідаєте, нехай буде подібною до Павла – святого учителя, чий труд у наверненні народів у Христову віру є особливо визначними, – й не відкладає на потім цю пресвяту справу і якомога швидше вишле у ті краї відповідних осіб, які своїм вишуканим словом і праведним життям піднімуть ті народи і приведуть їх до єдності святої матері-Церкви; нехай Бог посприяє миром і загальною любов'ю цій пресвятій справі!

Це святе бажання спонукало мене, блаженніший Отче, взятися за цей труд, прийти з найвищою любов'ю і милістю до Вашої святості. Сподіваюсь, що я побачу в особі Вашої святості те, на що я покладаю надію, раніше, ніж я змушений буду повернутися, оскільки бачу найвище бажання і прихильність до цієї святої справи Вашої святості, яку нехай повік береже Бог у доброму здоров'ї. Амінь.

Олександр Джанов

КНИГА МАСАРІЇ КАФИ 1441–1442 рр.

DOI: 10.5281/zenodo.6350391

Добре відомо, що наративні письмові джерела кримського походження не дуже докладно висвітлюють ранню історію Кримського ханату¹. До того ж, усі вони мають дуже пізні походження. Інформація про засновника династії Гіреїв – Хаджи-Гірея, яка в них міститься, походить від тих самих легендарних звісток, зібраних у творі середньоазійського знавця історії Джучидів – Утемиш-Хаджи XVI ст. На щастя, його твір зберігся до наших часів та якісно виданий².

Історики XVIII–XX ст. часто на віру (без додаткової перевірки) використовували, здавалося б, більш конкретні відомості про Хаджи-Гірея, які можна знайти в історичних творах польського автора Мацея Стрийковського, датованих другою половиною XVI ст. Однак, як виявилось зараз, цей автор дуже часто вдався до прямих вигадок, або ж заради більш захопливого сюжету маніпулював фактами до такої міри, що його свідчення про часи віддалені від середини XVI ст. викликають дуже мало довіри. Використовувати відомості про першого кримського хана, наведені Стрийковським, які не верифіковані іншими джерелами, треба дуже обережно, або ж зовсім відмовитися від них.

Сучасні історичні джерела зовсім не згадують про походження та перші кроки засновника кримської ханської династії, яка залишалася при владі до 1783 р. Це справді так, але лише частково. Ще в 1896 р. видатний і фан-

¹ АбдулгAFFар Кырыми, ‘Умдет ал-ахбар’, книга 2: Перевод в Язма Мирас. Письменное Наследие. Textual Heritage, вып. 5, пер. с османского Ю. Н. Каримовой, И. М. Миргалеева (Казань, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018) 85–86; В. Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской порты до XVIII в.*, т. 1 (Москва, Рубежи XXI 2005) 185–187; Халим Гирай султан, *Розовый куст ханов, или История Крыма*, пер. К. Усеинова (Симферополь, Доля 2004) 12–16.

² Утемиш-хаджи, *Кара таварих*, транскрипция И. М. Миргалеева, Э. Г. Сайфетдиновой, З. Т. Хафизова; перевод на русский язык И. М. Миргалеева, Э. Г. Сайфетдиновой (Казань, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ 2017) 80–82.

тастично плодovitий румунський історик Ніколае Йорга видав коротенькі виписки з бухгалтерських книг генуезької Кафи за 1374–1447 рр., які зберігаються донині в Державному архіві в м. Генуя³. Як показала ця наукова архівна розвідка, книга, датована 1441–1442 рр., містила найбільш ранню згадку про першого хана кримської династії – Хаджи-Гірея.

Після цієї вибіркової та фрагментарної публікації ніхто з дослідників, за понад 100 років, не виявив бажання видати це джерело більш докладно. Дослідники історії Криму змушені були користуватися лише двома сторінками безсистемних, до того ж, вирваних з контексту цитат. У 2018 р. в наше розпорядження потрапила копія бухгалтерської книги генуезької Кафи 1441–1442 рр. за кодексом ASG, SG, Sala 34, 590, 1233, яку свого часу зробив А. Пономарьов. Незважаючи на те, що під час копіювання було пропущено кілька сторінок, на підставі цієї фотокопії ми підготували на її основі попередню публікацію цього джерела та зробили деякі висновки історичного характеру⁴. На жаль, через технічні обставини, в транскрипції рукопису були зроблені деякі хиби, проте вони не перешкоджали правильному розумінню тексту. У дослідників історії Кримського ханату нарешті з'явилися надійні та найбільш ранні свідчення про засновника ханської династії Криму. Нині, вже маючи копії відсутніх сторінок цього кодексу та аркушів цієї книги, що згодом опинилися під іншими палітурками (ASG, SG, Sala 34, 590, 1228 та 1262), ми підготували наступну публікацію джерела. В цьому варіанті ми значно розширили обсяг матеріалу та виправили старі хибнодруки.

Не будемо повторювати опис рукопису, опублікованого та розміщеного у вільному доступі в мережі Інтернет, проте варто зосередитися на певних важливих деталях, які мають стрижневе значення для історії Криму й Кримського ханату XV ст., і які можуть бути хибно тлумачені. Пригадаємо також деякі факти політичного життя на півострові, що знайшли відображення на сторінках бухгалтерської книги, яку з 13 березня 1441 по 08 липня 1442 р. вів нотарій та скриба масарії Кафи – Мануеле Грепо.

Отже, 29 березня 1441 р. генуезькій адміністрації Кафи було передано в подарунок двох коней. Одного з них було подаровано від імені хана Сеїд-Ахмета II (1433–1455)⁵, який володорував біля східних та південних кордо-

³ 'Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle', ed.: N. IORGA in *Revue de l'Orient latin*, t. IV (Paris 1896) 59–61; Перевидання в: *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, ed.: N. IORGA, t. I (Paris 1899).

⁴ А. В. Джанов, А. В. Якушечкин, 'Новые данные к биографии Хаджи-Гирея' в *Тюркологический сборник 2015–2016: Тюркский мир Евразии* (Москва, Восточная литература 2018) 57–100.

⁵ Про Сеїд-Ахмета II див.: Б. Н. Флоря, 'Орда и государства Восточной Европы в середине XV века (1430–1460)' в *Славяне и их соседи*, вып. 10: *Славяне и кочевой мир* (Москва, Наука 2001) 178–191; Р. Ю. Рева, 'Сайид-Ахмад I и Гийас ад-Дин I (историография открытия, генеалогия, новообнаруженные монетные выпуски)' в *Нумизматика Золотой*

нів Великого князівства Литовського, а іншого – від його карача-бея Айдар-бея Кунграта⁶. Символічний дипломатичний акт у вигляді підведення коней був регулярною практикою в джучидському світі. В обмін на коней джучидські хани вимагали новени (від лат. *povet* – дев’ять) – подарунки з дев’яти речей, переважно коштовних тканин. На жаль, велика лакуна у кодексі, про який іде мова, не дає змоги з’ясувати, чи був здійснений відповідний дарунок з боку генуезців. Зрозуміло одне, Сеїд-Ахмет II та його карача-бей навесні 1441 р., напевно, були в Криму. Нагадаємо, що Айдар-бей був залятим воюгом бея клану Ширін – Тегене, який у 1432 р. покинув хана Улуг-Мухамеда та оселився в Криму⁷.

Як стає відомо з нашої книги масарії, десь у середині – другій половині квітня 1441 р. біля стін сусіднього з Кафою Солхату розпочалася війна, буквально “війна солхатців”⁸. Деталей цієї війни джерело, на жаль, не надає. Гадаємо, що це була війна якогось хана з іншим претендентом на престол. У ході війни генуезці фінансово підтримували хана (імператора), сплачуючи протягом 39 днів (щонайменш до кінця травня) поденне забезпечення – алафу, в розмірі 400 аспрів на день. Шкода, але ані імені цього хана, ані імені його суперника в нашій книзі не збереглося. Ми лише можемо припустити, що це була війна того ж Сеїд-Ахмета з іншим ставлеником на ханський престол, якого підтримував клан Ширінів. Ким конкретно був цей претендент, ми теж можемо лише здогадуватися. Проте деякі відомості для цього здогаду ми маємо. Для того, щоб покрити витрати на цю війну, генуезці були вимушені зробити позику у своїх громадян.

Запис рахунку від 6 жовтня 1441 р.⁹ вперше згадує ім’я кримського хана – Хаджи-Гірея. У цьому записі йдеться про продаж коня, подарованого консулові Хаджи-Гіреєм, який, враховуючи присутність титула, на той час уже був ханом. Подарунки від сусідів-володарів закон¹⁰ визначав продавати на пуб-

---

Орды, № 4 (Казань 2014) 53; В. П. Гулевич, ‘Борьба за политическое наследие Улуса Джучи (1399–1441 гг.)’ в *История крымских татар. В 5 томах*, т. III: *Крымское ханство XV–XVIII вв.* (Казань, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ 2021) 141 та далі.

⁶ МС 1441–1442 f 119r.

⁷ *Полное собрание русских летописей*, т. 8 (Санкт-Петербург 1859) 96.

⁸ МС 1441–1442 f 45v: *racio mutui occaxione goerre surcatensium*.

⁹ МС 1441–1442 f 121r: *Item die VI octobris et fuit ante pro expensis diversis presentis massarie et sunt pro processu unius equi exeniati per Imperatorem agicarei spectabili domino consuli et postea venduto et restituto domino Ipsius equi pro dicto asperis CXXXX de LXXXVII asperos CXXXX*.

¹⁰ ‘Устав для генуезских колоний на Черном море’, ред. и ком. В. ЮРГЕВИЧ в *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*, вып. 5 (Одесса 1863) 647, § 10; ‘Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri (1453–1475)’, т. II, parte II: 1473–1475, ed. et com. VIGNA A. в *Atti della Societa Ligure di storia patria*, vol. VII, parte II (Genova 1879–1881) 583, § 10.

лічних торгах, а отримані гроші мали вноситися в касу казначейства (масарії), що й було зроблено цього разу. Що дуже важливо, поряд із датою запису стоїть примітка “але сталося раніше”. Тобто факт продажу та дарування коня міг статися дещо раніше ніж 6 жовтня 1441 р. Іноді гроші в касу вносили набагато пізніше самого факту продажу на публічних торгах, що тут, вочевидь, підкреслює фраза “а пізніше відшкодовано власником згаданого коня”. Усе це означає, що Хаджи-Гірей міг стати ханом ще за декілька місяців до осені 1441 р. А це вже, в свою ж чергу, підказує, що воєнні дії біля стін Солхату у квітні–червні, за які фінансово відповідали генуезці Кафи, могли бути війною за ханський титул між Сеїд-Ахметом II та Хаджи-Гіреєм. I Хаджи-Гірей у цій війні, вочевидь, переміг.

Того 1441 р. коней генуезцям Кафи дарував не лише хан. 10 листопада консулові підводять по коню від особи “нашого даруги”¹¹ татарського та господ Солхату”. Відправлення коней до Кафи може означати, що новий хан переназначив на свої посади вищих посадових осіб ханства¹². Ще раніше, 29 березня 1441 р., коня до Кафи надіслав “господин Лусти” (Алушти) – Бердібек¹³.

Отже, десь улітку 1441 р. переможець змагань за владу – Хаджи-Гірей став єдиним ханом на півострові. Знову пошкодуємо, що найцікавіші аркуші книги масарії Кафи за цей рік – утрачені. Наступні збережені записи датовано вже травнем 1442 р. Вони також є не менш цікавими для істориків. Згідно з рахунком книги масарії від 9 травня, в Кафі на той час перебував “Касім, син Улу-Мухамеда хана татарського зі здобиччю десь в 500 голів”¹⁴. Султан Касім з 9 по 18 травня, тобто дев’ять днів, отримував алафу (поденне утримання) з однієї з кас казначейства Кафи, якою завідував масарій (казначей) Андрео Сенестрарі, в середньому по 200 аспрів на день¹⁵. Виникає цікаве питання: що робив у Криму, до того ж у Кафі, джучид, син колишнього хана Золотої Орди, який з 1437 р. був вимушений через своїх супротивників Сеїд-Ахмета II і Кючюк-Мухамеда залишатися біля південних околиць Московського князівства?

¹¹ Що саме означає термін “наш даруга”, який регулярно зустрічається в книгах масарії Кафи, починаючи з 1441 р., невідомо, хоча назва адміністративної посади “даруга” (даругачі, дорога) в Монгольській імперії та постмонгольських державах добре відома.

¹² МС 1441–1442 f 8v.

¹³ МС 1441–1442 f 2v.

¹⁴ Як не дивно, один з дослідників примудрився зрозуміти цю фразу так, ніби султан Касім прибув до Криму за наказом свого батька Улуг-Мухамеда із загоном у п’ятсот воїнів на допомогу Хаджи-Гірею. Див.: М. А. Несин, ‘Первая династия Чингисидов на русской службе: биографии служилых царевичей Касима и Данияра’ в *История военного дела: исследования и источники*, Специальный выпуск IX: *Иноземцы на русской военной службе в XV–XIX вв.*, ч. I (Електронний ресурс 2018) 77: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Nesin_13.pdf (31.11.2020).

¹⁵ МС 1441–1442 f 100r.

Водночас 9 травня 1442 р. зовсім неподалік від Кафи, в місцевості “Три пагорби”¹⁶, перебував хан Хаджи-Гірей разом зі своїм братом (Джанаєм?) та сином карача-бея Тегіне – Мірзою. Цього дня генуезькі послы піднесли ханові коштовний подарунок, вартістю 32 846 аспрів. Як ми вже зазначали, традиційно, підношення ханові складалося з дороговартісних, заморських, у буквальному сенсі, тканин¹⁷. За іншим рахунком частково зафіксовано відомості про виплату алафи та витрати на дарунки братові хана (11, 12 травня) та алафи самому ханові (15 травня)¹⁸. 18 травня біля “Трьох пагорбів” з’явився і “наш даруга з іншими для посилення”¹⁹. Це формулювання та дата (останній день, коли Касім отримав алафу від генуезців) видаються дуже симптоматичними. Тобто, ханська делегація на чолі із самим ханом перебувала біля стін Кафи тоді, коли безпосередньо в самому місті перебував царевич Касім, який щойно прибув з якоїсь війни з великою кількістю полонених. Імовірно видається те, що на тій війні султан Касім змагався з Хаджи-Гіреєм. На певному етапі війни Касім, щоб уникнути смерті чи полону, знайшов притулок у генуезців у Кафі, й не лише притулок, а ще й отримував від них грошове утримання. Вочевидь, що гарантії безпеки для нього в Хаджи-Гірея виторгували самі ж генуезці. Наявність якоїсь конфронтації між Касімом та Хаджи-Гіреєм підкреслює той факт, що після 18 травня генуезці організували переправлення султана разом із його полоненими та кіньми в Матрегу (Тамань), на що вони витратили чималеньку суму в 5 100 аспрів²⁰. Напевно, безпечно покинути Кафу по суші він вже не мав змоги. Здається, також, що самі генуезці й були якимось причетні до появи Касіма на півострові, адже відомо, що подібне ж “запрошення” Касіма до Криму мало повторення на межі 1455–1456 рр. Літо 1456 р. тривало у боротьбі братів Касіма та Махмудека з Хаджи-Гіреєм, а в серпні повториться історія травня 1442 р. Нашадки Улуг-Мухамеда та їхні прихильники з числа кримської еліти до кінця року залишаться всередині фортечних мурів Кафи на утриманні з боку генуезців, а біля “Трьох пагорбів” періодично перебуватиме Хаджи-Гірей та його сановники²¹.

Щойно Хаджи-Гірей позбувся загрози з боку султана Касіма, він продовжив боротьбу з Сеїд-Ахметом II. Удача і на цей раз посміхнулась йому. На-

¹⁶ Про те, де знаходилося це традиційне місце зустрічі татарських правителів та їх вельмож з представниками генуезької адміністрації див.: А. В. Джанов, ‘Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 годов’ в *Золотоордынское обозрение*, т. 8, № 4 (Казань, 2020) 684–686.

¹⁷ МС 1441–1442 f 99v.

¹⁸ МС 1441–1442 f 100v.

¹⁹ МС 1441–1442 f 100v: *Item die VI iunii et fuit XVIII madii pro dicta capsia pro alafa dato deroga nostro et asperis C datis pro tartaris qui erant ad Tres Monticulos ac aliis pro refacimento de LIII asperos CCCC.*

²⁰ МС 1441–1442 f 100r.

²¹ А. В. Джанов, ‘Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг. (по данным книг массарии Каффы)’ в *Сугдейський збірник*, вип. VIII (2) (К. 2019) 146–162.

прикінці липня до Кафи прибув вістник від Хаджи-Гірея, який сповістив, що Сеїд-Ахмет, “який напав на орду та згаданого Хаджи-Гірея” був розгромлений у бою²². Генуезька адміністрація навіть нагородила посланця відрізом камки, сорочкою та плащем на 333 аспра.

Політична історія завжди видається захопливим детективом. У нашому випадку ми були змушені вести власне “розслідування”, спираючись на обмаль розрізнених та ізольованих фактів. Сподіваємося, спираючись на них, ми зробили правильні висновки.

Книга масарії Кафи 1441–1442 рр., саме як бухгалтерська книга, окрім звісток політичного характеру, містить велику кількість інформації економічного та господарського характеру. Наша публікація містить рахунки основних податкових надходжень до бюджету Кафи (*Introitus cabellarum*). У цій книзі також є дуже докладні рахунки збору поголовного податку з сарацинських торговців, який стягувала спеціальна офіція св. Антонія (*Introitus capitum saracenorum sancti Anthonii*). До нього було включено і податок на продаж рабів, і податок на товари. У кінці транскрипції наведені рахунки заробітної плати вищих чиновників та службовців (окрім пересічних охоронців та солдат) Кафи, Солдаї, Чембало, Самастро та Сінопу.

ПРИНЦИПИ ТРАНСКРИПЦІЇ

Літери, що винесені в оригіналі над рядком, виділені відповідним положенням. Скорочені літери набрані курсивом. Якщо в оригіналі був відсутній знак скорочення, то скорочені літери набрані курсивом та взяті у круглі дужки. Курсивом не виділялися лише наймасовіші та стійкі скорочення для прийменників та часток: *per*, *pro*, *per*, *in*, *cum* (*con*), сполучники *et* та *item*. У квадратних дужках нормальним шрифтом набраний дефектний або стертий текст, що реконструюється. У квадратних дужках курсивом набрано доповнення автора транскрипції, необхідних для розуміння сенсу, взяті з контрахунків. Цифри, що позначають тисячі, виділено горизонтальним підкресленням. Цифри, що позначають мільйони, не виділені. Закреслені в оригіналі окремі літери та слова у публікації залишені без змін.

---

²² МС 1441–1442 f 103r.

Книга масарії Кафи 13.03.1441–08.07.1442 (MC 1441–1442)
 Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. 590. 1233+1228+1262

Розміщення рахунків та збереженість рукопису

Folio	+0	+1	+2	+3	+4	+5	+6	+7	+8	+9
000		Titul A	A	A	A	A	A	A	A	A
010	A	A +	+	+	+	+	+	+	+	+
020	+ B	B	B	B	B	B	+	+	+	+
030	+	+	+	+	+ Intr.	Intr. +	Intr.	Intr.	Intr.	+ C
040	C	C	C	C	C	C	C	C	C	-
050	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
060	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
070	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
080	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
090	-	-	-	-	-	-	-	E	E	E
100	E	E	E	E +	+ F	F	F	-	-	-
110	-	-	+	+	+	+	+	+ G	G	G
120	G	G	G	G	G	G +	+	+	+	+ I
130	I	I	I	+ I	+ I	I	I	I	I	I
140	I	I	I	+	+	+	+	+	+	+
150	+	+	+	+	+ L	L	L	L +	+ L	+
160	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+ M
170	M	M +	M	M	M	M	M	M	M	M +
180	M	M	+	+	+ N	N	N	+	+	+
190	+	+	+ O	O	O	O	+	+	+	+
200	+	+ P	P	P	P	P	P	P	P	P
210	P	+	+	+	+	+	+	R	R	+
220	+	+	+	+	+	+ S	S	S	S	S
230	+	+	+	+	+	+	+ T	T	T +	-
240	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
250	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
260	-	-	-	-	-	SOA	-	-	-	-
270	+	+	+ SOA	-	-	SOC +	SPC	SPC	SPC	SPC
280	SPC	SPC	SPC	SPC +	-	-	-	-	-	-
290	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-
300	-	-	-	-	-	-	SPIC	SPIC +	-	-
310	-	-	-	SIC +	+	+	+	SOrC	SOrC	SOrC
320	SOrC	SOrC	SOrC	SOrC	SOrC	SOrC	SOrC +	+	+	+
330	+	+	+	+	+	STC	+	+	+	+ STC
340	SSrC	SSrC	SSrC	SSrC +	+	+	+	+	+	SSrC +
350	SCN	SCN	+	+	SCN +	SOS	SOS	SOS	+	+ SOS
360	SPS	SPS	SPS	SPS	SPS	SPS	SPS +	+	+	SPS +
370	SOrS	SOrS	SOrS	+	+	SOrS +	SBS	SBS	SBS	SBS
380	SBS	SBS	SBS	SBS	SBS	-	SBS	SBS	+ SBS	SBS +

390	SCS	SCS	SCS	SCS	SCS	+	+	+	+	SCS +
400	SOCb	SOCb	+	+	+ SOCb	SPCb	SPCb	SPCb	SPCb	SPCb
410	SPCb	SPCb	SPCb	SPCb	SPCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb
420	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb
430	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb
440	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	SSCb	+	+	+	SSCb +	SSCb
450	SOSm	SOSm +	+	+	SOSm +	SPSm +	-	-	-	SPSm +
460	SSSm	SSSm	SSSm	SSSm	SSSm	SSSm	SSSm	+	+	+
470	+	+	+	+	SSSm	SOSp	+	+		

Intr.	= Introitus cartularii
SOC	= Salaria officialium Caffè
SPC	= Salaria provisionatorum Caffè
SOA	= Salaria officialium officie capitum Sancti Anthonii
SSC	= Salaria sociorum Caffè
SPIC	= Salaria placeriorum Caffè
SIC	= Salaria interpetum
SOrC	= Stipendia orguxiorum Caffè
SCN	= Salaria custodum noturni Caffè
SSrC	= Salaria servientium Caffè
SOS	= Salaria officialium Soldaie
SPS	= Salaria provisionatorum Soldaie
SOrS	= Salaria orguxiorum Soldaie
SBS	= Salaria sociorum burgi Soldaie
SCS	= Salaria sociorum castris Soldaie
SOCb	= Salaria officialium Cimbali
SPCb	= Salaria provisionatorum Cimbali
SSCb	= Salaria sociorum Cimbali
SOSm	= Salaria officialium Samastri
SPSm	= Salaria provisionatorum Samastri
SSCm	= Salaria sociorum Samastri
SOSp	= Salaria officialium Sinoparum
+	= Пуста сторинка
-	= Відсутній аркуш

f 1r

Adsit principio. virgo maria / ihesus xpⁱstus

+MCCCCXXXIII die X madii

Exemplum sive registracio Cartularii massariae *communis* Ianue in *caffa* sub consulatu Spectabilis ac nobilis Theodori de flisco lavanie comittis honorabilis Consulis Caffè etc. Existentibus *provisoribus* Nobili et Egregiis *dominis* Gabriele de auria et Anthonio de franchis. compositum et inceptum manu mei *notarii infrascripti* anno de MCCCCXXXI die XIII marcii et finitum MCCCCXXXII die VIII Iullii, qui *domino* Anthonio successit egregius *dominus* Andreas Sinistrarius die *prim^a* novembris de CCCCXXXI

Comune Ianue

Manuel Greppus *notarius*

f 2v

+MCCCCXXXI die XIII marcii

Antonius de alciatis debet nobis pro *cartulari^o* massarie *precedenti* de illo de II et de isto de XXXIII *asperos* I

Item die XXVIII marcii pro equo uno *presentato* per Berdibec *dominum*²³ *luste eidem* venduto et seu retento per *sallariam* de *octobri* pro *comune* Ianue in *Caffa* de XXXII *asperos* CCCL

Summa

Recepimus MCCCCXXXI die VIII Iullii in *spectabile* *domino* Theodoro de flisco in CCLX *asperos* I CCCL

Summa

f 3r

+MCCCCXXXII die VIII Iullii

Apothece tres contingue comunis sub rippa prope logiam palacii debent nobis pro *cartulari^o* massarie subsequenti de IIII et de isto de LXII *asperos* I DXXXIII

Summa

Recepimus MCCCCXXXI die XIII marcii in *cartulari^o* massarie *precedenti* in illo in II et in isto in XXXVI *asperos* I DXXXIII

Summa

f 8v

+ MCCCCXXXI die X novembris

Antonius de Alciatis debet nobis pro *Equis duobus presentatis* alterum per *derroga nostrum*²⁴ *tartarorum* et alterum per *dominos* Sulcatenses per *ipsum* *Empts* in s

²³ В оригіналі: *dno* (=domino).

²⁴ В оригіналі спочатку було виписано малозрозуміле: *frem-*; потім виправлене на не менш незрозуміле: *srem-*.

publica calega et sibi deliberatis per dominos provissores incantata Andrea Sepulino de LXXXXI asperos DCC

Item die X marcii et sunt usque novembris pro capsia domini Andree senestrarii pro *complimento* pasti facti tartaris de XXXXVIII asperos CIII

o **Item** ea die et fuit Ante pro expensis diversis pro partita per *contra* scripta errori et dictus pro dicta capsia de XXXXVIII asperos CCLX

o **Item** ea die et fuit ut *supra* pro dictis Expensis pro partita per *contra* scripta et dictus pro dicta capsia de XXXXVIII asperos XXXVI

Summa asperorum I C

o **Recepimus** MCCCCXXXI die II novembris in expensis diversis presentis massarie in LXXXXI asperos CCLX

o **Item** ea die in dictis expensis in LXXXXI asperos XXXVI

Item die X marcii et fuit ante pro expensis diversis presentis massarie et de eis in capsia domini Andree senestrarii in XXXXVIII asperos DCCCIII

Summa asperorum I C

f 11r

+MCCCCXXXII die VI Iunii

Antonius cataneus burgensisaffe debet nobis pro capsia domini Andrei senestrarii expendis per eum pro cisterna *construenda* in turre nova Cimballi de LIII asperos D

Et sunt de quibus reddere debet *rationem*

Item die III Iullii et fuit VIII Iunii pro capsia domini Andrei predicti autem magistris Antenarii Ituris Cimbalum ad laborandum dictam cisternam de LIII asperos CCXX

Summa

Recepimus MCCCCXXXII die VIII Iullii in cartulari^o massarie subsequentis in illo in III et in isto in LX asperos DCCXX

Summa

f 22r

+MCCCCXXXI die XXI octubris

Berdibec grecus olim armenus et socius debent nobis pro *condenpnacione* peccun^{ia} et sunt pro una *condemptacione* de XXXXVII asperos CCC

Summa

Recepimus MCCCCXXXII die XXI marcii in merualdo ravacia in CLXXVI asperos LXXXVIII

Item die VIII Iullii in cartulari^o massarie subsequenti in illo in XI et in isto in LX asperos CCXII

Summa asperorum CCC

+MCCCCXXXI die XXII decembris

Bartolameus de zerba aregerdi officialis officii capitum sarracenorum sancti anthonii debet nobis pro navata bartholomei²⁵ marini veneti itura carpi et sunt pro capitibus duobus liberis et de bursia pro quibus solvit^r ad racionem asperorum LXII pro singulo capite et dictus pro Introytu capitum saracenorum sancti Antonii ut apparet per apodixia(m) manu galexii de alba notarii infilata de CXXXV asperos CXXXIII

Item X Ianuarii de MCCCCXXXII . pro navata benedicti de savignono expedita pro Simisso . et sunt pro capitibus novem liberis de Sinopi . asperos LXXXXI

Item pro baleta una . tellarum condoxis asperos CL **Item** pro capite uno libero de andrinopoli asperos LXII que partite capiunt Summam asperorum trecentorum duorum argenterum ut apparet per apodixi^a(m) manu dicti Galexii infilata etc. et dictus pro dicto Introitu de CXXXV asperos CCCII

Item die februarii pro navata salamat saraceni de pavara expedita pro dicto loco et sunt pro capitibus tribus liberis . eisdem loci asperos XXX **Item** pro conduxis vii (?) et camocatis peciarum IIII asperos XIII que partita ascendunt²⁶ ad summa(m) asperorum quadraginta quatuor ut apparet per apodixia(m) dicti Galexii infilata pro dicto officio de asperos o

Item die V februarii . pro navata francisci basseti et sunt pro capitibus . quatuor liberis de bursia pro quibus solvit^r ad racionem asperorum LXII pro singulo capite asperos CCXXXVIII , **Item** pro pondeto²⁷ uno granelle²⁸ asperos LXII **Item** pro capite . uno . unius femine de agi tarcano asperos CCVI que partite capiunt Summa asperorum quingentorum sexdecim argenterum ut apparet pro apodixi^a dicti Galexii . infilata pro dicto Introytu de XXXV asperos DXVI

Item die XXI marcii pro navata salamat saraceni de pavara expedita pro dicto loco et sunt pro capitibus tribus liberis eiusdem loci . asperos XXX **Item** pro conduxi vii (?) et camocati peciis IIII . asperos XIII . que partite assendunt ad summam asperorum quadragin^{ta} quatuor ut apparet per apodixiam dicti galexii infilata pro dicto officio de CXXXV asperos XXXXIII

Item die XXX aprilis . pro navata vasili de anestaxi^o et sunt pro capitibus tribus liberis de pauara asperos XXX **Item** pro navata aivat saraceni et sunt pro capitibus III^{or} liberis de pavara asperos XXXX que predictae (sic!) assendunt ad summam asperorum LXX ut apparet pro apodixiam (sic!) dicti galexii et dictus pro dicto Introytu de CXXXV asperos LXX

Item die VII madii pro navata pro pateri greco de pavara expedita pro Simisso et sunt pro capitibus septem saracenorum liberi de sinopi asperos LXX , **Item** pro

²⁵ Нерозбірливо. Відновлено за контр-рахунком.

²⁶ Вочевидь, помилка. Повинно бути *ascendit*, або *partite* замість *partita*.

²⁷ Aprosió Lat.: *pondeta* / *pondetus* – ‘unità di peso’.

²⁸ Aprosió Lat.: *granela* – ‘soda’, ‘cenere di feccia di vino calcinata’, ‘allume di feccia’.

capitibus tribus et sclavarum pro quibus solvit^{ur} ad rationem asperorum CCLXXII computatis apodixia asperos DCCLXII , **Item** pro capitibus quinque liberis de sinopo asperos L **Item** pro capitibus duobus de ottomano asperos CXXIII **Item** pro ali saraceno cum eius uxore computato fangoto uno . tellarum . in summa asperos CCCCXXIII , **Item** pro sclavorum capitibus duobus ad rationem de asperis CCLXXII pro singulo . asperos DVIII , **Item** pro sarracena una de agi tarcano asperos CCVI **Item** pro camocatis et conduxi ac tellis asperos CXVIII que partite capiunt summam asperorum ~~ducentorum~~ duorum millium ducentorum . sexaginta trium ut apparet ordinatis per apodixiam manu dicti galexii Infilatam etc. et dictus pro dicto Introytu de CXXXV asperos II CCLXIII

Item die ultima madii . pro navata sive galeacia patronizata per Costanda saraceni de Simisso expedita pro dicto loco . et sunt pro capitibus octo de sinopi liberis asperos LXXX , **Item** pro capitibus quinque liberi pro quibus solvitur ad rationem asperorum LXII pro singulo capite asperos CCCCX , **Item** pro capitibus quindecim pro quibus solvit^{ur} ad rationem asperorum CCVI pro singulo capite asperos III LXXX , **Item** pro tella camocatorum et cola ac aliis mercibus asperos CCXXXIII que partite capiunt Summam asperorum trium milium octingentorum viginti quatuor ut ordinatis apparet per apodixiam manu dicti galexii et dictus pro dicto Instroitu (sic!) de CXXXV asperos III DCCCXXIII

Item ea die pro dicta Galeacia et fuit pro capitibus duobus pro quibus solvit^{ur} asperos CCVI pro singulo capite asperos CCCCXII **Item** pro tellis asperos CC **Item** pro abacher sarraceno fideius socio etc. ducatis VII aureis turchi Inter quos erant duo scharsi²⁹ asperos CCLXX in summa asperos DCCCLXXXII ut apparet per dictam apodixiam manu dicti Galexi et dictus pro dicto Introytu de CXXXV asperos DCCCLXXXII

Item ea die pro gr^aparea Iusuffi calafati et sunt pro capitibus VIII de sinopi asperos LXXX **Item** pro capite uno de andrianopoli asperos LXII **Item** pro camocatis peciarum XXXII asperos XXXVI que partite asendunt ad summam asperorum centum nonaginta octo ut apparet per apodixiam manu dicti galexii infilatam pro dicto Intr^ytu de CXXXV asperos CLXXXVIII

Item die XIII Iunii pro alia eius racione de XXV asperos XIII DCLXVIII

Summa asperorum XXII DCCCLXXXII

Recepimus MCCCXXXII die III marcii in paulo Gentile et de eo in G(r)egorio Iustiniano officialle etc. in CXXIII asperos II DCCCLXXXII

Item die XXIII madii in Spectabile domino theodoro de flisco in CCLX asperos XX

Summa asperorum XXII DCCCLXXXII

²⁹ Aprosidio Lat.: *scarsus* agg. ‘scarso’, ‘di peso inferiore al dovuto’.

f 25v

+MCCCCXXXII die XIII Ianuarii

Bertolamas (sic!) de Zerba . official officii capitum saracenorum . sancti Antonii debet nobis pro navata useini saraceni sic passa de pavara Itura ad partes turchie et sunt pro capitibus XVI pro quibus solvit^{ur} ad rationem asperorum CCXVI pro singulo capite asperos III CCLXXXVI , **Item** pro capite uno Sclavorum . de sinopi asperos CCLIII **Item** pro capite uno libero de otomano asperos LXII , **Item** pro capite uno unius sclave asperos CCVI que partite capiunt Summam asperorum . tresmillium octingentorum decem et octo , ut apparet ordinate per apodixiam manu Galexii de alba notarii Infilatam etc. et dictus pro Intr^oytu capitum Sarracenorum Sancti Antonii de CXXXV asperos III DCCCXVIII **Item** VIII Iullii pro Iohanne de campofregoxo et sunt pro Spectabile domino consulle de CXXXXII asperos I DXXXIII **Item** ea die pro dicto Iohanne de CXXXXII asperos I CCCCXVIII **Item** ea die pro cartulari^o massarie subsequentis de illo in XII et de isto in LXII asperos VIII CCCLXXXVI

Summa asperorum XV CLXVI

Recepimus MCCCCXXXII die XIII Iunii alia eius racione in XXIII asperos XIII DCLXVIII

Item ea die in Introitu capitum Saracenorum sancti Anthonii in CXXXXII asperos CCC

Item ea die in dicto Introitu in CXXXXII asperos XXXVII

Item ea die in dicto Introitu in CXXXXII asperos CL

Summa asperorum XV CLXVI

f 39v

+MCCCCXXXI die XIII marcii

Cosma marocellis constitutus super laboreriis sive reparacione murus (sic!) et palacii soldaie debet nobis pro cartulari^o massarie precedente de illo de LIII et de isto de XXXIII asperos VII CCCXXXVIII

Item die IIII madii . pro Emptore sive Emptoribus cabelle censarie Iunii anni presentis de proxima vendeda in tert^a de LXXX asperos DCCLXXXII

o **Item** ea die pro comune Ianue pro partita per contra scripta que non refferet nec debet de asperos DC

Summa asperorum VIII DCCCXXX

Recepimus die IIII madii in comune Ianue in caffia in XXXII asperos VIII CXXXX

o **Item** ea die in dicto comune in XXXII asperos DCC

Summa asperorum VIII DCCCXXX

f 40v

+MCCCCXXXI die XIII marcii

Capsia manuelis greppi debet nobis pro *cartulari*^o massarie *precedentis* de illo LXII et de isto de XXXIII *asperos* CCCCXVIII

Item die X madii pro paga danda in cimballo per *dominum* Gabrielem de Auria et sunt pro *diversis solutionibus* de CCII de VII D

Item die XX madii pro *expensis factis causa* mitendi *galeotam* ad vosperum etc. de LXXXIII *asperos* CCXXII

Item die XXIII Iunii pro Ihirichui fabro *differentes*³⁰ ipso de CXXXVI *asperos* XV

Item die II *novembris* pro corgibey linarolo *differentes* ipso de CXXXXVII *asperos* CCXXV

Item die X *novembris* pro aranton armeno [*Baxax*] de VIII *asperos* CCCCL

Item eadie pro Ianicha honesto *habitato* super banco pauli gentille et socio de CXXXVIII *asperos* CL

Item die XXI *novembris* pro nicolao panzano *defferentes* ipso pro se a filio suo de CLXXXVI *asperos* XXXVII

Item die XII *februarii* pro alexio greco linarolo *defferentes* georgio de constantino eius fideiussore (sic!) de VIII *asperos* CCXXV

Summa asperorum VIII CCXXXXIII

Recepimus MCCCCXXXI die XX marcii in Constantino de nigr^ono in XXXX *asperos* DCCC

Item die XXX marcii in *expensis diversis presentis* massarie in LXXXII *asperos* XV

Item ea die et fuit XXIII marcii in *expensis factis* pro derroga nostro in LXXXI *asperos* XXXX

Item die XXVIII *apr*ilis in *expensis factis* pro festo et vigilia *sancti* Georgii in LXXXIII *asperos* LXX

Item die VII madii in valentino de rocha in CCCLI *asperos* DXXXX

Item eadie in manfredo armorino in CCCLI *asperos* DXXXX

Item eadie in martino de *sancto* matheo in CCCLI *asperos* DXXXX

Item eadie in Georgio de savignono in CCCLI *asperos* DXXXX

Item eadie in Iacobino de *sancto* Romullo in CCCLI *asperos* DXXXX

Item die XVI madii in georgio de malta in CCCCXXIII *asperos* I CC

Item eadie in Guirard^o de rimini de CCCCXXII *asperos* I CC

Item eadie in silvestro de Ancona in de CCCLXXXII *asperos* I CC

Item eadie in Guido caligari^o in CCCCXXIII *asperos* I CC

Item ea de XXV *septembris* in Iacob^o celexi^a in CCCCXXVII *asperos* CCCXVIII

³⁰ В оригіналі: *diff.*

Item die VIII Iulii in manuelle greppo in CLXX asperos D
Summa asperorum VIII CCXXXIII

f 42r

+MCCCCXXXI die XXII marcii

Comune Ianue in caffā debet nobis pro *Anthoni*^o cataneo misso a lo tedoro pro agendis publicis et sunt pro eius mercede et expensis per ipsum factis pro diebus septem ultr^a eo quod solutus fuit *computatis nunciis* hinc inde missis per eundem *Anthonium* prⁱus prestito Iuramen^o sibi de *commissione dominorum provisorum* et dictus pro *dominico spinulla* de LXX asperos CCCLXXV

Item die XIII aprilis pro urbano de nigr^o per ipsum allias solutis fineto de coronato alliax misso surcato pro agendis publicis et dictus pro *dominico spinulla* de LXX asperos CC

Item die IIII madii pro cosma marocello *constituto super reparacione pallacii* et muri (sic!) *soldaie* et sunt pro expensis per ipsum factis pro *reparacione tecti palacii eiusdem* nuperime coperti in totum ac etiam pro *constructione* et *reparacione muris prope turum sancti nicolai* ut *evide(n)ter*³¹ apparet per *manualem expensarum* per ipsum *cosmam* depositum per *spectantes dominos consulem* et *massarios visum* et *acceptatum delato Iuramen^o prⁱus dicto cosme infiltratum* etc. de XXXVIII asperos VIII CXXXX

computatis pro expensis naulli hinc *soldaiam* de dicto lucro granorum asperos XXXVIII

Item die ea pro *nicola*^o berguihio et sunt pro *consteio presentis cartularii* et pro *alio cartulari^o exemplandi* causa *cartularii spectabili domini oliverii maruffis* et dictus pro *emptori* (sic!) sive *enptoribus* *cabelle stazete vini* de *proxim^o* vendendo in *prim^a* de LXXXIII asperos I

Item die XVI madii pro expensis factis causa *debelandi quandam galeaciam* existentem in *vospolo* et sunt pro certis expensis factis *Anthonio* de *puteo* et *sociis* pro *municionibus* *companie galeote* *ibidem* *misi* (sic!) ut *ordinate apparet quadam racione* deposita per ipsum *Anthonium* per *spectabilem dominum consullem* *acceptatam infiltratam* etc. de LXXXIII asperos I CCCXVII

Item die XXXI madii pro *Basa* *Baptista grillo* socio *cimbali* et sunt pro eius *sallario mensium duorum* quibus *servivit*³² in dicto loco *cimbali tempore qu^o* *ibidem* erat *con fusta Iohanis montani* quando *brigantinus cinballi* *capta* fuit ab *Alexio* et hoc de *manda^o* *spectabilium dominorum* *consullis* et *massariorum* de 426 asperos CCCC

Item ea die pro *Bargaro* socio ut *supra* dicta *ocaxione* de CCCCXXV asperos CCCC

Item ea die pro *dominico* de *Rapallo* ut *supra* de CCCCXXVI asperos CCCC

³¹ В рукописі: *euidetu-*, без надрядкового знака скорочення.

³² В рукописі: *cervivit*.

Item ea die pro andrea de portu de CCCCXXVI asperos CCCC

Item ea die pro Iacob^o corso ut *supra* de CCCCXXVI asperos CCCC

Item ea die pro Goterio de ancona de CCCCXXV asperos CCCC

Item ea die pro Iohane ravasiheri^o de CCCCXXVI asperos CCCC

Item ea die pro paoulo de Alamania de CCCCXXVI asperos CCCC

Item die III Iunii pro Iacob^o de camarzari^o emptore cabelle bestiaminum et sunt pro dicta cabella pro castratis et bobus *conductis* pro olobei fillio³³ alexii *infra* *solucionem* asperos CCC^{torum} et dictus pro frederico spinula emptore cabelle bestiaminum anni preteriti de CCIII asperos CCXXXVIII

Item ea die pro martino de castilliono *consulle* Samastri et sunt pro expensis per eum factis in capiendo angellinum de sena de capitaneatu et pro scoto eidem facto pro mensibus duobus cum dimidi^o ut apparet per apodixi^m dicti martini infilata^m visam et acceptatam de CCCCL asperos DX

Item die IIII Iunii pro Bartholomeo de varcio socio cinballi et sunt pro eius salari^o mensis unius de qu^o minus creditor factum fuit errori in cartulari^o de MCCCCXXXVIII et XXXVIII de³⁴ CCCCXXII asperos CC

Item die VII Iunii pro Iohanne montano et sunt pro certis expensis per ipsum factis de commissione domini consullis cimbali causa eundi con brigantino ad *proquirendum* (sic!) si capitis saracenorum transire volebant *verssus* sacori asperos CCCXX et pro theodorino de goascho et Iacob^o giribaldo sociis pro mense uno cum dimidi^o ad stipendium cimbali asperos DC et pro salari^o ipsius Iohannis usque XXII madii asperos DCXXX in summa de CCCCXXVIII asperos I DL

Item die XII septembris pro Ieronim^o de auria et sunt pro veretonorum capsie sex a ganba³⁵ sibi date in pera per nicolai^m ceba constant *perperos* LXXII v^alent et dictus pro domino gabrielle de auria in CIII³⁶ asperos I CCCCXIII

Item die XVI septembris pro Iohanne de amico balistreri^o et sunt pro tacia victa per eum ad ludum balistrⁱ ut moris est et dictus pro ambroxio de flisco et dictus pro gregori^o Iustinian^o officiale officii capitum saracenorum sancti Anthoniⁱ de CXX asperos CCCCIII

Summa asperorum XVIII DXXXXIII

Recepimus MCCCCXXXI die XXVIII marcii in equo uno *presentato* per berdibek [*dominum*] de luste et de eo in Anthoni^o de alciantum de II asperos CCCL

Item die XIII aprⁱlis in urbano de nigr^o et de eo in gregori^o Iustinian^o officiale capitum sarracenorum sancti Anthonii in CXVIII asperos CC

Item die XVIII madii in Raffaele carlevari^o in CCCCXXIII asperos CC

Item ea die in francischo de savignono in CCXXII asperos CC

³³ В рукописі: *fillu-* (=fillium =filium).

³⁴ В рукописі замість *de* стоїть *et*.

³⁵ Над словом недоречний надрядковий знак скорочення.

³⁶ Посилання не відповідає дійсності.

Item ea die in simone gr^ossio in CCCCXV asperos CC

Item die XXVIII Iulii Ianoto de sancto blaxio in CXXXI asperos XI CCCC

Item die VI septembris in georgio de archo [*de Cimballo*] et de eo in Bartholomeo de rochamaura in XXI asperos DCCC

Item die XVI septembris in allia eius racione in XXXXVI asperos V CLXXXIII

Summa asperorum XVIII DXXXXIII

f 45r

+MCCCCXXXXI die XXVIII Iulii

Comune Ianue in caffā ratio novi dictus impositus super trapesondis debet nobis pro Iohanne muscha et sunt pro ducatis centum aliax sibi ablati etc. ut dictus pro urbano de nigr^o paullo gentille et simone de levanto de CCXXXVIII asperos III

Item ea die pro Gaspere de pallodio et socio notario et sunt pro eorum mercede pacis alexii et dictus pro dicto urbano de nigro et sociis de CCXXXVIII asperos DCLXXXVIII

Item ea die pro condostavallo greco et sunt pro vini botis XXV aliax sibi ablati etc. et dictus pro urbano de nigro prop^o et hoc cum comissione caloiane colliano procurris et negotiorum gestoris dicti condostavalo et dictus pro dicto urbano et sociis de CCXXXVIII asperos VII DCCL

Item ea die pro Ieronimo de nigro megamesaxi^o pro dannis sibi illatis etc. et dictus pro dicto urbano et sociis de comissione dicti urbani fratris ipsius etc. de CCXXXVIII asperos XX

Item ea die pro cacenemico de franchis luxard^o et sunt pro cosma Adurno termin^o annorum duorum com condicione ut manuallem notullarum continet^r et dictus pro dicto urbano de nigr^o et sociis de CCXXXVIII asperos XV DLXXXII

Item ea die pro paullo gentille et Simone de levanto pro quodam cambio eisdem solvere misso etc. et dictus pro dicto urbano de nigro et sociis de CCXXXVIII asperos XVIII

Item ea die pro manuelle greppo et sunt pro Illari^o marino pro dannis alias simi illatis alo rizo etc. et dictus pro dictis urbano et sociis de CCXXXVIII asperos VIII

Item ea die pro Antonio de puteo et sunt pro vallore unius slave et pro vallore asperos III de trapesonda et dictus pro dictis urbano et sociis de CCXXXVIII asperos III DCCCCLXX

Item ea die pro simone de levanto et sunt pro vallore unius slavi sibi ablati etc. et dictus pro dictis urbano et socii de CCXXXVIII asperos I

Ut de predictis omnibus serius et distinctis apparet in actis gasparis de pallodio notarii et cancellarii Anno d et die ut supra sive paullo ante

Summa asperorum LXXX

Recepimus MCCCCXXXXI die XXVIII Iulii in Introitu cabellarum comunis Ianue in caffā in CXXXII asperos LXXX

Summa

f 45v

+MCCCCXXXI die prima Iullii

raci^o mutui occaxione goerre surcatensium

Capsia domini Gabrielis de auria alterius provisorum caffè debet nobis pro Iacobo de ancerno **asperos II** et dictus pro expensis factis [o]caxione gorre (sic!) surcatensium de LXXXVIII **asperos II**

Item ea die pro urbano de nigr^o in duabus et dictus pro dictis expensis de LXXXVIII **asperos XXI**

Item ea die pro Anthonio de santo Ambroxi^o et dictus pro dictis expensis de LXXXVIII **asperos I**

Item ea die pro Baptista de gentilibus et dictus pro dictis expensis de LXXXVIII **asperos I D**

Item ea die pro Benedicto de sancto Ambroxi^o et dictus pro dictis expensis de LXXXVIII **asperos I**

Item ea die pro nicollao Adurno draperio et dictus pro dictis expensis de LXXXVIII **asperos I**

Item ea die pro Ieronimo de allegro et dictus pro dictis expensis de LXXXVIII **asperos D**

Item ea die pro lodixi^o de porta burgense perre et dictus pro dictis expensis de LXXXVIII **asperos I**

Item ea die pro paullo gentille et dictus pro dictis expensis de LXXXVIII **asperos I**

Item ea die pro Iohanne de santo theodoro et dictus pro dictis expensis de LXXXVIII **asperos I**

Item ea die pro simone de levanto et dictus pro dictis expensis de LXXXVIII **asperos I**

Item ea die pro marchio de auria et de eo in dictis expensis de LXXXVIII **asperos I**

Item ea die pro paullo gentille ex peccuni^a commerihis canlucorum et dictus pro dictis de LXXXVIII **asperos CCCCLXXXV**

Summa asperorum XXXIII CCCCLXXXV

Recepumus MCCCCXXXI die prima Iullii expensis factis occaxione goerre surchatensium in LXXXVIII **asperos I**

Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII **asperos CCC**

Item ea die in dictis in LXXXVIII **asperos CLXXXX**

Item ea die in dictis expensis in LXXXIII **asperos CL**

Item ea die in dictis in refrescamen^o in LXXXVIII **asperos CCC**

Item ea die in dictis expensis in exenio facto dominis surcatensibus in LXXXVIII **asperos VI**

Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII **asperos CC**

Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII **asperos CCC**

Item ea die in dictis expensis in alafa dierum XXXVIII dato Imperatori in LXXXVIII **asperos XV DC**

- Item** ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos LX
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos C
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos CC
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos CCCCL
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos LVII
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos LXXVIII
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos XXIII
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos LXXXIII
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos CXXXVI
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos I DXXIII
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos CCCIII
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos CXX
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos CCXXX
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos CC
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos CCCLIII
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos V CCCCLXXXV
Item ea die in dictis expensis in LXXXVIII asperos XXX
Summa asperorum XXXIII CCCCLXXXV

f 46r

+MCCCXXXI die XVI septembris

Comune Ianue in caffā debet nobis pro allia eius racione de XXXXII asperos V CLXXXIII

Item die XXII septembris pro domino Iacob^o de flischo consulle sodaya et sunt pro Iohanne barberoto pro tacia comunis per ipsum obtenta ad ludum balistrⁱ ut moris est de CCCLVI asperos CCCIII

Item die XXIII septembris pro matheo de bargallio et sociis cancellariis comunis Ianue et sunt pro complimen^o sue provisionis annorum trium et dicti pro Damiano de leone procuratore dictorum cancellariorum vigore procure manu Iohannis bernardi de logia MCCCXXXI die V apr^lis per me vise et lecte et dictus pro emptore sive emptoribus cabelle censarie Iunii MCCCXXXII in tert^a de LXXXVI asperos II

Item die II novembris pro domino anthonio de franchis alltero provisoro pro eius anno obvencione pallee feni lign^orum et capitum pro mensibus VII et diebus XVII finitis die ultim^a octobris de CCLXI asperos DCCCLXXXIII

Item die XII decembris pro manuelle greppo notario et scri^{ba} presentis massarie nomine et vice luce de rocha et sunt pro eius annua obvencione apapiru atramen^{ti} purete cere et aliis prout procesores habuerunt et sunt pro mensibus VIII Inceptis MCCCXXX die VIII novembris et finitis MCCCXXXI die VIII Iulii ad racionem asperorum I D in anno de CCLXI asperos I

Item ea die pro dicto manuele pro obvencione placeriorum vigore deliberacionis in consilio facto etc. et sunt pro mensibus VIII ut supra ad racionem de asperis CC in anno de CCLXI asperos CXXXIII

Item ea die pro franchixi^a capitum ut *precessores habuerunt* pro dictis mensibus VIII finitis et Inceptis ut *supra* de CCLXI asperos CXXXVI

Item die XI decembris pro domino Iacob^o de flischo et sunt pro expensis ordinariis per eum factis tempore sue consulatus deductis asperis CCC qua non fecit visi sarteriam unam et cancellem logie .....³⁷ non fecit et hoc ex manuale^o dominorum massariorum de CCCLVI asperos IIII DCXXVIII

Item ea die pro dicto domino Iacob^o et sunt pro expensis extraordinariis factis ut *supra* visis acceptatis et moderatis per dictos dominos massarios computatis asperis L pro qu^odam suspenso de CCCLVI asperos I DCI

Item die XVIII decembris pro petr^o de nervio notari^o et sunt pro eius annua provixione sommorum XII^{sim} tamquam scriba dominorum sindicatarum et sunt pro mensibus quinque et diebus XX et finitis die XXVIII marcii de MCCCCXXXI ex quibus deduti debent asperi DCCC per³⁸ ipsum perventi ex *condennacionibus* et dictus pro emptore sive emptoribus cabelle capitum Iunii de MCCCCXXXII in terti^a de LXXXX asperos CCCXXXIII

Item ea die pro gabriele Botino notari^o et scriba dictorum dominorum sindicatarum pro eius salari^o ut *supra* pro mensibus VII et diebus XXVI Inceptis MCCCCXXXI die XXVIII marcii et finitis die XXV novembris ex quibus deduci debent asperi C per ipsum habiti ex *condennacionibus* et dictus pro dicto emptore sive emptoribus de LXXXX asperos I CCCCLXXXVIII

Item die XXII decembris pro gaspar^o de palodio notari^o et scr^{ba} officii mercantie pro eius salari^o mensium VIII Inceptorum die XIII Marcii et finitorum die XIII novembris ad rationem sommorum VI in anno ex quibus deduci debent asperi CC per ipsum habiti ex *condennacionibus* de CCLXII asperos DCVIII

Item die VI apr^{lis} pro damiano de leone procuratore cancellariorum comunis Ianue vigore procure manu Iohannis bernardi de logia notarii MCCCCXXXI die V apr^{lis} per me notarium lecte et sunt pro eorum annua provixione ad rationem sommorum decem in anno ad complemetum annorum trium finitorum anno presenti die XVII marcii proxima preteriti et dictus pro emptore sive emptoribus cabelle censarie Iunii anni presentis in terti^a de LXXXVI asperos VI LX

Summa asperorum XXIII CCCCLXXXII

Recepimus MCCCCXXXI die prim^a septembris in Iohanne de reynaldo et de eo in officio provixionis in CLXXXIII asperos D

Item die XVIII octobris in expensis factis pro guerra surcatensium et de eis in fineto de coronato in CCCXII asperos LXXXX

Item die VIII decembris in bartholomeo de sancto matheo in precio galearum³⁹ duarum in XXIII asperos IIII DCC

³⁷ В рукописі: *suubr-* або *suulr-*.

³⁸ В рукописі стоїть загальновживане скорочення: *in*.

³⁹ В контр-рахунку замість *galearum*, вочевидь, помилково стоїть *cabellarum*.

Item die XI *decembris* in *domino* Iacob^o de flischo in CCCLVI *asperos* DCCCCL

Item die XXVII *Ianuarii* de MCCCCXXXII in *domino* gabriele de auria in CXXIII *asperos* I DCCCXXX

Item die et fuit XXVII *novembris* in Iohanne montano in CCXXXVIII *asperos* DCCCC

Item die VI *aprilis* in damiano de leone *procuratore cancellarie comunis* Ianue et de eo in *emptoribus* cabelle *censarie* Iunii anni *presentis* in LXXXVI *asperos* II

Item die VIII Iulii in alia eius *ratione* hinc *mutata* in LV *asperos* XIII DXII

Summa *asperorum* XXIII CCCCLXXXII

f 48r

+MCCCCXXXII die X *marcii* et fuit *ante*

Capsia domini Andree senestrarii debet nobis pro *expensis* diversis *presentis* *massarie* et sunt pro *partita* per *contra* *scripta* hic *errore* *scripta* et *dictus* pro Anthonio de *vercelis* de VIII *asperos* DCCCIII

Item die X *marcii* pro alia eius *ratione* de L *asperos* X DCCLXXXII

Summa *asperorum* XI DLXXXVI

Recepimus MCCCCXXXI die XXX *novembris* in *expensis* diversis *presentis* *massarie* in LXXXVII *asperos* DCCCIII

Item die XVIII *novembris* in anthonio *sarterio* *secho* in CCCCXIII *asperos* LXXV

Item die XXI *novembris* in paulo *gentille* et *socio* *bancheriis* et de eis in Caihador *armen^o* *censari^o* in XXXXVII *asperos* I CCXXIII

Item die VIII *decembris* in Anthonio de *pinu* et de eo in Ianica Italiano in CCCLXXXI *asperos* CC

Item ea die in *gregorio* de *vernacia* in CCCLXXXIII *asperos* DIII

Item die XXVII *novembris* fuit in *georgio* de *gentille* in CCCXXIII *asperos* L

Item die XXII *decembris* in *expensis* *nativitatis* *domini* in LXXXIII *asperos* CCCCXX

Item ea die In *cosma* de *Zualio* in CCLXXVIII *asperos* C

Item ea die in *soterico* *sonatore* in CCLXXVIII *asperos* C

Item ea die in *esambe* *caramela* in CCCL *asperos* C

Item ea die in *expensis* *nativitatis* *domini* in LXXXIII *asperos* CCXII

Item in *dominico* *carega* in CCLXVI *asperos* CCC

Item ea die in *toctamis* *getico* in CCCXVIII *asperos* C

Item ea die in *georgio* *gentille* in CCCXXIII *asperos* C

Item ea die in *alexⁱ* *greco* in CCCXXI *asperos* C

Item ea die in *codayberdi* *orguxi^o* in CCCXXVIII *asperos* C

Item ea die in *Caraihi* de lo *todoro* in CCCXXVII *asperos* C

Item ea die in Iacob^o *catolico* in CCCXXIII *asperos* C

Item ea die in *caracha* *armen^o* in CCCXXVII *asperos* C

- Item** ea die in saban armen^o in CCCXXVIII asperos C
- Item** ea die in teodoro catolico in CCCXXI asperos C
- Item** ea die in panos armen^o in CCCXXIII asperos C
- Item** ea die in caloerico⁴⁰ liconista in CCCXXII asperos C
- Item** ea die in georgio carrega in CCCXXVIII asperos C
- Item** ea die in mauroiane greco [*orguxio caffè*] in CCCXXIII asperos C
- Item** ea die in Iohanne rava.sherio⁴¹ in CCCXXIII asperos C
- Item** ea die in circor de raynaldo in CCCXVIII asperos C
- Item** ea die in caihador armen^o in CCCXX asperos C
- Item** ea die *quondam* caihic de lorto in CCCXX in asperos C
- Item** ea die in canachi cara in CCCXXVII asperos C
- Item** ea die in Iacob^o maruffo in CCCXXII asperos C
- Item** ea die in Samati orguxi^o in CCCXVII asperos C
- Item** ea die in Salar greco in CCCXX asperos C
- Item** ea die in teodorca de marto⁴² in CCCXXVIII asperos C
- Item** ea die in ministico greco in CCCXX asperos C
- Item** ea die in Iocmanihi greco in CCCXVII asperos C
- Item** ea die in Anthoni^o spaeri^o in CCCL [*custode orologii*] asperos C
- Item** ea die in dominico de sancto nicola^o in CCCL asperos C
- Item** ea die in baptista de sancto georgio in CCCL asperos C
- Item** ea die in petr^o de alamania in CCCL asperos C
- Item** ea die in bartholomeo clavoneri^o in CCLXXVIII asperos C
- Item** ea die in lefteri greco in CCCXVIII asperos C
- Item** die XXVII Ianuarii de MCCCCXXXII in domino gabriele de auria in CXXIII asperos DCLXIII
- Item** die XXII februarii in Iacob^o de andori^a [*quondam Benedicti socio soldaie*] in CCCLXXXIII asperos CCLXX
- Item** ea die in Iacob^o de gentilibus catolico in CCCXXIII asperos LX
- Item** ea die in codayberdi sartor^o (?) [*orguxio caffè*] in CCCXVIII asperos LX
- Item** die X marcii et fuit ante in expensis factis pro festo et vigilia *nativitatis domini* in LXXXIII asperos D
- Item** ea die et fuit (*ante*) in expensis diversis presentis massarie in LXXXI asperos VI
- Item** ea die in dictis expensis in LXXXI asperos XXX
- Item** ea die in dictis expensis in LXXXI asperos I CC
- Item** ea die in dictis expensis in LXXXI asperos CCCCLXXXVI
- Item** ea die in Iohanne ferraria in CCLXXVI asperos CLXXX
- Item** ea die in expensis diversis in LXXXI asperos CLXII

⁴⁰ В контр-рахунку: *Caloithericus liconista de lo tedoro orguxius caffè.*

⁴¹ В контр-рахунку: *Iohannus ravasiherius orguxius caffè.*

⁴² В контр-рахунку: *Teodorcha de marchio orguxio caffè.*

Item ea die in *Anthoni*^o de alcatis in VIII asperos CIII

Item ea die in expensis diversis *presentis* massarie et de eis in dicto *Anthoni*^o in VIII asperos XXXVI

Item ea die in dictis expensis et de eis in dicto *Anthoni*^o in VIII asperos CCLX

Item ea die in equis duobus *presentatis* altero per deroga et altero per dominos surcatenses in LXXXXI asperos CXXXVIII

Item ea die in expensis diversis *presentis* massarie in LXXXXI asperos LXXX

Item ea die in dictis expensis in LXXXXI asperos CXII

Item ea die in dictis expensis in LXXXXI asperos L

Item ea die in gravano ravasiheri^o [*socio soldaie*] in CCCLXXXIII⁴³ asperos C

Summa asperorum XI DLXXXVI

f 97r

+MCCCCXXXII die XX madii

Expense facte pro loco Illice postquam pervenit in Iulliano de guizardis nomine comunis etc. debet nobis pro luca balbo et sunt pro naulis certarum rerum portatorum cum quodam eius navilio ad eidem locum pro municione eiusdem et dictus pro emptore sive emptoribus cabelle capitum februarii de CCCCXXXIII in summa de LXXXXVI asperos I D

Item die VI Iunii et fuit III madii pro capsia Andrei senestrarii ..... caloiane grecho magistro assie Ituro ad dictum locum de LI asperos DCCCC

Item ea die pro dicta capsia pro acentis sapis et aliis emptis ab Andrea cale asperos CCCC et pro biscoto cantariorum XV asperos DCCCXXV computatis asperis X pro camalis in summa de LI asperos I CCXXXV

Item die XXI Iunii pro salariis officialium caffè et sunt pro Iulliano de guizardis castelano catrⁱ dicti loci pro mensibus III^{or} et diebus XVII finiendis prim^a Iullii iuxt^a compositionem factam cum ipso Iulliano luca balbo et socio manda^{to} spectabilium dominorum consulis et massariorum pro dicto Iulliano de CCLXVIII asperos XII CXX

Summa asperorum XV DCCLV

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iullii in cartulari^o massarie subsequentis in illo in XXXVIII et in isto in LX asperos XV DCCLV

Summa

f 99r

+MCCCCXXXII die VI Iunii et fuit usque XXVII marcii

Expense facte pro festo et vigillia resurrectionis domini debent nobis pro capsia Andree senestrarii et sunt quos solvit officio misericordie ut moris est de LI asperos D

⁴³ В рукописі помилково: CCCLXXXIII.

Item die ea et fuit XXXI marcii pro dicta capsia accipiente presbiteris grecis qui cantaverunt laudem iuxta consuetudinem computatis asperis VI datis placiis pro pulsando ad campanam ut moris est de LI asperos CVI

Summa asperorum DCVI

Recepimus MCCCCXXXII die VIII Iulii in comune Ianue in caffia in LV asperos DCVI

Summa

f 99v

+MCCCCXXXII die VI Iunii et fuit VIII madii

exeniatum per Iohannem de reynaldo et francischum de flischo

Exenium fiendum Imperatori agicarei Imperatori tartarorum debet nobis pro capsia domini Andree senestrarii et sunt pro mercede currium duorum qui portaverunt exenia de LI asperos XXXXVIII

Item ea die pro dicta capsia solutione orguxiorum decem qui Iverunt in societate dictorum ad asociandum exenia de LI asperos CCCX

Item die ea pro gabrielle de auria racione exenii et sunt pro consteo camocatorum sepai peciarum XVI in summa de CXXV asperos II DLXXXIII

Item ea die pro dicto domino gabrielle pro consteo camocatorum cofeteri peciarum XVII de CXXV asperos V DCCLXXVIII

Item ea die pro consteo camocati besdobes pecii I de CXXV asperos CVXX

Item ea die pro consteo veluti cremexii pecii I de CXXV asperos I CC

Item eadie pro dicto pro consteo Zeituni cremexii peciarum IIII de CXXV asperos II DXXXII

Item ea die pro dicto consteo velutorum pili leonis peciarum II de CXXV asperos DCLXXXVII

Item ea die pro dicto pro consteo zeituni viridi et brineti in summa peciarum VIII de CXXV asperos III CCCLXXIII

Item ea die pro dicto pro consteo clamelotorum setaxari peciarum XXXIII de CXXV asperos VI XXXXVI

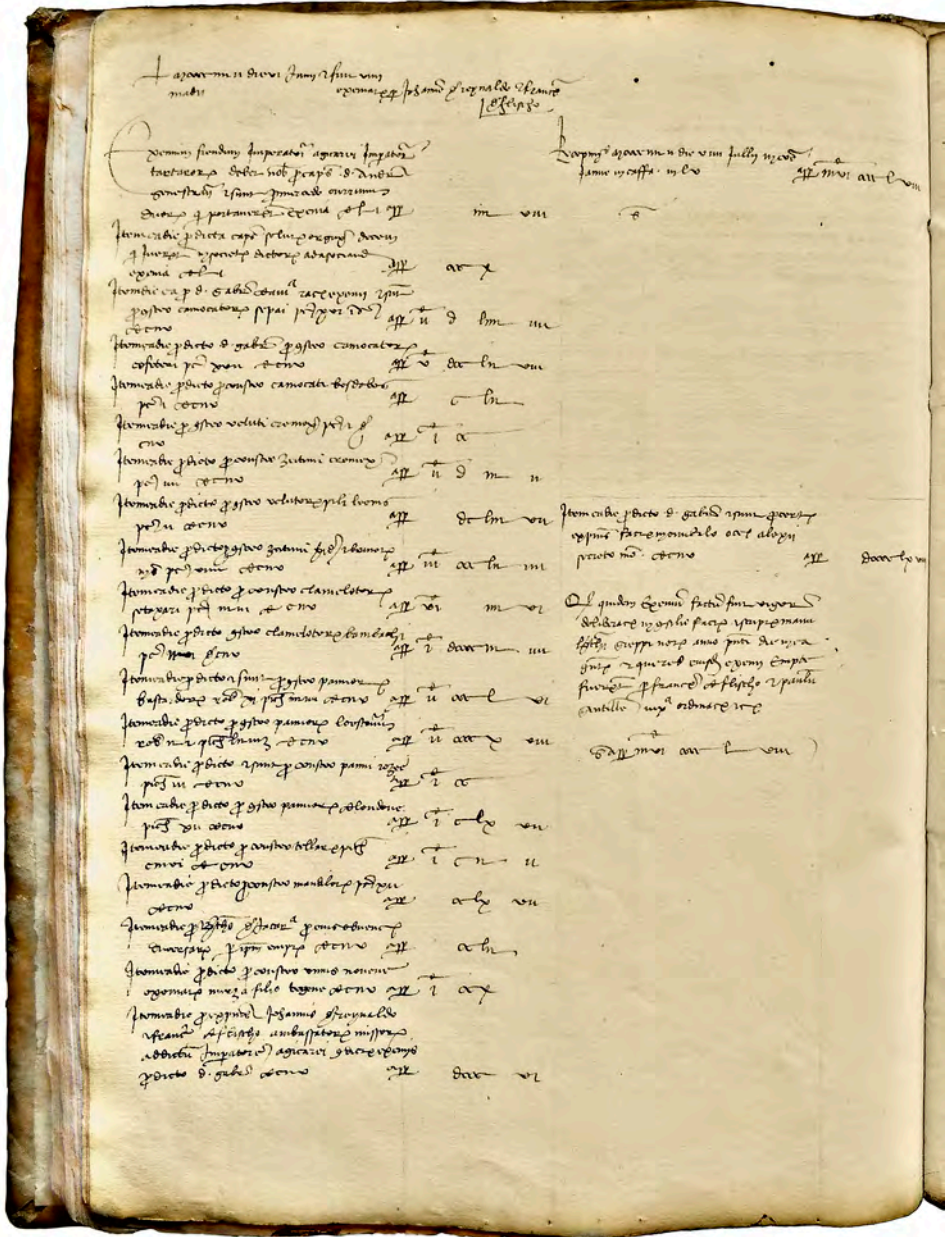
Item ea die pro dicto consteo clamelotorum bambachi peciarum XXVI de CXXV asperos I DCCCCXXXIII

Item ea die dicto et sunt pro consteo pannorum bastardorum rob- XI pichorum XXXXIII de CXXV asperos II CCCLVI

Item pro dicto pro consteo pannorum loestorum (?) rob- XXI pichorum LXXIII Z de CXXV asperos II CCCXVIII

Item ea die pro dicto et sunt pro consteo panni rozee pichorum III de CXXV asperos I CC

Item ea die pro dicto pro consteo pannorum de londone pichorum XII de CXXV asperos I CLXVII

Сторінка 99v з кодексу ASG, SG, Sala 34, 590, 1233 з рахунком ексенія хану Хаджи-Гірею від 6.06.1442 р.

Item ea die pro dicto pro consteo tellarum pichorum CXXXVI de CXXV asperos I CXXII

Item ea die pro dicto pro consteo mandiletorum (?) peciarum XII de CXXV asperos CCLXVII

Item ea die pro Barthollomeo de Iacari^a pro eius obvencionibus diversarum per ipsum emptis de CXXV asperos CCLXX

Item ea die pro dicto consteo unius novene exeniate mirza filio tegene de CXXV asperos I CCX

Item ea die pro expensis Iohannis de reynaldo et franciscⁱ de flischo ambassatorum missorum ad dictum Imperatorem agicarei cum dictis exeniis pro dicto domino gabrielle de CXXV asperos DCCCVI

Item ea die pro dicto domino gabrielle et sunt pro certis expensis factis in cimbalo occasione alexii secreto modo de CXXV asperos DCCCCLXVIII

Que quidem Exenium factum fuit vigore deliberacionis in consilio facte et scripte manu Laurenthii greppi notarii anno presenti die in ea continet^{ur} et queres eiusdem exenii Empte fuerunt per francischum de flischo et paulum gentillem iuxta^a ordinacionem etc.

Summa asperorum XXXVI CCCCLVIII

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iulii in comune Ianue in caffia in LV asperos XXXVI CCCCLVIII

Summa

f 100r

+MCCCCXXXII die VI Iunii et fuit VIII madii

Expense facte pro cassu filio olomacmet Imperatoris tartarorum qui huc accessit cum preda capitum quingentorum in circ^a Debet nobis pro capsia domini Andree senestrarii et sunt pro alafa diei unius de LI asperos CCCL

Item die ea et fuit XII madii pro dicta capsia pro alafa eidem dato de LI asperos CC

Item ea die et fuit XIII madii pro dicta capsia pro alafa sibi dato de LI asperos CC

Item ea die XIII madii pro dicta capsia pro alafa ut supra de LI asperos CC

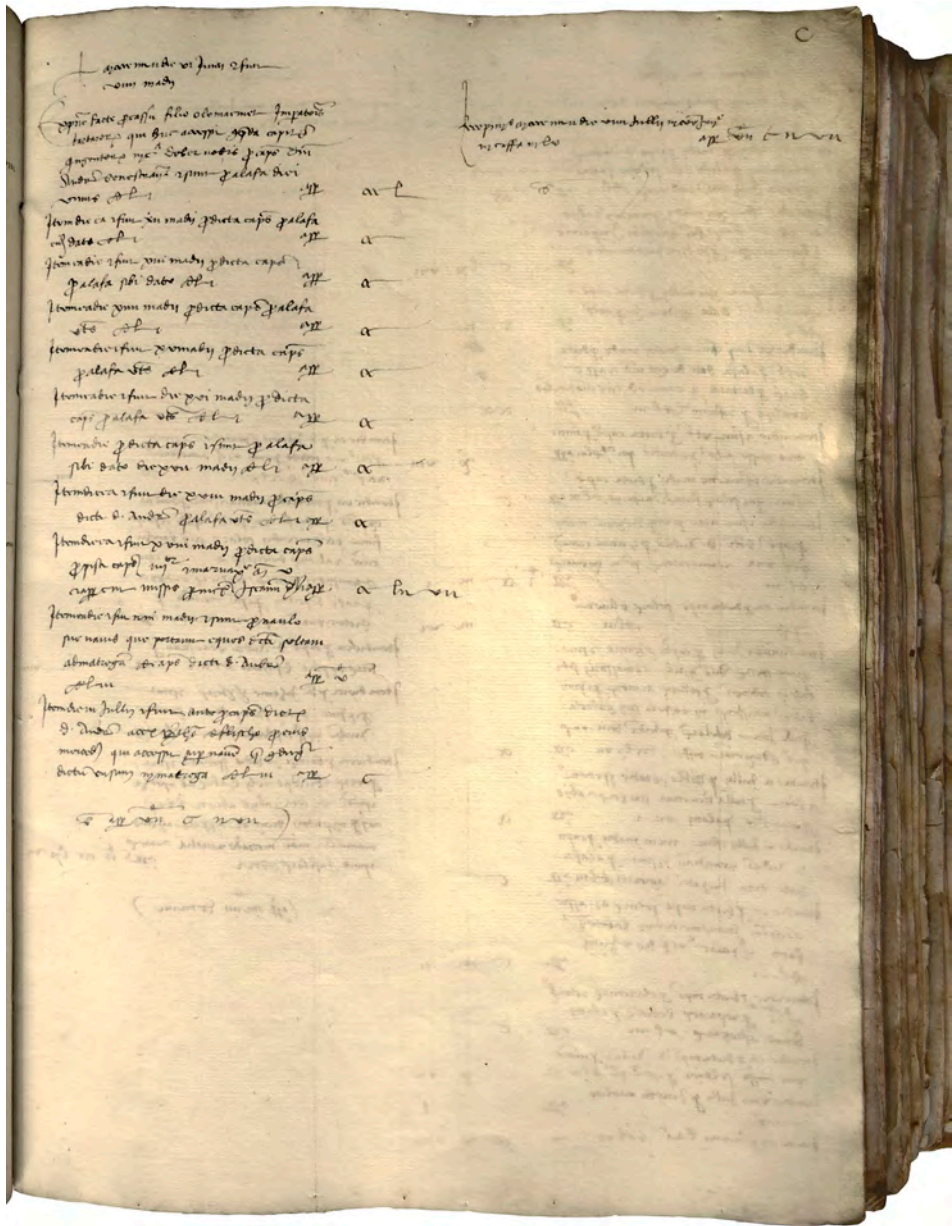
Item ea die et fuit XV madii pro dicta capsia pro alafa ut supra de LI asperos CC

Item ea die et fuit XVI madii pro dicta capsia pro alafa ut supra de LI asperos CC

Item ea die pro dicta capsia et sunt pro alafa sibi dato die XVII madii de LI asperos CC

Item die ea et fuit die XVIII madii pro capsia dicti domini Andree pro alafa ut supra de LI asperos CC

Item die ea et fuit XVIII madii pro dicta capsia pro pisti capsii^s IIII et marvaxi^c mitriis V et asperis CXXX missis per nicolaum Iscanum de LI asperos CCLXXVII

Сторінка 100r з кодексу ASG, SG, Sala 34, 590, 1233 з рахунком витрат на султана Касіма, сина Улуг-Мухамеда, від 6.06.1442 р.

Item ea die et fuit XXIII madii et sunt pro nauulo sue navis que portant equos dicti soltani ad matregam de capsia dicti *domini Andree* de LIII asperos V

Item die III iullii et fuit ante pro capsia dicti *domini Andree accipiente Bartholomeo* de flisco pro eius mercede qui accessit super nauem que *conduxi*^t dictum casum in matrega de LIII asperos C

Summa asperorum VII CXXVII

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iullii in *comune Ianu*^e in caffa in LV asperos VII CXXVII

Summa

f 100v

+MCCCCXXXII die VI Iuni

Expense diverse presentis massarie debent nobis pro alia eorum *racione* hic mutata de LXXXXV asperos XXXVI DXXXXV

Item ea die et fuit XI madii pro capsia *domini Andrea* Senestrarii pro alafa dato soltano fratre *agicarei Imperatoris tartarorum* de LI asperos CCC

Item ea die et fuit XII madii pro *marvaxi*^a et aliis ac *asperis* C datis *fratri agicerei Imperatoris* qui huc accessit *prope* tres monticulos de LI asperos CLXVIII

Item die ea et fuit XV madii pro dicta capsia et sunt pro alafa dato *agicarei Imperatoris* asperos CCXX

Item die VI Iuni et fuit XVIII madii pro dicta capsia pro alafa dato *deroga nostro* et et *asperis* C datis pro *tartaris* qui erant ad tres monticulos ac aliis pro *refacimen*^o de LIII asperos CCCC

Item ea die et fuit ut *supra* pro dicta capsia pro *nuncio uno misso soldaiam* pro *agendis publi*^{cis} de LXXX asperos XVIII

Item ea die et fuit XXV madii pro dicta capsia et sunt qui *solutis fuerunt angariis* de LXXX asperos C

Item ea die et fuit ante $\forall$ usque die XVIII madii pro capsia dicti *domini Andree* pro *Zeituni cremexi*ⁱ *pecia* una et *camocatorum peciis* II *exeniatis* de LIII asperos I CCXXXI

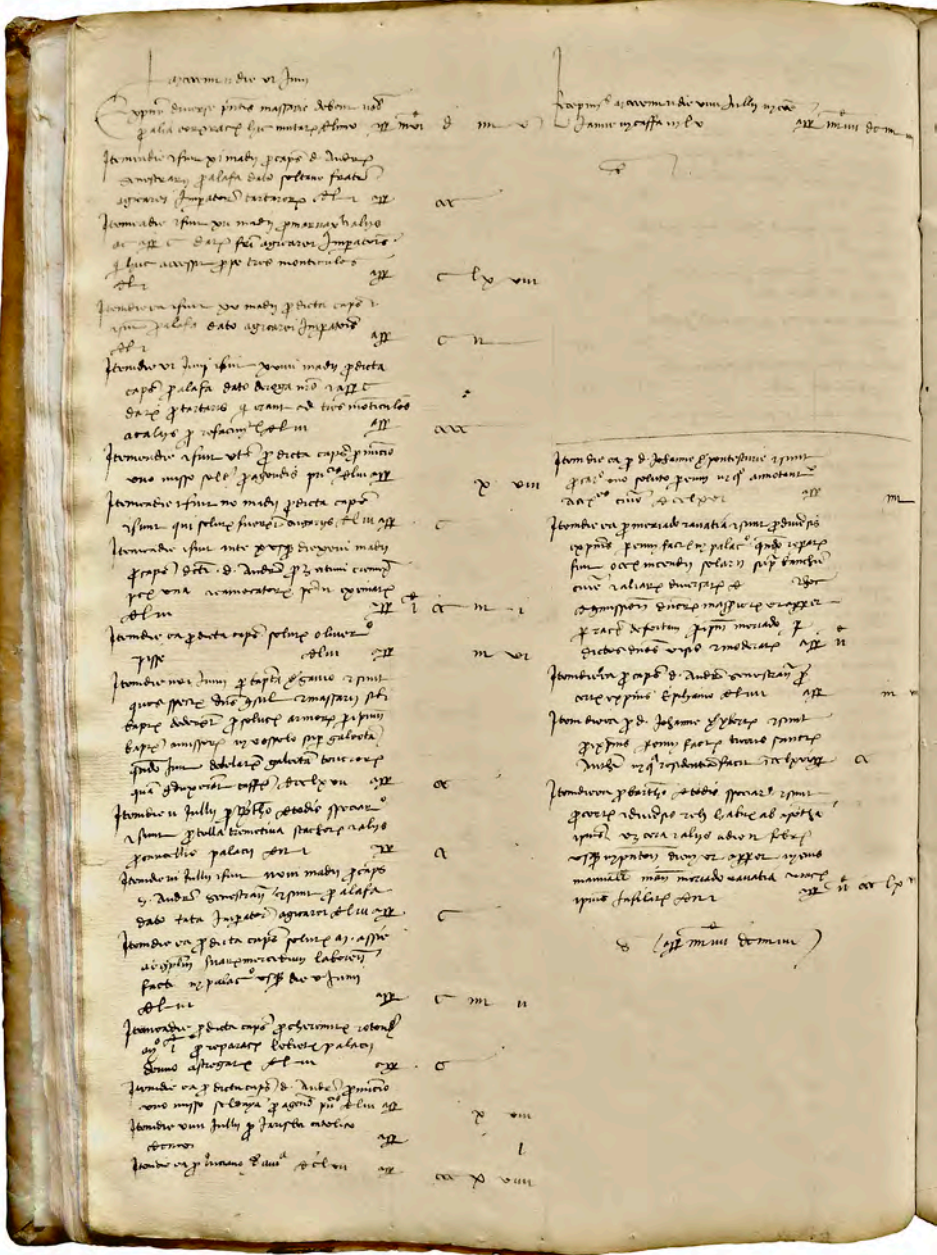
Item die ea pro dicta capsia *solutos Oliverio Pisse* de LIII asperos XXXVI

Item die XXVI Iunii pro *baptista* de *gavio* et sunt quos *spectabiles dominus consul* et *massarii* sibi *baptiste* *dederunt* pro *solucione armorum* per ipsum *baptistam* *missorum* in *vospolo super galeotam* quando *Ivit* *debelatam galeotam* *teucrorum* *quam conduxerant* *caffa* de CCLXVII asperos CC

Item die II Iulli pro *Bartholomeo* de *todis speciari*^o et sunt pro *tella tremetina* *stachetis* et aliis pro *cancellis palacii* de XXI asperos CC

Item die III Iullii et fuit XXVIII madii pro capsia *domini Andree* *Senestrarii* et sunt pro alafa dato *tata Imperatoris* *agicarei* de LIII asperos C

Item die ea pro dicta capsia *solutio magistro* *assie* ad *complementum suarum* *mercedum laborerii* *facte* in *palaci*^o usque die V Iunii de LIII asperos CXXXXII

Сторінка 100v з кодексу ASG, SG, Sala 34, 590, 1233 з рахунком поточних витрат масарії Кафи, який було розпочато 6.06.1442 р., закінчено 8.07.1442.

Item ea die pro dicta capsia pro cheremitis (?) rotondis⁴⁴ a numer^o I pro reparacione lo tecto⁴⁵ palacii denuo astregato⁴⁶ de LIII asperos C

Item die ea pro dicta capsia domini Andree pro nuncio uno misso soldayam pro agendis publi^{ci}s de LIII asperos XVIII

Item die VIII Iulii pro Iarisbei catolico [*tabernario*] de CXXVI asperos I

Item die ea pro luciano de auria de CLVII asperos CCCXVIII

Item die ea pro domino Iohanne de pontesturie et sunt pro cartulari^o uno soluto per eum in qu^o annotant^{ur} accident^{es} curie de CCLXVI asperos XXXX

Item die ea pro meriada ravatia et sunt pro diversis expensis per eum factis in palaci^o quando reparacione fuit occasione incendii solarii super banchum curie et aliarum diversarum de et hoc de commissione dominorum massariorum ut apparet per racionem depositam per ipsum meriada (sic!) per dictos dominos visis et moderatis asperos II

Item die ea pro capsia domini Andree Senestrarii pro certis expensis Epihanie (sic!) de LIII asperos XXXVIII

Item die ea pro domino Iohanne de Ybertii et sunt pro expensis per eum factis turris sancti Anthonii in qu^a residentiam facit in CCLXVI asperos CC

Item die ea pro Bartholomeo de todis speciar^o et sunt pro certis et diversis rebus habitis ab apothecam ipsius videlicet cera et aliis a die XX februarii usque in (sic!) presenten (sic!) diem ut apparet in eius manualle manu meriada ravatia et racione ipsius infilata de XXI asperos II CCCLXVII

Summa asperorum XXXXIII DCXXXXIII

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iulii in comune Ianue in caffia in LV asperos XXXXIII DCXXXXIII

Summa

f 101r

+MCCCCXXXII die VI Iunii et fuit XV madii

Expense facte pro blaviis equorum et barcarum Debent nobis pro capsia domini Andree senestrarii accipiente matheo pintore pro depingendo armis magnifi^{ci} comunis Ianu^e Illustris domini ducis ac spectabilis domini consulis et massariorum super dictis blaviis iusta consuetudinem de LI asperos XXIII

Item die ea et fuit XVII madii pro dicta capsia solutis pro expensis cintr^acorum cavalerii ac aliis iusta consuetudinem de LI asperos D

Item die ea et fuit XVIII madii pro capsia dicti domini Andree pro velutis cremexii pecie I asperos I CCCL pro Zeituni cremexii pecie I asperos DCIII et pro camocato pichiorum II Z asperos CCXXXX in summa de LI asperos II CCXX

Summa asperorum II DCCXXXXIII

⁴⁴ Кругла черепиця? Кераміда?

⁴⁵ В рукописі: *lotict-* або *lotiet-*.

⁴⁶ Aprosio Lat.: *astregare* – ‘lastricare’; *astragum* – ‘costruzione in pietra’ + *astricum*, *astrum*.

Recepimu^s MCCCCXXXII die XVIII madii in Iohanne de Zoalio cavaleri^o in restitucione camocati per contra scripti in CXXX asperos CXXXXV
Item die VIII Iullii in comune Ianue in caffā in LV asperos II DCIII
Summa asperorum II DCCXXXIII

f 101v

+MCCCCXXXII die VI Iunii et fuit XXVI madii
Expense facte pro reparacione palacii nuperime ruinati Debent nobis pro capsia domini Andree senestrarii Solutis magistris assie qui fecerunt pontillem et allia Diversa laboreri^a de LIII asperos L
Item ea die pro dicta capsia datis servientibus qui feterunt respedire faciendum clozeto de LIII asperos L
Item ea die pro dicta solutione carrateriis pro eorum mercede exportandi Zece⁴⁷ de LIII asperos C
Item die Iullii XIII Iunii pro capsia domini Andree senestrarii solutis magistris anterami pro eorum Iornatis logiete de LIII asperos CX
Item ea die pro dicta capsia pro Iornatis magistrorum assie de LIII asperos LXX
Summa asperorum CCCLXXX

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iullii in comune Ianue in caffā in LV asperos CCCLXXX

Summa

r 102r

+MCCCCXXXII die VI Iunii et fuit XXVI madii
Expense facte pro deroga nostro tartarorum debent nobis pro capsia domini Andree senestrarii solutis francisc^o de flischo pro exenio facto dicto deroga de LIII asperos DC
Item ea die pro dicta capsia pro camocatorum pecie I de LIII asperos CCL
Summa asperorum DCCCL

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iullii in comune Ianue in caffā in LV asperos CCCL

Summa

+MCCCCXXXII die III Iullii et fuit XXV Iunii
Expense facte pro festo et vigilia Beati Iohannis baptiste debent nobis pro capsia domini Andree senestrarii et sunt pro vino lignis fruta et aliis ac luxore Ignis ut moris est de LIII asperos CCCXXVIII
Summa

⁴⁷ В оригіналі: *exportand- Zet-*.

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iullii in *comune* Ianue in *caffa* in LV *asperos* CCCXXVIII

Summa

f 103r

+ MCCCCXXXII die XXX iullii

Expense campanee fiende debent nobis pro *capsia* Andree *senestrarii* et sunt pro *camocatorum pecia* I *asperos* CLVII pro *loest rob-* *asperos* CXII pro *tella camixi^a* una *asperos* LVI et pro *mandilo uno asperos* XVIII *exeniatis* *cuidam nuncio* *agicarei* Imperatoris *qui novum* *portavit de victori^a* per eum *obtenta contra* *seitacmet qui* *Insultum* *fecerat contra* l'ordo et *dictum* *agicarei* de LIII *asperos* CCCXXXIII

Summa

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iullii in *cartulari^o* *massarie subsequentis* in illo in XXXVIII et de isto in LX *asperos* CCCXXXIII

Summa

f 104v

+MCCCCXXXI die XIII *marcii*

dominus francischus de vivaldis olim consul *caffe* Debet nobis pro *cartulari^o* *massarie precedentis* de illo de VIII et de isto de XXXIII *asperos* I DCCCCXX

Summa

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iullii in *cartulari^o* *massarie subsequentis* in illo in XXXVIII et de isto in LX *asperos* I DCCCCXX

Summa

f 118v

+MCCCCXXXI die XIII *Apr^lis*

Gregorus Iustinianu^s oberti officialis officii capitum saracenorum sancti Anthoniⁱ debet nobis pro *urbano* de *nigr^o* et sunt pro *partita asperorum* CC in alio *cartulari^o* in *racione ipsius gregorii* *posita que non preteriit* et *dictus* pro *comune* *Ianu^e* in *caffa* de XXXII *asperos* CC

Item XXIII *madii* pro *navata georgii* de *Ihinopoli* *recessura* pro *simiso* et sunt pro *capitibus* *decem* et *novem* *liberis* de *sinopi asperos* CLXXXX **Item** pro *capitibus* *viginti* *tribus* *sclavorum* de *sinopi* pro *quibus solvit^r* *dicto officio asperos* CCLIII pro *singulo capite computatis asperis* XIII pro *singulo eorum* pro *apodixi^a* *ipsorum asperos* V DCCCCXXXII **Item** pro *capitibus* *sex* *sclavorum* de *samo* pro *quibus solvit^r* *asperos* CCVI pro *singulo capite computata eorum apodixi^a* *asperos* I CCXXXVI **Item** pro *rauba sutilli asperos* XXXXI *que partite* *capiunt* *sommum asperorum* *septem* *millium* *trecentorum* *novem* *ex* *quibus* *diminui* *et* *difarcari* *debent asperos* CCLIII pro *qu^adam* *sclava* *que effeta* *esse xpistⁱana* et sic *ration^{ant}* *intide*

asperos VII LV ut latius apparet per apodixi^{am} Ianiche de sancto ambroxi^o scribe dicti officii Infiatam etc. et dictus pro Intr^oytu capitum saracenorum de CXXXV asperos VII LV

Item ea die pro griparea georgii de Sinopi recessura de Simiso et sunt pro capitibus quinque liberis de sinopi asperos L **Item** pro uno capite asperos CCLIII que partite capiunt sommum asperorum trecentorum quatuor ut apparet per apodixi^{am} dicti Ianiche Infilatam et dictus pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos CCCIII

Item die XXI Iunii pro qu^adam navata venetorum Itura peram et sunt pro qu^odam saracen^o nomine acomat de otomano et pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos LXII

Item ea die pro navata caloiane sinori^a Ituro simiso et sunt pro capitibus III^{or} liberis de sinopi asperos XXXX **Item** pro slaveto uno asperos CCLIII **Item** pro rauba subtille asperos XXV ut apparet distincte per apodixi^{am} manu Iohannis de Sancto Ambroxi^o Infilatam de Intr^oytu de CXXXV asperos CCXVIII

Item ea die pro navata caraman saraceni de pavara Itura simiso et sunt pro capitibus decem liberis de sinopi asperos C **Item** pro capite uno libero de otomano asperos LXII **Item** pro sclavibus tribus ad asperos CCLIII pro capite computata apodixi^a asperos DCCLXII que partite capiunt somam asperorum DCCCCXIII ut ceriose apparet per apodixi^{am} manu dicti Iohannis Infilatam et dictus pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos DCCCCXIII

Item pro navata aginalbam Itur^a simiso et sunt pro capitibus XI^{sim} liberis de sinopi asperos CX **Item** pro capite uno de otomano libero asperos LXII **Item** pro capitibus sclavorum a numer^o XXXXVIII pro quibus solvit^{ur} dicto officio asperos ^{CCVI} pro singulo capite computatis asperis XLXXXIII que partite capiunt sommam asperorum X CCLXVI ut apparet per apodixiam manu dicti Iohannis Infilatam et dictus pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos X CCLXVI

Item die X Iullii pro navata macmet de simiso Itur^a simiso et sunt pro capitibus tribus liberis de sinopi asperos XXX **Item** pro sclava una asperos CCLIII computatis asperis XIII pro apodixi^a que partite capiunt somam asperorum ducentorum octuaginta III^{or} ut apparet per apodixi^{am} nicolaⁱ de matheo Infilatam pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos CCLXXXIII

Item die XVIII Iullii pro galeota patroniza^{ta} per andream de simiso et sunt pro capi^{tibus} septem de otomano pro quibus solvit^{ur} asperos CCLIII pro singulo capi^{te} asperos I DXXXIII **Item** pro capitibus decem et novem de samo et agitarcan pro quibus solvit^{ur} asperos CCVI pro singulo capi^{te} computata apodixi^a Ipsorum asperos III DCCCCXIII **Item** pro capitibus tribus liberis de otomano pro quibus solvit^{ur} asperos LXII pro singulo capite asperos CLXXXVI **Item** pro capitibus III^{or} decim de sinopi liberis asperos CXXXX **Item** pro tella circ^a I r^otuli asperos CLI que partite capiunt somam asperorum V DCCCCXV ut apparet seriosis per apodixi^{am} dicti nicolaⁱ Infilatam de Introitu de CXXXV speros V DCCCCXV

Item ea die in alia eius racione hinc mutata de CXX asperos XXXIII CCCI

Summa asperorum LVIII DCXXX

Recepimu^s MCCCCXXXI die XIII madii in *cartulari*^o massarie precedentis in illo in CXVIII in isto in XXXVI asperos XXVIII DVII

Item die XIII maii in paulo gentile de eo in expensis factis causa mitendi galeotam ad debelandum quadam galeaciam in vospolo in LXXXIII asperos II

Item die XX madii in *spectabile domino* Theodoro de flischo consule caffè etc. in CCLX asperos XXIII DLXXXXVII

Item die III Iunii in luca de *sancto francisc*^o et de eo in expensis factis pro blaviis equorum et barcarum in LXXXIII asperos I DCXXV

Item die XVII Iunii in *Anthoni*ⁱ de pinu de eo in officio provixionum in CLXXXIII asperos II

Summa asperorum LVIII DCCXXX

f 119r

+MCCCCXXXI die XXVIII marcii

Georgica spinul^a frederici debet nobis pro equis duobus presentatis per deroga nostrum tartarorum uno *videlicet* parte saitmactmet Imperatoris et alio parte aydarbi per ipsum emptis in publi^{ca} callega et sibi traditis per dominos provixores tamquam plus certis offerentibus Incantanta Andrea cepi^o et dictus pro expensis factis pro deroga nostro de LXXXI asperos DCXX

Summa

Recepimu^s MCCCCXXXI die XVIII Apr^{lis} in expensis factis pro festo et vigilia resurrectionis domini in LXXXI asperos D

Item die VIII Iullii de MCCCCXXXII In *cartulari*^o massarie subsequentis in illo in LIII in isto in isto (sic!) in LX asperos CXX

Summa asperorum DCXX

f 119v

+MCCCCXXXI die XVII Iunii

Galeota comunis Ianue in caffia patr^onizata per antonium de pinu patronum ellectum per spectabilem dominum consulem debet nobis pro dicto *Anthoni*^o et sunt pro paga marinariorum octuaginta novem data per dominos massarios una cum dicto *Anthoni*^o patrono de V asperos XXVIII DLXXXXVI

Item ea die pro paga sociorum computatis salariis patroni scribe cometi etc. defarcatos asperos DC pro petr^o de albinghena et dictus pro dicto *Anthoni*^o de V asperos XIII DL

Item ea die pro dicto *Anthoni*^o et sunt pro biscoto cantariorum CLXX et r^otulorum L computatis circ^a XIII r^otulis L pretis (?) consumptis in viaggio vospoli raciona^t cantarii CXXXVIII pro mensibus tribus ad asperos LXVIII c^antario I de V asperos X CCCLXX

Item ea die pro scoto sociorum a numer^o XXXVI computato senescharcho ad racionem asperorum CXX in mense pro singulo pro dicto *Anthoni*^o de V asperos XII DCCCCLX

Item ea die pro sepo *cantariorum* IIII *r^otulorum* LXV ad *racionem asperorum* CLXXVIII pro *c^ontario* I pro dicto de V *asperos* DCCCLXVII

Item ea die pro dicto *Anthoni^o* et sunt pro oleo pro *lampadibus* de V *asperos* CCC

Item ea die pro dicto *Anthoni^o* et sunt pro *medicinis barberii* de V *asperos* D

Item ea die pro dicto et sunt pro *tenda galeote* de V *asperos* CCCC

Item ea die pro dicto et sunt pro *barilibus* XXXII et *reparacione aliarum barilarum* de V *asperos* CLXXXX

Item ea die pro *filo sagoris*⁴⁸ et *agogiis* pro dicto de V *asperos* CC

Item ea die pro dicto pro *bruschis* pro *bruschare galeotam* de V *asperos* CCXVI

Item ea die pro dicto pro *canabacio pichorum* XXXIII pro *manteletorum* pro *custodia sepi* de V *asperos* CIII

Item ea die pro dicto pro *stopairolis*⁴⁹ *agotis strenis* pro *respeto* et *Ihaponis tribus* de V *asperos* CC

Item ea die pro dicto et sunt pro *parmeri^a* una *cantarii* I *r^otulorum* XI de V *asperos* CCCLXXI

Item ea die pro dicto pro *filo a balista* pro *respeto* de V *asperos* C

Item ea die pro dicto et sunt pro *daveri^a comunis* et *Illustr^{is} domini ducis* de V *asperos* CCLXX

Item ea die pro dicto et sunt pro uno *Penono*⁵⁰ pro *tubeta* de V *asperos* CL

Item ea die pro dicto et sunt pro *sachi* XX pro *compagn^a* de V *asperos* CXXXX

Item ea die pro dicto pro *conchis ligmatoni supra taiheriis ligni* et *aliis* de V *asperos* CLX

Item ea die pro dicto et sunt pro *Iornatis* XII *calafatorum* pro *restierrendo* de V *asperos* LXXII

Item ea die pro dicto pro *scoto dictorum* de V *asperos* XXIII

Item ea die pro dicto et sunt pro *scoto cometi* et *subcometi* et *aliorum qui steterunt ad custodiam fuste* pro *diebus* XX de V *asperos* DC

Item ea die pro dicto pro *tubeta* pro *coligendo plusmam* et pro *crida facta ac pro strenis centum asperos* C in *summa* de V *asperos* CXII

Item die III octobris pro *benedicto de franchi de turre* et sunt pro *cabella marinariorum* dicte *galeote* pro *hominibus* CXXV ad *racionem asperorum trium* in mense pro *singulo mense* et sunt pro *mensibus tribus quibus stetit armata* et *dictus* pro *emptore sive emptoribus cabelle victualium* de CCCCXXXII in *terti^a* de LXXXV *asperos* I CXXV

Summa asperorum LXXII DLXXVI

Recepimu^s MCCCXXXII die VIII Iulii in *Antoni^o* de *pinu patrono galeote* in V *asperos* LXX DCCCXVIII

⁴⁸ Aprosio Lat.: *sagora* – ‘sagola, funicella’.

⁴⁹ Aprosio Lat.: *stopairolus* – ‘chiodo usato per turare le falle?’.

⁵⁰ Aprosio Lat.: *penonus* – ‘bandiera, stendardo’; L *penellus*; D *penone*.

Item ea die in *comune* Ianue in caffè in LV asperos I DCCLVIII

Summa asperorum LXXII DLXXVI

f 120v

+MCCCCXXXI die XVIII Iulii

Gregorius Iustinianus oberti officialis officii capitum saracenorum sancti Anthoni debet nobis pro navata Iacssi saraceni de pendarachia Itura samastrum^m et sunt ro capitibus IIII^{or} liberis de otomano pro quibus solvit^r asperos LXII pro singulo capite computata apodixi^a asperos CCXXXVIII **Item** pro capitibus IIII^{or} liberis de sinopi asperos XXXX **Item** pro sclavo uno asperos CCLIII que partite capiunt sommam asperorum de DXXXII ut apparet per apodixi^{am} manu Ianiche de sancto Ambroxi^o Infilatam et dictus pro Intr^oytu capitum saracenorum sancti anthoniⁱ asperos DXXXII

Item die XVIII Iulii pro navata acmet saraceni Itura simiso et sunt pro capitibus tribus liberis de sinopi asperos XXX **Item** pro capitibus quinque sclavorum pro quibus solvit^r ad rationem asperorum CCLIII pro singulo capite computata apodixi^a asperos I CCLXX **Item** pro capitibus IIII^{or} liberis pro quibus solvit^r asperos CCVI pro singulo capite computata apodixi^a asperos DCCCXXIII **Item** pro tella asperos CXXXV **Item** pro capite uno libero de otomano asperos LXII que partite capiunt sommam asperorum II CCCXXI argentorum ut ordinatim apparet per apodixi^{am} manu nicolaⁱ de matheo notarii Infilatam et dictus pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos II CCCXXI

Item die XXVIII augusti pro diversis navigiis recessuris cum certis et diversis paucis capitibus et prim^o pro naviculata patr^onizata per caloiane cinoita Itura simiso et sunt pro capitibus tribus liberis de sinopi asperos XXX **Item** pro galeacia patronizata per constanda de simiso recessura pro pera et sunt pro capitibus duobus de sinopi liberis asperos XX **Item** pro capite uno libero de simiso asperos LXII **Item** pro navata percivalis Ianzinini Itura simiso et sunt pro capitibus tribus liberis de Sinopi asperos XXX **Item** pro navata savadinos de sinopi Itura samastrum et sunt pro capitibus IIII^{or} de boli asperos CCCX **Item** pro capitibus duobus liberis de sinopi asperos XX que partite capiunt sommam asperorum quadragintorum septuaginta duorum ut ordinatim apparet per apodixi^{am} manu nicolaⁱ Infilatam etc. et dictus pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos CCCCLXXII

Item die III octobris pro navata sic macmet saraceni de simiso expedita pro dicto loco et sunt pro capitibus centum uno de samo pro quibus solvit^r asperos CCVI pro singulo capite computatis asperis XIII pro singulo capite pro apodixi^a eorum asperos XX DCCCV **Item** capitibus viginti liberis de sinopi castamena et taxto pro asperis CC **Item** pro capitibus tribus liberis de otomano ad rationem de asperis LXII pro singulo capite asperos CLXXXVI **Item** pro sclava una de otomano asperos CCLIII que partite capiunt sommam asperorum XXI CCLXXIII ut apparet ordinatim per apodixi^{am} manu dicti Infilatam et dictus pro Intr^oytu de CXXXV asperos XXI CCLXXIII

Item ea die III *octobris* pro navata passi Iam de rizo recessura pro simiso et sunt pro capitibus triginta octo de samo sclavorum pro quibus solvit^{ur} asperos CCVI pro singulo capite computatis asperis XIII pro apodixi^a pro singulo capite asperos VII DCCCXXVIII **Item** pro capitibus XXVIII sclavorum de malatia pro quibus solvit^{ur} ut supra asperos V DCCCCLXXIII **Item** pro capitibus tribus de otomano liberis asperos CLXXXVI **Item** pro sclava una de otomano asperos CCLIII computatis asperis XIII pro ipsius apodixi^a **Item** pro capitibus XV^{cim} de sinopi et castamena liberis asperos CL que partite capiunt sommam asperorum XV XVI ceriosius apparet per apodixi^{am} manu dicti nicolaⁱ Infilatam etc. pro Introitu de CXXXV asperos XV X

Item die XX *octobris* pro galeacia peri de simiso recessura pro con(stant)inopoli et sunt pro capitibus tri^ginta octo de samo et agitarcano et tam liberis quam sclavis pro quibus solvit^{ur} asperos CCVI pro singulo capite computatis asperis XIII pro eorum apodixi^a asperos VII DCCCXXVIII **Item** pro capitibus VIII sclavorum pro quibus solvit^{ur} asperos CCLIII pro singulo Ipsorum computata apodixi^a asperos II CCLXXXVI **Item** pro capitibus XI^{cim} liberis de sinopi asperos CX que partite capiunt sommam asperorum X CCXXIII ut latius constat per apodixi^{am} depositam manu dicti nicolaⁱ Infilatam etc. et dictus pro dicto Introitu de CXXXV asperos X CCXXIII

Summa asperorum XXXXVIII DCCCXXXIII

Recepimu^s MCCCCXXXI die XVII Iulii in alia eius racione in CXVIII asperos XXXIII CCCCI

Item die XVIII Iulii in domino gabriel^o de auri^a in CXXI asperos X

Item die XVI septembris in ambroxi^o de flisco et de eo in comune Ianue in caffia in XXXII asperos CCCIII

Item die XXIII septembris et fuit ante in francisc^o de flisco et de eo in emptore sive emptoribus cabelle vini XI^{cim} pro centenari^o in LXXXI asperos II DCLX

Item die X *octobris* in bartholomeo de gena (?) et de eo in emptore sive emptoribus cabelle vini XI^{cim} pro centenari^o in LXXXI asperos I CC

Item die VI *novembris* in alia eius racione in CXXII asperos I CLXXV[III]

Summa asperorum XXXXVIII DCCCXXXIII

f 121r

+MCCCCXXXI die XVIII iulii

dominus Gabriel de auria alter massariorum et provisorumaffe debet nobis pro gregorio Iustinian^o officiale capitum saracenorum sancti anthoniⁱ de CXX asperos X

Item die XXV iulii pro Iohannoto bologna et sunt pro partita per contra scripta et dictus pro dominico Spinul^a de LXXII asperos CLV

Item die XXIII *augusti* pro paga cimballi danda per dominum gabrielem de auria de CCIII asperos DCLXXV

Item die XII *septembris* pro urbano de nigr^o et socio *bancheriis* et dicti pro frederico spinul^a ad *complementum* de asperos X de XV asperos III DCC

Item die prim^a *septembris* fuit pro officio *provixionis* et sunt pro partita per *contra scripta* de CLXXXVIII asperos D

Item die VI *octobris* et fuit ante pro expensis diversis *presentis* massarie et sunt pro processu unius equi *exeniati* per Imperatorem *agicarei spectabili domino consuli* et postea *venduto* et restituto *domino* Ipsius equi pro dicto (sic!) *asperis* CXXXX de LXXXVII asperos CXXXX

Item die ea pro Isuf *armen^o* uno ex *tribus* qui *comburri* debebat *victualium* in surcato et dictus pro expensis diversis *presentis* massarie de LXXXVII asperos C

Item ea die pro vendia *tartarorum duorum* *venduta* in publi^{ca} callega de CCL asperos I DCCCC

Item ea die pro georgica Spinul^a de CXVII asperos C

Item die IIII *novembris* pro Oscher *armen^o* et sunt pro partita per *contra scripta* errore *scripta* que non reffert asperos DCCCC

Item ea die pro dicto Oscher de CLXXXV asperos DCCCC

Item die XXVII *Ianuarii* de CCCXXXII pro alia eius *racione* de CXXIII asperos III CCCLXXXI

Summa asperorum XXII CCCCLXI

Recepimu^s MCCCCXXXI die XXV Iullii in *Anthoni^o* *catane^o* *superstante* laborerii *turris sancti nicolaⁱ* de cimballo in IIII asperos III

Item ea die in *dominico* Spinul^a in LXXI asperos DXXXXVI

Item ea die in *anthoni^o* de *famagus^{ta}* in CCCL asperos CL

Item ea die in *capsia domini Anthoniⁱ* de *franchis* in XXXXIII asperos I CCCL

Item ea die in *dominico* Spinul^a et de eo in *Iohanneto bologna* in CCCXXVIII asperos CLV

Item die prim^a *septembris* in *Simone* de *levanto* et socio *bancheriis* et de eo in officio *provixionis* in CLXXXVIII asperos I

Item ea die in *Iohanne* de *reynaldo* et de eo in dicto officio *provixionis* in CLXXXVIII asperos D

Item die II *septembris* in expensis diversis *presentis* massarie in LXXXVII asperos I CCCCLVI

Item die XII *septembris* in *Anthoni^o* *catane^o* *superstante* etc. in IIII asperos II

Item ea die in *Ieronim^o* de *auri^a* et de eo in *comune Ianu^e* in *caffa* in XXXII asperos I CCCXIII

Item ea die pro expensis *factis* pro tana in LXXXVII asperos CCCXXVIII

Item die XIII *septembris* in *Anthoni^o* *catane^o* *superstante* laborerii etc. in IIII asperos II

Item ea die in expensis diversis *presentis* massarie in LXXXVII asperos I CC

Item die VI *octobris* in expensis diversis *presentis* massarie in LXXXVII asperos L

- Item** ea die in dictis expensis in LXXXVII asperos CXXV
Item ea die in dictis expensis in LXXXVII asperos XIII
Item ea die in dictis expensis in LXXXVII asperos LX
Item ea die in dictis expensis in LXXXVII asperos CCXIII
Item ea die in dictis expensis in LXXXVII asperos XXXVII
Item ea die in dictis expensis in LXXXVII asperos C
Item ea die in expensis factis pro cimbalo in LXXXIII asperos L
Item ea die in expensis diversis presentis massarie in LXXXVII asperos CXXX
Item ea die in dictis expensis in LXXXVII asperos VI
Item ea die in dictis expensis in LXXXVII asperos CCCL
Item ea die in ancernio de ast [*porterio ad portam caihadoris provixionato coffe*] in CCLXXVIII asperos L
Item ea die in expensis diversis presentis massarie in LXXXVII asperos XVIII
Item ea die in dictis expensis in LXXXVII asperos I CCLX
Item ea die in ancernio de ast in CCLXXVIII asperos L
Item ea die in expensis diversis presentis massarie in LXXXVII asperos LVI
Item ea die in dictis in LXXXVII asperos LXXII
Item ea die in dictis in LXXXVII asperos XXV
Item ea die in vendia tartarorum in CCL asperos DC
Item ea die in dicta vendia in CCL asperos LXXXX
Item ea die in emin greco et de eo in dicta vendia in CCL asperos CL
Item ea die in thoma armen^o et de eo in dicta vendia in CCL asperos CCXXXX
Item ea die in dicta vendia in CCL asperos LX
Item ea die in dicta vendia in CCL asperos XXX
Item ea die in dicta in CCL asperos XXV
Item ea die in expensis diversis presentis massarie in LXXXVII asperos CC
Item die IIII novembris pro oscher armen^o tabernari^o de CLXXXXV asperos DCCCC
Item die XI decembris in Iohanne de Zoalio cavaleri^o in CXXXII asperos I
Item ea die in ancernio de ast in CCLXXVIII⁵¹ asperos CCC
Summa asperorum XXII CCCCLXI

f 122v

+MCCCCXXXI die VI novembris

Gregorius Iustinianu^s oberti officialis officii capitum saracenorum sancti Anthonii Debet nobis pro allia eius racione hic mutata de CXX asperos I CLXXVIII
Item die ea pro navata Anthoniⁱ de calcinari^a Itera carpi et sunt pro capitibus viginti uno sclavorum pro quibus solvit^r asperos CCLIII pro singulo capite computatis asperis XIII pro apodixi^a eorum pro singullo asperos V CCCXXXIII **Item** pro capitibus tribus sclavorum de castamena et bursia ad racionem supradictam asperos

⁵¹ В рукописі помилково: CCCLXXVIII.

DCCLXII **Item** pro carabiis duobus de castamena asperos XX **Item** pro carabiis duobus camocatorum ad racionem de cantario duobus pro s^ommo I asperis CC que partite capiunt sommam asperorum VI CCCXVI ut serioze constat apodixi^a manu nicolaⁱ de matheo notario Infilata et dictus pro Introytu capitum saracenorum sancti Anthoniⁱ de CXXXV asperos VI CCCXVI

Item die XVII novembris pro navata patr^onizata per a⁵² acmet de simiso et sunt pro capitibus sex de castamena liberis asperos LX **Item** pro capite uno libero de bursia asperos LXII **Item** conduxiis et tellis ad racionem de cantariis II pro s^ommo I r^otulo asperos CL que partite capiunt sommam asperorum CCLXXII ut apparet pro apodixi^a manu dicti nicolai Infilata etc. et dictus pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos CCLXXII

Item ea die pro dicta et sunt pro r^otulis XXXX conduxiorem et alliarum pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos XXXX

Item die XXVII novembris pro navata Benedicti de savign^ono Itura simiso et sunt pro capitibus quinque liberis de sinopi asperos L **Item** pro capite uno de bursia asperos LXII **Item** pro capite uno sclavo ad racionem asperorum CCLVIII computata apodixi^a asperos CCLVIII que partite capiunt sommam asperorum trecentorum sexaginta sex ut apparet per apodixi^{am} manu nicolai predicti infilatam etc. de CXXXV asperos CCCLXVI

Item die prim^a decembris pro navata Bartholomei marini venetis Itura capri et sunt pro capitibus sclavorum a numer^o LVIII pro quibus solvit^r asperos CCVI pro singulo capite computatis asperis XIII pro singulo capite asperos XI DCCCCXXXVIII ut apparet per apodixi^{am} manu dicti nicolai Infilatam et dictus pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos XI DCCCCXXXVIII

Item ea die pro navata gasparis de rapallo Itura peram et sunt pro capitibus liberis de tana et surcato a numer^o XI pro quibus solvit^r asperos CCVI pro singulo capite computata apodixi^a asperos II CCLXVI **Item** pro capitibus tribus liberis de bursia et Andrianopoli ad asperos LXII pro singulo capite asperos CLXXXVI **Item** pro capitibus tribus liberis de sinopi asperos XXX **Item** pro capitibus duobus de bursia ad complimentum de capitibus quinque asperos CXXIII que partite capiunt sommam asperorum II DCCCVI ut apparet per apodixi^{am} dicti nicolai Infilatam de Intr^oytu de CXXXV asperos II DCVI

Item die prim^a decembris pro navata Ismail de samastr^o pro dicto Introytu de CXXXV asperos CCVI

Item ea die pro navata Iacobⁱ barle pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos LXII

Item ea die pro navata Iohannis pulcifera pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos LXII

Item ea die pro dicta pro carabiis duabus camocatorum pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos CLXXX

Item ea die pro navata sicpassa de pavara pro dicto Intr^oytu de CXXXV asperos X

⁵² Літера поставлена в кінці рядка, вочевидь, помилково.

Item MCCCCXXXII die XX februarii pro Intr^oytu capitum saraceno^{rum} sancti Anthoniⁱ et sunt pro eo que exegit de Intr^oytu tempore Ianiche de sancto ambroxi^o scribe dicti officii de CXXXV asperos V CXXXXVII

Item ea die pro dicto Intr^oytu et sunt pro eo que exegit tempore gabrielis botini notarii et dicti officii scribe de CXXXV asperos CCLXIII

Item ea die pro dicto Intr^oytu pro eo que exegit de Intr^oytu tempore nicolai de matheo notarii et scribe dicti officii de CXXXV asperos I CCCLXXXIII

Summa asperorum XXXX (sic!) XXXX

Recepimu^s MCCCCXXXI die XX novembris et fuit ante in ambroxi^o de flischo in IIII asperos II CLXXXV

Item die XX februarii 1442 in paulo gentille et de eo in gregori^o Iustinian^o officiale etc. in CCLXIII asperos VI LXXX

Item ea die in paulo gentille et de eo in Introytu capitum saracenorum in CXXXV asperos DCXVIII

Item ea die in dicto paulo et de eo in xpist^oforo de odino in CCLXIII asperos CCCLXV

Item ea die in allia eius racione in CXXIII⁵³ asperos XX CLXXIII

Summa asperorum XXX XXXX

f 123r

+MCCCCXXXI die XII decembris

Georgius tubeta et ordabei tubeta debent nobis pro equo uno *presentato* per et sunt pro *precio* dicti equi per ipsum empto in publi^{ca} cabella Incantanta Andrea cepulino *presentibus* massariis de LXXXIII asperos CC

Item pro emptore sive emptoribus cabelle pannorum de CCCCXXXIII in *summ^a* asperos CXXX in *terti^a* asperos CXXX de LXXXII asperos CCLX

Summa

Recepimu^s MCCCCXXXI die XII decembris in raubis sive vestibus que donat^r omni anno pro *comune* in CCXVIII asperos CCCCLX

Summa

f 123v

+MCCCCXXXII die XXVII Ianuarii

dominus Gabriel de auria alter massariorum (sic!) debet nobis pro *comune* Ianue in *caffa* et sunt pro eo *quod* plus exegit seu in ipsum *pervenit* ex Imposicione asperorum XXX Impositis *constavit* seu non *exbursatis* fuit pro *goerra* *surcatensum* seu *tartarorum* de XXXVI asperos I DCCCXXX

⁵³ Має буті: CXXV.

Item eadie pro Iohanne montano habitis in constantino de nigr^ono de CXXXVIII asperos DCLXXXVIII

Item pro expensis diversis presentis massarie et sunt quos exegit a cazachis qui comburri debebant victualia in Surcato de LXXXX asperos CC

Item ea die pro capsia domini Andrea senestrarii de XXXXVIII asperos DCLXIII

Summa asperorum III CCCLXXXI

Recepimu^s MCCCCXXXII die XXVII Ianuarii in allia eius racione in CXXI asperos III CCCLXXXI

Summa

f 124r

+MCCCCXXXII die XXXI Ianuarii

Gregorius Iudex emptore cabelle capitum pro anno uno Incipien^{do} anno presenti die prim^a februaryi et finiendo MCCCCXXXIII die prim^a februaryi exclusive ad colligendum secundum form^{am} clausularum suarum debet nobis pro Intr^oytu cabellarum comunis Ianue in caff^a et sunt pro precio sive consteo dicte cabelle sommos trcento viginti III^{or} argentos ex quibus dimi(n)ui debent s^ommos II pro partitis duobus factis in empto dicte cabelle et sic renunci^{ant} nitidi s^ommi CCCXXII qui valent ad racionem asperorum ducentorum duorum pro singulo sommo de CXXXII asperos LXV XXXXIII

Que quidem cabella dicto gregori^o traddita et deliberata ac venducta per spectabiles dominos consulem massarios ac officium monete videlicet domini nicolaus adurnis sorleonus cataneus et gregori^s de vernacia loco etc. in publi^{ca} callega moris consueto tanquam plus certis offerentis Incantanta et subastanta nicola^o berguihio et andrea cepulino cintr^acis publi^{cis} comunis Ianue in caff^a

Qui promisit solvere per quatuor pagas videlicet prⁱmam pagam de numer^o infra dies XV^{cim} et reliquas de tribus in tres menses et acceptare omnes et singulas apodixi^{as} prefatorum dominorum consulis et massariorum

Sub etc.

Renunciantes etc.

Et pro dominicus de prementori^o et lucas de rocha cives Ianue

Sub etc.

Renunciantes etc.

Item die XVII februaryi pro constantino de nigr^ono emptore cabelle victualium et sunt pro refacimen^{to} in terti^a paga asperos III DLXXXIII et in qu^atra asperos II DCCCCLXXXVIII de XXXXVIII asperos VI DLXIII

Item die Iullii pro paga cimballi mensium sex in terti^a pro uno errore de CCV asperos I

Summa asperorum LXXII DCVII

Recepimu^s MCCCCXXXII die XXXI Ianuarii in emptore sive emptoribus cabelle *pre* (sic!) *contra* scripta in LXXXII asperos LXXI DCVII

Item die VIII Iulii in *cartulari*^o massarie subsequenti in illo in et in isto in LX asperos I

Summa

f 124v

+MCCCCXXXII die XX februarii

Gregorius Iustinianus Oberti officialis officii capitum saracenorum sancti Anthoniⁱ debet nobis pro alia eius *ratione* de CXXII asperos XX CLXXIII

Item die III marcii pro paulo gentille et dictus pro bartholomeo de zerba officiale officii capitum saracenorum sancti Anthoniⁱ de XXIII asperos II DCCCLXXXII

Summa asperorum XXIII LXVI

Recepimu^s MCCCCXXXII die XX marcii in paulo gentille et de eo in *spectabile domino* theodoro de flischo in duabus in CCLX asperos XXIII

Item ea die in dicto paulo et de eo in *dictis* expensis pro laboreris portici sancti Anthoniⁱ in LXXXX asperos LXVI

Summa asperorum XXIII LXVI

f 131r

+MCCCCXXXI die XVI madii

Iacsibe saracenus comanu^s debet nobis pro expensis *factis causa* mitendi galeotam ad debelandum quandam galeaciam existentam in vospolo et sunt pro cabella capitum duorum vendutorum pandi gambono et paulo de franchis accipiente antoni^o de puteo de *numer*^o de LXXXIII asperos CLII

Item die VIII Iulii de CCCCXXXII pro *cartulari*^o massarie subsequenti de illo de LXI et de isto de LXIII asperos I DCCCCX

Summa asperorum II LXII

Recepimu^s MCCCCXXXI die XIII madii in *cartulari*^o massarie precedentis in illo CXXXVIII in isto in XXXVI asperos II LXII

Summa

f 131v

+MCCCCXXXI die V Iulii

Ianotus de sancti blaxi^o **olim consul sinoparum** debet nobis pro *comune* Ianue in *caffa* et hoc in *observacione* cuiusdam *sanctione* facte per *spectabilem dominum consulem* ac de *manda*^{to} ipsius *dominorum* massariorum oretenis *mih*ⁱ notari^o facto scripto manu gasparis de palodio notario ducatos tricentos auri teucros qui *v*^alent ad *rationem* de asperis XXXVIII pro ducato I asperos undecim millia quadrengentorum *argentum occasione* cuiusdam *navis patronizate* per ambroxium

de gariano tunc que reperta fuit *contra* fecisse officio sancti Antoniⁱ de XXXXII asperos XI CCCC

Summa

Recepimu^s MCCCCXXXI die XIII madii in cartulari^o massarie precedenti in illo in CCCCLXXXV in isto in XXXVI asperos I DCLVIII

Item die V Iulii in cartulari^o massarie precedenti in illo in de XXXVII in isto in XXXVI asperos IIII DXXII

Item die Iullii in dominico spinul^a in LXXI asperos V CCXX

Summa

f 132v

+MCCCCXXXI die XXVIII Iullii

Introytus cabellarum comunis Ianue in caffa debet nobis pro comune Ianue in Racione dicti et sunt pro partita per *contra* scripta de XXXXV asperos LXXX

Item die VIII Iullii pro comune Ianue in caffa de LV asperos MM CCLXXV LI

Summa asperos MM CCCLV (LI)

Recepimu^s MCCCCXXXI die XXII marcii in quilico de via emptore cabelle caneualium et pissum de lo coppa pro anno uno in XXXXII asperos XXXIIII DC

Item die XVIII aprⁱlis in constantino de nigr^ono emptore cabellarum duarum bestiaminum [videlicet prime et secunde] pro anno uno in XXXXIII asperos XXVIII I

Item die XXVIII aprⁱlis in Iacob^o de carmazin^o emptore cabelle tamoge magn^e in CXXXIII asperos XXXVI CC

Item ea die in nicola^o berguisio emptore cabelle tamoge parve in CLXXXV asperos I DCCCC

Item die XIII maii in oliveri^o pisse emptore cabelle vini rudie ac bestiaminum soldaie pro anno uno in CLXXXIII asperos VI C

Item die XIII madii in petr^o raff^e de auri^a emptore cabelle salse pro anno uno in CCIII asperos LXXXVIII DCCC

Item die XXXI madii in simone de levanto emptore cabelle vini asperi I Z pro anno uno in CCXXVII asperos CCCXXXVI CCCXXX

Item ea die in lucha de rocha emptore cabelle minacii vini pro singulo mitrio pro anno uno in CLXV asperos LX DCCCCII

Item die XIII Iunii in simone de levanto emptore cabelle et apalti coreorum pro mensibus XI et diebus XV in CCXXVII asperos XXXVIII

Item die Iunii in urbano de nigr^o emptore cabelle censarie pro anno uno in CCXXXVII asperos LXXXII DCCCXX

Item die XXI Iunii in Andree senestrari^o emptore cabelle capitum pro anno uno in IIII asperos LXI DCX

Item die XXVII Iulii in urbano de nigr^o paulo gentille et simone de levanto emptoribus novi dicti [*super*] *trapezondis* pro annis *quinque* et mensibus *novem* in CCXXXVIII asperos LXXX

Item die XXXI Iulii in urbano de nigr^o emptore *cabelle vini XI^{cim} pro centenari^o* pro anno uno in CCXXXVIII asperos CLXXIII DCCCCXXII

Item die XXIII *septembris* in Andrea senestrari^o emptore *cabelle capitum* pro anno uno in VI asperos LVII DLXX

Item pro luca de rocha emptore *cabelle censarie* pro anno uno in CLVI asperos CV DCCCCXXXVIII

Item ea die in petr^o de lu emptore *cabelle vini cimbali* in CCVII asperos V CCC

Item die XXVIII *novembris* in constantino de vicina emptore *cabelle stazete vini* pro anno uno in XXXXVIII asperos III CCCCL

Item die XVI *decembris* in damiano de leone emptore *drit- (?) simisso* in LXXII pro annis *duobus* et mensibus *quinque* asperos XV CL

Item die XXX *decembris* in benedicto cepulin^o emptore *teraticorum* pro anno uno in XXII asperos LXXIII CCC

Item ea die in blaxi^o de passano emptore *cabelle pannorum* pro anno uno in XXII asperos XVI LXII

Item die XXXI *decembris* in oliveri^o pisse emptore *cabelle baratarie* pro anno uno in LXXXV asperos III CC

Item die XXXI Ianuarii in gregori^o Iudice emptore *cabelle capitum februarii* pro anno uno in CXXIII asperos LXV XXXXIII

Item die XVI februarii in constantino de nigr^ono emptore *cabelle victualium* pro anno uno in XXXXVIII asperos LXXXIII CCCLXXXIII

Item die XI marcii in lodixi^o de porta emptore *cabelle [cavealium et] pissium* de lo coppa pro anno uno de CLVI asperos XXXIII DCCCC

Item die XXVII marcii in Ianicha gentille emptore *cabelle bestiaminum* pro anno uno in C39 (sic!) asperos XXXVI CCC

Item die XXX apr^lis in baptista de martiros emptore *cabelle tamoge magn^e* pro anno uno in XXIII asperos L CCCC

Item ea die in Iacob^o de carmazin^o emptore *cabelle tamoge parve* pro anno uno in CXXXX asperos III CCCL

Item die ea in Anthonio de mulasana emptore *cabelle rudie vini ac bestiaminum soldaie* pro anno uno in VIII asperos VIII CC

Item die XIII madii pro paulo de auri^a emptore *cabelle salse* pro anno uno in CCVIII asperos C

Item die XXX madii in constantino de nigr^ono emptore *cabelle vini asperi I Z* pro mitrio pro anno uno in LIII asperos CCCXXXVI CCCCXXXII

Item ea die in dominico de prementori^o emptore *cabelle m(i)nacii* pro anno uno in LXXIII asperos LXV

Item die prim^a Iunii in luca sacheri^o emptore *cabelle et apalti coreorum* pro anno uno in LVIII asperos L

Item die XX Iunii in paulo de aur^a emptore cabelle capitum pro anno uno in CCVIII asperos LXXII CXIII

Item ea die in urbano de nigr^o emptore cabelle censarie pro anno uno in CCLI asperos LXXXXVI LII

Summa asperorum MM CCCLV LI

f 135r

+MCCCCXXXII die XX februarii

Introytus capitum saracenorum sancti Anthoniⁱ debet nobis pro gregori^o Iustinian^o officiale dicti officii et sunt pro pensione scannum sancti Anthoniⁱ pro anno uno solvente paulo gentile fratri dominico fabio de CCLXIII asperos CCC

Item ea die pro gregori^o predicto pro obvencione apapiru atramen^{is} et puretis ad rationem asperorum CCL in anno et precessores sui habuerunt et sunt pro anno uno et diebus XXVIII de CCLXIII asperos CCLXX

Item ea die pro dicto et sunt pro manuelle greppo pro eius annua obvencione ad rationem predictam pro dicto tempore de CCLXIII asperos CCLXX

Item ea die pro paulo gentile et sunt pro capitibus tribus de quibus factis fuit debitor et que capite restaverunt⁵⁴ in caffè et que expedita fuerant super nave acmet saraceni et dictus pro gregori^o Iustinian^o de CXXII asperos DCXVIII

Item ea die pro dicto paulo pro capitibus tribus arrestatis per dominos sindicatoris que expedita fuerant super nave bartholomei marini venetis Isuf tabachi et dictus pro dicto gregori^o de CXXII asperos DCXVIII

Item die VIII Iulii pro alia eius racione hinc mutata de CXXXII asperos CXVI DCCL

Summa asperorum CXVIII DCCCXXVI

Recepimu^s MCCCCXXXI die XXIII maii in navata georgii de Ihinopoli et de ea in gregori^o Iustinian^o officiale capitum saracenorum sancti Anthoniⁱ de CXVIII asperos VII LV

Item ea die in griparea georgii de sinopi et de ea in dicto gregori^o in CXVIII asperos CCCIII

Item die XXI Iunii in quadam nava veneta et de ea in dicto gregori^o in CXVIII asperos LXII

Item ea die in navata caloiane sinori^a et de ea in dicto gregori^o in CXVIII asperos CCCXVIII

Item ea die in navata caraman saraceni de pavara et de ea in dicto gregori^o in CXVIII asperos DCCCCXXIII

Item ea die in navata aginabani saraceni et de ea in dicto gregori^o in CXVIII asperos X CCLXVI

Item die X Iulii in navata macmet (de) simisso et de ea in dicto gregori^o in CXVIII asperos CCLXXXIII

⁵⁴ Повинно бути: *restiterunt* або *arestaverunt*.

- Item** die XVII Iullii in galeoto aidini de simiso et de ea in dicto gregori^o in CXVIII asperos V DCCCCXV
- Item** die XVIII Iullii in navata Iassi saracenⁱ et de ea in dicto gregori^o in CXX asperos DXXXXII
- Item** die ea in navata acmet saracenⁱ et de ea in dicto gregori^o in CXX asperos II CCCXXI
- Item** die XXVIII augusti in diversis navigiis et de eis in dicto gregori^o in CXX asperos CCCCLXXII
- Item** die III octobris in navata sicmacmet saracenⁱ de simiso et de ea in dicto gregori^o in CXX asperos XXI CCLXXIII
- Item** ea die in navata passi Iani de rizo et de ea in dicto gregori^o in CXX asperos XV X
- Item** die XX octobris in galeaci^a piri de simiso et de ea in dicto gregori^o in CXX asperos X CCXXIII
- Item** die VI novembris in navata anthoniⁱ de calcinari^a et de ea in dicto gregori^o in CXXII asperos VI CCCXVI
- Item** ea die in navata acmet de simisso et de ea in dicto gregori^o in CXXII asperos CCLXXII
- Item** die ea in dicta et de ea in dicto gregori^o in CXXII asperos XXXX
- Item** die XXVII novembris in navata Benedicti de savign^o et de ea in dicto gregori^o in CXXII asperos CCCLXVI
- Item** die prim^a decembris in navata bartholomei marini et de ea in dicto gregori^o in CXXII asperos XI DCCCCXXXVIII
- Item** ea die in navata gaspalis de rapalo et de ea in dicto gregori^o in CXXII asperos II DCVI
- Item** ea die in navata Ismail de samastr^o et de ea in dicto gregori^o in CXXII asperos CCVI
- Item** ea die in navata Iacobi barle et de ea in dicto gregori^o in CXXII asperos LXII
- Item** ea die in navata Iohannis pulcifera et de ea in dicto gregori^o in CXXII asperos LXII
- Item** ea die in dicta et de ea in dicto gregori^o in CXXII asperos CLXXX
- Item** ea die in navata sicpassa de pavara et de ea in dicto gregori^o in CXXII asperos X
- Item** die XX februari de CCCCXXXII in gregori^o Iustinian^o in eo quod exegit de Introytu in CXXII asperos V CXXXXVII
- Item** ea die in dicto gregorio in eo quod exegit de Introytu existento scr^{ba} gabriele botino in CXXII asperos CLXIII
- Item** ea die in dicto gregorio in eo quod exegit de Introytu existento scr^{ba} nicola^o de matheo in CXXII asperos I CCCLXXXIII
- Item** die XII decembris de CCCCXXXI fuit in navata bartholomei marini et de ea in bartholomeo de zerba in XXIII asperos CXXIII
- Item** die X Ianuarii de CCCCXXXII fuit in navata benedicti de savign^o et de ea in dicto bartholomeo in XXIII asperos CCCII

Item die V februarii in navata franciscⁱ basseti et de ea in dicto bartholomeo in XXIII asperos DXVI

Item die XXI marcii in navata salamat saracenⁱ et de ea in dicto bartholomeo in XXIII asperos XXXXIII

Item die XXX aprⁱlis in navata vasili de anestaxio et de ea in dicto bartholomeo in XXIII asperos LXX

Item die VII madii in navata pateri greci et de ea in dicto bartholomeo in XXIII asperos II CCLXIII

Item die XXXI madii in galeaci^a costanda saracenⁱ et de ea in dicto bartholomeo in XXIII asperos III DCCCXXIII

Item ea die in dicta gripare^a et de ea in dicto Bartholomeo in XXIII asperos DCCCLXXXII

Item die ea in gripare^a Isuf calafati et de ea in dicto bartholomeo asperos CLXXXXVIII

Item die XIII Iunii in Bartholomeo de zerba in navata sicpasa de pavara in XXV asperos III DCCCCXVIII

Item die XXII Iunii in navata dicti sicpassa et de ea in Iohanne de campofregos^o in CXXXXII asperos LXXV

Item die XXIII Iunii in navata mircassan et de ea in dicto Iohanne in CXXXXII asperos I CCCXXXII

Item et fuit XIII Iulii in navata nicola vastr^anita et de ea in dicto Iohanne in CXXXXII asperos I DXXXIII

Summa asperorum CXVIII DCCCXXVI

f 137r

+MCCCCXXXI die XXI octobris

Iacobo de ancerno adurnus burgensis coffe debet nobis pro baptista de gentille et socio de XXI asperos I

Item die XXVIII marcii pro equo uno presentato per quendam tartarum eidem Iacob^o venduto per dominum Andream senestrariu^m de LXXXXV asperos CCXXV

Summa

Recepimu^s MCCCCXXXI die VI septembris in capsia domini Anthoniⁱ de franchis in XXXIII asperos I

Item die VI Iunii in capsia domini Andree senestararii in LXXX asperos CCXXV

Summa

f 138v

+MCCCCXXXII die VIII Iulii

Introytus comercii magni coffe anni presentis debet nobis pro constantino de nigr^ono emptore dicti comercii de XXXVIII asperos CCLXXXXIII CXII

Summa

Recepimu^s MCCCCXXXVI die XXVIII *novembris* in *constantin^o* de nigrono emptore *comercii* per *contra* scripto pro anno uno in XXXXVIII asperos CCLXXXIII CXII

Summa

f 142r

+MCCCCXXXII die XXII Iunii

Iohannes de campofregos^o officialis officii capitum saracen^{orum} sancti Anthoniⁱ debet nobis pro navata sicpassa de pavara Itura simiso et sunt pro capitibus duobus liberis de sinopi asperos XX **Item** pro rauba subtile asperos XXXV *que* partite capiunt *sommam asperorum* LXXV *argentorum* de caffia ut apparet per apodixi^{am} manu bartholomei de zerba Infilatam et dictus pro Introytu cap(i)tum saracen^{orum} sancti anthoniⁱ de asperos LXXV

Item die XXIII Iunii pro navata mircassan de pavara Itura sinopi et sunt pro capitibus novem liberis de sinopi asperos LXXXX **Item** pro capitibus tribus sclavorum pro quibus solvit^{ur} ad *racionem asperorum* CCLIII pro singulo capito computata apodixi^a asperos DCCLXII **Item** pro capitibus duobus de agitarcan pro quibus solvit^{ur} asperos CCVI pro singulo capito asperos CCCCXII **Item** pro rauba subtilli asperos LXXVIII *que* partite capiunt *Sommam asperorum* I CCCXXXIII *argentorum* ut ordinate apparet per apodixi^{am} manu dicti bartholomei Infilatam et dictus pro dicto Introytu de asperos I CCCXXXIII

Item die XIII Iulii pro navata nicola vastranita de samastro Itura ad partes turchie et sunt pro Capitibus III^{or} decim de bursia liberis ad *racionem* de asperis LXII pro singulo capito asperos DCCCLXVIII **Item** pro capitibus tribus liberis de sinopi asperos XXX **Item** pro capitibus tribus de agitarcan asperos DCXVIII **Item** pro rauba subtilli asperos XVIII *que* partite capiunt *sommam asperorum* I DXXXIII ut apparet ordinate per apodixi^{am} manu dicti bartholomei Infilatam et dictus pro dicto Introytu de asperos I DXXXIII

Summa asperorum II DCCCCLII

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iulii in bartholomeo de zerba officiale etc. in XXV asperos I DXXXIII

Item ea die in bartholomeo de zerba in XXV asperos I CCCCXVIII

Summa asperorum II DCCCCLII

f 142v

+MCCCCXXXII die VIII Iulii

Introytus capitum saracenorum sancti Anthoniⁱ debet nobis pro bartholomeo de zerba officiale etc. et sunt pro pensione scanni unius Anni solute *fratre dominico* fabro de XXV asperos CCC

Item ea die dicto pro Interesse *ducatorum* VII *teucrorum exactorum* a qu^odam abachei saracen^o fideiussore alterius saracenⁱ de XXV asperos XXXVII

Item die ea pro manuele grppo notari^o et sunt pro eius obvencione inter precessores suorum pro mensibus VII et diebus V finitis die presenti et dictus pro dicto bartholomeo de XXV ad racionem de asperis CCL in anno asperos CL

Item die ea pro comune Ianue in caffā in LVI asperos CXVI CCLIII

Summa asperorum CXVI DCCL

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iullii in allia eius racione in CXXXV asperos CXVI DCCL

Summa

f 194r

+MCCCCXXXI die XVII Iunii

videlicet galeotus de facio et socio

Officium provisionis comunis Ianue in caffā assign^{to} armamento galeote comunis Ianue in caffā patr^onizate per Anthoniu^m de pinu vigore deliberacione in consilio facta et scripta manu gasparis de palodio notario debet nobis pro dicto Anthoni^o de pinu et sunt qui pervenerunt in gabriele de mari et socio officiales dicti officii et dictus pro gregori^o Iustinian^o officiale officii capitum saracenorum sancti Anthoniⁱ de asperos II

Item die XXV augusti pro emptore sive emtoribus cabelle tamoge magne de CCCCXXXII in tert^a paga de LXXXVI pro reparacione murorum prope stantalle asperos III

Item die prim^a septembris pro simone de levanto bancherio et socio et dicti pro domino gabriele de auri^a de CXXI asperos I

Item ea die pro Iohanne de Reynaldo ad *complimentum* de asperis I D pro ponderis comunis et sunt pro simone de levanto pro annis tribus Inceptis MCCCCXXXVII die prim^a Iullii et finitis die prim^a Iullii de CCCCXXX et dictus pro dicto domino gabriele de auri^a de CXXI asperos D

Item ea die pro dicto Iohanne et sunt ocaxione supradicta et dictus pro comune Ianu^e in caffā de XXXVI asperos D

Item die V februarii de MCCCCXXXII pro emptore sive emptoribus cabelle pannorum de CCCCXXXIII in prim^a [paga] de LXXXII asperos II

Item die X marcii et fuit ante pro capsia domini Andree senestrarii per eum solute ambroxi^o de flischo de L asperos I D

Item die XXIII marcii pro capsia dicti domini Andree de L asperos I D

Item die VI Iunii et fuit die XVIII madii pro dicta capsia et sunt pro expensis factis pro reparacione porte Antiburgorum per Iohannem de franchis de pagano de LIII asperos LXXXIII

Item die III Iullii et fuit die prim^a Iunii pro dicta capsia accpiente luciano de auria pro reparacione aquarum de LIII asperos CCC

Item ea die pro dicta capsia solute Iohanne de pagano pro expensis brisalii et aliia de LIII pro tabulari^o asperos CCXXXIII

Item die ea pro dicta capsia accipiente Bernardo de vivaldis pro reparacione aquarum de LIII asperos CC

Summa asperorum XIII DCCCXXXVII

Recepimu^s MCCCCXXXI die prim^a septembris in domino gabriele de auri^a in CXXI asperos D

Item die VIII Iulii de MCCCCXXXII in cartulari^o massarie subsequenti in illo in LXXXVIII et in isto in LX asperos XIII CCCXXXV

Summa

f 203r

+MCCCCXXXI die XV marcii

domini Protectores comperarum locorum comunis Ianue in caffa qui debent nobis pro andree calexe emptore cabelle victualium in summ^a et sunt pro paga marcii Instanta at ad complimentum de III asperos VIII CCCCLXXXII

Item die XXV augusti pro emptore sive emptoribus cabelle victualium de CCCCXXXII in prim^a [paga] de LXXXV asperos XIII CXI

Item et sunt pro paga Iunii

Item die XXII novembris pro dominico de prementori^o et Simone de levanto et dicti pro emptore sive emptoribus cabelle vini XI^{cim} pro centenari^o de CCCCXXXII in terti^a et sunt pro complimen^{to} page comperarum septembri preteriti non computate pro me(n)tibus locorum nomi(n)orum nuper Impositorum per dominum oliverium marruffum de LXXXVI asperos XVIII LXXXIII

Item die XVIII decembris pro emptore sive emptoribus cabelle vini XI^{cim} pro centenari^o et sunt pro paga decembris presentis computatis expensis et sunt pro locis veteribus in quart^a in LXXXVI asperos XVIII CCCCXXXV

Item die XIII apr^lis de CCCCXXXII pro emptore sive emptoribus cabelle terraticorum de CCCCXXXIII in quart^a de LXXXVIII et sunt pro comlimen^{to} page marcii proxima preteriti asperos XIII CCCCLXXXVII

Item die III Iulii pro emptore sive emptoribus cabelle vini XI^{cim} pro centenari^o de CCCCXXXIII in quart^a de LXXXVII asperos XXX et sunt pro cabella capitum septembri anni preteriti Andree senestrarii que in massari^a pervenit et que compere obligata erat

Item ea die pro emptore sive emptoribus cabelle censarie Iunii de CCCCXXXIII in summ^a asperorum XII et in terti^a asperi VIII (sic!) et sunt pro dicta causa CII asperos XX

Item ea die pro emptore sive emptoribus cabelle capitum Iunii de CCCCXXXIII in summ^a et sunt pro complimen^{to} asperorum LVII DLXX pro dicta cabella de LXXXVIII asperos VII DLXX

Item die VIII Iulii pro constantin^o de nigr^ono emptore cabelle asperorum I Z pro uut^o vini de LIII asperos CCCXXXVI CCCCXXXII

Item ea die pro *dominico* de *prementori*^o *emptore* cabelle vini minacii de LXXIII asperos LXV

Item ea die pro Ianicha gentille galeoti *emptore* cabellarum bestiaminum de CXXXVIII asperos XXXXVI CCC

Item die ea pro luca de rocha *emptore* cabelle minacii unius vini de CLV asperos LX DCCCII

Item ea die pro dicta luca *emptore* cabelle censarie *novembris* (?) de CLVI asperos CV DCCCXXXVIII

Item ea die pro lodixi^o de porta *emptore* cabelle pissium de lo coppa de CLVI asperos XXXIII DCCC

Item die pro lucha sacheri^o de CLVIII asperos L *emptore* cabelle coreorum

Item ea die pro petr^o raffe de auri^a *emptore* salse de CCIII asperos LXXXXVIII DCCC

Item ea die pro paulo de auri^a *emptore* salse de CCVIII asperos C

Item ea die pro simone de levanto *emptore* cabelle vini asperi unius *cum dimidi*^o de CCXXVI asperos CCCXXXVI CCCXXX

Item ea die pro dicto simone *emptore* cabelle sive apalti coreorum de CCXXVII asperos XXXXVIII

Summa asperorum M CCCCXXIII DX

Recepimu^s MCCCCXXXII die XXIII madii in Iacob^o de carmazin^o *emptore* cabelle tamoge magn^e et de eo in capsia domini Andree senestrarii in L asperos III

Item die VIII Iulii in comune Ianu^e in caffè in LV asperos M CCCCXX DX

Summa asperorum M CCCCXXIII DX

f 209v

+MCCCCXXXII die XX Iunii

Paulus de auri^a petrⁱ raffe Burgensis caffè emptor cabelle capitum pro anno uno Incipien^{do} anno et die *suprascripto* et finiendo MCCCCXXXIII die XX Iuni exclusive ad coligendum *secundo* formam clausularum suarum debet nobis pro Introitu cabellarum comunis Ianue in caffè et sunt pro precio sive *consteo* dicte cabelle summos trecentos sexaginta argentos ex quibus siminui et deduci debent s^ommos III pro partito uno facto dicto paulo et sic rest^{ant} incidi s^ommi CCCLVII qui valent ad rationem asperorum ducentorum duorum pro singulo sommo de CXXXII asperos LXXII CXIII

Que quidem cabella dicto paulo vendita tradita et deliberata fuit per spectabiles dominos consulem ac alterum Andreem senestrarium alterum massariorum absente domino gabriele de auri^a cum socio eius variis occupatis agendis presentibus etiam dominis nicola^o Adurno sorleone catane^o dexterin^o catane^o et dexideri^o de cassana officialibus monete in logia in publi^{ca} callega more consueto tamquam certis offerentis Incantantis et substantis nicola^o Berguihio cintr^aco publi^{co} comunis Ianue in caffè

Qui promisit etc.

Sub etc.

Et pro eo dominicus de prementori^o lucas de rocha ac tadeus adurnus

Sub etc.

Renunciantes etc.

Item die VIII Iulii pro paga cimbali mensium sex et sunt que defarcant^{ur} de assignacion^e Andree turturini qui assignati fuit de asperis VII CCCCXXXVIII et dicta paga facta fuerat debitorum de asperis VIII de CCVI asperos DLI

Summa asperorum LXXII DCLX

Recepimus MCCCCXXXII die II Iulii in Ieronim^o Bulla in quart^a in CCLXXVIII asperos CXIII

Item ea die in emptore sive emptoribus cabelle caputum contra scripta in LXXX asperos LXVII DCCXXXVI

Item die VIII Iulii in emptore sive emptoribus predictis et de eis in paga cimbali mensium sex de CCV asperos DLXI

Item die VIII Iulii in alia eius racione in iste in CCX asperos III CCLIII

Summa asperorum LXXII DCLXV

f 217v

+MCCCCXXXI die XXII novembris

Racio captivorum gotie captorum per Iohannem montanum et socios et qui liberati fuerunt occaxione pacis facte cum alexi^o debent nobis pro domino gabriele de auria racione captivorum etc. et sunt pro mauroIane uno ex creditoribus dictorum captivorum asperos C et pro caloierico liconista dicta occaxione de CXXII asperos CC

Item die XXVII novembris pro Iohanne montano et sunt pro partita eidem spectanti de captivis caffè de CXXXVIII asperos III DXXVII

Item ea die pro baptista de gaino⁵⁵ pro partita eidem spectanti ut supra de XXII asperos DCCCCLXXIII

Item die XI Iunii pro Ieronim^o de Alegr^o pro partita sibi spectanti pro se ipso asperos II DVI et pro parte spectanti georgio conaci pro ill^o seteno asperos DXVI in summa de CXXXVI asperos III XXII

Item die VIII Iulii et fuit ante pro Ieronim^o de Alegr^o et sunt pro parte spectanti dicto Ieronim^o pro et de quibus dictus Ieronimu^s factus fuit debitor ut apparet per racionem ipsius in presenti cartulari^o in carta centum triginta septem de CXXXIII asperos CCCL

Summa asperorum VIII LXXII

⁵⁵ В контр-рахунку: *Batistus de Gaiano faber*.

Recepimu^s MCCCCXXXI die XXII *novembris* in *raffaele turturin^o* in CCVII *asperos* I CCCCLXXXVIII

Item ea die in *domino gabriele* de auri^a *ratione captivorum* in CXXII *asperos* DL

Item ea die in *francisc^o* marsalia in CCCCXXXVIII *asperos* CCCCLXII

Item ea die in *dominico carega* in CCLXVI *asperos* DCC

Item ea die XXVII *novembris* in Iohanne montano in CXXXVIII *asperos* DCXXXV

Item die XIII *marcii* In teodoro Iorocho in CCCCVII *asperos* CXXXXI

Item ea die in *domino Andrea* turturin^o de franchis in CCCC *asperos* I CCCLXXV

Item die VIII *Iullii* in *comune* Ianue in *caffa* in LVI *asperos* II DCCXI

Summa asperorum VIII LXXII

f 274v

+MCCCCXXXI die XIII *septembris*

Salari^a officialium sancti antoniⁱ debent nobis pro petr^o de nervio pro eius salari^o dierum XXV finitorum die VIII *aprⁱlis* de CCLXIII *asperos* CX

Item die V *decembris* pro gregori^o Iustinian^o *officiale* etc. pro eius salari^o mensium VIII et dierum XXII finitorum hodie de CCLXIII *asperos* II DLXI

Item die V *decembris* pro xpist^o foro de odino *Interprete* dicti officii pro eius salari^o dierum XXV Inceptorum die XIII *marcii* et finitorum die VIII *aprⁱlis* de CCLXIII *asperos* CLXVIII

Item ea die pro nicola^o de matheo notari^o pro eius salari^o mensium *quinque* et dierum IIII finitorum hodie de CCLXV *asperos* DCLXIII

Item die VIII *Iullii* pro bartholomeo de zerba *officiale* etc. pro eius salari^o mensium *sex* et dierum XVI finitorum hodie de CCLXVI *asperos* II XXXXIII

Item die ea pro Bartholomeo de Zerba scribe pro eius salari^o dierum XVIII de CCCLXVIII *asperos* LXXX

Item die ea pro galexⁱ de alba pro eius salari^o mensium *sex* et dierum XVI de CCLXVI *asperos* DCCCLXI

Item ea die pro Ioam de campofregos^o de CCLXVIII *asperos* CLXVI

Summa asperorum VI DCLIII

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII *Iullii* in *comune* Ianue in *Caffa* in LV *asperos* VI CCCLXXXIII

Item ea die in *comune* Ianue in *caffa* in LV *asperos* CLXVI

Summa

f 275r

+MCCCCXXXI die XXVIII *Iunii*

Salari^a officialiumaffe debent nobis pro gabriele de mari pro eius salari^o mensium *trium* et dierum XVII finitorum die ultra *Iunii* de CCLXIII *asperos* II CLXI

Item die XV Iulii pro manuele greppo notari^o et scriba presentis massarie nomine luce de rocha pro eius salari^o mensium trium et dierum XXVI de CCLXI asperos I DCCCLXXXVII

Item die XXX septembris pro nicola^o de coronato pro eius salari^o mensium sex et dierum XVII de CCLXIII asperos III DCXII

Item et fuit die XIII septembris pro domino nicolao de matheo sindico etc. pro eius salari^o dierum XXV finitorum die VIII aprilis de CCLXII asperos CXIII

Item ea die pro nicolao de matheo statuari^o pro eius salari^o ut supra de CCLXIII asperos CLXVIII

Item die XVIII octobris pro spectabile domino teodoro de flischo pro eius salari^o anni unius finiendi MCCCCXXXII die XIII marcii de CCLX asperos LXXVIII DLXXXVIII

Item die ea pro gabriele de auri^a provisoro pro eius salari^o ut supra de CCLX asperos XV DCCLXXXII

Item ea die pro domino anthoni^o de franchis pro eius salari^o ut supra de CCLXI asperos XV DCCLXXXII

Item die III novembris Bartholomeo de sancto matheo et sunt pro eius salari^o mensium VII et dierum XX finitorum hodie de CCLXIII asperos II CCC

Item die VIII decembris pro nicola^o iuardo capitane^o turis sancti constantini pro eius salari^o mensium VIII et dierum XXV de CCLXII asperos III DLXV

Item ea die pro gaspare de palodio pro eius salari^o mensium VII et dierum XVII de CCLXII asperos DCCLXXXIII

Item die X aprilis de CCCCXXXII pro meriado ravacia pro eius salari^o anni unius et mensis unius finitorum hodie de CCLXIII asperos II DCCCCLXXX

Item ea die pro nicola^o de matheo pro eius salari^o anni unius et diei unius de CCLXVI asperos III XXXVIII

Item die XXVIII madii pro dominico carega capitane^o orguxi^{orum} pro eius salari^o mensium VII et dierum XXVIII de CCLXVI asperos III CCCLXIII

Item die VIII Iulii pro domino Legumdoctore domino laurenti^o armen^o pro eius salari^o mensium V et dierum II de CCLXI asperos III CCCCXVII

Item ea die pro bartholomeo greppo pro eius salari^o anni unius mensium duorum et dierum XXIII de CCLXII asperos I DXXXXVI

Item ea die pro quilico de via pro eius salari^o anni unius mensium trium et dierum XXVI finitorum hodie de CCLXVI asperos I DCLVII

Item ea die pro andre^a de rocha pro eius salari^o ut supra de CCLXII asperos I DCLVII

Item ea die pro tadeo de sancto salvatore capitane^o porte caihadoris pro eius salari^o ut supra de CCLXIII asperos V DCCXXXVII

Item ea die pro manuele greppo pro eius salari^o anni unius de CCLXV asperos V DCCCLVIII

Item die VIII Iullii pro *domino Iohanne ....berte*⁵⁶ pro eius salari^o anni unius et dierum XXVII finiendorum die XIII *septembris* de CCLXVI asperos VIII DCLXXXVI

Item die ea pro baptista de marchexi^o pro eius salari^o mensium VII et dierum unius de CCLXVII asperos II DCCCXXXI

Item et die pro baptista de gavio pro eius salari^o mensium VIII et dierum VI in CCLXVII asperos II CCCCXXXI

Item ea die pro Ieronim^o senalega pro eius salari^o mensium VIII et dierum VIII de CCLXVII asperos DCCCLXVIII

Item die ea pro franchino marchexi^o pro eius salari^o mensis unius et dierum XI de CCLXVII asperos CCCXXXXV

Item ea die pro Ieronim^o rubeo pro eius salari^o mensis unius et dierum II de CCLXVIII asperos CVIII

Item ea die pro Iulliano de guizardis pro eius salari^o dierum VIII finitorum hodie de CCLXVIII asperos DCCXXVIII

Item die ea pro nobili *Domino gabriele* de auri^a pro eius salari^o mensium VII et dierum XVII finitorum usque ultima octobris anni preteriti de CCLX asperos VIII DCCCCLVII

Item ea die pro dicto *domino gabriele* pro eius salari^o mensium VIII et dierum VIII finitorum hodie de CCLX asperos VI CCLXXXI

Item ea die pro *Egregio domino Andrea* senestr^{ari}^o pro eius salari^o ut *supra* de CCLXI asperos VI CCLXXXI

Item ea die pro *spectabile domino theodoro* de flischo pro eius salari^o mensium trium et die(rum) XXVI finitorum hodie de CCLX asperos XXV DCXXXXVI

Summa asperorum CCXX CCVIII

Recepimu^s MCCCCXXXI die II *novembris* in *egregio domino antonio* de franchis in CCLXI asperos V DCCCXXXV

Item die VIII Iullii de 442 in nobili *domino gabriele* de auria in *partita per contra* scripta in CCLX asperos XV DCCLXXXII

Item ea die in *comune Ianu*^e in *caffa* XXXLV asperos CLXXXXVIII DLXXXI

Summa asperorum CCXX CCVIII

<РЕКОНСТРУКЦІЯ>

f 289

[**Salaria provisionatorum** Caffe debent nobis pro fratribus sancti francisci pro eorum salario (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem sommorum sex argentorum in anno de 276 asperos I DCIII

⁵⁶ Варіанти: *Cilberte, Cilberto, Cisberte, Cisberto*. Контр-рахунок, по якому б можна було перевірити, не зберігся.

Item pro Nicolao Berguihus pro eius salario dierum 25 (13.03.1441 - 08.04.1441) ad rationem sommorum duodecim argenterum in anno de 276 asperos CLXVIII

Item pro magistro Vincentio de Merlanis magistro scholarum pro eius salario dierum 25 (13.03.1441 - 08.04.1441) ad rationem sommorum duodecim argenterum in anno de 276 asperos CLXVIII

Item pro Andrea Cepulino cintraco pro eius salario mensium XI et dierum IIII (13.03.1441 - 17.02.1442) ad rationem sommorum sex argenterum in anno de 276 asperos I CXXXV

Item pro Iohanne de Candia nuncio massarie presentis pro eius salario anni unius mensium trium et dierum XXVI (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem asperorum LXX in mense de 276 asperos I CI

Item pro Iohanne Ferraria bandelerio comunis pro eius salario (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem asperorum L in mense de 276 asperos DCCLXXXIII

Item pro magistro Eliax Iudeo fixico pro eius salario anni unius mensium trium et dierum XXVI (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem sommorum XXXII in anno de 277 asperos VIII DXXXVII

Item pro magistro Anthonio de Sancto Georgio balistrario pro eius salario dierum XXV (13.03.1441 - 08.04.1441) ad rationem sommorum duodecim argenterum in anno de 277 asperos CLXVIII

Item pro Anthonio de Bavalo tubeta pro eius salario mensium sex (13.03.1441 - 13.09.1441) ad rationem asperorum CC in mense de 277 asperos I CC

Item pro magistro Francisco de civitate Permarum fixico et surigico pro eius salario pro mensium VII et dierum XVII (13.03.1441 - 01.11.1441) ad rationem asperorum DV pro se tantum et pro famulo suo ad rationem CI in summa ad rationem asperorum DCVI in mense de 277 asperos III DLXXXV

Item pro Georgio de Caffa tubeta pro eius salario (13.03.1441 - 25.03.1441) ad rationem asperorum trecentorum in mense et qui tenetur et obligatus est tenere equum de 277 asperos CXX

Item pro Luciano de Auria salvator et custos sabarbarie Caffe pro eius salario (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem asperorum CC in mense de 277 asperos III CLXXIII

Item pro Baptista de Gavio fabricatoro stamparum comunis pro eius salario dierum XXV (13.03.1441 - 08.04.1441) ad rationem asperorum CC in mense de 278 asperos CLXVII

Item pro Ansermo de Ast portarius ad portam Caihadoris pro eius salario (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem asperorum L in mense de 278 asperos DCCLXXXIII

Item pro Dominighina de Soldaia pro eius salario (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem asperorum C in mense de 278 asperos I DCCLXXXVII

Item pro Antonio regetia pro eius salario dierum viginti quinque (13.03.1441 - 08.04.1441) ad rationem asperorum ducentorum argenterum in mense de 278 asperos CLXVII

- Item** pro Cosma de Zoalio sonatore lenti pro eius salario (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem somorum IIII argentorum in anno de 278 asperos I LXVIII
- Item** pro Soterico sonatore pro eius salario (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem somorum IIII argentorum in anno de 278 asperos I LXVIII
- Item** pro Danili sonatore zamare pro eius salario (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem somorum quatuor argentorum in anno de 279 asperos I LXVIII
- Item** pro Nicolao Berguihio cintraco comunis Ianue in Caffa pro eius salario (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem somorum sex argentorum in anno de 279 asperos I DCVI
- Item** pro Bartholomeo clavonerio magistro orologii cum socio Francisco de Monihaidino pro eius salario (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem asperorum CLXVIII in mense de 279 asperos II DCLX
- Item** pro Cachucio nacharato pro eius salario (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem asperorum CXX in mense de 279 asperos I DCCCCIII
- Item** pro Anthonio de Ferrara comito galee comunis Ianue in Caffa pro eius salario dierum XXV (13.03.1441 - 08.04.1441) ad rationem asperorum DL in mense de 279 asperos CCCCLVIII
- Item** pro Ieronimo Bulla scriba galee comunis Ianue in Caffa pro eius salario dierum XXV (13.03.1441 - 08.04.1441) ad rationem somorum duodecim argentorum in anno de 279 asperos CLXVIII
- Item** pro Anthonio de Turilio coyrasario pro eius salario (13.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem asperorum CLXXV in mense de 280 asperos II DCCLXXVII
- Item** pro Caloiane barberio pro eius salario dierum XXV (13.03.1441 - 08.04.1441) ad rationem asperorum ducentorum in mense de 280 asperos CLXVII
- Item** pro Assoboga bombarderio pro eius salario dierum XXV (13.03.1441 - 08.04.1441) ad rationem asperorum centum in mense de 280 asperos LXXXIII
- Item** pro Ordabei tibeta pro eius salario (13.03.1441 - 25.03.1441) ad rationem asperorum C in mense de 280 asperos XXX
- Item** pro Stefano soldachus scriptore litterarum grecalium pro eius salario (13.03.1441 - 13.09.1441) ad rationem asperorum CL in mense de 280 asperos DCCCC
- Item** pro Petro de Senarega pro eius salario dierum XXV (13.03.1441 - 08.04.1441) ad rationem asperorum ducentorum in mense de 281 asperos CLXVII
- Item** pro Oliverio Pissis ponderatore auri et argenti comunis pro eius salario dierum XXV (13.03.1441 - 08.04.1441) ad rationem asperorum CL in mense de 281 asperos CXXV
- Item** pro magistro Elias Iudeo fixico et surigico quondam magistri Rubini pro eius salario (01.04.1441 - 09.07.1442) ad rationem somorum sexdecim⁵⁷ argentorum in anno de 281 asperos I DCLX
- Item** pro Georgio de Caffa tubeta pro eius salario (26.03.1441 - 09.07.1442) ad rationem asperorum CCCL in mense de 281 asperos V CCCXX

⁵⁷ За розрахунком, повинно бути 6 сомів на рік.

Item pro ..... pro eius salario (08.04.1441 - .....) ad rationem sommorum sex in anno de 282 asperos .....

Item pro Francisco de civitate Pennarum fixico et surigico pro eius salario mensium sex (01.11.1441 - 30.04.1442) ad rationem sommorum viginti IIII-or in anno de 282 asperos II CCCCXXIII

Item pro ..... burgense Caffè scriptore litterarum grecalium locho Stefani soldachi pro eius salario (10.09.1441 - 09.07.1442) ad rationem asperorum ducentorum in mense de 282 asperos I DCCC

Item pro Ordabei tubeta loco Anthonii de Bavalo pro eius salario (14.09.1441 - 09.07.1442) ad rationem asperorum CL de 282 asperos I CCCCLXXV

Item pro Caloiane barberio pro eius salario (01.11.1441 - 09.07.1442) ad rationem sommorum decem et octo argenterum in anno de 283 asperos II CCXII

Item pro Bernardo de Vivaldis durgense Caffè pro eius salario (08.06.1442 - 09.07.1442) ad rationem asperorum CL in mense de 283 asperos CLV

Summa...]

f 313r

+MCCCCXXXI die XXX marcii

Nicolaus Iscanus Interpres caffè loco nocolai de basignano qui in presenti cartulari^o servire Incepit MCCCCXXXI die XIII marcii ad rationem sommorum decem et octo in anno debet qui tenere⁵⁸ equum et arma debet nobis pro emptore sive emptoribus cabelle bestiamini in quart^a de LXXX asperos I DCCCXVIII

Item die IIII Iullii pro manuele greppo pro eius obvencione eius scribendi et caposoldi de CLXXII asperos LXVI

Item die XXVII septembris pro emptore sive emptoribus cabelle ad etc. censarie⁵⁹ de MCCCCXXXII in terti^a de LXXXVI asperos III CCCLXXXIII

Item die XII ma^ccii pro equo uno presentato per Imperatorem agicarei eidem venduto in publi^{ca} callega de LXXXV asperos CC

Item MCCCCXXXII die VIII Iullii pro manuele greppo pro eius scribendi obvencionis et caposoldi de CLXXX asperos CLXVIII

Summa asperorum V DCXXXVI

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iullii in sallaria Interpretum caffè in CCCXVI asperos IIII DCCCVII

Item die eain cartulari^o massarie subsequentis in illo in CXXXXV et isto in LXIII asperos DCCCXXVIII

Summa asperorum V DCXXXV

⁵⁸ Слово *tener* – вписано два рази.

⁵⁹ Останні три слова нерозбірливо.

f 319v

+MCCCCXXXI die XVIII apr^lis

Chircor de reynaldo orguxiu^s caffē qui in *presenti cartulari^o servire* Incepit MCCCCXXXI die XIII marcii ad *rationem asperorum* CL in mense debet nobis pro *emptore* sive *emptoribus* cabelle *censarie* Iunii in *terti^a* de LXXX *asperos* CCCCL

Item die X Iulii pro *dominico spinul^a* de LXXI *asperos* CL

Item die VIII Iulii fuit (sic!) *manue^{le}* greppo de CLXXIII *asperos* LX

Item die XXV *septembris* pro *emptore* sive *emptoribus* cabelle vini XI^{cim} pro *centenari^o* de 442 in *summa* de LXXXVI *asperos* CCC

Item die XI *octobris* pro *capsia domini Antoniⁱ* de *franchis* quando portavit *pagam* in *cimbalo* de XXXXIII *asperos* LX

Item die X *octobris* fuit pro *emptore* sive *emptoribus* cabelle *capitum* Iunii de 442 in *terti^a* de LXXXVI *asperos* CCC

Item die XXII *decembris* pro *capsia domini Andree* *senestrarii* de XXXXVIII *asperos* C

Item die VII *Ianuarii* de 442 pro *emptore* sive *emptoribus* cabelle vini XI^{cim} pro *centenari^o* in *quart^a* de LXXXIII *asperos* CCCL

Item die X marcii et fuit VI *decembris* pro *capsia domini Andree* *senestrarii* quando Ivit I'ordo *cum* *fineto* de *coronato* de L *asperos* C

Item die XXVIII marcii pro *emptore* cabelle *victualium* de CCCCXXXIII in *secund^a* *asperos* CCCC in *terti^a* *asperos* CC de LXXXX *asperos* DC

Summa asperorum II CCCCLXX

Recepimu^s MCCCCXXXI die XIII marcii in *cartulari^o massarie* *precedentis* in illo in CCCXX in isto in XXXVI *asperos* XXXVII

Item die XV Iulii in *alia eius ratione* hic *mutatos* in CCCXXVI *asperos* II CCCCXXXIII

Summa asperorum II CCCCLXX

f 359v

+MCCCCXXXI die *novembris*

Salari^a officialium soldaye debent nobis pro [*nobili*] *domino Iacob^o* de *flisco* [*consul soldaye*] pro eius *salari^o mensium* VII et *dierum* XXIII [*inceptorum* MCCCCXXXI die XIII marcii et] *finitorum* die VIII *novembris* [*ad rationem sommorum centum in anno*] de CCCLVI *asperos* XIII CCLXXVI

Item ea die pro *galexio* de *alba notari^o* [*et scriba curie soldaye*] pro eius *salari^o* ut *supra* [*ad rationem sommorum duodecim in anno*] de CCCLV *asperos* I DLXXXXI

Item ea die pro *bertino⁶⁰* de *turilio cavaleri^o* pro eius *salari^o* ut *supra* [*ad rationem sommorum decem et octo in anno*] de CCCLV *asperos* II CCCLXXXIII

⁶⁰ У контр-рахунку наз. відм. *Bertonus*.

Item MCCCCXXXII die VIII Iulii pr egregio domino paulo Iustinian^o [*consule castelano capitaneo et massario soldaye*] pro eius salari^o mensium VIII [*inceptorum MCCCCXXXI die VIII novembris ad rationem summorum quinquaginta in anno pro suo consulatu et pro castelania ad rationem viginti quinque et pro capitaneatu et massaria ad rationem summorum viginti quinque in summa ad rationem summorum centum in anno*] de CCCLVII asperos XII CCCCLXVI

Item ea die pro petr^o de monterubeo [*notario*] pro eius salari^o ut supra [*ad rationem sommorum duodecim argenterum in anno*] de CCCLVII asperos I DCXVI

Item ea die pro perino de savignon^o [*cavalerio*] pro eius salari^o ut supra [*ad rationem sommorum decem et octo in mense*⁶¹] de CCCLVII asperos II CCXXIII

Summa asperorum XXXIII DLVII

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iulii in comune Ianue in caffa in LV asperos XXXIII DLVII

Summa

+MCCCCXXXI die XXV marcii

Salari^a provisionatum soldaye debent nobis pro georgi^o de goasco [*qui servire incepit die XIII marcii*] pro eius salari^o dierum XII [*ad rationem asperorum LX in mense*] de CCCLXI asperos XXIII

Item ea die pro matheo de gibeletto pro eius salari^o ut supra [*ad rationem asperorum L in mense*] de CCCLXII asperos XX

Item die XVIII octobris pro Reverendo domino fratre augustin^o de nigr^o [*episcopo*] pro eius salari^o mensium VII et dierum XXVI finiendum VIII novembris [*ad rationem asperorum CL in mense*] de CCCLXIII asperos I CLXXX

Item ea die pro petr^o de nigr^o clerico pro eius salari^o ut supra [*ad rationem asperorum centum in mense*] de CCCLXIII asperos DCCLXXXVII

Item ea die pro caloli magistro asie pro eius salari^o ut supra [*ad rationem asperorum LXXV in mense*] de CCCLXIII asperos DLXXXX

Item ea die pro bartholomeo de marchio pro eius salari^o ut supra [*ad rationem asperorum CL in mense*] de CCCLXIII asperos I CLXXX

Item die XXIII octobris pro fratre Iohanne ordinis minorum pro eius salari^o ut supra [*ad rationem asperorum CXXV in mense*] de CCCLXII asperos DCCCLI

Item die VIII novembris pro pap^a teodoro quondam comano [*et afendoli magistro aquarum*] pro eius salari^o mensium VII et dierum XXVI finitorum VIII novembris [*ad rationem asperorum CC^{torum} in mense*] de CCCLX asperos I DLXXIII

Item die XX novembris pro afendoli magistro aquarum [*qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum I argenterum in anno*] pro eius salari^o ut supra de CCCLXII asperos DCLV

⁶¹ Тут, вочевидь, помилка писаря. Повинно бути *in anno*.

Item die ea pro lazaro de goasco [*sive anthonio de pinu dicto tunegano serviens sildaie*] pro pro eius salari^o mensium VII et dierum XXVI finitorum VIII novembris [*ad rationem asperorum LX in mense*] de CCCLXI asperos CCCCLXXII

Item die XXVII decembris pro nicolino armora [*interprete soldaye qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum CLXXV in mense*] pro eius salari^o mensium VIII et dierum XIII de CCCLXIII asperos I DCLVI

Item MCCCCXXXII die XXII februari pro nicola^o pansano [*interprete soldaye qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum centum septuaginta quinque in mense*] pro eius salari^o mensium XI et dierum VIII de CCCLX asperos I DCCCCLXXVIII

Item die XXVIII madii pro todor greco et socio [*porteriis antiburgorum qui servire incepierunt die XIII marcii ad rationem asperorum CL in mense*] pro eius salari^o mensium VII et dierum XXVI finitorum MCCCCXXXI die VIII novembris de CCCLXIII asperos I CLXXX

Item ea die pro tengrⁱberdi armen^o [*serviense qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum LX^a in mense*] pro eius salari^o ut supra de CCCLXI asperos CCCCLXXII

Item ea die pro curculioto serviente [*soldaye qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum LX in mense*] pro eius salari^o ut supra de CCCLX asperos CCCCLXXII

Item die XIII Iunii pro luca de marchio [*qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum LX^a in mense*] pro eius salari^o anni unius mensium trium et diei uniu^s de CCCLXI asperos DCCCCII

Item die VIII Iulii pro caloiane triandafilo [*scriptore litterarum grecarium qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum centum in mense*] pro eius salari^o anni unius mensium trium et dierum XXVI finitorum hodie in CCCLX asperos I DLXXXVII

Item ea die pro Salihuc muratore [*qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum CL in mense*] pro eius salari^o ut supra de CCCLX asperos II CCCLXXX

Item ea die pro mais de romeo [*porterio qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum centum in mense*] pro eius salari^o ut supra de CCCLX asperos I DLXXXVII

Item ea die pro teodoro spaeri^o [*qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum octuaginta argentorum in mense*] pro eius salari^o ut supra de CCCLXI asperos I CCLXVIII

Item ea die pro barnaba de simiso [*qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum centum in mense*] ut supra de CCCLXI asperos I DLXXXVII

Item ea die pro corsoli sornaihi⁶² [*qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum centum in mense*] pro eius salari^o ut supra de CCCLXII asperos I DLXXXVII

⁶² Професія Корсолі – зурнаджи, тобто гравець на зурні.

Item ea die VIII Iullii pro tatarihic quondam tatar [qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum LX in mense] pro eius salari^o ut supra de CCCLXII asperos DCCCCLII

Item ea die pro vasili nacarato [qui servire incepit die XIII marcii] pro eius salari^o ut supra [ad rationem asperorum LXXX in mense] de CCCLXIII asperos I CCLXVIII

Item ea die pro tata freiheri^o [qui servire incepit die XIII marcii] pro eius salari^o ut supra [ad rationem asperorum CLX in mense] de CCCLXIII asperos DCCCCLII

Item ea die pro parascheva de coiaminas [qui servire incepit die XIII marcii] pro eius salari^o ut supra [ad rationem asperorum ducentorum in mense] de CCCLXIII asperos III CLXXV

Item ea die pro Iohanne barberoto [qui servire incepit die XIII marcii] pro eius salari^o ut supra [ad rationem asperorum ducentorum in mense] de CCCLXIII asperos III CLXXV

Item die ea pro esambei caramella [filio caloli magistri asie qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum LXXV in mense] de CCCLXIII asperos I CLXXXX

Item ea die pro dominico spinul^a serviente [qui servire incepit die XIII marcii ad rationem asperorum L^a argentorum in mense] de CCCLXIII asperos DCCCCLII

Item ea die pro antoni^o de bavalo tubeta [qui servire incepit die XIII septembris] pro eius salari^o mensium VIII et dierum XXV [ad rationem asperorum ducentorum L^a argentorum in mense] de CCCLXV asperos II CCCCLVIII

Item ea die pro Reverendo domino fratre augustin^o de nigr^o [qui tenetur et obligatus servire Ecclexie pro capellano] pro eius salari^o mensium VIII et dierum [qui servire incepit MCCCCXXXI die VIII novembris ad rationem asperorum ducentorum in mense] de CCCLXV asperos I DC

Item ea die pro afendoli greco [magistro aquarum] pro eius salari^o ut supra [ad rationem asperorum trium millium quadragentorum argentorum in anno] de CCCLXV asperos II CCLXVII

Item ea die pro antonio [tunegano⁶³ de pinu placerio] pro eius salari^o ut supra [ad rationem asperorum LX in mense loco lazari de goasco] de CCCLXV asperos CCCCLXXX

Item ea die pro nicola^o pansano pro eius salari^o mensium III^{or} et dierum XVI [ad rationem asperorum ducentorum in mense] de CCCLXVI asperos DCCCVI

Item ea die pro georgio grillo [et socio porteriis et custodibus porte antiburgorum soldaie] pro eius salari^o mensium VIII [ad rationem asperorum CL in mense] de CCCLXVI asperos I CC

Item ea die pro mogaliha greco serviente [loco curculiotti pro eius salario qui servire incepit MCCCCXXXI die VIII novembris ad rationem asperorum LX in mense] de CCCLXVI asperos CCCCLXXX

Summa asperorum XXXXIII DCCCCXXXV

⁶³ В оригіналі *tunegano*.

Recepimu^s MCCCCXXXXII die VIII Iullii in ~~salat~~ Theodoro toihacoihii in *partita qua non reffert asperos* II CCCLXXX

Item ea die in *comune* Ianue in LV asperos XXVII DCCLXX

Summa asperorum XXX CL

f 403v

+MCCCCXXXXII die VIII Iullii

Salari^a officialium cimbali debent nobis pro Egregio domino Andree turturin^o [*consule castelano capitaneo et ministrario cimbali qui servire Incepit die XIII marcii ad rationem sommorum XXXX^a in anno pro suo consulatu et castelania capitaneatu et ministraria ad rationem summorum viginti in anno in summa ad rationem sommorum LX in anno*] pro eius salari^o anni unius mensium trium et dierum XXVI finiendorum hodie de CCCC asperos XVI XXV

Item ea die pro bartholomeo de facio [*notario et*] scribe [*curie cimbali*] pro eius salari^o [*ad rationem sommorum XV^{cim} argentorum in anno*] ut *supra* de CCCC asperos III V

Item ea die pro dicto bartholomeo pro eius salari^o dierum XXVI finiendorum die V augusti proxima venturi de CCCC asperos CCXVIII

Item ea die pro domino Andrea de franchis [*consul cimbali etc.*] pro eius salari^o die XI finiendorum die V augusti de CCCC⁶⁴ asperos (sic!)

Summa asperorum XX CCXXXVIII

Recepimu^s MCCCCXXXXII die VIII Iullii in *comune* Ianue in *caffa* in LV asperos XX CCXXXVIII

Summa

f 414r

+MCCCCXXXI die VIII Iunii

Salari^a provixiona^{torum} cimbali debent nobis pro caloiane de Ianoli [*greco*] pro eius salari^o mensium trium finiendorum die XIII presenti de CCCCVI asperos CCC

Item ea die pro mauroIane greco [*de lo tedoro*] pro eius salari^o mensium duorum cum dimidi^o de CCCCVII asperos CCL

Item die ea pro cotolbei de lo tedoro pro eius salari^o mensium trium de CCCC⁶⁵ asperos CCC

Item die XIII Iunii pro Simeone de lo tedoro pro eius salari^o mensium trium finitorum hodie de CCCCVIII asperos CCC

Item ea die pro teotoihii protomastero [*muratore*] pro eius salari^o ut *supra* de CCCCIII asperos CCC

Item ea die pro anthoni^o sartore [*cecho*] de CCCCIII asperos CCC

⁶⁴ Посилання хибне. Рахунки Андреа ди Франки знаходяться на f 401r та f 401v.

⁶⁵ Повинно бути CCCCIII.

- Item** ea die pro arminopolo greco de CCCCIII asperos CLXXX
- Item** ea die pro Ivanixi^o nacarato [*cecho*] de CCCCIII asperos CCCCL
- Item** ea die pro Caloiane adurno [*cecho*] de CCCCIII asperos CCC
- Item** ea die pro georgio de lazaro [*iterpretore cimballo*] de CCCCIV asperos DC
- Item** ea die pro abrae⁶⁶ sachara [*cecho*] de CCCCIV asperos CCC
- Item** ea die pro dimitrio greco [*orguxio*] de CCCCIV asperos CCCCL
- Item** ea die pro nicola spaeri^o de CCCCIV asperos CCCCL
- Item** ea die pro pangalo ferrari^o [*cecho*] de CCCCIV asperos CCC
- Item** ea die pro chiraxi calderoneri^o [*cecho*] de CCCCIV asperos CCC
- Item** ea die pro teodoro crondolli de CCCCVI asperos CCC
- Item** ea die pro parascheva toihacoihi de CCCCVI asperos CCC
- Item** ea die pro cosma speciar^o de CCCCVI asperos CCCCL
- Item** ea die pro damiano maceraxi^a [*balistrario*] de CCCCVI asperos CCCCL
- Item** ea die pro pantaxi de pagano [*greco*] de CCCCVI asperos CL
- Item** ea die pro cherleo greco de CCCCVII asperos CCC
- Item** ea die pro teodoro Iarocho de CCCCVII asperos CCC
- Item** ea die pro papo olivi de roxi⁶⁷ de CCCCVII asperos CCC
- Item** ea die pro caloiane archeri^o de CCCCVII asperos CL
- Item** ea die pro Citicho culteleri^o de CCCCVII asperos CCC
- Item** ea die pro cotolbei de auri^a de CCCCVIII asperos CLXXX
- Item** ea die pro Iabo panssano de CCCCVIII asperos CCC
- Item** ea die pro marchio rappalino de CCCCVIII asperos CCC
- Item** ea die pro caloiane coihino de CCCCVIII asperos CCC
- Item** ea die pro simone faxollo de CCCCVIII asperos CCXXXX
- Item** ea die pro anthonio de fratre marchio⁶⁸ de CCCCVIII asperos CCCCL
- Item** ea die pro teopesto leo de CCCCVIII asperos CCC
- Item** ea die pro niciforo beicho de CCCCVIII asperos CCCCL
- Item** ea die pro fratre anthonio sive Iacobo de lu⁶⁹ de CCCCVIII asperos CCCCL
- Item** ea die pro georgio de facio de CCCCVIII asperos CCC
- Item** ea die pro Stefano de montezemulo de CCCCVIII asperos CLXXX
- Item** ea die pro georgio paradatici de CCCCX asperos CCC
- Item** ea die pro Baido to castrici [*orguxio*] pro eius salari^o mensium sex et dierum VIII Inceptorum m usque MCCCCXXXX die IIII decembris et finitorum hodie de CCCCX asperos DCCCCXXXV
- Item** ea die pro Afendici tornatore [*serviente*] pro eius salari^o ut supra de CCCCX asperos CCCLXXVIII

⁶⁶ У контр-рахунку наз. відм. *Abram*.

⁶⁷ У контр-рахунку наз. відм. *Papo de roxi olim de lo tedor*.

⁶⁸ Аркуш з контр-рахунком відсутній. У рахунку на f 409v наз. відм. *Frater Anthonius sive Iacobus de lu*.

⁶⁹ У контр-рахунку наз. відм. *Frater Anthonius sive Iacobus de lu*. У рахунку на f 410r наз. відм. *Frater Iacobus de lu*.

Item die XXVI septembris pro teodoro tocrondolli⁷⁰ pro eius salari^o mensium trium et dierum XII finitorum hodie de CCCCXI asperos DX

Item die XIII novembris pro niciforo beico [*orguxio*] pro eius salari^o mensium quinque finitorum hodie de CCCCXI asperos DCCL

Item ea die pro papo coracani [*orguxio*] pro eius salari^o ut *supra* de CCCCXII asperos DCCL

Item ea die pro baido to castrⁱci [*orguxio*] pro eius salari^o ut *supra* de CCCCXI asperos DCCL

Item ea die pro teopesto leo [*orguxio*] pro eius salari^o ut *supra* de CCCCXI asperos DCCL

Item die prⁱma decembris pro pantaxi de pagano [*serviente*] pro eius salari^o mensium quinque finitorum die XIII novembris de CCCCXIII asperos CCC

Item die VIII decembris pro stefano de montezemulo [*serviente*] pro eius salari^o ut *supra* de CCCCXIII asperos CCC

Item due XIII marcii pro compar vasili orguxi^o pro eius salari^o mensium VIII et dierum XXVIII de CCCCXI asperos I CCCXXXXV

Item die VIII Iullii pro fratre Iacob^o de lu pro eius salari^o anni unius et dierum XXV de CCCCXI asperos I DCCCCXXV

Item ea die pro georgio de lazaro [*iterpretore cimbalo*] de CCCCXI asperos II DLXVIII

Item ea die pro rosmacho spano [*orguxio*] de CCCCXI asperos I DCCCCXXV

Item ea die pro nicola speciari^o de CCCCXI asperos I DCCCCXXV

Item ea die pro pangalo ferrari^o [*cecho*] de CCCCXII asperos I CCLXXXIII

Item ea die pro dimitri^o calciacrⁱno⁷¹ [*cecho*] de CCCCXII asperos I CCLXXXIII

Item ea die pro Ivanixi^o nacarato [*cecho*] de CCCCXIII asperos I DCCCCXXV

Item ea die pro cirax calderonerio [*cecho*] de CCCCXIII asperos I CCLXXXIII

Item ea die pro caloiane adurno [*cecho*] de CCCCXIII asperos I CCLXXXIII

Item ea die pro abram sacharo [*cecho*] de CCCCXIII asperos I CCLXXXIII

Item ea die pro caloiane coihino [*cecho*] de CCCCXIII asperos I CCLXXXIII

Item ea die pro cotolbei de auri^a de CCCCXIII asperos DCCLXX

Item ea die pro afendici tornator de CCCCXIII asperos DCCLXX

Item ea die pro damiano maceraxi^o [*balistrario*] pro eius salari^o mensium VIII et dierum XII in CCCCXIII asperos DCCCCXXX

Item ea die pro anthoni^o sartore [*cecho*] de CCCCXIII asperos CCCLXXXIII

Item ea die pro caloiane de Ianoli [*orguxio*] de CCCCXIII asperos CCCCLXXX

Summa asperorum XXXVIII DCCCCXXVII

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iullii in *comune* Ianue in *caffa* in LX asperos XXXVIII DCCCCXXVII

Summa

⁷⁰ У контр-рахунку наз. відм. *Teodorus togrondolli orguxius*.

⁷¹ У контр-рахунку наз. відм. *Dimitrius caliacrino cechus*.

f 454r

+MCCCCXXXII die VIII Iulii

Salaria officialium samast^r debent nobis pro *Egregio domino* martino de castiliono pro eius salari^o anni unius mensium trium et dierum XVI finitorum die XXVIII Iunii [*ad rationem Sommorum quinquaginta in anno*] de CCCCL asperos XIII CLXXXVI

Item ea die pro *Egregio domino* laurenti^o de bargalio pro eius salari^o dierum decem finitorum hodie de CCCCLI asperos CCLXXXI

Summa asperorum XIII CCCCLXVII

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iulii in *comune* Ianu^e in LV asperos XIII CCCCLXVII

Summa

f 490r

+MCCCCXXXII die VIII Iulii

Salaria provixiona^{torum} samast^r debent nobis pro caloiane massacano pro eius salari^o anni unius mensium trium et dierum XXV finitorum hodie de CCCCLV asperos III CCV

Item ea die pro *fratre* augustin^o de caffa pro eius salari^o anni unius et dierum XXII de CCCCLV asperos I DCCCCXXVIII

Item ea die pro Iohanne de rodo de CCCCLV asperos DXXXIII

Item ea die pro luca de maraxisalari^o pro eius salari^o ut *supra* de CCCCLV asperos III CCLXXIII

Item ea die pro arapi porter^o de CCCCLV asperos I DCI

Item ea die pro Theodoro messita de CCCCLV asperos DXXXIII

Item ea die pro *fratre* lodixi^o de sangrineto pro eius salari^o mensium duorum et dierum XXIII finitorum hodie CCCCLVI asperos CCCXXIII

Summa asperorum XII CCCCLXXXVII

Recepimu^s MCCCCXXXII die VIII Iulii in *comune* Ianu^e in caffa in LVI asperos XII CCCCLXXXVII

Summa

f 475r

Officiales sinoparum

Cassus MCCCCXXXII die VIII marcii

+MCCCCXXXII die XIII marcii

Egregius dominus Edoardus de alegro consul sinoparum pro Ianuensium qui in *presentis cartulari^o* servire Incepit MCCCCXXXI die XIII marcii ad *rationem*

sommorum triginta III^{or} *argentorum* in anno Debet nobis pro *cartulari*^o massarie *precedenti* de illo de CCCCLXXXV et de isto de XXXV *asperos* III DCCCXXXV

Item die VIII Iulii pro manuele greppo pro eius *obvencione* eum scribendi et *caposoldo* usque in diem *presentem* de CLXXIII *asperos* CLVI

Item die VIII marcii pro manuele greppo pro eius *obvencione* et *caposoldo* et eum scribendi de CLXXVIII *asperos* CC

Item die III aprilis pro *emptore* sive *emptoribus* Cabelle *victualium* de CCCXXXIII in *secunda*^a de LXXX *asperos* I DC

Summa *asperorum* VI DCCLXXXI

Recepimus MCCCCXXXII die VIII marcii in *salariis* *officialium* *Sinoparum* in eius *salari*^o *mensium* XI^{im} et *dierum* XXV *finitorum* hodie in CCCCLXXVIII *asperos* VI DCCLXXXI

Summa

+MCCCCXXXII die V *februarii*

Cosmas marocelus *consul sinoparum* qui in *presenti cartulari*^o *servire* Incepit MCCCCXXXII die VIII marcii ad *rationem* *Sommorum* XXXIII in anno debet nobis pro *emptore* sive *emptoribus* cabelle *capitum* *februarii* de CCCXXXIII in *terti*^a de LXXXVIII *asperos* VI

Item die VIII Iulii pro alia eius *ratione* *tanquam* olim *socius* *soldaye* de *asperos* I DCCCXXXVIII

Item ea die pro manuele greppo pro eius scribendi *obvencione* et *caposoldo* de CLXXXI *asperos* LXXXVIII

Summa *asperorum* VII DCCCCXXXVII

Recepimus MCCCCXXXII die VIII Iulii in alia eius *ratione* *tanquam* olim *soldaye* *socius* in CCCLXXXIII *asperos* I DCCCXXXVIII

Item ea die in *partita* per *contra scripta* *que non refert* *asperos* I DCCCXXXVIII

Item ea die in *cartulario* massarie *subsequenti* in illo in CCXXXV et in isto in LXIII *asperos* I DCCCCLXX

Item ea die in *salariis* *officialium* *sinoparum* in CCCCLXXVIII *asperos* II CCLXXXVIII

Summa *asperorum* VII DCCCCXXXVII

Маркіян Домбровський

ЛАТИНСЬКІ НАПИСИ КОСТЕЛУ В НАВАРІЇ БІЛЯ ЛЬВОВА

DOI: 10.5281/zenodo.6350403

Вступні зауваження

У католицьких храмах Галичини, попри численні втрати, все ще можна знайти чимало латинських написів – як меморіальних (епітафії, фундаційні таблиці), так і декоративних (насамперед як складової розпису). І якщо історики ще з більшою чи меншою акуратністю і детальністю беруть до уваги зміст меморіальних таблиць (а давніші з них часто зберігають цінність історичного джерела – тримаючи на поверхні “витяг” з тої фундаційної чи біографічної інформації, яка в більших деталях схована в архівах, а часом і взагалі втрачена), то мистецтвознавці на змісті і функції декоративних написів зосереджуються рідше.

А написи часто є важливою складовою храмового розпису: текст і зображення доповнюють одне одного, увиразнюють і поглиблюють символічні пласти. Їх врахування дозволяє краще і детальніше прочитати загальну концепцію розпису, а іноді без напису взагалі важко правильно ідентифікувати предмет зображення (пор. № 5 у цій публікації), особливо, коли розпис погано зберігся¹.

Також написи можуть допомогти в накресленні орієнтирів для пошуку джерел розпису. Особливо це стосується емблематичних елементів. А це, своєю чергою, дає краще уявлення в цілому про “текстосферу”, в якій оберталися проєктанти розпису.

У цій статті автор не ставив перед собою завдання дотриматися всіх стандартів епіграфічної публікації. За своїм жанром ця стаття ближча до традицій класичного філологічного коментаря – зі встановленням джерел, паралелей, з міркуваннями, що стосуються змісту написів – окремо і в контексті

---

¹ Зрештою, це справедливо і *vice versa* – пошкоджений напис іноді вдається реконструювати, лише взявши до уваги те зображення, якого він стосується.

цілості; а у випадку з оригінальним текстом епітафії – також зі стилістичним аналізом і аналізом її “жанрової” структури.

Наварійський костел і його написи

Римо-католицька парафія в Наварії була заснована ще до 1600 р.² Найдавніша інформація про парафіяльний храм – згадка про його знищення татарами 1618–21 рр. Очевидно, саме з відбудовою після цих руйнувань пов’язана фундація Єлисавети Гумницької, про яку згадано у її епітафії, збереженій у сучасному храмі (напис № 1).

Відомо, що у 1630 р. горів дерев’яний храм, а на його місці збудовано мурований, освячений 1645 р. і знову знищений у часи Хмельниччини (1648 р.), а згодом наново відбудований. У XVII ст. костел став санктуарієм Св. Валентина: до 1946 р. тут зберігалися його мощі і образ, який мав велику пошану у вірних, що знайшло відображення в одній із фресок і у підписі до неї (№ 17).

Протокол візитації бл. 1716–1725 рр. фіксує аварійний стан будівлі; 1739 р. її частково розбирають і до 1748 р. постає нова споруда – та, яку маємо зараз³. Збережений пресбітерію храму XVII ст. став частиною нового костелу. Впродовж наступних десятиліть храм споряджували й декорували, а 1774 р. львівський католицький архієпископ Вацлав Сераковський його освятив. У радянський час костел був закритий і використовувався як склад, більшість внутрішнього оздоблення (зокрема, цінні дерев’яні вівтарі) розпо-рошено по музеях або перевезено до костелу Архангела Михаїла в Уразі (Польща). Знову став діючим римо-католицьким храмом у часи Незалежності: у 1992 р. наново освячений і згодом ремонтований.

Окрім епітафії Єлисавети Гумницької (№ 1) першої пол. XVII ст., що вмонтована в бічній наві у північну стіну, латинські написи у храмі є також у розписах пресбітерію (Антоніо Тавеллі, 1770 р.: № 2–9) і головної нави (очевидно, теж кін. XVIII ст., але іншого автора⁴, № 10–17).

Серед цих написів можна виділити такі характерні для храмового розпису типи:

- підписи-заголовки, які прямо і лаконічно називають предмет зображення (№ 12–17);
- підписи до емблем: короткі афоризми, які разом з відповідними зображеннями пояснюють, проявляють чи поглиблюють символічне значення один одного (№ 2, 4, 5, 7, 9);

² Факти з історії храму викладено за: J. K. OSTROWSKI, ‘Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Nawarii’ w *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego* (Kraków 1993) t. 1, s. 53–64.

³ Це – перша архівно задокументована праця архітектора Бернарда Меретина († 1759).

⁴ J. K. OSTROWSKI, *Op. cit.*, s. 58; s. 61.

- текст-прототип (підпис у картуші): біблійна цитата, що була відправним пунктом для картини на відповідну тему (№ 8);
- коментар-роздумування (підпис у картуші) – міркування “на полях” зображеної сцени (у нашому випадку – цитата з коментарів Отців Церкви до Біблії: № 11);
- “титри”, що символізують:
  - пряму мову героя-мовця – у вигляді рядків слів, що виходять з уст героя (№ 3);
  - пряму мову героя-мовця – у вигляді напису на мальованій стрічці, на яку герой вказує (№ 10);
  - текст, який бачить герой-реципієнт – у вигляді рядка слів, спрямованого до очей героя (№ 6).

Написи розпису – це переважно цитати чи парафрази біблійних текстів або ранніх християнських авторів. Підписи під святими в наві (№ 12–17) – це іменування святих зі стислим їх окресленням відповідно до того, чим вони славні. Більшість з цих окреслень, очевидно, були більше чи менше закріплені за відповідним святим і їх можна знайти в тогочасній літературі чи у підписах до гравюр. Підпис під Св. Валентином (№ 17) створений *ad hoc* і пов’язує зображення з місцевим культом святого. Тексти емблем – також цитати (біблійні і з християнських авторів). Для більшості з них можна знайти аналоги в емблематичній літературі епохи (ті самі комбінації образу й тексту).

Написи наварійського костелу досі не ставали предметом ані епіграфічного, ані філологічного дослідження. Раніше публікувалася (без перекладу і аналізу) лише епітафія (№ 1).

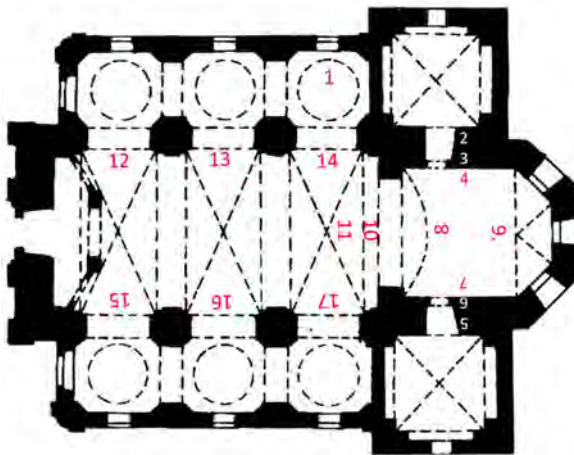

Схема розташування написів

I. ЕПТАФІЯ В ПІВНІЧНІЙ БІЧНІЙ НАВІ

№ 1. Епітафія Єлисавети Гумницької⁵

D(eo) O(ptimo) M(aximo). Multis hic ab annis haeredes a Zimnawoda Lesniowsci vixere. Post fata, alio sepulchro maiorum conditi. Horum prope ultima haeredissa Helisabeth Humnicka vixit. Deo ad gl(ori)am, Deiparae ad honorem domu(m) hanc fundavit, extruxit, piae posteritati conservatura(m) com(m)endavit, post fata in caelo meliore parte accepta, cineres hic suos deposuit a(nno) D(omini) M DCXXI[V] aetatis suae LX.

“Богові найкращому найбільшому. Багато років тут прожили дідичі з Зимної Води Лесньовські. Після смерті їх поховано в іншій могилі предків. Поряд жила остання їхня спадкоємиця (дідичка) Єлисавета Гумницька. Богові на славу, Богородиці на пошану цей храм вона уфундувала й спорудила, а добрим нащадкам заповіла зберігати; по смерті ж, кращою частиною взята на небо, тут зложила свій прах: року Господнього 1624-го, на 60-му році свого життя”.

Напис вирівняний по краях, з переносами, перший (D.O.M., більшого розміру, ніж основний текст) і останній рядки – центровані. В окремих словах (*Multis* (перше слово тексту), *Lesniowsci*, *Humnicka*, *Deiparae* останнє *Post*) перша літера дещо більша від інших. Літера V без розрізнення V/U; в лігатурах: AE (всі), Th (*Helisabeth*); надрядковий знак “~” на позначення контракції (*gl(ori)am*), а також пропущеного *m*: *domu(m)*, *conservatura(m)*, *com(m)endavit*); знак переносу (:), крапки, коми.

Мармурова таблиця з написом вмонтована в надгробок з барельєфним погруддям Єлисавети Гумницької з чотирма гербами по кутах⁶. Надгробок вмонтовано всередині храму в бічній наві на північній стіні. Раніше, оче-

⁵ Публікація без перекладу: J. K. OSTROWSKI, *Op. cit.*, s. 59–60. Тут і далі фото написів – автора статті.

⁶ Гриф (Лесньовських), Шалава (Романовських), Сліта, Нечуя – *Ibid.*, s. 59.

видно, знаходився у частково демонтованому 1739 р. храмі XVII ст. Ян Островський слушно зауважує, що кінцівка року смерті (XXIV) викарбувана “примітивно” і додає, що, “судячи з усього”, вона помилкова⁷. Дата на епітафії справді вступає в суперечність з архівними даними: відомий документ вже 1627 р., за яким Єлисавета Гумницька вчиняла упосаження наварійського костелу⁸. Можна припустити, що епітафія була створена ще за життя фундаторки, з “відкритою” датою смерті, яку було з помилкою дописано вже через певний час по її смерті. Число LX (вік померлої), схоже, теж простішої графіки, ніж основний напис. Автор надгробка невідомий.

Лесньовські в різний час володіли як Зимною Водою, так і Наварією⁹. Єлисавета Гумницька (Elżbieta Humnicka) з Зимної Води – дружина Єжи Гумницького¹⁰, єдина донька Кшиштофа Лесньовського († 1620), дідича Наварії та ін., жидачівського войського (1591 р.), маршалка сеймику в Вишні (1607)¹¹. Якщо вірити епітафії, вона мала би народитися 1564/1565, а померти 1624 р.

З філологічного погляду текст епітафії маркований характерними рисами епіграматичного письма: паралелістична і антитетична організація, схильність до аналітизму (прийоми розщеплення, “розчленування”), економія висловлювання, асиндетон тощо. Впізнаються елементи посвятної епіграми і кенотафної епітафії.

Текст розпадається на дві частини: (1) до *Humnicka vixit* – (2) від *Deo ad gloriam*. Друга частина – класична епітафія фундатора. Її структурний стрижень – однорідні присудки (перфекти)¹² *fundavit, extruxit, commendavit, deposuit* (уфундувала, спорудила, доручила, положила). На цей стрижень паралельно нанизано прямі додатки (акузативи): при *fundavit* і *extruxit* – *domum* (храм), при *commendavit* – *conservaturam* (збереження), при *deposuit* – *cineres* (прах). Перші два присудки вибудовують текст за моделлю посвятної епіграми: храм наче дар підноситься (присвячується) Богові і Богородиці, причому двочленність сторони адресата провокує розщеплене подання й іншого стандартного елемента посвятної епіграми: мети (чи призначення) дару (чи посвяти): Богові *на славу*, Богородиці – *на пошану*. Модель, задана першими двома присудками, підхоплюється і третім: при *commendavit* так само маємо прямий додаток (*conservaturam*) і адресата в дативі (*piae poster-*

⁷ J. K. OSTROWSKI, *Op. cit.*, s. 60.

⁸ Див.: LU[DWIK] DZ[IEDZICKI], ‘Nawarya’ w *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (Warszawa 1885) t. 6, s. 936 (з посиланням на “Arch. Bernar. we Lwowie, C. t. 112, str. 1873”).

⁹ ADAM BONIECKI, *Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich* (Warszawa 1898–1913) cz. 1, t. 14, s. 117–119.

¹⁰ *Ibid.*, t. 14, s. 119; t. 9, s. 9.

¹¹ *Ibid.*, t. 14, s. 119.

¹² При одному еліптованому підметі *Helisabeth Humnicka*.

tati – добрим нащадкам). Але формальна тотожність конструкції насправді прикриває поворот у змісті повідомлення: ця частина вже не посвятна, а заповідальна, хоч ширше цей заповіт (щоб нащадки зберігали храм) теж є частиною посвятного дару фундаторки – і в цьому сенсі весь цей заповідальний сегмент разом з фундаційно-будівельним має спільну адресну частину: нащадки мають зберігати цей храм так само *на славу Богові і на пошану Богородиці*. Нарешті, останній присудок, не порушуючи заданого паралелістичного і аналітичного (розщеплювального) ритму, добудовує до цієї посвятно-заповідальної конструкції епітафійну кінцівку: *cineres deposuit (положила прах)*. А метафора *haec domus (ця оселя)*, якою іменовано в фундаційній частині храм і до якої відносить *hic (тут)* у частині епітафійній – ще один момент (поряд з ритмом), який об'єднує всі сегменти в цілість: цей храм має стати *оселею* не лише для Бога з Богородицею, але й для праху фундаторки. Кінцівка підхоплює аналітизм посвятної частини традиційним епітафійним прийомом “розчленування покійного”: кращою *частиною* покійна взята на небо, а прах її лежить тут.

Якщо ця друга половина тексту (від *Deo ad gloriam*) цілком вкладається в стандарти фундаційно-епітафійних написів, то початок дещо несподіваний і вибивається з шаблону. Для родинних поховань очікуваною є модель, коли в епітафії вказано, що покійний ставить надгробок собі і своїм предкам, з якими його тут поховано. І початок цього тексту ніби відштовхується саме від такої моделі – але лише для того, щоб її заперечити: адже ті, біля кого прожила покійна і з ким би мала бути похована, насправді поховані в іншому місці зі своїми предками, а вона тут лежить сама.

Цікаво, що в цьому нестандартному зачині, свідомо чи несвідомо, відбилася (обігралася) модель кенотафної епітафії, найбільше схильної до прийому “розчленування покійного”: характерним її топосом було вказати, що тіло покійного на чужині, в морі тощо, а тут – лише плита, ім'я, напис тощо. У нашому випадку розчленовано місце життя (тут) і місце поховання (не тут). У наступному реченні від цих розчленованих Лесньовських відчленовується їхня спадкоємиця Єлисавета, щоб стати головною героїнею напису. І далі вже починається основна частина, яку ми проаналізували вище.

II. РОЗПИС ПРЕСБІТЕРІЮ

Пресбітерію розписував італійський художник Антоніо Тавеллі (1770)¹³. Основу розпису складають три сюжетні сцени: *Притча про злих виноградарів* (склепіння), *Проповідь св. Павла про розп'ятого Христа* (північна стіна), *Битва Константина з Максенцієм біля Мульвійського моста* (південна стіна). Сцени на бічних стінах оздоблені зверху і знизу емблемами з написами на мальованих стрічках під ними, а в межах основних картин маємо навскісні

¹³ J. K. OSTROWSKI, *Op. cit.*, s. 55.

написи, що символізують те, що герой промовляє чи читає. Сцена на склепінні також має “вгорі” (ближче до середини храму) емблему з написом на мальованій стрічці, а “внизу” (ближче до східного краю храму) – цитату з Біблії, яку власне ілюструє.

А. Північна стіна: Провідь апостола Павла і емблеми

№ 2. Верхня емблема: ковчег

Nulla salus extra.

“Зовні нема спасіння”.

Це скорочена версія догматичної формули *extra Ecclesiam nulla salus* – “поза Церквою немає спасіння”¹⁴. Формула походить з праць Кипріяна Картагенського (III ст.)¹⁵.

Емблема зображає Ноїв ковчег серед вод світового потопу, а у написі не випадково немає слова *Ecclesia*: недомовленість дозволяє прочитувати його як буквально (“нема спасіння від потопу поза ковчегом”), так і символічно. Паралель між Ноевим ковчегом і новозавітнім хрещенням (Церквою) як шляхом до спасіння бере свій початок від *I посл. Петра* (3:20–21). Християнські автори часто використовували образ Ноевого ковчегу для ілюстрації тези про неможливість спасіння поза Церквою. Показова цитата з Томи Аквінського: *Nulli enim patet aditus salutis extra Ecclesiam, sicut nec in diluvio absque arca Noe, quae significat Ecclesiam*. – “Адже нікому не дається спасіння поза Церквою, як [не давалося] і в часі потопу **поза Ноевим ковчегом, який символізує Церкву**” (*Сума теології*, III, Q. 73, а. 3).

Такі теологічні метафори дали матеріал і для художників, зокрема, для емблематистів. Так, схожу емблему з тим самим підписом знаходимо у *Симболографії* (Аугсбург, 1701) єзуїтського автора Якова Босха (1652–1704)¹⁶:

¹⁴ Пор. також ще Вергілієве *Nulla salus bello* – “Нема блага у війні” (*Енеїда*, 11, 362).

¹⁵ У листі Кипріяна до Юбаяна “Про хрещення еретиків”: *salus extra Ecclesiam non est* (*Epistola ad Jubajanum de haereticis baptizandis* 21) – див.: *Patrologia Latina* 3, col. 1123.

¹⁶ JACOBUS BOSCHIUS, *Symbolographia, sive De arte symbolica sermones VII, quibus accessit Sylloge celebriorum symbolorum in IV divisa classes* (Augustae Vindelicorum et Dilingae 1701) – див.: *Classis I*, 150 (без пагінації).

У ще одному тогочасному Аугсбурзькому виданні *Зерцало любові й страждання* Антона Гінтера (1706) ковчег з іншим підписом автор робить ілюстрацією до розважань про Серце Ісусове як “двері спасіння”¹⁷. Але нижче, в самих розважаннях, зазначає, що на цьому ковчезі доречно би було написати *Nulla salus extra*¹⁸.

Антон Гінтер (1655–1725) був багатолітнім деканом і парохом паломницького храму Святих Якова і Лаврентія і Святого Хреста в Бібербасі (Баварія)¹⁹. В його іншій книзі *Колісниця Ізраїлева і її візник*²⁰ (1-е вид. 1717)

¹⁷ ANTONIUS GINTHER, *Speculum amoris et doloris in sacratissimo ac divinissimo Corde Jesu incarnati, eucharistici et crucifixi, orbi christiano propositum* (Augustae Vindelicorum 1706) 137.

¹⁸ *Ibid.*, p. 139.

¹⁹ Див.: ‘Ginther, Anton’ in *Digitalisierung von aus gewählten Emblembüchern der frühen Neuzeit*. <<https://emblem.digitale-sammlungen.de/emblalle.html?inpKng=paut&inpBegriff=Ginther,%20Anton>> Дата звернення: 2.06.2021.

Згідно з ним. Вікіпедією, ці емблеми створені у 1693 р.: <[https://de.wikipedia.org/wiki/St._Jakobus,_St._Laurentius_und_Hl._Kreuz_\(Biberbach\)#Emblematische_Darstellungen_an_der_Empore](https://de.wikipedia.org/wiki/St._Jakobus,_St._Laurentius_und_Hl._Kreuz_(Biberbach)#Emblematische_Darstellungen_an_der_Empore)> Дата звернення: 2.06.2021.

²⁰ ANTONIUS GINTHER, *Currus Israel, et auriga ejus, ducens hominem christianum pervias rectas et in Sacra Scriptura fundatas in coelum*, ed. 3 (Augustae Vindelicorum 1726) p. [xxvii] (вступний розділ *Relatio de SS. Crucifixo in Biberbach*, §10: до початку пагінації).

знаходимо перелік емблем з написами, які були частиною розпису цього храму²¹. Під № 8 читаємо: *Arca Noëmica in mediis undis cum lemmate: "Nulla salus extra". Gen. 6. 14. Sic extra crucem nulla mundo salus*²². Як саме виглядало зображення в храмі і чи збереглося до сьогодні, нам не відомо.

Ще один приклад схожої емблеми можна побачити у мюнхенському виданні 1731 р.²³

Ginther. Speculum amoris
(1706), p. 137

I.F.X. Wilhelm. Annus politicus
(1731), p. 23

№ 3. Основна сцена: проповідь Павла

За Островським²⁴, фреска зображає проповідь апостола Павла про розп'ятого Христа (Дії 13:27–31). На фресці проглядається напис у вигляді слів, які ллються з уст промовця. Очевидно, це була цитата апостола з названого місця. Проте зараз напис надто знищений і відчитати його не вдається.

²¹ Відомо, що емблематичні праці Гінтера використовували як інші автори емблематичних видань, так і художники, що розписували німецькі храми в епоху Бароко (див.: 'Ginther, Anton' in *Digitalisierung...*).

²² "Ноїв ковчег з підписом: «Зовні нема спасіння». Буття 6:14. Так і поза хрестом нема світові спасіння".

²³ IGNAZ FRANZ XAVER WILHELM, *Annus politicus per duodecim discursus tum critico-politicos, tum politico-historicos evolutus* (Monachii 1731) 23.

²⁴ J. K. OSTROWSKI, *Op. cit.*, s. 57–8.

№ 4. Нижня емблема: Ной і веселка

Aedificavi[t Noe altare] Domino.

“Спорудив [Ной] Господеві [жертвник]”.

Середня частина напису знищена штробою і загіпсована.

Цитата – з *Книги Буття* 8:20 (*aedificavit autem Noe altare Domino*), де описується, як Ной, після сходження з ковчегу, споруджує Богові жертвник, складає жертву, а Бог приймає її і на знак “мирної угоди” посилає веселку (8:13). На емблемі зображений Ной на тлі післяпотопного пейзажу з райдугою, що не залишає сумнівів щодо правильності реконструкції втраченої частини напису.

Б. Південна стіна: Битва біля Мульвійського моста і емблеми

№ 5. Верхня емблема: Агнець Апокаліпсису

Summo dignus honore. [A]poc(alypsis). 5 v(ersus) [8].

“Достойний найвищої честі. [Одкровення], 5:[8]”.

Я. Островський²⁵, очевидно, не взявши до уваги напису, ідентифікує емблему як “золотий тілець”. Зображення не дуже добре збережене, і за силуетами,

²⁵ J. K. OSTROWSKI, *Op. cit.*, s. 57.

які можна бачити, сцена справді схожа на класичний мотив поклоніння золотому тільцю. Але напис (і загальна тематика всього розпису пресбітерію) змушує бачити тут інший (візуально дещо схожий) мотив: *Агнець Апокаліпсису*. Ця помилка Островського дуже показова щодо того, наскільки важливо мистецтвознавцям (і реставраторам!) не ігнорувати дані епіграфіки.

Напис відносить до 5 глави *Одкровення Івана Богослова*, де описано появу на небесному престолі Агнця, якому вклоняються “чотири істоти”, 24 старці, ангели і “всьяке створіння”. Славлячи Агнця, усі вони співають “нову пісню”, якою проголошують, що “заколотий Агнець **достойний** прийняти силу, і багатство, і мудрість, і кріпкість, і **честь**, і славу, і благословення” (*dignus est Agnus, qui occisus est, accipere virtutem et divinitatem et sapientiam et fortitudinem et honorem et gloriam et benedictionem*. – *Одкр.* 5:12). Це прославлення у різних модифікаціях кілька разів рефреном повторюється протягом 4:11–5:13 (4:11, 5:9, 12, 13; але не 5:8!), а наш напис – не дослівна цитата, а радше резюме цієї “нової пісні”. Важко сказати, чому автор напису послався саме на 8-й вірш глави, але варто зауважити, що таке саме посилення маємо у згаданому вище описі емблем бібербаського храму²⁶. Під № 6 Гінтер дає такий опис: *Agnus Apocalypticus a 24 senibus humiliter adoratus cum lemme: “Summo dignus honore”. Апос. 5. 8.*²⁷ Отже, можна припустити, що безпосереднім джерелом нашого напису могло слугувати або це видання, або інше, “генетично” з ним споріднене.

№ 6. Основна сцена: напис у небі

In hoc signo vinces.

“Під цим знаком переможеш”.

²⁶ ANTONIUS GINTHER, *Currus Israel...* – див.: розділ *Relatio de SS. Crucifixo in Biberbach*, §10.

²⁷ “Агнець Апокаліпсису, якому низько вклоняються 24 старці, з підписом: «Достойний найвищої честі»”.

За відомим переказом, Константин Великий (272–337) перед боєм за Рим біля Мульвійського моста (312 р.) побачив на небі променистий хрест з цим власне написом. У битві Константин остаточно здолав свого основного суперника в боротьбі за римський престол імператора Максенція (бл. 278–312) і став одноособовим правителем у західній частині Римської імперії. Подія була переломною в історії християнства: імператор Константин припинив переслідування християн, і з часом християнство перетворилося на державну релігію Римської імперії.

Історію з видінням оповідає грецький автор Евсебій Кесарійський (між 260 і 265–339/340) у *Житті Константина*, 1, 28 (*Patrologia Graeca* 20), де і маємо першу згадку цієї фрази: (ἐν) τούτῳ νόμῳ – “цим перемагай”. У західній традиції фраза стала відомою в дещо зміненій латинській версії – як у нашому написі.

Фреска зображає саме цю подію. Цікаве візуальне подання напису. Відповідно до легенди, напис мав би бути виведений на хресті, але в такому виконанні глядач би не міг його розгледіти. Тому художник подає його умовно. Так само, як у фресці навпроти (№ 3) навскісний напис, спрямований від уст героя, умовно представляє нечутні для глядача слова, які герой-мовець *промовляє*, – тут навскісний напис, спрямований до очей героя, позначає непомітні для глядача слова, які *бачить* герой-реципієнт. А хрест своєю основою розбиває навпіл ключове слово фрази (*si+gno*), чим художник ніби підкреслює, що саме з хреста герой ці слова читає і саме хрест є тим знаком (*signum*), якого вони стосуються.

№ 7. Нижня емблема: пелікан

Ut vitam [habeant].

“Щоб [мали] життя”.

Зі слів Ісуса Христа в *Єв. від Івана* (10:10): *Fur non venit, nisi ut furetur et tacet et perdat, ego veni, ut vitam habeant.* – “Злодій приходить хіба для того, щоб красти, вбивати й губити, я ж прийшов, щоб вони [вівці] мали життя”.

Збереглися лише перші два слова напису. Решту знищено штробою (станом на червень 2019 р. ця частина штроби була відкрита від гіпсової замазки). Але аналоги в емблематичній літературі і зображення дозволяють не сумніватися у правильності реконструкції напису.

У картуші, під яким напис, – класичний образ пелікана, який, роздерши груди дзьобом, годує малят своєю кров'ю, що символізує жертву Ісуса Христа. Символ базується на давньому уявленні (засвідченому, зокрема, у християнських авторів), що пелікан у такий спосіб повертає до життя своїх пташенят, укушених змією, а сам при тому гине²⁸. Як побачимо далі, поєднання такого образу пелікана з гаслом *ut vitam habeant* було відоме європейським релігійним письменникам і майстрам 2-ї пол. XVII–XVIII ст.

Автором поєднання, схоже, був бельгійський теолог, єзуїт Гендрик Енгельграве (Hendrik Engelgrave²⁹, 1610–1670). Принаймні саме у нього знаходимо найдавніший приклад цього поєднання³⁰ (див. іл. нижче), а у пізніших авторів він є в переліку джерел, причому в одному випадку його названо як джерело саме у зв'язку з емблемою пелікана. Так, Філіппо Пічінеллі (1604–бл. 1679) у першому виданні свого енциклопедичного опису емблем та символів *Символічний світ* (1653) ще не згадує цього поєднання³¹ і не називає Енгельграве серед своїх джерел³². А у розширеному виданні 1669 р. у розділі *Pelicano* під номером 457³³ вже читаємо опис емблеми з книги Енгельграве з посиланням на нього (щоправда без ілюстрації: Пічінеллі звичай обмежується лише текстовим описом).

Знає це поєднання й французький єзуїт Клод-Франсуа Менестріє (Claude-François Menestrier, 1631–1705). У його праці *Філософія образів, або Зібрання символів* розділ *Pelicanus* оздоблює таке зображення³⁴ (див. іл. нижче). А в переліку можливих гасел знаходимо й *ut vitam habeat*³⁵. Менестріє не вказує джерела цього поєднання, але працю Енгельграве він знав, адже не раз на неї покликається у різних місцях книжки³⁶.

²⁸ Пор.: ГАНС БИДЕРМАНН, *Енциклопедія символів* (Москва 1996) s.v. “Пелікан”.

²⁹ Дані про нього див.: ‘Engelgrave, Hendrik’ in *Cyclopedia of Biblical, theological, and ecclesiastical literature*; ed. JOHN MCCLINTOCK, JAMES STRONG (New York 1867–1887) s.v. <<https://www.biblicalcyclopedia.com/E/engelgrave-hendrik.html>> Дата звернення: 2.06.2021.

³⁰ HENRICUS ENGELGRAVE, *Caeleste Pantheon, sive Caelum novum, in festa et gesta sanctorum totius anni, selecta historia et morali doctrina varie illustratum (Lucis Evangelicae, sub velum sacrorum emblematum reconditae pars III)*. (Coloniae Agrippinae 1657) 147.

³¹ PHILIPPO PICINELLI, *Mondo simbolico* (Milano 1653) 130–131.

³² *Ibid.*, p. [xiv] (розділ *Autori*, до початку пагінації).

³³ PHILIPPO PICINELLI, *Mondo simbolico* (Milano 1669) 199.

³⁴ C. F. MENESTRIERUS, *Philosophia imaginum id est Sylloge symbolorum amplissima* (Amstelodami et Gedani 1695) 688.

³⁵ *Ibid.*, p. 690.

³⁶ *Ibid.*, p. 204; 249; 362; 367; 432; 569; 838.

Ut vitam habeant, & abundantius habeant, Ioann. 10.

— *Amor nullum nonit habere modum. Tibull. l. 2.*

*H. Engelgrave. Caeleste Pantheon
(1657), p. 147*

*C. Menestrerius (1695),
p. 688*

Вміщує у своїй *Симболографії* емблему з нашим підписом і вже згаданий Босх³⁷, і Гінтер у *Зерцалі*³⁸:

*J. Boschius. Symbolographia (1701),
I. 878*

*A. Ginther. Speculum amoris (1706),
p. 361*

³⁷ JACOBUS BOSCHIUS, *Op. cit.* (Classis I. 878 (без пагінації); пояснення до емблеми (argumentum), с. 61).

³⁸ ANTONIUS GINTHER, *Speculum...*, p. 361.

Згідно з Гінтеровим описом у *Колісниці Ізраїлевій*, була ця емблема і в розписі уже згадуваного бібербаського храму: під № 41 читаємо: *Pelicanus enectos pullos suo proprio sanguine vivificans cum lemmate: "Ut vitam habeant"*. *Joan. 10.10.* – “Пелікан, що власною кров’ю повертає до життя убитих пташенят, з підписом: «Щоб мали життя». Іван, 10.10»³⁹. Знову не знаємо, чи збереглась ця емблема у храмі, і як вона виглядала.

Нарешті бачимо цю емблему й серед гравюр аугсбурзького гравера і видавця Йоганна Андреаса Пфєффеля (1674–1748), надрукованих у книзі *Пресвята загальна теологія* (1738). Емблема пелікана з написом *ut vitam habeant* увінчує композицію *Eucharistia*, оздоблену й іншими емблемами з тим самим символічним значенням⁴⁰.

Отже, як бачимо, емблему пелікана з написом *ut vitam habeant* знали емблематисти 2-ї пол. XVII–XVIII ст. і використовували в храмових розписах. Мала вона використання і в оздобленні храмового начиння. Зокрема, можна її бачити на сучасних нашому розписові потири (1762) й монстранції (1769) словацького золотаря Яна Сілаші (1704–1782)⁴¹:

Деталь бази монстранції
зі Штявницьке Бане (1769)

Деталь чаші потири з Клуковани
(1762)⁴²

³⁹ ANTONIUS GINTHER, *Currus Israel...*, p. [xxix]: розділ *Relatio de SS. Crucifixo in Biberbach*, §10 (до початку пагінації).

⁴⁰ [JOHANNES ANDREAS PFEFFEL], *Sacrosancta theologia universa: sacris Bibliorum figuris illustrata, symbolis adumbrata, assertis scholasticis, dogmaticis, moralibus elucidata, iconismis aeneis exhibita* (Augustae Vindelicorum 1738) 90–91, рис. № 45.

⁴¹ PETER MEGYEŠI, ‘Emblémy v diele levočského zlatníka Jána Silášiho’ (2018) 67 (4) *Pamiatky a múzeá* 28–34.

⁴² Обидві ілюстрації взято з публікації Мегеші: *ibid.*, s. 28; 30.

В. Склепіння: Злі виноградарі й емблема

№ 8. Підпис у картуші під сценою

Novissime misit ad eos filium suum. Agricolaе autem eiecerunt eum extra vineam, et occiderunt. Mathaei cap(ut) XXI.

“Врешті послав до них свого сина. Та виноградарі викинули його з виноградника й убили. Матея 21”.

Це скорочене цитування Єв. від Матея 21:37–39: *Novissime autem misit ad eos filium suum, dicens: "Verebuntur filium meum". Agricolae autem videntes filium dixerunt intra se: "Hic est haeres, venite, occidamus eum, et habebimus haereditatem ejus". Et apprehensum eum ejecerunt extra vineam, et occiderunt.* – “Наприкінці послав до них свого сина, кажучи: «Матимуть пошану до мого сина». Та виноградарі, узрівши сина, заговорили між собою: «Це спадкоємець. Нумо, вб’ємо його й заберемо собі його спадщину». І взявши його, вивели геть з виноградника й убили” (пер. І. Хоменка). Цими словами завершується притча про злих виноградарів. Розпис зображає сцену вбивства господарєвого сина.

№ 9. Верхня емблема: мідна змія

Aspicientes vivent. Num(eratorum) Cap(ut) XXI [v. 8vo]

“Ті, хто будуть дивитися, житимуть. Числа 21[:8]”.

Дещо змінена фраза з Чисел 21:8: *Fac serpentem et pone eum pro signo: qui percussus aspexerit eum vivet.* – “Зроби змію й повісь її на стовпі⁴³: хто, укушений, дивитиметься на неї, буде жити”. Так радить Бог Мойсеєві, щоб дати народові спасіння від змій, яких перед тим напустив на народ за його нарікання на важку дорогу. На картуші зображено відповідну сцену.

Пічінеллі описує схожу емблему (не подаючи зображення), зазначаючи, що така є “у нашому Домі каноніків у П’яченці”⁴⁴ (з чого можна зрозуміти, що, тут теж ідеться про елемент розпису).

III. РОЗПИС ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАВИ

Розпис головної нави – робота іншого маляра, очевидно, також к. XVIII ст.⁴⁵ Над головною аркою – чоловічий образ *Вручення ключів Петрові*,

⁴³ Або: “постав її як образ, як знак” (таким би радше мав бути дослівний переклад латинської версії – без урахування, зокрема, грецького).

⁴⁴ РНІЛІРРО PICINELLI, *Mondo simbolico* (Milano 1653) 248.

⁴⁵ Характеризуючи цей розпис як творіння “значно слабшої руки” порівняно з пресбітерієм, Островський нічого не говорить про його датування (J. K. OSTROWSKI, *Op. cit.*, s. 61).

по боках – шість образів святих (*Евлогій, Ян Непомуцький і Миколай* – зліва і *Фелікс з Аквіліном, Альбан і Валентин* – справа). Під кожним образом – написи в картушах у стуккових рокайлевих обрамленнях, а чоловічий образ має ще “титровий” напис зі словами героя на мальованій стрічці. Підписи під святими справа подають їх як помічників у хворобах, а зліва підкреслюють радше загальніші заслуги перед вірою і Церквою.

А. Над головною аркою: *Вручення ключів Петрові*

№ 10. Слова Христа на стрічці вгорі сцени

Tibi dabo claves Regni Cael(o)ru(m).
 “Дам тобі ключі Небесного Царства”.

На фресці: класичний мотив вручення ключів апостолові Петрові. Ісус лівою рукою вказує на стрічку з тими словами, що їх промовляє, а правою передає Петрові ключі. Джерело напису: *Матея* 16:19.

№ 11. Коментар у картуші під образом

Ideo non Ioanni, non Angelis haec potestas commissa est, quia nunquam peccaverunt. Homini peccatori supra homines ordinatur, ut, dum in aliis suas recoli[t] passiones, mitem apud eos se praebeat et benignum. S(ancti) Chris(ostomi): 80 in Matth(aeum).

“Цю владу отримали не Іван і не ангели, бо вони ніколи не грішили. Над людьми поставлено грішного чоловіка, щоб, упізнаючи в інших власні пристрасті, він був до них м’який і лагідний. – Святий Златоуст: 80 [гомілія] на Матея”.

Напис походить з коментарів Отців Церкви до двох сюжетів Євангелія: *передання ключів Петрові* і *зречення Петра*. Коментатор пояснює сенс того парадоксу, що пастирську місію доручено недосконалому Петрові.

Джерело напису вказане як “Іван Златоустий, 80-а гомілія на Євангеліє від Матея”, але виглядає на те, що вказівка помилкова. Схожих слів нема ані у 80-й гомілії, ані у 85-й, де, зокрема, коментується пасаж про зречення Петра (*Mat. 26:69–75*), ані у 54-й, де обговорюється пасаж про вручення ключів (*Mat. 16:13–20*), ані у 83-й гомілії на *Євангеліє від Івана*, де теж коментується пасаж про зречення (*Ів. 18:15–27*). Найімовірніше, своїм походженням цей напис сягає іншої гомілії, що теж колись приписувалась Іванові Златоустому: *На Петра та Іллю*. У *Грецькій патрології* знаходимо її у т. 50 серед псевдо-Златоустових текстів⁴⁶. Ось пасаж, з якого, очевидно, походить наш напис (*Patrologia Graeca* 50 col. 728):

Διὰ τοῦτο γὰρ οὐκ ἄγγελος, οὔτε ἀρχάγγελος ἐπιστεύθη ἱερατεύειν (ἀναμάρτητοι γὰρ εἰσιν), ἵνα μὴ διὰ ἀποτομίαν τοὺς ἀμαρτάνοντας τοῦ λαοῦ ἀθρόον κεραυνοβολῶσιν· ἀλλὰ ἄνθρωπος ἐξ ἀνθρώπου ἐπιστεύθη τὸν θρόνον τοῦτον, καὶ

⁴⁶ Λόγος εἰς Πέτρον τὸν Ἀπόστολον καὶ Ἡλίαν τὸν προφήτην = *In Petrum apostolum et in Heliam prophenam* (*Patrologia Graeca* 50, col. 725 sqq.).

αὐτὸς ἡδονῇ καὶ ἀμαρτία συνδεδεμένος, ἵνα ὅταν λάβῃ τινὰ ἀμαρτάνοντα, ἐκ τῶν οἰκείων πλημμελημάτων φιλάνθρωπότερος γένηται πρὸς ἐκεῖνον τὸν ἀμαρτήσοντα. – “Священство доручене не ангелові й не архангелові (адже вони безгрішні) для того, щоб через суворість [свою] вони відразу не побили грішників громом. А отримала цю владу людина з людини⁴⁷ (яка й сама є в полоні пристрасті й гріха), щоб, коли їй трапиться якийсь грішник, то, з огляду на власні проступки, вона була поблажливіша й до того, хто згрішив”.

Але джерелом нашого напису, очевидно, був не цей грецький текст, а одна з його латинських інтерпретацій. У Томи Аквінського (1225–1274) в його *Золотому ланцюгу*⁴⁸, що є компіляцією коментарів Отців Церкви до чотирьох Євангелій, серед тлумачень до Івана 18:15–18 під іменем *Chrysostomus* знаходимо й наш пасаж (латиною):

Idcirco enim non angelis arbitror commissam sacerdotii potestatem, ne cum ipsi minime peccarent, in peccatoribus sine misericordia vindicarent. Homo passibilis supra homines ordinatur, ut dum ipse in aliis suas recolit passiones, mitem apud eos se praebeat et benignum. – “Я вважаю, що священничу владу отримали не ангели, щоб вони, самі будучи безгрішними, грішників не карали без милосердя. Над людьми поставлено людину, знайому з пристрастями, – щоб упізнаючи в інших власні пристрасті, вона була до них м’якою й лагідною”.

Ланцюг Томи був авторитетним і поширеним у церковному обігу джерелом, а тому дуже ймовірно, що саме звідси походять всі інші латиномовні цитування цього “Златоустового” пасажу, на які натрапляємо в пізнішій західній християнській літературі.

Але безпосереднім джерелом для нашого напису, схоже, послужили вже сучасні йому священниці “підручники”, базовані, серед іншого, і на матеріалах, зібраних у Томи. Серед таких можна назвати і, судячи з усього, популярну у XVIII ст. працю італійського єзуїта Антоніо Ардіа (1655–1724) *Катехитична сурма*, яка впродовж століття витримала не одне видання (спершу італійською, а згодом – у латинському перекладі) у різних видавництвах Європи, зокрема, у Вальдзассені і Кошицях⁴⁹.

Схоже, що саме цього роду видання і стали для нашого напису джерелом помилкового посилання: принаймні у кількох з них бачимо те саме посилання на “80-у гомілію Святого Златоуста на Матея”:

⁴⁷ Тобто: “людина, народжена від людини”.

⁴⁸ *Catena aurea* (1260-і pp.), текст див.: *Corpus Thomisticum* <<http://www.corpusthomisticum.org/iopera.html>> Дата звернення: 2.06.2021.

⁴⁹ ANTONIUS ARDIA, *Tuba catechetica: id est, Explicatio doctrinae christianae* (Waldsassii 1736) 479; ANTONIUS ARDIA, *Tuba...* (Cassoviae 1739).

ne, & de obtinenda compassione? Ideo non Angelis, refertur Sanctus Chryostomus hom. 80. hæc potestas est commissæ, qui nunquam peccaverunt; sed homo passibilis supra homines ordinatur, ut dum in aliis suas recolat passiones, mitem se prebeat, & benignum.

S. Chryf.
Hom 80.
in Matt.

Va cercando S. Gio. Grifostomo, per qual cagione il Benedetto Christo volle constituir Giudice dell'anime, & eligger per suo Vicario a Pietro Apostolo, e suoi successori, acciò rimettesse i peccati, e non vn Angelo? e risponde diuinamente, che il tutto fece il misericordioso Iddio per beneficio nostro, acciò vedendo noi vn huomo fragile, e peccatore, non haueffimo difficoltà a manifestare le nostre colpe; sapendo, che n' harebbe compassione; nõ così l' Angelo il quale essendo impeccabile; se vdito hauesse vn graue peccato da noi commesso contro la Diuina Maestà, mosso da santo zelo dell'honor di Dio, ci harebbe mandati via, senza hauer di noi compassione, e così ne fariamo dannati, però volle commetter questo carico ad vn' huomo peccatore come noi: vdite le parole dell' aureo Grifostomo, che sono bellissime.

Ideo non Angelis hæc est commissæ potestas qui nunquam peccauerunt, sed homo passibilis supra homines ordinatur, ut dum in aliis suas recolat passiones, mitem apud eos se prebeat, & benignum.

A. Ardia. *Tuba catechetica* (1736), p. 479.

A. Calamato. *Nuova selva* (1640), p. 96⁵⁰.

Отже, можна не сумніватися, що помилка походить не від авторів нашого напису чи його реставраторів (на жаль, і це нерідко трапляється): виглядає так, що вона мала вже не одне століття мандрування від однієї книжки до іншої, і зараз вже важко встановити, хто допустився її першим. У кожному разі, зрозуміло, що проєктанти нашого розпису посилалися на Івана Златоустого через вторинні (і навіть “третинні”) латинські джерела, не звіряючись із грецьким оригіналом.

Б. Образи святих № 12. Св. Евлогій

S(anctus) Eulogius. Fidei seminator zelosissimus.

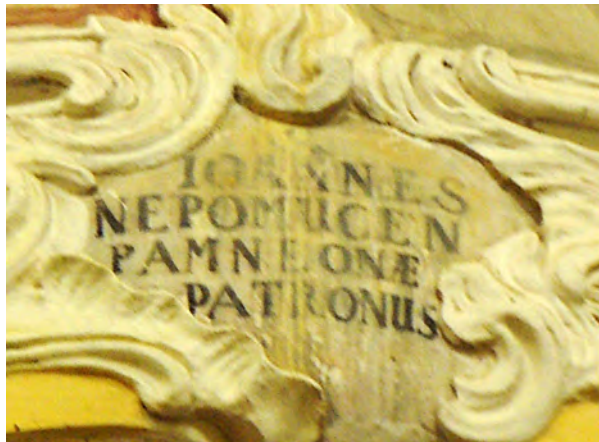
“Святий Евлогій. Ревний сіяч віри”.

⁵⁰ ALESSANDRO CALAMATO, *Nuova selva di concetti* (Venetia 1640) 96.

Ймовірно, мається на увазі Св. Евлогій Кордовський (810–859), який активно сприяв поширенню віри серед мусульманського населення Іспанії, а тому окреслення “ревний сіяч віри” цілком йому пасує. Островський замість Евлогія помилково називає тут Елігія⁵¹.

У полемічній праці німецького єзуїтського автора Григорія Кольба (1681–1746), серед іншого, знаходимо вибраний перелік святих (21 особа) з-поміж духовенства, біля кожного з яких вказано, як його називають (dictus)⁵². Є у цьому переліку і Св. Евлогій з дуже схожим до нашого окресленням⁵³: *Verbi Divini seminator zelosus* – “ревний сіяч Божого Слова”.

№ 13. Св. Ян Непомуцький

[S](anctus) *Ioannes Nepomucen(us). Pamneonae patronus.*

“Святий Ян Непомуцький. Покровитель Памнеони [?]”.

Незрозуміло, що таке *Pamneona*. Можливо, помилка (художника чи реставратора). Можна би було припустити, що малася на увазі *Pannonia*. Св. Ян Непомуцький (1340–1393) був покровителем Чехії, його називали, зокрема, *Patronus Bohemiae*. В нові часи античний термін *Паннонія* вживали щодо Угорщини чи навіть ширше – всього середньодунайського регіону (пор. сучасний термін *Паннонська рівнина*), який хіба лише краєм зачіпає терито-

⁵¹ J. K. OSTROWSKI, *Op. cit.*, s. 58.

⁵² GREGORIUS KOLB, *Series episcoporum, archiepiscoporum et electorum Moguntinorum, Trevirensium, et Coloniensium, una cum Reflexionibus historicis contra Joannem Hübnerum et alios scriptores heterodoxos* (Rottwilae 1725) 272–3.

⁵³ Цікаво, що у цьому невеликому переліку 21-го святого згадано всіх святих з нашого розпису, крім одного (Св. Миколая), причому, окрім Евлогія, ще двох (Аквіліна і Альбана) – з тим самим чи дуже схожим окресленням (див. нижче).

рію сучасної Чехії. Так само нема даних, щоб Ян Непомуцький вважався патроном Паннонії в будь-якому її розумінні. Тому кон'єктура "Pannoniae" проблеми не вирішує⁵⁴. Кольб⁵⁵ називає Яна Непомуцького *silentii custos et justi honoris defensor* – "хранитель мовчання і захисник справедливої честі", що у даному випадку нам мало помічне.

Янові Непомуцькому був присвячений один з п'яти вітгарів храму, який розташовувався у бічній наві з тієї ж (північної) сторони, що і фреска⁵⁶.

№ 14. Св. Миколай

S(anctus) Nicolaus. Ecclesiae tutelaris patronus.

"Святий Миколай. Покровитель-охоронець Церкви".

Відомо, що ще принаймні у сер. XVIII ст. у новозбудованому костелі був старий вітгар Св. Миколая з костелу XVII ст.⁵⁷

⁵⁴ Оскільки Ян Непомуцький був також патроном сповідників, то можна би було ще допустити кон'єктуру *poenitentiae* (розкаяння).

⁵⁵ *Ibid.*, p. 272.

⁵⁶ J. K. Ostrowski, *Op. cit.*, s. 58. Деякі дерев'яні скульптури з нього зберігаються зараз в Олеському замку (*Ibid.*, s. 61).

⁵⁷ *Ibid.*, s. 54–5.

№ 15. Святі Фелікс і Аквілін

S(anctus) Felix. S(anctus) Aquilinus. In peste salus.

“Святий Фелікс. Святий Аквілін. У моровиці спасіння”.

СВЯТИЙ АКВІЛІН – очевидно, Св. Аквілін Міланський, який, серед іншого, був і захисником від чуми. Щоправда, тут він намальований (наскільки можна бачити) без свого традиційного іконічного атрибута: меча, встромленого в шию. Зображення Св. Аквіліна Міланського з мечем у ший і з підписом *In peste salus* знаходимо на гравюрі (див. іл. нижче) уже згадуваного вище Йоганна Андреаса Пфєффера (Аугсбург) – батька (1674–1748) або сина (1715–1768)⁵⁸.

⁵⁸ У колекції британської Бібліотеки Велкама: <<https://wellcomecollection.org/works/uvkm2bz3>> Дата звернення: 2.06.2021.

У Кольба Св. Аквілін окреслений як *peste laborantium salus* – “спасіння тих, хто страждає від морвиці”⁵⁹.

Святий Фелікс – мабуть, Св. Фелікс Нантський, який був захисником і від чуми⁶⁰.

Практика спільного зображення обидвох святих нам не відома.

№ 16. Св. Альбан

S(anctus) Albanus. Epilepticorum [solatium].

“Святий Альбан. [Розрада] епілептиків”.

Очевидно, йдеться про Св. Альбана з Майнца, який опікувався, зокрема, й хворими на епілепсію⁶¹. Зображення Св. Альбана з цим підписом знов-таки знаходимо на гравюрі Пфєффера (див. іл. нижче)⁶².

⁵⁹ GREGORIUS KOLB, *Op. cit.*, p. 272.

⁶⁰ Див.: ‘Saint Felix of Nantes’ at *Catholic Saints. Info* <<http://catholicsaints.info/saint-felix-of-nantes>> Дата звернення: 2.06.2021.

⁶¹ Див.: ‘Saint Alban of Mainz’ at *Catholic Saints. Info* <<http://catholicsaints.info/saint-alban-of-mainz>> Дата звернення: 2.06.2021.

⁶² У колекції чеського Національного музею. Див.: *eSbirky* <<http://www.esbirky.cz/predmet/176465>>. Дата звернення: 2.06.2021.

У переліку Кольба⁶³ Св. Альбан теж названий *epilepticorum solatium*.

Св. Аквілін (гравюра Пфєффера)

Св. Альбан (гравюра Пфєффера)

⁶³ GREGORIUS KOLB, *Op. cit.*, p. 272.

№ 17. Св. Валентин

S(anctus) Valentinus. Mart[yr]. Etiam hic miraculis clarus.

“Святий Валентин. Навіть тут дивами славний”.

Замість *Martyr* явно читається *Martier* (наслідок реставрації?).

Попри свою посвяченість Взяттю до неба Пресвятої Діви Марії, вже від XVII ст. наварійський костел був санктуарієм Св. Валентина: тут знаходились мощі святого й образ, що мав славу чудотворного⁶⁴; у південній (з тієї ж сторони, що і фреска) бічній наві був дерев'яний вітвар з образом XVII ст.⁶⁵ (скульптурні елементи і образ з цього вітваря зараз знаходяться в костелі Архангела Михаїла в Уразі (Польща)⁶⁶.

Варто звернути увагу, що, на відміну від решти фресок, на яких зображено сцени з житій святих, на цій маємо зображення місцевого чуда, яке, треба

⁶⁴ J. K. OSTROWSKI, *Op. cit.*, s. 54.

⁶⁵ *Ibid.*, s. 59.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 56; 61.

розуміти, сталося (ставалося) при вівтарі цього храму: видно типовий мотив об'явлення святого “у хмарі” серед вірних, що моляться до нього при вівтарі. Відповідно, і підпис тут створений *ad hoc* – з віднесенням до місцевого культу святого, а не з використанням його загальнопоширених окреслень.

Перегуки між написами

Варто звернути увагу на деякі взаємні перегуки між написами. Розпис пресбітерію об'єднаний наскрізною темою жертви і спасіння через неї і, відповідно, через Церкву: жертву Христа символізує загибель господарєвого сина у притчі про злих виноградарів на склепінні (№ 8), про неї ж веде мову Павло в розписі північної стіни (№ 3), хрест як шлях до спасіння – центральна тема картини з Константином (№ 6). Ту саму тему розвивають і емблеми, причому між ними можна бачити ще ближчі переक्лики. Так, образ пелікана, який зцілює своєю кров'ю укушених змією пташенят (№ 7), перегукується з історією про порятунок для покусаних зміями ізраїльтян (№ 9). Обидва мотиви у свій спосіб символізують спасіння через Христа.

Перегукуються між собою й написи *Aspicientes [hoc signum] vivent* (№ 9) і *Hoc signo vinces* (№ 6): в обох випадках по-своєму йдеться про знак хреста – чи то в променистому знакові (*signum*) у небі, чи то в образі мідної змії, створеної як знак (*pro signo*: Чис. 21:9). В обох випадках через співзвучні форми майбутнього часу виражено те, що має принести цей знак тому, хто буде з ним (*vivent – vinces: переможеши – житимуть*), і в обох випадках це слова, що їх промовляє Бог як підказку, “рецепт” для спасіння: не лише Мойсей, відповідно до цієї рекомендації, мав створити образ змії – Константин також (відповідно до згодом отриманого уві сні тлумачення свого видіння) мав зобразити знак Христа на озброєнні у свого війська (Евсєбій КЕСАРІЙСЬКИЙ, *Життя Константина* 1, 29).

Жертву Христа символізує Агнець на небесному престолі (№ 5)⁶⁷, чин жертви – тема напису про спорудження післяпотопного жертовника (№ 4), тему спасіння через Церкву підхоплює напис під ковчегом (№ 2).

Написи під образами святих у наві теж підносять або тему спасіння від хвороб (права сторона), або тему Церкви, навернення до віри тощо (ліва сторона, а також чоловій образ).

Окрім того, *Nulla salus extra* (№ 2) пресбітерію ближче перегукується з *In peste salus* (№ 15) у наві (спасіння серед хвиль – спасіння серед моровиці; пор. у інших випадках вище: спасіння серед змій, спасіння серед ворогів і війни тощо).

По-своєму перегукується центральний мотив склепіння пресбітерію (№ 8) і чолового образу над аркою головної нави (№ 10): у притчі про злих

⁶⁷ І зовсім би вибивався з єдиної концепції образ золотого тільця, як потлумачив цю емблему Островський.

виноградарів у пресбітерію, серед іншого, – образ старозавітних пастирів, які зловжили покладеними на них обов’язками, а в наві Ісус передає ці функції новозавітному пастирю – Петрові, хай теж недосконалому, але його недосконалість має своє призначення у сповненні Божого плану, що й пояснено у відповідному написі (№ 11).

Підсумки

Наварійський костел – дуже репрезентативна пам’ятка з погляду того, як функціонують латинські написи в просторі сакральної архітектури Галичини XVII–XVIII ст. Як ми бачили, у цьому невеликому парафіяльному костелі представлені найпоширеніші типи храмових написів: епітафія фундаторки репрезентує меморіальний тип написів, а декоративні написи представлені у фресковому розписі (написи в емблемах, підписи-називання, “титри”, тексти-прототипи, тексти-коментарі тощо).

Важливо прочитувати написи в контексті зображень, частиною яких вони є, і в контексті всієї концептуальної цілості храмового оформлення. Але важливо також виявляти й “вертикальні” контексти написів: бачити той загальний текстовий континуум епохи, частиною якого вони є. У випадку з епітафією ми показали її вписаність у давню традицію епіграматичного письма, яка сягає своїм корінням ще античності і має свою як літературну, так і епіграфічну історію. Що ж стосується написів розпису, то, як ми бачили, вони вписані у свої континууми. Тут корисно не лише встановлювати першоджерела цитат (Біблія, християнські автори), але простежувати і вторинні й третинні джерела, які ставали безпосередніми зразками й джерелами для авторів розпису. Це може дати краще уявлення про безпосередню “текстосферу”, в якій ці автори перебували, і навіть про “образосферу”, а отже, серед іншого, підказати напрямки, у яких мистецтвознавець може шукати візуальні зразки, якими надихалися художники.

Дмитро Гордієнко

**МИКОЛА АРКАС-МОЛОДШИЙ ТА ЙОГО ПЕРЕСПІВ
“СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ”**

DOI: 10.5281/zenodo.6350413

Микола Миколайович Аркас-Молодший народився 14 (27) вересня 1898 року в Миколаєві у родині відомого громадського діяча, просвітянина, композитора та історика-популяризатора Миколи Миколайовича Аркаса-Старшого (1852–1909) – автора відомої популярної “Історії України-Руси”, написаної, власне, для Аркаса-Молодшого¹ і лише згодом опублікованої для широкого читача. Скінчив же земний шлях Аркас-Молодший у Нью-Йорку на еміграції у 1980 р.

З юнацьких років Микола Аркас-Молодший слідом за Миколою Аркасом-Старшим став на шлях активної боротьби за українську державність. У роки Української революції 1917–1923 рр. добровольцем вступив до лав Української армії, брав участь у боях з російськими військами, був тяжко поранений, що згодом негативно позначилося на всій його дальшій долі. З 1919 р. М. Аркас виїхав на еміграцію, спершу до Туреччини, а згодом до Чехо-Словаччини, де поселився в передмісті Праги Ржевнице. Наближеність до Праги дала змогу М. Аркасові закінчити вищу освіту, яку він продовжив у стінах Українського вільного університету. Ще студентом Аркас почав спеціалізуватися по античній історії та літературі, належно оволодів ново- та старогрецькою мовами². У Празі ж Аркас захистив і дисертацію на ступінь доктора філософії. Особливий вплив на молодого дослідника справив професор Українського вільного

---

¹ С. МАЛАНЮК, ‘Вступне слово’ [в:] М. АРКАС, *Історія Північної Чорноморщини*, том I: *Від найдавніших часів до початків формування Київської держави* (Торонто, Гомін України 1969) 7.

² Д. БУРІМ, ‘Дружина історика. Листи Миколи Миколайовича Аркаса-Молодшого до Наталії Михайлівни Дорошенко’, *Ukraine Magna* (К. 2017), vol. II: *Українська жінка у іншонаціональному середовищі: побутовий та громадянський вияви*, за ред. В. Піскун; упоряд. Д. Гордієнко та Ю. Горбач, с. 362.

університету в Празі, відомий український історик та політичний діяч Дмитро Дорошенко, якого М. Аркас упродовж усього життя уважав своїм Учителем. Як він зізнавався згодом, Д. Дорошенко був людиною, “котра потім майже тридцять літ була моїм добрим наставником, не спускала мене з ока й потому, як, здавши іспит на доктора філософії, я розлучився з університетом й до останнього сливе дня свого життя цікавився моєю долею”³.

Проте наукова кар’єра Аркаса-Молодшого не склалася. З одного боку, дались взнаки труднощі міжвоєнного життя в Європі, зокрема у повоєнній Франції, коли, як згодом згадував Аркас, “для мене і родини настали лихі часи, про які нам і не снилося. Українців вигнали з «українського» замку в Руассі, де ми мешкали, й ми опинилися буквально на вулиці”⁴, і щоб вижити вчений був змушений працювати батраком на фермі мера Руассона. “Крім лопати, вил, плуга та сокири, а в вечері – сну, я нічого не бачив”⁵, – підсумовував тогочасний свій побут М. Аркас. Проте з часом, попри всі труднощі і злидні, саме М. Аркас зі своєю дружиною Вірою опікувались вже досить похилого віку вдовою Симона Петлюри – Ольгою, а також дружиною прем’єра Прокоповича та її сестрою⁶. Та й переїхавши до З’єднаних Держав Америки, вже на схилі літ Аркас був змушений працювати, бо, як писав у листі до Наталії Дорошенко, на пенсію “не проживеш”⁷. З другого боку, далася взнаки рана, отримана в боях з російськими більшовиками у 1919 р., що згодом призвела до практично повної втрати зору⁸.

На сьогодні як учений М. Аркас-Молодший залишається майже невідомим в історії української історіографії і абсолютно незаниманим в історії української медієвістики та класицизму, попри те, що, за влучним зауваженням Євгена Маланюка, він мав вроджену любов як до української минувшини, так і до батьківщини його дідів – блакитної Еллади⁹. Очевидно, не випадково, саме Аркас-Молодший є автором першого у новітній українській літературі повного поетичного перекладу Гомерової “Іліади”, до якого додав детальний іменний та географічний словник та ґрунтовну передмову. Цю працю науковець розпочав ще у Франції і, як сам зізнавався, працю над “Іліадою” для нього була прецікавою, “хоч бракує мені найнеобхідніших підручників. Вони в Парижі є, але купити їх не можу, на це треба мати кілька тисяч”¹⁰.

³ Др. Філ. Микола Аркас, ‘Світлій пам’яті незабутнього наставника мого і учителя’, *Український Літопис. Журнал Української Державницької Думки, Культури і Науки* (Аугсбург, Видавництво “Знання” 1953), ч. 1, с. 100.

⁴ Д. БУРІМ, *Op. cit.*, с. 369.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*, с. 377.

⁷ *Ibid.*, с. 368.

⁸ *Ibid.*, с. 387.

⁹ Є. МАЛАНЮК, *Op. cit.*, с. 8.

¹⁰ Д. БУРІМ, *Op. cit.*, с. 375–376.

На жаль, з цього перекладу були опубліковані лише уривки в українських газетах Америки¹¹, проте повної публікації “Гляди” в перекладі Аркаса і на сьогодні немає як не віднайдено й сам рукопис перекладу. Інтерес до грецького епосу спонукав автора звернутися й до української середньовічної літератури. Ще у празький період М. Аркас поетично переклав сучасною українською мовою “Слово о полку Ігоревім”. Однак, опублікувати переспів цієї, за висловом О. Білецького, української “історичної святині”¹² вдалося лише в 1951 р.¹³, при цьому не обійшлося без прикрих ексцесів.

Так, у листі до Н. Дорошенка від 12 травня 1953 р. М. Аркас писав: “Чи читали Ви мій «Переспів Слова про похід Ігоря», що без мого дозволу видало окремою брошуркою видавництво «Україна» і не заплатило мені ні гроша? В тексті допущено, на жаль, силу помилок”¹⁴. А в наступному листі від 26 травня того ж року Аркас зізнавався, що хотів би подарувати дружині свого незабутнього вчителя свій “Переспів Слова”, однак він сам мав лише єдиний примірник, який йому, до того ж, подарував один “добрий знайомий”. “Видавництво ж, – наголошував Аркас, – не тільки то не заплатило мені ні копійки, але не знайшло, навіть, потрібним вислати кілька примірників праці. Жулики”¹⁵.

Про те, наскільки Аркас скрупульозно ставився до власного авторського стилю, можна судити з його зауваження до надісланих спогадів про Дмитра Дорошенка, в якому він просить дружину останнього – Наталію Дорошенко, щоб з його праці нічого “не викидати, мовно її не виправляти, не скорочувати друк і в ніякому разі не викидати кінцевого “ь” після “р” (лицарь, кобзарь, вірь мені); це перечить кращому правопису (під галичменський діктат), отже, в виносці можуть позначити, що це моя особиста забаганка”¹⁶.

На сьогодні, ні в українському, ні в загальному словознавстві ім’я Миколи Аркаса не відоме. Його немає в енциклопедії “Слова о полку Ігоревім”¹⁷, як немає його і в статті, присвяченій українським переспівам “Слова”¹⁸. Природно, що ім’я Аркаса та його переспів відсутні і в антологіях україн-

¹¹ Д. Бурім, *Op. cit.*, с. 375.

¹² О. І. Білецький, “Слова о полку Ігоревім” і українська література, (1938) 7 *Радянська література* 180.

¹³ М. АРКАС, *Дума про похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 році* ([Мюнхен], Україна 1951), 40 с.

¹⁴ Д. Бурім, *Op. cit.*, с. 374.

¹⁵ *Ibid.*, с. 375.

¹⁶ *Ibid.*, с. 371.

¹⁷ Див.: *Енциклопедія “Слова о полку Ігоревім”, в 5 т.*, ред. колл.: Л. А. ДМИТРИЕВ, Д. С. ЛИХАЧЕВ і др. (Санкт-Петербург, Дмитрий Буланін 1995), т. 1: А–В, 277 с.

¹⁸ ‘Переводи “Слова” и литература о нем на языках народов мира’ [в:] *Енциклопедія “Слова о полку Ігоревім”, в 5 т.*, ред. колл.: Л. А. ДМИТРИЕВ, Д. С. ЛИХАЧЕВ і др. (Санкт-Петербург, Дмитрий Буланін 1995), т. 1: П–Слово, с. 62–68. Частина про українські переспіви належить Є. Водозазкіну та Ю. Бегунову.

ських переспівів та перекладів “Слова” за редакціями Я. Рудницького¹⁹, С. Маслова²⁰, Л. Махновця²¹, О. Мишанича²² та інших. Його імені немає і серед постатей української медієвістики²³. Натомість є деякі помилкові твердження щодо зазначеного твору. Так, у присвяченому Миколі Аркасу-Молодшому розділі, В. Шкварець у своєму посібнику “Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого” зазначає, що Аркас: “будучи членом ОУН, захищаючи в свій час зі зброєю в руках УНР, а потім Карпатську Україну, співчуваючи воякам дивізії «СС-Галичина»”, у своєму переспіві “Слова о полку Ігоревім” “засуджував розбрат, розкол, що намічався всередині неї (очевидно, ОУН – Д. Г.), протистояння її лідерів. Цим і схильні пояснити чимало авторів звернення автора до «Слова», його заклики до єднання руських князів, її консолідації тощо”²⁴. Однак, історичній дійсності тут відповідає лише те, що Аркас-Молодший зі зброєю в руках захищав УНР від російської навали.

Такий ідейний вимір перекладу Аркаса надали його видавці – редактори бандерівського часопису “Українські вісті”²⁵. Однак твір був створений задовго до загибелі Євгена Коновальця, відповідно – розколу ОУН, за шість років до Карпатської Січі і за 11 років до формування дивізії СС-Галичина – його закінчено 13 червня 1932 р. у селі Ржевнице поблизу Праги. Не був М. Аркас і членом ОУН та бійцем дивізії “СС-Галичина”.

Як зазначав М. Аркас, поема писалася “в несприятливих емігрантських умовах на чеському селі, коли під рукою я не мав жодних відповідних підручників і жодних розвідок про «Слово»; мав перед собою тільки книжечку з старослов’янським текстом «Слова», яку захопив ще з України. Лише набагато пізніше мені пощастило прочитати капітальну працю про «Слово» проф. Перетца²⁶, і я дещо виправив в своєму переспіві, саме ті місця, які,

¹⁹ *Слово про Ігорів похід в переспівах на сьогочасну українську мову*, вступна стаття й ред. Яр. Рудницького (Grefenhajnihen 1944; перевидання: Winnipeg 1973), 54 с.

²⁰ *Слово о пълку Игоревѣ. В українських художніх перекладах і переспівах ХІХ–ХХ ст.*, передмова С. І. Маслова (К., Вид-во АН УРСР; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка 1953), 252 с.

²¹ “Слово о пълку Игоревѣ” та його поетичні переклади і переспіви, підгот. і вступ. стаття Л. Махновця (К., Наукова думка 1967), 523 с.

²² *Слово о полку Игоревім та його поетичні переклади й переспіви в українській літературі*, видання підг. член-кор. НАН України О. Мишанич (Х., Акта 2003), 668 с.

²³ Хоча й сама історія української медієвістики залишається terra incognita в українській історіографії.

²⁴ В. П. Шкварець, *Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого. Навчальний посібник* (Миколаїв 2004) 25.

²⁵ Див.: Редакція і видавництво “Українські Вісті”, “Слово о полку Ігоревім”. Найдавніший твір староукраїнського письменства. Вільний переспів Миколи Аркаса [в:] М. Аркас, *Дума про похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 році* ([Мюнхен], Україна 1951) 4–5.

²⁶ Мається на увазі: В. Перетц, *Слово о полку Ігоревім. Пам’ятка феодальної України-Руси ХІІ віку. Вступ. Текст. Коментар* (К. 1926) ІХ, 354 с. – (Збірник історико-філологічного відділу ВУАН, № 33).

здалося мені, проф. Перетц трактував дуже дотепно”²⁷. Пояснює автор і причину створення свого переспіву: “Свою працю я не призначав до опублікування й присвятив моїй незабутній неньці, яка була закохана в “Слово” й ніколи з ним не розлучалася. Вона, власне, і заохотила мене до цієї праці. Якщо мій переспів і побачить світ, то тільки завдяки молодому українському письменникові Л. В. Полтаві, що побажав переслати його до «Українських Вістей»”²⁸. Варто зазначити, що М. Аркас-Молодший є й автором низки художніх творів, як прозових, так і поетичних. Саме в 1928–1932 роки ним було створено кілька поетичних збірок, що також все ще чекають свого повернення на Батьківщину.

Щодо самого тексту переспіву “Слова”, варто зазначити, що Аркас певним чином дотримувався тих самих принципів, що й Максим Рильський²⁹ – вживання “архаїчної мови” для збереження духу давнини. У той же час автор намагався робити максимально близьким текст сучасному читачеві, тому в ньому з’явилися терміни “орда”, за аналогією з козацьким епосом називає твір “думою”, у нього “майорять стяги”, очевидно з метою збереження поетичного ритму зброєю русів називає “шаблюки”, а не мечі.

Ймовірно, сюжети, пов’язані зі “Словом о полку Ігоревім” чи походом новгород-сіверського князя на половців у 1185 р. мають бути і в другому томі капітальної історичної праці М. Аркаса-Молодшого “Історія Північної Чорноморщини з діб прадавніх і до часів козаччини”, який, на жаль, і досі залишається неопублікованим і, за листом від редакції видавництва³⁰, наразі зберігається в архіві видавництва “Гомін України” в Канаді.

Цю монографію М. Аркаса високо оцінив відомий український археолог Ярослав Пастернак, відмітивши, що в ній “автор виявляється одним з передових українських істориків на еміграції, так античного, як і княжого періоду нашої історії... Праця його являється цінним вкладом в історіографію України... Деякі частини його праці, як, приміром, опис життя Пантікапею чи зруйнування Ольвії гетами, – читаються, як історичний роман”³¹.

Аркасів переспів “Слова о полку Ігоревім”, як зазначили вже його перші видавці³², стає в один ряд з кращими українськими переспівами пам’ятки Михайла Максимовича, Тараса Шевченка, Юрія Федьковича, Панаса Мирного, Степана Руданського, Богдана Лепкого, Василя Щурата, Наталі Забіли, Максима Рильського і Святослава Гординського. Останній присвятив “Слову

²⁷ М. АРКАС, ‘До шановних читачів’ [в:] М. АРКАС, *Дума про похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 році* ([Мюнхен], Україна 1951) 7.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ М. РИЛЬСЬКИЙ, ‘Українські переклади “Слова”’ [в:] М. РИЛЬСЬКИЙ, *Зібрання творів: У 20-ти т.* (К. 1987), т. 16, с. 226.

³⁰ Лист редакції до мене від 25 червня 2018 р.

³¹ Цит. за: Є. МАЛАНЮК, *Op. cit.*, с. 8.

³² Редакція і видавництво “Українські Вісті”, “Слово о полку Ігоревім”...’, с. 5–6.

о полку Ігоревім” найгрунтовніші наукові дослідження з-поміж емігрантських учених³³. На часи ж, коли М. Аркас створював свій переспів, медієвістика в українській історіографії перебувала на маргінезі. Як скаржився С. Томашівський у листі до І. Крип’якевича від 10 грудня 1929 р., “коли хто у нас не пише про Хмельницького, Мазепу і т. д., той – як не дійсний національний зрадник, то щонайменше підозрілий у своїй «державницькій» благонадійності...”³⁴, тому настав час вповні повернути медієвістику в україністику.

На палітурці видання 1951 р. зазначена назва “Слово о полку Ігоревім, переспів М. М. Аркаса”, натомість на титулці зазначена інша назва: “Микола Аркас, *Дума про похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Свято-славовича у 1185 році*”. У листах М. Аркас постійно називає свій переспів “Словом о полку Ігоревім”, проте в тексті вживає слово “дума” та наголошує, що це не переклад, а саме “переспів”, тому назвою публікації має бути друга назва (з титулки) видання 1951 р.

У листі до Л. Кауфмана М. Аркас писав: “Моїм великим бажанням було, щоб моє скром[н]е насліддя дісталось Батьківщині, а не зпорохніло десь тут під чужими тинами”³⁵. Відтак, слідом за Л. Кауфманом з його передмови до так і не виданої “Іліади” Аркаса³⁶, можна зазначити, що для українців перевидання переспіву “Слова о полку Ігоревім” в Україні, як і інших праць науковця є справою нашого престижу, справою національної честі.

³³ Це такі ґрунтовні розвідки, як “Слово о полку Ігореві як літературна пам’ятка”, “Слово о полку Ігореві і українська народна поезія” та “З лупою літературного детектива над «Словом о полку Ігореві»”. Див.: С. Гординський, *На переломі епох. Літературознавчі статті, огляди, есеї, рецензії, спогади*, упоряд., наук. ред., післямова Р. Лубківського (Л., Світ 2004) 9–118. Переспів С. Гординського: *Слово про Ігорів похід: Український героїчний епос кінця 12 ст.*, С. Гординський (переспів) (S. l., 1946), 38 с. Прикметно, що російська історіографія не пробачила поету “український героїчний епос” і низько оцінила якість переспіву “Слова” С. Гординського. Див.: ‘Переводи “Слова” и литература о нем на языках народов мира’, с. 65. Однак в українській медієвістиці словознавчий доробок С. Гординського ще чекає свого комплексного, глибокого аналізу та включення в широкий науковий дискурс.

³⁴ *Листування Степана Томашівського з Іваном Крип’якевичем (лютий 1906 – червень 1930 рр.)*, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; упоряд. Н. Халак (Л. 2015) 110.

³⁵ Цит. за: Л. Кауфман, ‘Микола Миколайович Аркас і його переклад “Іліади”’, *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України*, ф. 4, п. 2, спр. 178, арк. 2.

³⁶ Л. КАУФМАН, *Op. cit.*, арк. 3.

Микола Аркас

**ДУМА ПРО ПОХІД НА ПОЛОВЦІВ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО
КНЯЗЯ ІГОРЯ СВЯТОСЛАВОВИЧА У 1185 РОЦІ¹**

DOI: 10.5281/zenodo.6350417

До шановних читачів

Моя скромна праця не претендує ні на точність перекладу, ні на поетичну вартість, ні на викінченість, ні, тим більше, на славу.

Писалася вона в несприятливих емігрантських умовах на чеському селі, коли під рукою я не мав жодних відповідних підручників і жодних розвідок про “Слово”; мав перед собою тільки книжечку з старослов’янським текстом “Слова”, яку захопив ще з України. Лише набагато пізніше мені пощастило прочитати капітальну працю про “Слово” проф. Перетца, і я дещо виправив в своєму переспіві, саме ті місця, які, здалося мені, проф. Перетц трактував дуже дотепно.

З огляду на вищесказане я не називаю свою скромну працю перекладом, що вимагає великої ерудиції перекладача, а лише переспівом, який не мусить точно притримуватись первісного тексту.

Свою працю я не призначав до опублікування й присвятив моїй незабутній неньці, яка була закохана в “Слові” й ніколи з ним не розлучалася. Вона, власне, і заохотила мене до цієї праці. Якщо мій переспів і побачить світ, то тільки завдяки молодому українському письменникові Л. В. Полтаві, що побажав переслати його до “Українських Вістей”.

23.1.1951

Микола АРКАС

---

¹ Публікується за виданням: М. АРКАС, *Дума про похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 році* ([Мюнхен], Україна 1951), 40 с. У цій публікації максимально збережені фонетичні та орфографічні особливості першодруку, виправлено лише одруки, без зазначення. Наголоси та примітки * залишені з видання 1951 р. – Д. Гордієнко.

*Переспів присвячую
пам'яті незабутньої
Неньки моєї
Ольги Івановни Аркас.*

А не час хіба нам, друзі,
Знов ударити по струнах,
Заспівати по-старому
Про бувальщину недавню?
Чи не час нам спогадати
Князя Ігоря й дружину,
Що на полі Половецькім
В січі трупом полягла?
Заспіваймо ж та згадаймо
І про князя й про дружину
Ще й про те, чого свідками
Ми самі тоді були;
Та про дії ці недавні
По-новому не співаймо: –
Як Боян заповідав нам
Грають гусельки нехай!
Бо коли він струн торкався,
Щоб натхненно оспівати
Княжії труди звияжні,
Княжії походи дальні, –
То крилатими думками
По-над деревами линув,
Мов орел той сизоперий
Серед хмар кружляв-підносивсь,
Наче вовк той сіроманець
По землі вночі ганявся,
Пам'ятав бо він, славута,
Перших ще князів державних,
Знав про всі пригоди давні,
Що звеличили їх Стіл;
Пам'ятав і про бенкети,
Що справлялися так бучно
В княжій GRIDNICI високій

В місті Києві старім.
Про усобиці та чвари
Він умів розповідати,
Про звитяжній походи
Вмів натхненно заспівать,
І неслася поголоска
По усіх світах широких,
За морями, за степами
Грізно славою гула;
Й дивувалися всі люди,
Поглядаючи на Київ,
На його князів могутніх
Та на військо удатне...
Здавалось, коли він співав,
То десять соколів пускав
Із гуслів своїх срібнострунних
І соколі сторчма до неба
Злітали, шугаючи летом,
І в небі на зграю лебеджу
Кидались та били її;
І котрий з тих соколів першим
На зграю лебеджу кадався –
Про того й співалася дума
Бояном, старим гусяром:
Про старого Ярослава
Ще й про красною Романа
Святославового сина;
Про хороброго Мстислава,
Перебійця удатного,
Що зарізав перед військом,
Перед руськими полками
Та Касожською ордою
Велетенського Редедю,
Двосаженого кагана.
А справді ж, друзі, той Боян
Не десять соколів пускав
На лебедину зграю в небі –
Свої пророчії персти
Він на живі гусяні струни
В натхненню вищим покладав,
І струни ті самі вже славу

Князям велично рокотали...
Почнемо й ми цю думу, друзі,
Від Володимира, старого князя,
І до теперішнього Ігоря її
При допомозі Божій доспіваймо.
Цей Ігор, розум мужністю скріпивши,
Завзяттям лицарським загартувавши серце,
Славетних подвигів побідних зажадав
І, щоб помститися за Руську землю,
Із Сіверськими кінними полками
В краї незнані вирушив походом,
Де крились орди лютих половчан.
Не день, не два, не тиждень проминали –
Дружина йшла по срібних хвилях тирси,
Проходила яруги глибочезні,
Ліси тернищ, купала сідла в ріках
І знов в степах безбережні вступала,
Розлогі та пологі наче море.
Нераз вже князь на чалім скакуні,
Мов сокіл, вихоплявсь на маківку могили
І марно все шукав очима синій Дін –
Крім степу вкруг нічого він не бачив.
І, ідучи заморено по ньому
В один з таких пекучих, довгих днів,
Князь Ігор глянув ненароком
На сонце, що жактіло в вишині;
І бачить, і не вірить: дивне диво!
Все сонце чорним колесом закрилось
І на дружини раптом навалилась
Претемним хмарищем зловіщя пільма.
Лихі передчуття зайшли у княже серце,
Але коня свого він повернув
І до дружини голосно гукнув:
“Браття й дружино!
Ліпше ж потятими бути,
Ніж полоненими бути;
А сядьмо ж-но, браття, на борзії коні свої,
Погляньмо на Дін синьовидий!!”
В княжю думку запало відважне бажання:
– Годі зважати на злії оті віщування,
Треба зазнати на Доні широкому щастя,

Й вдруге гукнув він назад до своєї дружини:
“Хочу я, друзі, в кінці Половецького поля
Спис свій меткий на поганих бойцях поламати.
Там або голову хочу свою положити,
Або напитися з Дону шоломом водиці
З вами, брати-русини!!”
Гей, соловію бувальщини, віщий Бояне!
Тобі б звеличати пригоди ці славнії
Ігоря князя та княжих хоробрих бійців;
Тобі б звеличати, своїми думками стрибаючи,
Мов соловейко по віттю цвітучого дерева,
Розумом линучи ген в вишині по-під хмарами,
Славу рівняючи давню з сучасністю,
Слідом Трояновим* мчачи на гори!
Тобі б, а не нам, заспівати цю думу про Ігоря,
Князя хороброго, внука Олега побідного!

І отак би почав ти, старий:

– То не буря занесла соколиків

За широкі пустелі-стеги, –

То злітає хижее галиччя

На годівання, тризну кривавую

До великого Дону-ріки! –

Чи отак би співав ти, Бояне,

Славетний унуче Велесів:

– Ржуть вже коні за Сулою,

Слава в Києві лунає,

Сурми в Новгороді грають,

Майорять стяги в Путивлі –

Дожидає Ігор

Всеволода брата,

Курського державця,

В полі при Осколі;

І прибув до нього

Всеволод завзятий

І звернувся до князя

З щирими словами: –

Брате мій, єдиний друже, Ігоре прелюбий!

Ти і я – єсьмо обидва діти Святослава,

Та сідлай же, брате,

---

* В іншому тлумаченні Бояновім.

Борзі свої коні,
 А мої вже попереду
 Близько Курська на помежжю
 Стоять наготові!
 А мої куряни
 Свідомі завдання,
 Під сурмами виплекані,
 Під шоломом виховані,
 Лезом списа згодовані,
 Оповиті прапорами;
 Всі дороги їм відомі,
 Всі яруги добре знані,
 Луки у них натягнені,
 Сагайдаки отворені,
 А шаблюки нагострені,
 Самі ж скачуть в полі,
 Як ті сіроманці,
 Щукаючи собі чести,
 А князеві – слави! –

Тоді ж то статний Ігор ступив у золотий стремінь
 І з руськими полками на дальній південь рушив.
 Хотів бо він помститись за кривди батьківщини,
 Хотів свій спис зламати на воях половецьких,
 Хотів свій меч лискучий в їх крові покупати
 Та шоломом побідним черпнуть водиці з Дону.
 Тоді ж то в чистім полі зненацька об'явилися
 Лихії віщування, недобрії признаки:
 Заступило йому сонце мороком дорогу,
 Серед ночі ж громовиця люто заревіла,
 Сполошила птицю в гніздах, звіря розігнала
 Із берложищ в темнім лісі, з байраків у полі;
 Метушаться їх ватаги, рикають, звивають
 І, голомшачи нещастя, гучно та зловіщо
 Розлягається степами крик страшного Дива.
 Голос лунає зловіщо-пророчий,
 Лине за море, за дикі степи:
 Слуха його і жахається Корсунь,
 Волга далека, Посулле, Сурож,
 Слуха його у країнах Кубані
 Тьмутараканський великий Перун...
 А половці між тим, зачувши вість тривожну,
 З своїх кочовищ навпростець степами

Незлічними загонами ішли,
Щоб переняти Ігореве військо,
Щоб не пустить на Донські береги.
Скриплять вози опівночі,
Мов лебеді, скликаючись: –
Ігор на Дін полки веде!
Вже ж бо його біди птицю попасають,
Лихо пророкують по ярах глибоких
Вовки-сіроманці, виючи тягуче;
На поминки клетком звіря закликають
Орли-чорнокрильці, линучи над військом;
І лисиці хитрі брешуть спозаранку
На щити червоні княжої дружини...
– О, земле Руська! Вже давно
Тебе могили степовії
Од нас закрили темним тлом;
Далеко, ох, далеко ти! –
Минає ніч, зоря спада за обрій,
Імла вкриває степ, і щебет солов'їний
Замовк в гущавині дрімаючих гаїв –
Натомість гомін галичий прокинувся
І залунав погребним перезвоном,
Розносячись далеко по степах...
Червоними щитами княжії дружини
Широкії поля загородили
І рушили вперед – там честь вони знайдуть,
А Ігореві славу роздобудуть.
Раним-рано у п'яток вони потоптали
Половецькі поганські полки
І, по полю, мов стріли, розсипавшись врозтіч,
Захопили великий полон:
Їм дісталось золото, сріблО, паволоки,
Дорогі оксамити, всіляке добро,
І помчали вони ще на втіху загальну
Половецьких прегарних дівчат;
Кожухами, кереями, різним мережжям
Почали вони греблі гатить
По болотних місцях, де бездонні багніща
Перетяти хотіли їм шлях.
Ратище срібне,
Бунчук червоний,
Корогва біла,

Багряний стяг
Одбив князь Ігор
Від басурманів
Та вчинком славним увінчав
Себе і руську всю дружину...
Дрімає в полі на розлозі
Хоробре Ольгове гніздо.
Від краю рідного воно
В степи далеко залетіло!
Не родились бо внуки Даждь-Божії
Ні образу, ні кривду терпіти.
Не привикли покірно носити
Завойовницьке рабське ярмо;
Ні шуліці, ні дужому соколу,
Ні тобі, степовий половчанине,
Чорний вороне, круче лихий,
Не привикли вони піддаватися,
Спорядившись на ратні діла.
Гза біжить по полю сіроманцем,
А Кончак за Гзою поспішає –
На Дін великий, назустріч рúси!!
На другий день вранці-рано
Сходять зорі над землею
Й кров'ю світло їх просякле;
Чорні хмарища з-за моря
Ясне небо загортають,
На чотири сонця сунуть,
Мороком затьмити хочуть;
В них шугають, б'ють у землю
Огневиці – блискавиці: –
Бути грому великому,
Іти дощу раптовому
Стрілами гострожалими
З донської сторони;
Тут списами поламатися,
Тут шаблями пощербатися
На половецьких шоломах
Посеред степу дикого
Над бистрою Каялою!
О, земле Руська! Вже давно
Тебе могили степовії

Од нас закрили темним тлом;
Далеко, ох, далеко ти!..
Вже вітри, Стрибожі внуки,
З моря стрілами женуться
На хоробре руське військо
Та на Ігоря, їх князя,
Земля гуде, мутяться ріки,
Клубиться порох, криє степ;
Розвивши в бурній хуртовині
Поткані злотом полотнища,
Стягі ординські майорять
І бойовим тривожним шумом
Над кінним військом гомонять.
Половці сунуть від Дону великого,
З півдня, від моря, з Сурожських степів,
Сунуть, мов хмари, незлічні отари їх,
Княжеє військо облогом беруть.
На оборонну межу відступивши,
Червоними щитами русь
Її від половців відгородила,
А діти бісові, свої ряди
Хижацьким криком й люттю уміцнивши,
Орканом кинулись на лицарські полки...
Гей, Всеволоде княже, ярий туре!
На обороннім місці стоячі,
Ти осипаєш ворога стрілами,
Рокочучи тятивами-струна́ми;
Своїми харалужними* мечами,
Немов на гульбищу веселім в мідні бубни,
Гремиш ти по шоломах половецьких,
І де б не скочив ти на чалому коні,
Виблискуючи шоломом Трубчевським, –
Там скрізь лежать скривавлені тіла,
Потяті руки, голови погані,
Поскошені шаблями молодецькими
Оварській хвостаті шишаки!**
Якими ранами, якими, братці,
Подорожить він, туром розбодавшись!?

---

* Булатними, з доброї криці.

** Шпилястий вгорі шолом.

Забув бо в войному завзятті
Всі почесті веселого життя,
Забув він примхи, звички та принади
Своєї Глібовни, прекрасної дружини,
І злотий батьківський Стілець
І серцем влюблений Чернігів!
Минули вже віка Троянові,
Минули часи Ярославові,
Минули наїзди Олегові,
Олега того Святославича.
Той бо Олег Святославович
Чвари мечами кував,
Сіяв по руській сторононьці
Стріли й ощепи* меткі.
Ступив він в злоте стремено
У городі Тьмутаракані,
І гучний звін його побід
Почув старий, величний, дужий
Син Всеволодів, Ярослав,
А Володимир – той щоранку
В своїх чернігівських палатах
Руками вуха затуляв;
Не дочував, не добачав,
Як розгулявсь Олег свавільний
І як нагострений свій меч
Він омивав у братній крові.
Бориса ж Вячеславича вояцька слава
На Каникській травиці розпростерла:
Склав голову там славний молодець,
Боронячи покривджені права
Хороброго Олега-князя...
Від тої самої Каяли
Виводив на легкіх ходою
Угорських конях свого батька
Завзятий княжич Святополк
І віз його в престольний Київ
До брам Софійської святині...
Тоді ж то, за Олега,
За того Гореславича,

---

* Короткий спис, який кидали на ворога, “копье”.

Росли страшні усобиці
По руській стороні.
Тоді діткам Даждь Божим всім
Загибель вже приходила,
У княжих міжусобицях
Скорочувався вік;
Тоді по полю руському,
По полю урожайному,
Не видно було орала,
Але тоді гайвороння
По тих полях все крякало,
Дзьобами зариваючись
У тіло княжих гридників
Та воїв-сіряків;
Тоді туди зліталось
І там перекликалось
Жадобливеє галиччя,
Жируючи над вбитими
В вечірній тихий час.

Бувало так в минулі доби,
Коли велись криваві чвари,
Коли на брата брат ішов,
Але такого бойовища,
Як при Каялі коло Дону,
Ще споконвіку не було!
Од світанку й до смеркання
І всю ніч аж до схід-сонця
Над степами, над ярами
Стріли з посвистом літали
І дзвонили громом-дзвоном
Гострі шаблі по шоломах,
І тріщали, і ламались
Довгі списи по кольчугах –
У незнанім дикім полі,
У країні половецькій;
А земля під копитами
Геть укрилася тілами,
А земля під копитами
Вся засіялась кістками;
Бродять коні по калюжах,
По крові завзятих воїв,

Що на межах оборонних
Руську славу берегли...
І застогнала ньенька-Русь
Тугою-горем оповита,
Журба, мов чайка, проквиліяла
І голосив риданням сум:
– О, земле Руська! У степах,
На дальніх межах оборонних,
Твої сини костьми лягли,
Каялу трупом загативши! –
Що дзвенить? Що стугонить то
Спозаранку на світанку? –
Ігор військо завертає:
Жаль бо стало йому брата.
Жаль курян його хоробрих,
Що на межах оборонних,
Знемагаючи, рубались
Харалужними мечами...
Бились день і другий бились,
А на третій день в полудне
Впали Ігореві стяги
Під копита диких коней,
Диких коней половецьких;
Там, на березі Каяли,
Бистроплинучої річки,
Ігор з Всеволодом юним
Розлучився, розпрощався;
Там, на березі Каяли,
Русини бенкетували,
І вина їм не хватило,
Щоб прославить Руську землю,
Руську землю-батьківщину;
Там вони сватів споїли,
А самі довкруг ослонів
Мертвим трупом полягли...
Поникла трава від жалоби,
А дерево низько від горя
Додолу схилилося вітням: –
Уже ж бо, премилії друзі,
Недобра година настала –
Лягло у степах половецьких

Без ліку вояцької сили;
Вступило на Руськую землю,
На землю Трояна славити,
Даждь-Божим унукам на горе,
Зле лихо в подобі дівочій;
Збудилось страшне лихоліття,
Плескало крилами на Змор'ї,
У гирлах великого Дону,
Й, неначе та згряя лебежа,
Ячало, купаючись в кр'ові.

Тоді нещасна ньенька-Русь
Стогнала, ранами покрившись,
Тоді, в усобицях страшних,
Її сини, князі удільні,
Стару ганьбою зневажали
І лютим ворогам її
На мордування, на поталу,
На глум жорстокий віддали.

І казав тоді братові брат
Не в родиннім гнізді, а у полі:
“І моє, і твоє – все моє,
Я придбаю, що хочу, насилляю!”
І князі почали з-за дурниць
Гострі шаблі із піхв витягати,
Розбрат злий між собою счиняти
Та знесилену Русь плюндрувать...
Далеко сокіл, б'ючи птицю,
Далеко, дужий, залетів –
Аж за степи на сине Змор'є,
Де Дін, рокочучи, пливе!
– А Ігореве військо нам
Вже годі, браття, воскресити!!..

І гукнули в ту годину
Разом Карна й Жля лихий,
Навели свої чамбули,
Навели свої ватаги
На бездольну Україну
Та вогнем, мечем двохлезим
Геть спустошили її.

Заголосили руськїї жінки,
Заголосили, тужно нарікаючи:

– Вже ж бо нам миленьких,
Вже ж бо нам рідненьких
Очима не зглядіти,
Не здумати думками.
А срібла й золота того багато розгубили! –
І застогнав бо, братці, Київ тоді тугою,
А близький Чернігів квилів-проквіляв від напастя.
Княжата ж далі шаблюками чвари кували,
Погані ординці по Руській землі побігали,
З двора беручи данину по веверці –
І плакала Русь кров'яними сльозами!
Ці ж бо два князі, князь Всеволод та Ігор,
Збудили знову горе-лихоліття,
Яке приборкав був раніше
Владика київський, великий Святослав;
Грозою був для всіх він, веледужий,
І всі боялися мечів його булатних
Та в панцирі закованих дружин.
Цей Святослав, зібравши славне військо,
Походом рушив в землю Половецьку
Та притоптав залізною стопою
Степи Куманській, яруги та могили
І скаламутив веслами-мечами
Озера їхні, ріки та ставки,
І висушив огнями бойовими
Струмочки та болота лісові.
На Кобяка відважно ополчившись,
Він вихопив, мов вихр, його з луки,
Із середини ордищ половецьких,
І полонив і в Київ приволік;
І опинивсь отой каган поганий
У GRIDNICI могутнього владика,
Де німці й греки, венеда й моравці
Співали славу князю Святославу,
А Ігоря невдалого кляли
За те, що лицарство втопив він
На дні Каяли степової,
За те, що висипав у її води
Все руське золото, ще й скарб князівський свій!
А Ігор-князь тоді з сідельця золотого
В нужденнее сідло Кошція пересів.

Мури вкруг міст тоді засумували,
Журба прибила радощі усі,
А Святослав зловіщий сон побачив
І мовив так до лицарів своїх:
“Здалось мені, друзі, неначе б на Київських горах
Мене укривалом покрили ви чорним, великим
І нічю на тисове ложе мене ви поклали
І пестили ніжно мене і прелюбно ласкали;
Здалося, неначеб то чёрпали в чарку мою ви
Синяве вино, перемішане густо з журбою;
Здалося, що ви з сагайдаків порожніх куманських
На ліжко моє висипали великі перлини;
І це ще побачив я: ніби без сволюку дошки
На теремній дасі моїй злотоверхій лежали.
Безладно лежали, розкидані ніби орканом;
І буцім то ніч всю до ясного, світлого ранку
Гайвороння крякало чорне, на оболонь сівши,
Близь Плінська старого, де пуща росте Кісанова,
А вранці знялось і майнуло до синього моря”.

І так сказали бояри пресвітлому князю-владиці:
“Княже великий! Туга вже нам розум укрила,
А думку журба полонила та смуток –
Послухай же, княже, що сон цей тобі пророкує”:

“Знеслися два соколи дужі,
Злетіли від золотого Столу
Свого велеславного батька,
Майнули і в полі широкім
Закрились імлою туманів;
Летіли вони пошукати
Величного Тьмутараканя,
Летіли шоломом водиці
Із синього Дону напиться;
Оборкали їм по дорозі
Залізом опірені крила,
Кривії мечі половецькі;
Обох бо тих соколів дужих
Закуто, забито в кайдани,
Тепер у поганській неволі
Горюють вони та скиглять”...

На третій день потемніло,
Два сонця померкли,

Два стовпи червоні згасли,
Мороком закрились...
А за ними й місяченьки
Молоді та ясні:
Святослав ще й Ігоревич
Олег молоденький.
Навалилась тьма на землю,
На Каялу бистру,
А на Русь, мов парди хижі,
Половці набігли,
Потопивши руську силу
В глибокому морі,
Заохотивши кагана
На велике буйство;
І ганьба затьмила славу,
Кривдою приспала,
І неволя милу волю
В порох затоптала;
Віщий Дон додолу кинувсь,
Голосно гукає
Та про злеє лихоліття
Землю сповіщає.

Готські прегарні дівчата
Співають на березі моря,
Дзвонячи золотом руським;
Вони величають у піснях
Добі давно проминулі
Казкового лицаря Буса;
Вони славословлять на Змор'ї
Кривавую помсту куманів
За смерть ушкаля Шурокана.
А ми ж уже, дружино,
Без жодних радощів єсьмо!"

Тоді ж великий Святослав
Промовив злоте слово,
Промовив і змішав його
З солоними сльозами:
– “Діти мої, діти мої,
Ігоре безщасний,
Всеволоде вірний!
Рано, рано почалисте

Краяти шаблями
Землю Половецьку,
А собі шукати слави
По краях незнаних!
Ой, безславна ж ваша, діти,
Тая перемога.
Бо без слави кров погану
Пролилисте разом!
Ваше серце з криці збите,
З впертої сваволі,
Загартоване у буйстві,
В грішній непокорі;
Не цього ж мої сивини,
Не цього чекали,
Щоб така лиха недоля
Вам, дітки, дісталась!
Ой, не бачу вже я нині
Влади свого брата,
Многовойного державця
Князя Ярослава!
    Гей, брате, брате Ярославе,
    Чернігівський владико!
    Колись-то ти з боярами,
    З Могúтами, з Татра́нами,
    З Шельбірами, з Ревúгами,
    З Ольберами й Топча́ками
Ходив в далекії походи без щитів,
З одними захалявними ножами!
До бою ставши, криком лиш одним
Твоя дружина поле здобувала,
Позвонюючи славою дідів!
    Ви ж думали інак:
    – Самі піднімемо рушénня:
    Майбутня слава наша буде,
    А вже здобуту проміж себе
    Тоді поділимо як слід! –
Чи тож диво, братці любі,
Змолодіть старому?
Якщо сокіл соколятки
Стереже в гніздечку,
То змивається висо́ко

У безхмарне небо,
Б'є, дзьобає хижу птицю,
Пір'я висмикає
Шуляків до соколяток
Близько не пускає.
Зле, що годі мені, браття,
Годі покладатись
На князів тих баламутів
Та на їх дружини;
Ох, не ті, не ті вже нині
Доби наступили,
Добробут та славу давню
В крові утопили!
Стогнуть вже під лезом шабель
Коло Ромна люди,
Під куманськими шаблями
Гострими, кривими!
Стогне вже і Володимир
Під Переяславом
Постріляний, порубаний
Ворогом поганим;
І мішає сльози з кров'ю
Глібович нещасний,
Подивившись на руїну,
На Ромен в пожежах!
О, Всеволоде, княже велеславний!
Чому не здумаєш ти здалека примчатись,
Оборонити отчий Стіл підбитий?
Ти ж міг і Волгу веслами своїми розплескати,
Ти ж міг і Дін шоломами своїми осушити;
Коли б прийшов ти Русь порятувати,
То гріш тоді б рабиня коштувала,
А той невольник за шеляг цінився б!
Ти ж можеш, суходолом йдучи,
Живими самострілами* стріляти
Князями славними Рязанської землі,
Князями вірними, синами Гліба!
Ти, буйний Рюрику, і ти, Давиде-княже!
Чи то не ваші злочені шоломи

---

* Арбалетами.

Серед батави плавали по крові?
Чи то не ваші славнії дружини
В степу незнанім рикали, мов тури
Поранені булатними мечами?
Вступіть, князі, у золоті стремéна,
Вступітеся за кривди батьківщини,
За землю Руськую, за Ігореві рани!..
Агей, Ярославє, агей, Осмомисле, Галицький княже!
Сидиш ти високо на троні своїм злотокованім,
Підперши угорські гори полками залізними!
Шляхи заступивши владиці угорському,
Закривши ворота Дунаю широкому;
Своїми пороками* мечеш ти кулі над хмарами,
До току дунайського владу свою простираючи,
І рядиш суди там, і волю свою проголошуєш!
Труди твої грізні, о княже, і вчинки славетнії
Лунають по землях далеких, тебе величаючи;
Здолав Ізяслава ти в лютім, кривавім бойовищу
І в Київ вступив через брами, таранами збитіи,
На батьківськім троні своїм злотокованім сидючи,
Салтанів ти стрілами б'єш за далекими землями.
Стріляй, володарю, не їх – Кончака половецького,
А з ним і Коція того препоганого,
Помстися за Руськую землю спустошену,
За рани глибокі хороброго лицаря Ігоря!
    А ти, Романе буйний,
    І ти, Мстиславе-княже!
    Хоробрая душа у вас,
    А розум ваш підносить, друзі, вас
    На лицарські потуги велетруднії;
    Ділами ви преславними своїми
    Кружляєте високо по-під хмарами,
    Мов соколи, ширяєтеся ви,
    Б'ючи в повітрі птицю перелетную.
    У вас залізні панцирі,
    А шоломи латинські;
    Стряслась від них земля навкруг
    І многі царства: Ханщина,
    Литва, ятвяги, половці

---

* Катапультами.

Разом із деремелою
Свої сулиці* кинули
Та похилили голови,
В покорі переможені,
Під ваші шаблі гострії.
Одначе, князю Ігорю
Не світить більше сонечко,
І не на добре листячко
Осипалось з дерев:
По Росі, по Сулі-ріці
Міста уже в розділ пішли, –
А Ігореве військо нам
Вже годі воскресить!
Дін вас, князі, закликає,
Кличе на славні побіди:
Діти Олегові статні
Спішаться на герць погуляти
Інгвар ще й і Всеволод княжич
І троє Мстиславичів дужих, –
Князі ці не в кволім гніздечку
Спір'ялись й росли, шостокрильці!
Не перемогами ви, славні, розібрали
І жереб влади й почесті усі!
Навіщо ж вам тоді шоломи злоті,
Сулиці ляцькії, червоні ті щити?
Загородіть, князі, степи широкі
Своїми гострими ощєпами-стрілами,
Вступіться за Руську батьківщину,
За рани Ігоря, за смерть його дружин!
Сула вже не тече сріблявою водою
До стін зруйнованих Переяслава,
Тече Двина болотом, каламуттю
До грізних половчан в степовища незнані –
Вони ж на берегах її гукають хижо.
Єдиний тільки Ізяслав Василькович
Своїми гострими мечами подзвонив
Об шоломи рогатії литовськії
І вчинком тим підтяв славуття діда
Могутнього, хороброго Всеслава.
Порубаний литовськими мечами,

* Бойова палиця, булава, пернач, обушок.

Упав на руські він червонії щити,
На окривавлену траву і там загинув
І, помираючи, промовив він отак:
– “Твою дружину, княже,
Крилами птиця приоділа,
А звірі кров її слизали!” –
Ні Всеволод, ні Брячеслав,
Його брати не забачали,
Як, всіми кинутий, один
Він видихав завзяту душу
Через золочений наніз.
Затихли веселощі, змовкли і співи,
Журба на землі розляглась,
Сурмлять городенські сурми жалобно
Про смерть Ізяслава на бранному полі
І gridнів, й дружини його...
Всеславові внуки і ти, Ярославе!
Схиліте стяги вже свої,
Вкладіте у піхви пощерблені шаблі,
Бо ви вже позбулись дідівської слави,
Бо ви в братовбивчих усобицях-чварах
Вже Русь утопили в крові.
Князі нерозумні, владики сварливі!
Глядіть – Половецька орда
Пустошить, плюндрує Українську землю,
Затоптує в порох Всеславою славу
Та нищить потуги його...
На сьомому Трояновому віці
Кинув жереб на дівицю
Хитрий та жадобливий Всеслав,
На коні сів, підступство змудрувавши,
І поскакав до Києва на гори
Та ратищем скривавленим доткнувся
Великокнязівського золотого Стільця.
Метнувся потім він до Білгороду,
А звідти, вкрившись синьою імлою,
У глупу ніч шугнув на дальню північ
І ранком, вдаривши таранами важкими,
Він новгородські брами одчинив
Та, потоптавши славу Ярослава,
Із Дудуток метнувся до Немиги
В подобі сірого голодного вовка.

Мов снопи ті, на Немизі голови кладуться,
Гуркотять ціпи булатні, лицарів молотять,
На току живіт статечний вої покладають,
Віють душу стріли-списи, з тіла виганяють;
І не бур'яном збережжя на Немизі вкрилось,
А покрилось воно кров'ю лицарів відважних –
Все синів Руси-небоги, що костями своїми
Позасіявали рясно поле при Немизі.

Оцей негідний князь Всеслав
Людей судив, міста рядив
Та роздавав їх на всі боки;
А сам в вовка перекидавсь
І ніччю, ніби лютий привид,
Тинявсь від Києва до Кур
І до мурів Тьмутараканських.
Він шлях-дорогу перебіг
В подобі вовка-сіроманця
Самому Хорсові тому;
І рано в Полоцьку йому
Ударив дзвін на службу Божу
В Софійському храмі, але він
Той ранній благовіст, ті дзвони
В самому Києві вже слухав.
Хоч в сильнім тулубі його
Була душа велерозумна, –
Проте він часто зазнавав
Лиху долю та напастя.
Ось про таких то дід Боян,
Гусляр віків давноминулих,
І прислів вимислив меткий,
Віщаючи дотепно:
“Хоч як ти хитрий будь,
Хоч як розумний будь,
Хоч птицею літай,
Хоч вовком побігай, –
А сүду Божого тобі не минувати”.
Ох, і плакати ж Руській землиці,
Згадавши бувальщину сиву,
Згадавши колишніх великих князів,
Їх раті та владу премудру.

Згадавши того Володимира,
Старого, могутнього тура,
Котрого прикути ніщо не могло
До київських гір злотоверхих!
Тепер вже зникло могуття його,
Давно він і сам у могилі,
Давно у могилі і грідні його,
Нездольні, страшні багатірі;
Стягі його пишні волочать тепер,
Мов борони ті, по землиці
Невдалі нащадки славетних дідів
Князь Рюрик й Давид немоторний;
Не в Руській землі тепер слава дзвенить, –
Співають списи на Дунаї
І злотом вже Київський стіл не блищить
І воїв у нього немає...

... Тихо! – Голос Ярославни
Йде луною по степах –
В ньому горе проквіляє,
Слово тоне у сльозах.
Тихо Голос Ярославни
Йде – луною по степах –
Він до моря долітає
І блукає по лісах.
Тихо – Голос Ярославни,
Плач невітшний, вдаль ліне,
Похиляє рослі трави
І дерева долу гне.
Тихо! – Голос Ярославни
Над Каялою квилить,
Де на полі обороннім
Слава руськая лежить;
Й, проквіляючи, мов чайка,
До убитих приника
Та, над кожним зупинившись,
Князя Ігоря шука...

На забороло стін* упавши,
В Путивлі плаче Ярославна
Перед світанком на зорі:
“ – Полечу я горлицею, – плаче, –

---

* Горішня частина кріпосних мурів під зубцями.

Омочу рукав бобровий в Доні,
Обв'яжу миленькому ним рани,
Обітру його криваве тіло!”
На забороло стін упавши
В Путивлі плаче Ярославна
Перед світанком на зорі.
“ – Ой, вітрило, вітре буйнесенький!
Ой, чому, вельможний, сильно вієш?
Чом своїми легкими крилами
Хинські стріли мечеш на дружину?
Та хіба ж тобі не досить віять
В небесах, розгонюючи хмари,
В синім морі дуючи в вітрила,
Колисаючи човни на хвилях?
Ой, пощо ж ти, вітре бистролинний,
Закружив вихрами при Каялі
Милич воїв курявом засипав,
А мої всі радощі розвіяв?”
На забороло стін упавши,
В Путивлі плаче Ярославна
Перед світанком на зорі:
“ – Гей, славуто сивий, Дніпре, – плаче, –
Ти пробив скелясті гори-кручі
У землі незнаній Половецькій
І ревеш в порогах, ллючись в море;
Гей, славуто сивий, Дніпре, – плаче, –
Колихав ти човни Святослава,
Що ішов на Кобяка походом,
На того ушкаля степового!
Ой, примчи ж до мене, сильнодужий,
Милого мого з степів широких,
Щоб не слать мені плачу за море,
Срібну тирсу не росить сльозами!” –
На забороло стін упавши,
В Путивлі плаче Ярославна
Перед світанком на зорі:
“ – Ой, пресвітле сонце чарокрасне!
Ти усіх ласкаєш, зігріваєш,
Ой, чому ж своє палке проміння
Ти на руських воїв простираєш?
Ой, пресвітле сонце чарокрасне!
Ой, чому ж в безводнім дикім полі

Ти їх луки спрагою зсушило,
А тугою сайгаки замкнуло?!” –
Так, на мури чолом упавши,
Голосить, плаче Ярославна
Перед світанком на зорі,
І вітри буйні по просторах
Її ридання розвівають,
Її журбу в степи несуть...
Забурхлило море опівночі,
Мчаться смерчі туманами, –
Ігореві, князю молодому,
Указує Бог путі-дороги
Із країв поганих половецьких
В землю Руськую до отчого Стола.
Позгасали увечері зорі –
Ігор спить і не спить,
Ігор міряє поле думками
Од великого Дону до малого Донця.
Опівночі він сів на коня, –
Засвистів за рікою Овлур,
Сповіщаючи про небезпеку –
Ігор зник, мов не був, у степах.
Загули, застугоніли вкруг обшари,
Загули, зашелестіли лози-трави –
Половецькі коннії чамбули
Бурею за Ігорем женуть.
Кинувсь князь горностаєм в комиш,
Переплив білим гоголем річку,
Полетів на баскому коні
По широких степах Задонецьких
І, зійшовши з сідла на траву,
Босим вóвком метнувся по полю
І сховавсь у донецьких лугах,
Звідтіля ж дужим соколом звився
Та за темними хмарами зник;
Там ширяючи, бив на потраву,
На сніданок, обід та вечерю
Лебедів та гусей важкокрилих:
І в той час, коли Ігор шугав
В піднебесі, сховавшись у хмарах,
То тоді побігав сіроманцем,

Отряхаючи роси студені,
 По степах половецьких Овлур: –
 Не було бо вже коней у них,
 Скакуни їх знесилені впали,
 І тепер вже над ними клектали,
 Десь у дикому полі орли...
 І сказав Донець бистренький князю:
 “Не мала тобі дісталась слава, –
 Не мала на Русь прийшла веселість,
 Не мала халепа Кончакові!” –
 І промовив Ігор: – “Донче бистрий!
 Не мала й тобі дісталась слава,
 Бо гойдав ти князя молодого
 На своїх блакитних водах-хвилях,
 Бо ти слав йому траву зелену
 На срібляному збережжі своїму,
 Одягав тепленькою імлою
 Серед плавень попід деревами;
 Ще й стеріг від ворога лихого,
 Як ту чайку на пінястих гребнях,
 Ніби чернедь на вітрах ревучих,
 Як на водах гоголя того.
 Не така ріка Стугна́ та, – каже: –
 Зрадною текучи течією,
 Пожираючи чужі струмки потоки, –
 Розбігається бистринами по лозах.
 Не така ріка Стугна́ та, – каже –
 Ізімкнула ж бо свій синій поверх
 Над шоломом князя Ростислава
 На недолю матері старенькій,
 На недолю неньки Ростиславни:
 Поникли квіти степовії,
 Зав’яли трави луговії,
 В лісах, пригнічені журбою,
 Схилились долу дерева”... –
 Не сороки то, братці, стрекочуть, скакають –
 Їза по княжому сліду біжить з Кончаком;
 Не згравало тоді гайвороння хижацьке,
 Не звивалася галич, потраву глядючи,
 Все पनिшкло, сховалось в кущах;
 Тільки дятли ті тектом шляхи указують,

Соловії щебечуть в гаях та яругах,
Сповіщаючи світ про велику радість:
Ігор-князь із неволі додому спішить!
І в роздумі сказав тоді Гза Кончакові:
“Якщо сокіл летить до гніздечка свого –
Золочéними стрілами треба нам вбити
Молоде соколятко, що впало з гнізда”.
І Кончак відповів на слова ті в роздумі:
“Як той сокіл летітиме впрост до гнізда, –
То його соколя зачаруємо, друже,
Найгарнішим куманським дівчам”.
І сказав Гза розумно тоді Кончакові:
“Як дівчам зачаруємо те соколя, –
То втеряємо разом й соколика-князя
І вродливу дівчину, пиху половчан;
І почнуть нас тоді побивати у полі,
Летючи з задніпрянських країв,
Дужі птиці, незломним залізом опірені,
Руські беркути, княжі полки!” –

Сказав Боян славетний
Співцеві Святослава
Олеговому другові,
Який в часи минулії
Співав ще Ярославові,
І слово так скінчив:
“Тяжко без пліч голові,
Тяжко й тулубу без неї:
Русі ж – без Ігоря князя!”

Світиться в небі пресвітлеє сонце –
Ігор – на руському злотому троні;
Діви співають на синім Дунаї,
Їх голоси через Чорнеє море
В’ються і в Києві стольнім лунають;
Їде Боричевом Ігор побідний,
Щоб помолитися в храмі святому
Матері Божій пірогощанській,
Їде і радує Руськую землю,
Руськую землю, свою батьківщину.
Сурми сурмлять, роздзвенілись літаври,
Струни гусяні хвалебно рокочуть,
В гридниці княжій піняться рікою

Вина заморські, меди прехмільнії;
В гридниці княжій гуляє кружало –
Руська дружина бенкет уряжає,
Лицаря-князя свого величає,
Русь-Україну та Київ старий.
В гридниці княжій гуляє кружало –
Руська дружина поминки справляє,
Прежні криваві бої поминає
Й тих, що у січах за Русь полягли...

Заспівали ми, друзі, цю думоньку,
Величали в ній доби минулії,
Прославляли події й теперішні
Ще й старих велеславних князів;
Заспівали про Ігоря дужого,
Про похід того князя на половців
І про те, як у полі князь Всеволод
Брату Ігорю поміч давав;
Ще й про те, як вдалось Володимирю,
Молоденькому синові Ігоря,
Полонить Кончаківну прегарную
Та у Київ її завезти...

Бувайте ж здорові, князі,
І ти, броненосна дружино!
Поганих в степах побивайте,
Славуття мечем добувайте
Та Русь від ярма бороніть...

13.IV.1932 р.
Ржевнице під Прагою,
Чехо-Словаччина

Олександр Головка, Сергій Лиман

ЛЕВ У НАУЦІ, ЛЕВ У ЖИТТІ
(до 70-ти річчя Леонтія Вікторовича Войтовича)

*Если путь прорубая отцовским мечом,
Ты соленые слезы на ус намотал,
Если в жарком бою испытал, что почем,
Значит нужные книги ты в детстве читал
Володимир Висоцький. Балада про боротьбу*

DOI: 10.5281/zenodo.6350426

16 травня 2021 р. відомий український історик доктор історичних наук, професор і завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка Леонтій Вікторович Войтович відзначив своє 70-ти річчя. У творчому доробку вченого є значне число студентів, аспірантів і докторантів, величезна кількість книжок і статей, присвячених різним проблемам і питанням минулого. Хотів одразу відзначити, що, крім великого наукового значення, ці праці несуть значний заряд романтичності і постійно породжують інтригу до подальших пошуків у просторі і часі.

Таким же цікавим, як книжки і статті, є життя професора, біографію його теж не можна сприймати без певного захоплення. Хоча одразу слід визнати, що для характеристики життєвого шляху Леонтія Вікторовича цілком підходить староримський вислів “Ad aspera ad astra (Через терни до зірок)”. І коли ми говоримо про причини, у чомусь я би сказав, дивовижних успіхів ювіляра, то я би на перше місце все ж поставив його титанічну працездатність і цілеспрямованість, на друге – величезну любов до багатьох речей (але ясно, що не до всіх), чим йому приходилося займатися і чим він займається зараз; на третє – його талант і колосальні здібності; на четверте – відповідальність за справу, яку він робить. Але зазначу відстань, що відстань між першою і четвертою позицією дуже маленька, а може їх між зазначеними складовими творчості вченого і зовсім немає.

Леонтій Вікторович Войтович

Вікторовича записано, що він народився в Єманжелінську, хоча офіційно це місто такий статус отримало у вересні 1951 р., а до цього було селищем під довгою назвою Єманжелінські вугільні копальні, де у вкрай не комфортних для життя бараках мешкали шахтарі. Саме у вугільних копальнях працював інженером батько майбутнього історика, в одній з шахт під час рятівної операції він загинув, коли сину було півтора роки. Наступного 1953 року померла бабуся по матері Леонтія.

У 1956 р. мати Леонтія Вікторовича Антоніна Томівна з сином повернулися на батьківщину і поселилися у родичів у Миколаєві Львівської області. Щоб утримувати родину і водночас будувати хату, матері прийшлося працювати на декількох роботах. Приклад Антоніни Томівни впливав на формування характеру хлопця, вчив його цілеспрямованості, вмінню не марнувати час. Вірогідно, за багатьма ознаками Леонтій не дуже відрізнявся від однолітків, якби не одне “але”.

З раннього дитинства Леонтій Вікторович читав багато книжок, і найголовніше, він дуже рано почав читати серйозні, дорослі книжки. Більш того, йому вдалося тоді випадково познайомитися з російськими книжками, які були надруковані у Празі і Белграді. Лише перерахунок авторів цих книжок: М. Карамзін, М. Арцибашев, С. Соловйов, В. Ключевський, О. Шахматов та ін. У той же час хлопцю вдалося прочитати твори видатних українських істориків М. Грушевського, С. Томашівського, М. Кордуби. Паралельно Леонтій Вікторович прочитав величезну кількість художньої літератури, але і тут відчувалась тенденція до книжок “серйозного” змісту, починаючи від творів античності і середньовіччя і завершуючи поезією XIX і XX століть.

Л. Войтович, як і багато його однолітків, які народилися після Другої світової війни і мають відношення до родин із західноукраїнських земель, дитинство провів не на карпатських пагорбах або у волинських лісах, а буквально на засланні. У той час чимало галицьких, волинських і буковинських родин опинилися на Уралі, в Сибіру або на Далекому Сході. Родину Войтовичів від цього не врятувало навіть те, що батько Леонтія Вікторовича військовий інженер Віктор Йосипович з 1940 по 1945 рр. перебував на фронтах спочатку Фінської, а потім німецько-радянської війни. У паспорті Леонтія

Маючи блискучу підготовку з гуманітаристики, Леонтій Войтович поступив не в університет, а в політехнічний інститут. Такий вибір був обумовлений певними обставинами. Загальні з них були пов'язані з тим, що історичні факультети в радянський час мали значну ідеологічну спрямованість, крім головного завдання підготовки вчителів історії і суспільствознавства, вони кували кадри для партійних і пропагандистських органів. На істфак передусім приймали демобілізованих солдат, робітників, особливо тих, хто біля станка став кандидатом або членом єдиної і правильної партії, мешканців сільської місцевості. Звичайні десятикласники за великим конкурсом поступали після всіх перерахованих категорій абітурієнтів. На Західній Україні, до цього, особливо складно було поступити в другій половині 60-х і особливо в 70-х роках дітям людей, які пережили “примусову еміграцію” до Уралу, Сибіру, Далекого Сходу або Північного Казахстану.

Леонтій Вікторович закінчив механіко-машинобудівний факультет Львівського політехнічного інституту за спеціальністю динаміка і міцність машин. Однозначно, що вчитися було вкрай важко, проте у вільний час студент-механік присвячував улюбленій справі. Інша річ, що тепер захоплення мало більш націлений характер, а основна професія сприяла виробленню логічності у гуманітарних пошуках, що особливо знадобилося пізніше, коли треба було збирати і узагальнювати величезний фактографічний матеріал джерел для написання історичних праць.

По завершенню вишу Л. Войтович два роки служив у Радянській Армії, де прекрасно виконував функції заступника командира мотострілецького батальйону з обслуговування техніки. Доказом останнього є те, що під час розгортання і проведення одних з навчань дивізії, де служив Леонтій Вікторович, його підрозділ у технічному плані був найкращим, чим здивував генерала, який інспектував маневри. За його наказом молодому офіцеру при своїм званні старшого лейтенанта, що в практиці військової служби офіцерів-дворічників траплялося вкрай рідко.

Читаючи різні нариси і спогади про життя Л. Войтовича можна почитати чимало про його великі успіхи, неймовірну кар'єру тощо. Хочу тут звернути увагу не на якусь вдачу або талант людини, які, безумовно, мали місце, а зовсім на інше, а саме, всі його досягнення були результатом величезної праці, а також вміння бути комунікабельною людиною, персоною, яка була прекрасним організатором і керівником колективу.

Це проявилось під час його роботи конструктором і провідним конструктором у Берегівському філіалі Всесоюзного науково-дослідного технологічного інституту ремонту та експлуатації машинно-тракторного парку, потім на посадах головного механіка і головного інженера одного з найбільших деревообробних комбінатів. Пізніше Л. Войтович став заступником і першим заступником райдержадміністрації, заступником голови районної ради

в Миколаєві, і його роботу згадують добрим словом городяни і зараз, часто звертаються до земляка за порадами.

У другій половині 80-х років ХХ ст. захоплення історією сприяло новому якісному прориву у житті Л. Войтовича, що було передусім наслідком його знайомства з відомим істориком доктором історичних наук, одним із найкращих знавців українського середньовіччя Ярославом Дмитровичем Ісаєвичем. Важливим моментом цього знайомства було те, що маститий вчений зрозумів головне, чим має займатися Леонтій Вікторович, як спрямувати його захоплення на створення реальної наукової праці. Саме за порадою Я. Ісаєвича Л. Войтович почав займатися генеалогічними дослідженнями, що перетворилися на головну тему його численних студій. Саме з цієї тематики були захищені кандидатська і докторська дисертації. Зазначу, що, крім вивчення князівських династій Східної Європи в добу середньовіччя, історик дослідив вкрай складну тему, пов'язану із нащадками монгольського володаря Чингізхана, дещо згодом підготував разом з доцентом Львівського національного університету імені Івана Франка О. Целуйком довідник про правлячих монархів Європи. Близькими за тематикою до цих праць стали підготовлені Л. Войтовичем біографії князів Романа Мстиславича, Лева Даниловича, Рюрика та ін.

З 1995 р. Леонтій Вікторович почав працювати як сумісник в Інституті українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України, а з 2001 р. – у Львівському університеті. У 2006 р. вчений остаточно прощається зі своєю адміністративною роботою і на постійній основі стає завідувачем кафедри середніх віків і візантиністики ЛНУ. Про цю роботу в одному з найкращих українських вишів можна говорити дуже довго. У його стінах вченим було прочитано величезну кількість лекцій і проведено багато семінарів, випущено сотні студентів. Знаковим моментом стало написання співробітниками кафедри середніх віків і візантиністики першого в Україні підручника з історії середніх віків, участь працівників згаданої кафедри в написанні разом із істориками Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна підручника з візантиністики. Під керівництвом Л. Войтовича виникала потужна школа істориків-медієвістів, які під керівництвом свого наукового керівника підготували і захистили кандидатські дисертації на різні теми, від середньовічного минулого Англії і Франції на заході до Русі і Великого князівства Литовського на сході. Згодом Леонтій Вікторович стає консультантом не менш різноманітних докторських дисертацій.

Дуже цікавими у науковому плані стали дослідження Л. Войтовича в перші два десятиліття ХХІ століття. Він взяв участь у підготовці вкрай важливих колективних праць, зокрема “Історія українського козацтва”, “Історія Львова”, “Історія української культури”, тритомної “Історії війн і військового мистецтва”. За участь у створенні “Історії української культури” Леон-

тій Вікторович Войтович став у 2014 р. лауреатом Державної премії України у сфері науки і культури. Зазначу, що це далеко не єдина нагорода історика за його наукову творчість.

На завершення хотів декілька слів сказати про мої особисті стосунки з професором Л. Войтовичем. Науковими дослідженнями в галузі середньовіччя я почав займатися в другій половині 70-х років ХХ ст., після завершення мого рідного Харківського університету (тоді ім. А. М. Горького) і визначення теми моїх наукових пошуків, а саме дослідження відносин східнослов'янської держави Русі з Польщею. 40 років назад у Харкові вийшла моя перша наукова стаття, проте в той час моє життя було вже пов'язане з Києвом, де я в 1983 р. закінчив аспірантуру при Інституті історії АН тодішньої УРСР, а згодом почав працювати в означеному Інституті (до кінця грудня 1995 р.). Періодично я спілкувався з Ярославом Дмитровичем Ісаєвичем, з іншими львівськими істориками, у львівському університетському виданні “Проблеми слов'янознавства” за підтримки М. Крикуна вийшли дві статті, епізодично доводилося бувати у Львові. Особливо хотів відзначити поїздку приблизно в 1992 або 1993 р., коли мене разом з комісією, створеною за наказом Президії НАН України, направили перевіряти роботу Інституту українознавства. Тоді я мав зустрічі з директором Інституту Я. Ісаєвичем, познайомився з цікавими археологами Л. Мацькевим (на превелику жаль, 30 травня 2019 р. його не стало) і Ю. Лукомським. Але тоді я з Л. Войтовичем не зустрівся, хоча чув багато про нього і його творчість від колег по Інституту історії.

Наше знайомство сталося у Львові через десять років у 2003 р. під час Міжнародної конференції, присвяченої 750-й річниці коронації волинського і галицького князя Данила Романовича. Я повторюю, наша зустріч могла статися набагато раніше, проте неочікувано ми знайшли один в одному того, кого шукали: колегу по наукових пошуках, по відвідуванню наукових конференцій і симпозіумів, друга – під час тривалих телефонних розмов і прогулянок у Львові, Києві, Галичі, Перемишлі і інших містах. Ми є майже однолітками, а тому у нас збігаються не тільки політичні погляди (був час, коли ми доволі довго були в одній партії – Українській народній (згодом республіканській) партії “Собор”), а і любов до футболу і музики. І зараз ми любимо, зокрема, слухати шедеври рок-музики, такі як твори “The Beatles”, “Deep Purple”, “Led Zeppelin”, “Pink Floyd”, “Electric Light Orchestra”, “Queen”, а також французьких шансоньє Сальватора Адамо і Шарля Азнавура, російських бардів Володимира Висоцького і Юрія Кукіна.

Весною 2006 р. в стінах львівського Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України відбувся захист моєї докторської дисертації і значну роль у цій події відіграв Леонтій Вікторович. Він надав мені безліч важливих порад у процесі підготовки роботи, був гостинним господарем, коли я під час підготовки до захисту приїжджав до Львова, декілька разів відвідував

Л. Войтовича у нього вдома в Миколаєві. 16 травня 2006 р. (так збіглося, що це сталося в день народження історика) я захистив докторську дисертацію і одним з опонентів був Леонтій Вікторович.

Дещо менше двадцяти років я спілкуюсь з доброю і приємною людиною, талановитим вченим і прекрасним лицарем музи Кліо Леонтієм Вікторовичем Войтовичем. За цей час, якщо щиро, я вже перестав дивуватися появі величезної кількості його авторських праць на вкрай різноманітну тематику. Однозначно, я давно переконався, що дуже багато знаю і водночас чимало не знаю про свого друга. Але така моя доля пізнавати людей, у тому числі і тих небагатьох, знайомства з якими прикрасило і продовжує прикрашати моє життя.

Олександр Головка.

Всі історики різні, як і ті проблеми, які вони досліджують. І теми найчастіше накладають відбиток на характер, манеру спілкування і форму подачі їх матеріалу. Чим ширше охоплення тем, тим зазвичай більш комунікабельним є вчений, оскільки посилена географічна і хронологічна складові дозволяють постійно застосовувати свята святих нашого професійного інструментарію – порівняльно-історичний метод. І тоді об'єктивність оцінок поєднується з глибиною і масштабністю дослідження, а неймовірна енергія, ерудиція, активність створюють неповторний фон у спілкуванні з друзями і колегами на різні теми, – як ті, що виходять за межі історії, так і ті, що знаходяться всередині її.

Все вищезазначене цілком і повністю стосується доктора історичних наук, професора Леонтія Вікторовича Войтовича. Якби мене запитали, скільки років я з ним знайомий, я б напевно мимоволі збільшив цю цифру у двічі. Упевнений, що так сталося б з кожним, хто його знає. Так завжди буває, коли ви спілкуєтеся не лише з професіоналом, а з *Оптимістом від історичної науки*. Такі, як Л. Войтович, подібні не траурному оркестру, що ховає минуле та будь-який інтерес до нього у співрозмовника, а ковалю, що виковує з матеріалу нержавіючу сталь зі сплаву дослідного азарту і читацького інтересу.

Ми з Леонтієм Вікторовичем познайомилися спочатку по телефону. Це був 2009 рік. Подібно іншим медієвістам України, я, звичайно, був обізнаний якщо не з усіма, то принаймні з багатьма гранями його активної творчості. Авторитет професора Войтовича серед українських медієвістів був уже тоді настільки високий, що його рецензія на монографію чи відгук на дисертацію могли або подарувати дисертанту надію на своє професійне зростання, або забрати її надовго, якщо не назавжди. Знаючи це, я звернувся до Л. Войтовича по телефону з проханням дати рецензію на мою монографію “Ідеї в латах: Захід чи Схід? Середньовіччя в оцінках медієвістів України (1804 – перша половина 1880-х рр.)”. Готувався захист моєї докторської дисертації “Середньовічні цивілізації Західної, Центральної та Південно-

Східної Європи: досвід дослідження в українських землях Російської імперії (1804 – перша половина 1880-х рр.)”. І від того, якою буде рецензія на монографію багато в чому залежав подальший хід подій.

Вже один тільки телефонний дзвінок подарував мені спілкування з людиною, яка кипить енергією наукового пошуку і заряджає невичерпним ентузіазмом інших. Я насилу повірив, коли Леонтій Вікторович зізнався мені в тому, що він закінчив не історичний, а механіко-машинобудівний факультет Львівського політехнічного інституту, і в історію прийшов майже одночасно зі мною. Принаймні ми захистили кандидатські дисертації в один рік – 1994-й, але він всього за 7 років став доктором, професором і відомим вченим, а я за ці 7 років тільки сформулював тему майбутнього докторського дослідження і зібрав нехай і значну, але все ж частину матеріалу. Я подумав тоді, якщо колишній “технар” мчить швидкохідним фрегатом по історичних хвилях і штормах замість того, щоб повільно творити креслення автодеталей і обережно вимірювати їх потім щелепами штангенциркуля, значить він, по-перше, дуже впевнена у собі людина; по-друге, щиро любить новий напрямок досліджень, а по-третє, у нього легко виходить заряджати і першим, і другим своїх співрозмовників, зокрема тих, хто *a priori* хвилюється перед захистом докторської дисертації.

Ми поговорили про життя, про науку, про монографію. Я відправив свою книгу Л. Войтовичу з дуже гарним настроєм, хоча хвилювання і очікування інтриги все ж не знімали свою облогу. А вже через кілька днів найшвидшим у той час “пріоритетним” листом прийшла рецензія. Прочитавши її, я зрозумів, що захист неодмінно відбудеться. Заряд бадьорості та оптимізму, даний телефонною розмовою з Л. Войтовичем, здавалося, був викарбуваний у кожній фразі та слові його рецензії.

Захист пройшов успішно. А через кілька місяців відбулося наше особисте знайомство. Я зустрічав Л. Войтовича у нас в Харкові, куди він вирушив на наукову конференцію. І прямо на пероні вокзалу, ледве встигнувши привітати один одного, ми азартно заговорили на кілька тем відразу, ніби були знайомі сотню років. Енергія Леонтія Вікторовича, здавалося, заряджала все навколо, навіть електровоз, що стояв поруч: прямо тут ми стали жваво обговорювати щойно виданий і секунду назад подарований мені підручник “*Medium aevum: Середні віки*”. Цей підручник під редакцією Л. Войтовича і зараз є найдокладнішим у сучасній українській медієвістиці, а фактаж, що міститься в ньому, дозволяє активно використовувати його не тільки для підготовки лекційних тем або питань іспиту, а й (детально) – для семінарських занять. На лекціях і семінарах з історії середніх віків я завжди підкреслював студентам цю особливість підручника.

Наукова конференція в Харкові пролетіла швидше, ніж хотілося б. Душею нашої компанії медієвістів і археологів швидко став Леонтій Вікторович. Він

легко жонгливав темами, незалежно від того, була то історія середніх віків, нинішній стан української та зарубіжної науки чи особливості його служби в армії. І про все він розповідав запально, іскрометно, будь то корони правлячих династій Європи або офіцерський радянський побут, кордони Галицько-Волинського князівства або революції в правилах присудження наукових звань у сучасній Україні.

Так само запально та іскрометно він спілкувався на найрізноманітніші теми, коли ще через кілька місяців я приїхав до Львова в якості опонента. Завжди щиро вдячний йому за високу оцінку моєї творчості і професіоналізму. Таких приїздів до Львова на захисти завдяки запрошенням Леонтія Вікторовича було кілька (чотири кандидатських і одна докторська дисертація). І постійно професор Л. Войтович відкладав свою зайнятість і знаходив час не тільки для неформального спілкування, а й для неповторних екскурсій. Пам'ятаю як під час першого нашого спілкування у Львові він сказав: “Вам цього тут екскурсоводи не покажуть”. І кілька годин водив мене і професора Олександра Борисовича Головка такими місцями неодноразово відвідуваного нами Львова, які ми раніше дійсно не бачили.

Одним із успіхів історика є чіпка пам'ять. Упевнений, що відмінна пам'ять – один із секретів дослідного успіху Л. Войтовича. Пам'ятаю, як одного разу на початку нашого знайомства я розповів йому, що в аспірантські роки довелося залишити за дужками своєї кандидатської дисертації весь зібраний в архівах Львова матеріал, присвячений розвитку медієвістики в дореволюційному Львівському університеті. За рішенням моєї кафедри я обмежився тоді викладом стану медієвістики в українських землях Російської імперії. Багато хто забув би про ці фрази (принаймні, я про них встиг забути). Але не професор Войтович: через рік він зателефонував мені і сказав: “Сергію Івановичу, мій аспірант Сергій Козловський дописує кандидатську на тему, яка вам добре відома – “Медієвістика у Львівському університеті (1784–1914)”. І далі надійшла пропозиція взяти на себе приємні функції і опонента, і гостя Львова. Щиро зрадив, коли побачив у тексті дисертації С. Козловського давно знайомі мені прізвища львівських медієвістів – Ф. К. Ліске, Л. Фінкеля, М. Кордуби тощо. Так через багато років виявилися затребуваними мої знання цього розділу української науки.

Є у Леонтія Вікторовича чудова звичка – відповідати посмішкою на розмови про проблеми. Півмісяцем цієї посмішки, немов козак шаблею або яничар ятаганом, він легко рубить те, що здається непереможним Гордієвим вузлом. Посміхається, рубить і ніби промовляє: “Нехай проблема поки зшиває свої половини, а ми йдемо далі!”

Я впевнений, що з таким зарядом оптимізму, бадьорості та азарту професор-медієвіст Л. Войтович став би доктором і технічних, і медичних, і будь-яких інших наук. Але нехай медицина займається проблемами коро-

навірусу, а техніка безвідмовно працює зусиллями інших фахівців. Історії Середніх віків, як і історичній науці в цілому, дуже пощастило, що Леонтій Войтович одного разу зробив вибір на її користь, а разом з нею пощастило і нам, його колегам та усім його щирим друзям.

Сергій Лиман

Вибрані праці Леонтія Вікторовича Войтовича

1. 'Волинська земля князівських часів (X–XII ст.)' в *Проблеми історичної географії України* (К., Ін-т історії України АН УРСР 1991) 10–22.
2. 'Зоря князя Романа', (1991) 2 *Літопис Червоної Калини* 32–35.
3. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження*, автореф. дис. ... к. іст. н. (Л., НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича 1994) 27 с.
4. 'Удільні князівства на українських землях у другій половині XII–XV ст.' в *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 2 (Л., НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича 1995) 33–43.
5. 'Родина князів Острозьких' в *Записки НТШ*, т. 231: *Праці Комісії спеціальних історичних дисциплін*, ред. Я. Дашкевич, О. Купчинський (Л. 1996) 355–367.
6. 'Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація' в *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 5: *Історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю акад. Я. Ісаєвича* (Л., НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича 1998) 153–168.
7. 'Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі' в *Волино-Подільські археологічні студії*, т. 1: *Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995)* (Л. 1998) 286–294.
8. 'Князівська верства в Галицькій землі' в *IV Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доп. та повід. Історія*, ч. 1: *Від давніх часів до початку XX ст.* (О., МАУ; НАН України; Одеський держ. університет ім. І. І. Мечнікова 1999) 79–86.
9. 'Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства' в *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Історичні та культурологічні студії*, вип. 3 (Л., НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича 2001) 13–30.
10. 'Князівства карпатських хорватів' в *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. Львів, 30–31 березня 2001 р.* (Л., Львівський нац. ун-т ім. І. Франка 2001) 195–210.
11. 'Торгівля і торговельні шляхи' в *Історія української культури*, т. 2: *XIII – середина XVII ст.*, відп. ред. Я. Ісаєвич (К., Наукова думка 2001) 81–92.

12. 'Військо і військова організація' в *Історія української культури*, т. 2: XIII – середина XVII ст., відп. ред. Я. Ісаєвич (К., Наукова думка 2001) 93–108.
13. 'Міста та міська обрядовість' в *Історія української культури*, т. 2: XIII – середина XVII ст., відп. ред. Я. Ісаєвич (К., Наукова думка 2001) 160–170.
14. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль*, автореф. дис. ... д. іст. н. (Л., НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства 2001) 36 с.
15. 'Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації', (2003) 4 *Український історичний журнал* 134–139.
16. 'Король Данило Романович. Загадки і проблеми' в *Король Данило Романович і його місце в українській історії* (Л., Львівський національний університет імені Івана Франка; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила 2003) 24–29.
17. 'Королівство Русі: реальність і міфи' в *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, вип. 7 (Дрогобич 2003) 63–71.
18. 'Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя' в *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*, вип. 4 (К. 2004) 105–132.
19. 'Князь Олег Віщий: легенди і загадки' в *Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля*, вип. 2 (Луганськ 2004) 190–202.
20. 'Карпатские хорваты' в *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*, вип. 1 (Санкт-Петербург 2005) 133–146.
21. 'Штрихи до портрету князя Лева Даниловича' в *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*, вип. 5 (К. 2005) 143–156.
22. 'Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности' в *Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы*, отв. ред. А. Ю. Дворниченко, А. В. Майоров (Санкт-Петербург 2006) 6–39.
23. 'Рюрик: легенды и действительность' в *Исследования по Русской истории и культуре. Сборник статей к 70-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова*, отв. ред. Ю. Г. Алексеев, А. Дегтярев, В. В. Пузанов (Москва 2006) 111–121.
24. 'Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії' в *Записки НТШ*, т. 252 (Л. 2006) 187–205.
25. 'Перехідний час: 1349–1387' в *Історія Львова*, т. 1. (1256–1772) (Л. 2006) 63–71. – Співавтор Я. Ісаєвич.

26. 'Торгівля, ремесло, рільництво' в *Історія Львова*, т. 1. (1256–1772) (Л. 2006) 87–92.
27. 'Хроніка подій: війни, епідемії, пожежі' в *Історія Львова*, т. 1. (1256–1772) (Л. 2006) 103–109.
28. 'Цехове та позацехове ремесло' в *Історія Львова*, т. 1. (1256–1772) (Л. 2006) 160–164.
29. 'Повстання, війни, стихійні лиха' в *Історія Львова*, т. 1. (1256–1772) (Л. 2006) 213–223. – Співавтор: Я. Ісаєвич.
30. 'Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Прицаком' в *Хазарський альманах*, т. 4 (К.; Х. 2006) 109–117.
31. 'Князь Лев Данилович – полководець і політик' в *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 15: *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича* (Л. 2006–2007) 115–124.
32. 'Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського)' в *Княжа доба. Історія і культура*, вип. 1 (Л. 2007) 45–58.
33. 'Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст.' в *Хазарський альманах*, т. 6 (К.; Х. 2007) 65–77.
34. 'Король Данило Романович: Загадки та дискусії' в *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова* (К. 2007) 383–403.
35. 'Кров Рюриковичів у жилах шотландських королів' в *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, вип. 7 (К. 2007) 94–102.
36. 'Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів' в *Княжа доба: історія і культура*, вип. 2 (Л. 2008) 30–39.
37. 'Король Данило Романович: політик і полководець' в *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі* (Л. 2008) 22–97.
38. 'Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів' в *Дриновський збірник*, т. 3 (Х.; Софія, 2009) 376–385.
39. 'Вікінги в Центральній-Східній Європі: проблеми Ладоги і Плісеська' в *Археологічні дослідження Львівського університету*, вип. 12 (Л. 2009) 79–101.
40. 'Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави', (Луцьк 2009) 22 *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки* 120–127.
41. 'Готи на землях нинішньої України' в *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля* (К. 2010) 154–183.
42. 'Гіреї як спадкоємці Чингізидів-Джучидів' в *Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвєєвої* (К. 2010) 126–146.
43. 'Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів' в *Проблеми слов'янознавства*, вип. 59 (Л. 2010) 52–66.

44. 'Галицкая земля и Византия в XI–XIV вв.' в *Кондаковские чтения*, т. 3 (Белгород 2010) 255–280.
45. 'Тевтонський Орден у політиці Галицько-Волинського князівства', (2010) 6 *Український історичний журнал* 4–17.
46. 'Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття' в *Княжа доба: Історія і культура*, вип. 3 (Л. 2010) 201–212.
47. 'Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен' в *Записки НТШ*, т. 260, кн. 2 (Л. 2010) 7–23.
48. *Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)*, Керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза (К. 2010), 300 с. [тексти: 142, 144, 148, 150, 154, 158, 164, 172, 174, 178–185, 192–193, 228, 230, 232, 234].
49. 'Загадки вікінгів: Ладога і Плісеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть' в *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 20: *Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича* (Л. 2011) 142–188.
50. 'Галицька земля і Візантія у XI–XIV століттях' в *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, вип. 14–15 (Дрогобич 2011) 37–60.
51. 'Нова дискусія з приводу автентичності "Слова о полку Ігоревім"' в *"Слово о полку Ігоревім" як пам'ятка української літератури (до 820-річчя написання твору)* (Л.; Дрогобич 2011) 52–71.
52. 'Викинги в Центрально-Восточной Европе: загадки Ладоги и Плиснеска' в *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология*, вип. 3 (Ижевск 2011) 2–15.
53. 'Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів' в *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 46 (Л. 2011) 2–26.
54. 'Ruś halicka a Bizancjum w XI–XIV w.: wybrane problemy' w *Zeszyte Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, t. 138 (Kraków 2011) 41–64.
55. 'Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki' w *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*, pod red. JASKA MACIEJEWSKIEGO i TOMASZA NOWAKOWSKIEGO (Bydgoszcz, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego 2011) 47–66.
56. 'К дискуссии о подлинности "Слова о полку Игореве" и его авторах' в *Rossica Antiqua*, № 1(3) (Санкт-Петербург 2011) 43–59.
57. 'Лев Данилович и загадки "австрийского узла" (1272–1278)' в *Rossica Antiqua*, № 2(4) (Санкт-Петербург 2011) 120–139.
58. 'Князь Костянтин Іванович Острозький як полководець' в *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*, вип. 18 (Острог 2011) 52–62.

59. 'Князь Юрій-Болеслав Тройденевич: ескіз портрету' в *Княжа доба: Історія і культура*, вип. 5 (Л. 2011) 209–221.
60. *Повесть временных лет*, пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарий А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Иллюстрации М. М. Мечева (Санкт-Петербург 2012) 512 с. [Комментарии, 183–382].
61. 'Зародження професійного війська' в *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 21: *Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича* (Л. 2012) 164–175.
62. 'Заключительный этап борьбы за "королевство Руси"' в *Вестник Удмуртского университета*, серия 5, *История и филология*, вып. 3 (Ижевск 2012) 10–15.
63. 'Олександр Головка: Audentes fortuna juvat' в *Олександр Головка: Біобібліографічний довідник* (Л., НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича 2012) 5–44.
64. 'Чи була Русь державою?' в *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталії Яковенко* (К. 2012) 95–107.
65. 'Входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича' в *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, т. 16 (Дрогобич 2012) 48–61.
66. 'Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст.' в *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць*, вип. 3 (Кам'янець-Подільський 2012) 64–79.
67. 'Галицько-волинські зв'язки з німецькими землями: спроба реконструкції' в *Записки НТШ*, т. 264 (Л. 2012) 95–128.
68. 'Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного' в *Нартекс. Byzantina Ucrainensis*, т. 2 (Х. 2013) 71–101.
69. 'Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок' в *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 48 (Л. 2013) 13–44.
70. 'Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії' в *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: історичні науки*, т. 23: *На пошану проф. С. А. Копилова* (Кам'янець-Подільський 2013) 91–123.
71. 'Лев Данилович: "князь думен и хоробор на рати" чи "безчесний князь"?' в *Україна в Центрально-Східній Європі*, вип. 12–13 (К. 2013) 149–190.
72. 'Відносини галицько-волинських князів з Литвою' в *Княжа доба: Історія і культура*, вип. 7 (Л. 2013) 147–166.
73. 'Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 рр.?' в *Хазарський альманах*, т. 11 (К.; Х. 2012–2013) 70–95.

74. 'Chrouati et altera Chrowati' w *Ukrajinski Karpati: etnogeneza – arheologija – etnologija*, priredio JEVGENIJ PAŠČENKO (Zagreb 2014) 207–254.

75. 'Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів' в *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, вип. 17–18 (Дрогобич 2014) 51–63.

76. 'Забутий епізод Галиційської битви: бій між Демнею і Лінденфельдом' в *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)* (Л. 2014) 160–163.

77. 'Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович' (2015) 3 *Український історичний журнал* 37–55.

78. 'Призрак Олега Вещего' w *Tractus Aevorum*, t. 2(1) (Белгород 2015) 3–43.

79. 'Ще раз про загадку загибелі князя Романа Мстиславича' в *Княжа доба: Історія і культура*, вип. 9: *Король Данило Романович* (Л. 2015) 9–22.

80. "'Подвійна" коронація Данила Романовича: загадка легенди чи реальний факт' в *Княжа доба: Історія і культура*, вип. 9: *Король Данило Романович* (Л. 2015) 133–142.

81. 'Ростиславичі – родичі Арпадів' в *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*, вип. 27 (Ів.-Фр. 2015) 52–60.

82. [ЛЕОНТИЙ ВОИТОВУЧН], 'Notes' in: МУКНАЙЛО HRUSHEVSKY, *History of Ukraine-Rus'*, vol. 3: *To the Year 1340* (Edmonton; Toronto 2016) 384–471, 474–480, 498–501, 504–507.

83. "'Баварский Географ": попытки этнолокализации населения Центрально-Восточной Европы в IX веке' в *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы*, вип. 9 (Минск 2016) 16–51.

84. 'Професійні наймані армії: результат "порохової революції" чи еволюції військової справи?' в *Воєнно-історичний вісник*, № 3 (21), (К. 2016) 5–11.

85. 'Lew Daniłowicz i walka o tron krakowski w ostatniej ćwierci XIII wieku' w *Średniewieczne Polskie i Powszechnie*, t. 8 (12) (Katowice 2016) 117–131.

86. 'Ярослав Осмомисл: спроба портрета' в *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 28: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві* (Л. 2016) 468–481.

87. 'Львів у XIII столітті: нова спроба подолання старих стереотипів' в *Княжа доба: історія і культура*, вип. 11: *Княжий Львів. 1256–2016* (Л. 2017) 51–74.

88. 'Феномен галицького боярства і його стосунки з князями' в *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки*, т. 70: *До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова* (Кам'янець-Подільський 2017) 228–244.

89. 'Штурм Ізмаїла: як це було насправді' в *Вісник Львівського університету. Історичні науки*, вип. 54 (Л. 2017) 123–140.

90. 'Fenomen halickich bojarów i ich stosunki z książętami. Średniowieczni władcy i ich otoczenie' w *Materialy V Kongresu mediewistów Polskich*, t. 5, pod red. J. SPERKI, K. KOLLINGERA (Rzeszów 2018) 31–51.

91. 'Проблеми історичної термінології середньовічної Русі: дружинна держава, феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина' в *Colloquia Russica. Series II*, vol. 4 (Лв.-Фр.; Краків 2018) 9–20.

92. 'Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою' в *Княжа доба: історія і культура*, вип. 12 (Л. 2018) 121–142.

93. 'Італійські війни кінця XV–XVI століття – важливий етап еволюції військової справи' в *Проблеми історії війн і військового мистецтва*, за ред. Л. В. Войтовича (Л. 2018) 151–180.

94. 'Битва на Калці: деякі підсумки досліджень' в *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, вип. 21 (Дрогобич 2019) 191–201.

95. 'Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи' в *Проблеми історії війн і військового мистецтва*, за ред. Л. В. Войтовича, вип. 2 (Л. 2019) 45–146.

96. 'Ще раз про права князя Любарта-Дмитра Гедиміновича на спадщину Романовичів' в *Княжа доба: історія і культура*, вип. 13 (Л. 2019) 225–238.

97. 'Європейський фронтір і проблеми початків козацтва' в *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*, вип. 21 (Л. 2020) 213–234.

98. 'Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні' в *Військово-науковий вісник*, вип. 34 (Л. 2020) 129–148.

Олег Дьомін

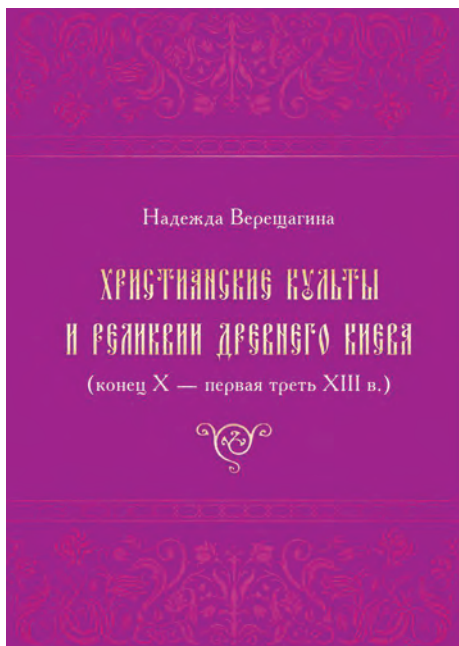
“СВЯТОКУЛЬТОВЕ ОТОЧЕННЯ” ЛЮДИНИ РУСИ
[Рец. на:] НАДЕЖДА ВЕРЕЩАГІНА, *Християнские культы и реликвии древнего Киева (конец X – первая треть XIII в.)* (О., 2019), 628 с.

DOI: 10.5281/zenodo.6350429

Про тісний зв’язок християнських церков Візантії та Русі знаємо ще зі шкільних підручників. Проте усвідомлення складності цього процесу приходить тільки, коли поринаєш в глибини наукового пошуку. Воно реалізується по-різному. Для мене наближення до його розуміння відбулося вже після закінчення історичного факультету, коли наприкінці 70-х років ХХ ст. я почав спілкуватись із художником Михайлом Потаповим. Тоді він наново розписував Успенський храм Свято-Успенського чоловічого монастиря в місті Одеса. До цього, за його словами, він вже розписав декілька храмів у західній Україні, в інших містах і кожний раз робив це в різній манері: ранньовізантійській, новгородській, західноукраїнській тощо. Одеську церкву він розписував у візантійському стилі, зважаючи на те, що, на його думку, так були розписані перші церкви Київської Русі. Робота просувалась повільно, бо він постійно відволікався на вивчення тих чи тих образів і подій, що були пов’язані із сюжетами розпису. В його кімнаті і в майстерні знаходилась велика кількість альбомів та книжок, зокрема закордонних, які він ретельно вивчав. Проте митець постійно скаржився на відсутність праць, які б показали йому, як ішов процес переносу візантійського церковного живопису до Києва. І ось, читаючи дослідження Надії Верещагіної, я згадав про нього і подумав: “Як шкода, що він не мав цієї книжки”.

Монографія Надії Верещагіної яскраво уособлює київську наукову школу, засновником якої є відома вчена, професорка Надія Нікітенко. Саме під її керівництвом авторка розпочинала свої наукові студії. Разом із тим, дослідниця представляє і одеську медієвістичну школу, яка, маючи давню історію, була відроджена в наш час професором Олександром Александровим. Крім того, робота є віддзеркаленням тих суттєвих зрушень останніх трьох десятиліть, які привели до вибухового зростання інтересу науковців до історії

релігійно-духовного життя. Зміна векторів духовного світу, поряд із іншим, вплинула на актуальність і наукову важливість представленої монографії.

Незважаючи на різну тематичну спрямованість, обсяг і методологічне розмаїття залучених джерел та історіографії, багатошаровість складових частин монографії, вона має в цілому цілісний, узагальнений, підсумковий характер, бо є результатом багаторічних авторських досліджень. І це при тому, що книжка не вміщує відокремленого епілогу. Але останнє можна пояснити, найвірогідніше, саме тим, що, по-перше, робота спирається на чисельні попередні публікації, а по-друге, роль епілогу віді-

грає, певною мірою, вступ, який поряд із зазначенням результатів розшуків, зберігає й свою основну функцію.

Розмаїття проблематики визначило структуру роботи, її архітектоніку: 6 розділів, 10 глав, 58 параграфів, 66 підпараграфів (деякі параграфи без підпараграфів). Авторка опрацювала чисельну літературу з питань історії релігії, агіографії, політичної та культурної історії, мистецтвознавства, літературознавства, богослов'я, археології тощо. Незважаючи на відому кожному досліднику раннього середньовіччя обмеженість джерельної бази, кількість опрацьованих джерел складає понад 200 найменувань, а загальна кількість списку бібліографії сягає близько 1400 одиниць. Великий масив джерел та літератури стосується не тільки головних проблем, але й менш значних та надзвичайно заплутаних для тлумачення питань. Це становить певні труднощі та вимагає хірургічної точності джерельного аналізу, що, на мій погляд, і було досягнуто. Прикрашає книгу ретельно підібраний ілюстративний матеріал.

Закінчуючи “Вступ”, авторка запросила читачів до дискусій, діалогу та подальших досліджень. Отож у порядку діалогу зупинимось на деяких питаннях теми.

Дослідниця поставила для себе і для читача низку складних завдань. Перед собою – опрацювати увесь масив джерел і літератури та вийти на історичні, мистецтвознавчі, світоглядні узагальнення. Перед читачем – увійти в становище людини давньої Русі, розібратись із визначенням цієї людини щодо усього “святокультового” оточення, в якому вона жила. Термін “свято-

культовий” був запропонований та апробований дослідницею ще в її кандидатській дисертації, і включає до себе культу християнських святих та священних реліквій (с. 11). Він вдало вписується в історичні реалії ранньосередньовічного часу, проте цікаво, чи була тоді якась специфічна назва цьому явищу в Києві? У будь-якому разі наявна різноманітність християнських церков вимагала певного визначення сучасників.

Загальним підходом у дослідженні, якому, зважаючи на масштаби і складність роботи, не було альтернативи, стало системне бачення визначеної авторкою святокультової традиції, внаслідок чого текст виправдано відкриває розділ щодо місця і значення реліквій загалом у християнській культурі. Як вважає авторка, святі реліквії виступають найважливішими “структуруючими факторами картини світу” (с. 21, 53). Проте було ще одне авторське, вже “тіньове” завдання – показати ключову роль церемонії “adventus” (ритуальний богослужбовий цикл набуття, перенесення й положення святині в храм) у шануванні мощів. Потім саме ця церемонія стане важливим елементом усієї концепції дослідниці. Значна увага слушно приділена недостатньо з’ясованому у богословській та науковій літературі питанню зв’язку святості мощів з їхнім станом (тлінні/нетлінні). Доведена авторська позиція, що в православній традиції як нетлінні, так і тлінні (кісткові) останки святого вважалися священною субстанцією. “Нетління” виступало знаком святості, а як ознака гріховності розглядалася “незруйнованість” тіла.

“Червоною ниткою” крізь увесь текст проходить думка про вирішальну роль хрестителів Русі князя Володимира та його дружини Анни Порфіроподної в культурній розбудові християнізованої Русі, формуванні київської церковної інституції та святокультового корпусу, як найважливішої складової церкви.

У світоглядній парадигмі середньовічної культури тема небесного патронату займала чільне місце. Авторка доклала значних зусиль для реконструкції цілісної картини досить широкого спектру перших патрональних культів християнізованого Києва, чому відведено майже дві третини текстового обсягу книги. У цьому контексті всебічно розглянуто процес адаптації на київських теренах універсального для християнського світу богородичного культу та перших патрональних культів загальнодержавного значення – священикомученика Климента папи римського і святителя Миколая Мирлікійського. Для дослідниці ця тема не нова, адже їй вже були присвячені кандидатська дисертація та дві монографії¹. Проте матеріал був значно доповнений,

¹ Див.: Н. В. ВЕРЕЩАГІНА, *Перші загальнодержавні культу святих Климента і Миколая та їх відтворення у пам'ятках історії і культури Київської Русі*, автореф. дис. ... канд. іст. наук (К., 1999); Н. В. ВЕРЕЩАГІНА, *Климент Римський – небесний покровитель Київської Русі: [монографія]* (О., 2011), 158 с.; Н. В. ВЕРЕЩАГІНА, *Николай Мирликийский – духовный патрон новообращенного Киева: [монографія]* (О., 2012), 220 с.

уточнений та більш детально проаналізований. Загалом використаний величезний архів джерел та публікацій різних авторів як дожовтневого, так радянського та пострадянського періодів. Дослідницею відтворено процес формування та розвитку зазначених культур на рівні західно- та східнохристиянської варіацій. Зроблено висновок, що на київських теренах вони розвивалися паралельно й взаємопов’язано, посівши центральне місце у святокультовому корпусі давнього Києва. Як показала Надія Верещагіна, це відбилося в народженій у Києві іконографічній традиції парного зображення святих Климента і Миколая у їхньому предстоянні перед Богородицею в статусі небесних заступників київської землі. Ключове питання і одночасно одне із фактичних завдань, закладене в підмурки авторської концепції, полягає у визначенні обрисів “національної церковно-православної системи”. Авторка вважає, що це можливо відтворити, спираючись на тогочасні історичні реалії. Вона обґрунтовано доводить, що культу святих Климента та Миколая, вплинули на такі особливості Київського християнства, як відкритість світовим християнським центрам, толерантність, паулінізм тощо. Цікаві матеріали наведені, зокрема, для підтвердження аристократичної грані цих культур. Увагу читача привертає наукова розвідка щодо загадкової історії голови Климента Римського. Самобутність дослідницького пошуку, як вбачається, підкреслюється надзвичайно плідним мистецтвознавчим аналізом втраченої чудотворної ікони Миколи Мокрого та історичним показом її побутування у східнослов’янській культурі.

Принципово важливим видається те, що авторка акцентує свою увагу на визнанні ідеологічною базою київської святокультової традиції кирило-мефодіївську духовну спадщину, репрезентантом якої, з часів корсунських пошуків Кирила-Константина, став священномученик Климент Римський. Принциповим для дослідниці є доведення ідеї про органічний і початковий зв’язок поширення культу св. Климента з діяльністю першовчителів слов’янства – Кирила та Мефодія. У контексті цієї ідеї дослідниця заперечує “загальноприйнятну” концепцію 863 р. (початок моравської місії) – як точку відліку кирило-мефодіївської епохи, пов’язуючи цю подію із віднайденням мощів святого Климента у Херсонесі та церемонією “adventus”, яка відбулася там у 861 р. Зважаючи на величезне різноманіття кирило-мефодіївських студій, Надія Верещагіна відпочатку попереджає читача про свій науковий шлях – дослідження святокультового компоненту в контексті причетних до нього явищ кирило-мефодіївського кола. Отож, виходячи із зазначених обріїв завдання, авторка поширила географічні рамки роботи на територію сучасної Угорщини та прилеглих земель – тодішню Велику Моравію, де розгорталася місія слов’янських першовчителів. Вперше в науковій літературі запропоновано оригінальне бачення кирило-мефодіївської святокультової моделі в західнослов’янському релігійно-культурному ареалі (с. 81–92). Цей

компонент складає, так би мовити, серцевину загальнохристиянського пантеону святих, сприйнятих слов'янським рухом. Ідейно-релігійний зміст цієї моделі обумовлений поєднанням рис ортодоксального римо-католицького, бенедиктинсько-кльонійського і візантійського християнства з елементами аріанства та ірландського християнства (с. 91–92). Погоджуючись із цим, добавимо від себе: і з елементами західнослов'янського традиційного світобачення на фундаменті слов'янської кириличної писемності. Отже слов'янська модель “святості” виглядає таким чином: свята Софія Премудрість Божа, священномученик Климент папа римський, першOVERHOVNI апостоли Петро і Павло, слов'янські першовчителі Кирило і Мефодій, отець церкви Григорій Богослов, великомученики Дмитро Солунський і Пантелеймон, слов'янські святи – учні Кирила і Мефодія та чеські князі Людмила і В'ячеслав, а також католицькі святи: Бенедикт Нурсійський, Войтех-Адальберт, Прокопій Сазавський, мученик Віт. На мою думку, цей корпус можна було розширити також за рахунок дуже популярної, як у західних, так і пізніше у східних слов'ян, святої мучениці Параскеви-П'ятниці.

Так чи інакше займаючись упродовж багатьох років кирило-мефодіївською проблематикою, я з підвищеною зацікавленістю читав саме ці сторінки. Не усі складові викладеної тематики розглянуті авторкою з рівною мірою поглибленості та доказовості. В окремих частинах присутня недовомовленість, не до кінця чіткі формулювання. І тут радше справа в тому, що Надія Верещагіна не ставила собі на мету розглядати усі сюжети кирило-мефодіївської спадщини. Проте якраз це видається важливим, бо висвічує ті проблеми, які мало присутні в історіографії. Але така ситуація доволі легко пояснюється, насамперед, відсутністю джерел.

Отож саме такий ракурс дослідження привів до того, що авторка фактично ввела до джерельної бази кирило-мефодіани нові джерела – реліквії, які раніше не залучались до вивчення кирило-мефодіївської проблематики якраз у такому форматі. Як результат, висновки щодо складу київського корпусу святих із високим ступенем вірогідності вказують на західний шлях проникнення християнських підходів та ідей Кирила і Мефодія у перші десятиліття XI ст. до Русі та підтверджують наше бачення про первісність кириличних засад слов'янської писемності вже у Великій Моравії з 863 р.²

І вже потім, як вказує авторка, спираючись на джерельну базу, відбувалася адаптація кирило-мефодіївського корпусу “святості” до київської слов'янської релігійної моделі упродовж XI ст., і, найвірогідніше, завершилась через півстоліття після хрещення Русі князем Володимиром.

² Див.: О. Б. Демин, “Мы пришли дать вам Слово”. Кирилл и Мефодий в истории славянской культуры (О., 2003), 119 с.; О. Б. Демин, ‘Христианское мировоззрение Кирилла и проблема создания славянской письменности’, *Rossica antiquae: Исследования и материалы*, 2006 (Санкт-Петербург, 2006), с. 111–123.

До давньокиївського патронального пантеону, на думку дослідниці, увійшли також отець церкви Григорій Богослов, архістратиг Михайло, святі великомученики Пантелеймон, Георгій та Дмитро, які складають аристократичний “княжий” корпус небесних покровителів, та власні київські святі: князь Володимир, княгиня Ольга, “будівничі” печерського чернецтва преподобні Антоній та Феодосій, святі стратотерпці Борис і Гліб.

Як позитивну особливість монографічного дослідження, маю відзначити той факт, що культу всіх представлених у книзі святих розглядаються в нерозривному зв’язку з культом їхніх реліквій. Вважаю дуже важливим і те, що простежена ретранслятивна функція Києва, як центрального релігійно-культурного осередка, в справі поширення київської святокультової традиції в північні та північно-східні регіони Русі.

Окремі положення тексту видаються загальноприйнятими, відомими з літератури проблеми. Але, і це особливо хотілось би відмітити, що системне теоретичне осмислення вони набули саме в цій узагальненій праці.

Разом із тим, низка питань, і це цілком закономірно, виходячи із складності поставлених завдань, залишились поза межами реконструкції християнських культів та реліквій давнього Києва. Скажімо, зважаючи на ту увагу, яка приділяється в книжці питанням православних свят, можливо було б доцільним ще залучити низку публікацій спеціальної історичної дисципліни геортології, яка спеціалізується, насамперед, на вивченні християнських свят.

Проте це не зауваження, а пропозиція наступним дослідникам продовжити вивчати тему. Те ж саме стосується й рецензії, у рамках якої неможливо відтворити усю різнобарвність палітри монографії Надії Верещагіної. Інші огляди, без сумніву, доповнять і поглиблять враження від цієї чудової книжки.

Підсумовуючи зазначимо, що монографія – важливий щабель у відбудові цілісного бачення розвитку культів у Східній Європі. І з цього погляду представлене дослідження є новаторським вже за своїм задумом, темою та джерельною базою.

І закінчуючи рецензію, скажемо, що монографія видана досить обмеженим накладом. Між тим, ця книга потрібна, як необхідність, спеціалістам багатьох напрямів історичного, культурологічного, богословського, мистецтвознавчого характеру. Прискіпливий читач знайде в книжці багато моментів, що можуть спонукати його до творчої дискусії, яку дозволяє творче поле авторського тексту. І це підстава, разом із недостатнім накладом, для здійснення довидання тиражу, або ж до другого доопрацьованого видання. В цьому науковий обов’язок автора, який вже здійснив наочно представлену по-справжньому титанічну роботу.

Дмитро Гордієнко

[Рец. на:] Ольга Гуль, *Львів у XVI столітті: місто конфліктів та порозумінь* (Л., НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львівське відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського 2018), 304 с.

DOI: 10.5281/zenodo.6350437

Українська історіографія межі пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу поповнилася ґрунтовним монографічним дослідженням Ольги Гуль, присвяченому головному тогочасному українському місту – Львову. Безпосередньо дослідження зосереджено на вивченні суспільства Львова, конфліктів, що виникали у міському середовищі, стратегій їх подолання та полагодження. Під конфліктом дослідниця розуміє боротьбу “двох сторін, яка може набувати різних форм, і це не тільки збройна сутичка, але й судова суперечка, конкуренція, суспільне напруження, пасивний протест чи суперечність інтересів” (с. 18), водночас у поняття міста авторка включає як середмістя, так і передмістя, що у випадку пізньосередньовічного Львова видається цілком виправданим. Львів був строкатим містом, що складалося з чотирьох основних релігійно-етнічних груп, чи “націй”: католицької (поляки, німці, італійці, англійці, шотландці), православної (українці та греки), вірменської та єврейської. Львів був центром трьох архієпископств – католицького, православного та вірменського. Та попри таку строкату палітру, як зазначає О. Гуль, “міщани Львова відносно мирно співіснували й співпрацювали” (с. 10).

XVI ст. обрано для дослідження як період, коли Львів переживав свій “велич і розквіт”, зумовлений європейським значенням міста як торговельного посередника між сходом і заходом. Дослідниця вдало вписує місто, його господарку, соціум у загальноєвропейський контекст. Дійсно, революція цін, яку переживала західна Європа після відкриття Колумбом Америка в 1492 р., зумовлена девальвацією грошей через масовий наплив золота з Нового Світу, відкрила значні можливості перед Східною Європою і Львів сповна скористав з міжнародної кон’юнктури, що склалася. Проте вписуючи Львів у загальний – польський та європейський контекст – авторка показує й місцеву, львівську специфіку. Однак український контекст прослідковується слабо,

паралелі з українськими пізньосередньовічними містами майже не проводяться, хоча з другої половини досліджуваного століття (з Люблінської унії) більшість українських земель були об'єднані в рамках однієї держави Речі Посполитої. Очевидно це зумовлено не так гіршим вивченням інших українських пізньосередньовічних міст (що є правда), як тим фактом, що в основу монографії покладено відповідну дисертацію авторки, захищену в Любліні. Таким чином книга презентує український текст польського Львова. З іншого боку, дослідниця цілком коректно вживає етнонім 'українці' на означення місцевого населення, а не 'рутени' чи 'русини' як то інколи фігурує в історіографії.

Джерельну базу дослідження складають переважно міські книги Львова XVI ст., книги Львівського та Белзького гродських судів, метрики, наративні джерела тощо. На жаль, авторка проводить класифікацію джерел за місцем зберігання, що дає уявлення лише про географію розпорошення джерельної бази, але не про саму джерельну базу, її інформаційний потенціал. Проте разом зі значною історіографією, джерельна база дослідження уможливила авторці написання ґрунтовної і цікавої монографії. Можна лише пожалкувати, що авторка майже не використала доробок М. Грушевського, V-й та VI-й томи "Історії України-Руси" якого містять значний львівський матеріал XVI ст. (у списку використаної літератури присутній лише VI-й том, на який є один-єдиний покликання у тексті на с. 40).

Виклад матеріалу побудовано за хронологічним принципом, однак поділ на першу та другу половину XVI ст. є досить умовним. Очевидно такий поділ був зумовлений вимогами до структуризації дисертації. Виклад матеріалу проводиться за конфліктами, за ними ж варто було й структурувати монографію. Основним розділом передує загальний, в якому розкривається суспільство Львова XVI ст. У визначенні кількості мешканців Львова О. Гуль йде за М. Капралем і приймає для другої чверті століття цифру в 6,7–7 тис. осіб, а на третю чверть – 14–14,5 тисяч осіб у середмісті та передмісті. Натомість в аналізі кількості ремісників міста на кінець XVI ст. дослідниця пристає до цифри 6 тисяч, що складало "понад 25 % населення тогочасного

Львова” (с. 65). Отже загальна кількість населення мала б складати близько 24 тисяч, що вступає в суперечність з попередніми цифрами. Та в будь-якому разі, як для пізнього середньовіччя, Львів був досить великим містом, “одним з найбільших осередків Корони Польської” і України також.

У правовому плані, як і загалом в європейських містах, містяни Львова ділились на повноправних громадян (*cives*) та негромадян (*incolae*), обмежених у своїх громадянських та майнових правах. Повноправних громадян нараховувалося лише 25–30 % населення міста. Ця група складалася переважно з католиків, решту (*incolae*) становили некатолицькі етнічні групи – українці, вірмени, євреї тощо. Така ситуація визначалася нормами магдебурзького права. Відтак лише з 1539 р. – з часу відновлення єпископської православної катедри у Львові спостерігається поживлення активності українського елемента. З інших некатолицьких націй найбільшими були греки, вірмени та євреї. Останні мали свої громади в середмісті та Краківському передмісті, що утворювали два окремі кагали. В середмісті єврейський квартал утворював “окреме місто”, відділене від іншого брамою, що замикалася двома замками – “одним зовні, щоб євреї не проникали на територію міста, іншим із середини, щоб вберегтися від антиєврейських погромів” (с. 42). Відмічає дослідниця і той факт, що “на відміну від інших міст, де були численні скупчення представників юдаїзму (Краків, Познань, Люблін), у Львові євреї зазнавали значно менше гонінь, можливо тому, що міська рада застосовувала щодо них такі ж обмеження, як і до представників інших релігійно-етнічних груп” (с. 47–48). Загалом за етнічним складом на першу половину XVI ст. у середмісті та передмісті Львова ситуація складалася такою: поляки склали 38 %, українці – 24 %, німці – 8 %, євреї – 8 %, вірмени – 7 %, та ще 15 % населення склали католики невизначеного етносу. Таким чином жодна спільнота не утворювала монобільшості, що й уможливило співжиття такої строкатої громади, а також помічену авторкою специфіку розташування національних кварталів не лише в передмісті, а й середмісті Львова (хоча порівняння проведено з Краковом та Любліном, припускаю, що порівняння з іншими українськими містами дало би більше спільного, ніж відмінного, хоча в Україні “законодавцем моди”, очевидно, був саме Львів).

Соціальна структура міста була типовою для пізньосередньовічної Європи і поділялася на патриціат, що складався переважно з багатих купців та частково ремісників; поспільство – ремісники, дрібні купці, корчмарі тощо, та плебс – особи без громадянства, що не володіли майном у місті. Проте, як зазначає О. Гуль, чітких меж між цими групами не було.

Після львівської пожежі 1527 р. кількість будівельників-іноземців складала 42 %, з яких 26 % були італійцями. Це дає відповідь зокрема на питання про “польське посередництво” у поширенні ренесансу в Україні. Факт, що

кожен четвертий будівельник-іноземець був італійцем вказує на те, що новий стиль в Україну принесли не поляки, а самі ж італійці. Тому немає жодних підстав говорити про польське посередництво. Навіть, якщо в Україну прибували не першорядні майстри, це були майстри-італійці, тим самим український, як і польський, ренесанс постав безпосередньо на італійських зразках, без будь-чийого посередництва. Звісно, в подальшому на нього наклалися місцеві, зокрема польські, вірменські тощо традиції, що в підсумку й створило локальний український варіант європейського ренесансу.

Також цілком типовою для міст на німецькому праві була й структура міського самоврядування Львова, що складалася з міської ради, судової лави та зібрання поспільства. Специфікою Львова було обрання бурмистра з-поміж членів діючої ради, чим запобігали узурпації влади однією особою. До юрисдикції міської ради належала вся територія міста – середмістя, передмістя та міські села. Окрім того з 1444 р. міська рада Львова мала повноваження апеляційного органу для всього Руського воєводства.

Перший конфлікт, що виник у Львові в XVI ст. та досліджений у монографії, є виступ містян проти зловживань ради в 1519 р. Конфлікт був спричинений турецькою загрозою, що на початку століття наблизилася до стін міста, та стихійними лихами – повенями, що завдали суттєвої шкоди місту в 1504 та 1511 р. Оливи в огонь підливали й приклади суспільних виступів проти міського олігархату в інших містах Польської Корони, зокрема українських. Однак, основними причинами виступу львів'ян проти міської ради 1519 р. були “значні фінансові труднощі”, себто виступ був в основі не політичним, а соціальним. Обидві сторони намагалися діяти в легальних рамках й апелювали до королівської влади.

Окрім протистояння міської громади та ради, конфлікти виникали й між різними владами, зокрема радою та старостами. У протистоянні з патриціатом львівське поспільство зазнало поразки. Запровадження ж уряду лонгера та колегії *Decemvirum* було не стільки “вагомим досягненням”, як певною компенсацією містянам за втрату політичних прав. Позаяк конфлікт закінчився встановленням у місті олігархії, соціальна напруга у Львові зберігалась й надалі.

Погіршення на початку XVI ст. соціально-економічної ситуації провокувало й між- та внутрішньокорпоративні, а також міжетнічні конфлікти. Останні виникали на економічному підґрунті – неповноправності некатоліцького населення Львова. Найбільше обмежень у цей час зазнала єврейська громада Львова. З іншого боку, попри всі утиски, упродовж усього досліджуваного століття спостерігалось зростання чисельності єврейської громади в місті.

Невирішеність суспільних суперечностей першої половини XVI ст. зумовила потужний соціальний конфлікт 1570-х років. “Безпосереднім приводом

міщанського виступу у Львові була також пожежа східної частини міста у 1571 р., під час якої згорів міський арсенал” (с. 126), відбудова якого потребувала значних коштів, здобути які рада прагнула через збільшення податкового навантаження на населення. Іншою причиною конфлікту було чергове урізання політичних прав містян – “впродовж 1573–1576 рр. у місті не проводили вибори” (с. 129), що поглиблювалось суперечкою між міською радою та старостою Миколаєм Гарбуртом. За справедливим припущенням авторки, спонукав до виступу львівських міщан позитивний приклад соціальних конфліктів в інших містах Польської Корони. Однак, відповідно до Мальборського декрету від 25 травня 1577 р., містянам не вдалося в короля досягнути позитивного вирішення усіх скарг. Рішення короля виявилось компромісним. Найбільшим здобутком поспільства можна вважати заборону запровадження нових податків без згоди всіх громадян, а також здобуття права обрання своїх представників до колегії “сорока мужів”. Позаяк були збережені всі привілеї ради, конфлікти тривали й надалі.

Важливим для розуміння соціальної взаємодії є наголос авторки на організованості спротиву. Представляли поспільство представники цехів на чолі з шістьма лідерами, що репрезентували громаду в королівському суді. Безпосереднім же лідером опозиції був Ян Зайдліч, що “був пов’язаний із владною елітою Львова родинними зв’язками” та належав до числа найбагатших львівських купців. За висновками О. Гуль, “його власність перевищувала матеріальні надбання деяких представників владної еліти Львова” (с. 155). Ян Зайдліч мав особистий конфлікт з радою, тому невдоволення поспільства виявилось йому на руку, що він вдало й використав. Решта лідерів – Ян Ганшорн, що за майновим становищем “не поступався найбагатшим громадянам Львова”, Якуб Сошка, Ян Шольчік, Ян Недзведзь та Ян Ожешек також були знаними й впливовими громадянами Львова. Однак, саме лідерство двох заможних та впливових осіб, а не “простих хлопців із народу”, й стало вирішальним чинником певного успіху, здобуття поспільством низки привілеїв, насамперед утворення колегії “сорока мужів”, що репрезентувала в місцевому самоврядуванні “третій стан” Львова. Натомість Ян Зайдліч не зміг вповні досягнути особистої мети і був змушений відмовитись від львівського громадянства.

Якщо боротьба за соціально-політичні права об’єднувала все поспільство Львова, українці та вірмени змушені були вести боротьбу ще й за зрівняння в правах із католицьким населенням міста. Окремо свої права у протистоянні з міською радою та руським воєводою виборювали львівські євреї. При цьому вірмени та євреї досягли майже повного зрівняння в економічних правах з католиками, чого не можна сказати про українців. Саме місцеве українське населення, як відмічає дослідниця, особливо з німецькою колонізацією Львова, опинилося в найгіршому соціально-економічному становищі – воно

“стало чужим на своїй землі, тому намагалося всіма способами боронити права і традиції” (с. 206). Особливо ж ситуація погіршилася після Берестейської унії 1596 р., з укладенням якої українці Львова зазнавали переслідування і за не визнання унії.

Попри всі суперечності “суспільні конфлікти у Львові мали мирний характер. Порівняно з іншими містами Корони Польської, тут не зафіксовано переворотів та кривавих погромів” (с. 205). На думку О. Гуль, це було зумовлено відсутністю у Львові реформаційних закликів, хоча у вступі авторка зазначає про поширення у місті ідей як ренесансу, так і реформації, що мали вносити в міський простір елементи додаткового соціального напруження. Однак ця теза залишилась не розкритою і навіть спростованою в дослідженні. Таким чином, причина більш-менш спокійного полагодження конфліктів криється саме в мультиетнічності та багатокультурності населення Львова, відсутності етно-релігійної монобільшості в суспільному просторі міста, що змушувало до пошуку компромісу, облаштування мирного, безконфліктного співжиття.

Загалом книга являє собою ґрунтовне, цілісне дослідження. Можна впевнено стверджувати, що українська медієвістика поповнилась поважною урбаністичною працею. Дослідниця не вдається до широких роздумів чи узагальнень, а на джерельному матеріалі послідовно відтворює картини суспільних конфліктів Львова XVI ст. Книга містить 3 додатки, з яких у перших двох опубліковані джерела: 1) Реляція возного у справі скарги міщан міста Львова на райців від 28 серпня 1576 р. та 2) Скарги міщан проти дій міської ради; 3-м додатком є зведена таблиця, в якій авторка представила кар’єрний ріст членів першої каденції колегії “сорока мужів”. Поважний список використаних джерел та літератури не лише презентує джерельну базу дослідження, а й закладає надійне підґрунтя для дальшого вивчення пізньосередньовічного Львова. Орієнтуванню у книзі сприяє й доданий іменний покажчик. Таким чином, книга представляє значний інтерес для медієвістів, загалом істориків України, а будучи написаною легкою, бездоганною українською мовою й для широкого загалу читачів.

Андрій Гречило

**ПАМ'ЯТІ ТОВАРИША: ІГОР СКОЧИЛЯС
(5.04.1967–20.12.2020)**

DOI: 10.5281/zenodo.6350445

З Ігорем Скочилясом ми познайомилися десь у кінці 1991 року, коли він після закінчення навчання у Львівському державному університеті ще працював у Державному архіві Тернопільської області, але долучився до редколегії видання “Україна в минулому”. Цей періодичний збірник готувався до друку львівським осередком Археографічної комісії, що перебував на той час у складі Інституту суспільних наук Академії наук УРСР. Сам осередок був створений Ярославом Дашкевичем восени 1990 року й у ньому спершу, крім Ярослава Романовича, працювало ще троє співробітників: Ярослав Федорук, Надія Бортняк і я. На базі нашого осередку 1992 року сформовано Львівське відділення Інституту української археографії Академії наук України, а з березня 1993-го Ігор Скочиляс і його дружина Ірина були переведені з Тернополя на постійне місце роботи до нас. Тож ми стали працювати разом, на той час займаючи приміщення на першому поверсі Центрального державного історичного архіву України у Львові.

Повернувшись до Львова Ігор з новими силами поринув не лише у роботу відділення, але й активно долучився до діяльності Археографічної та Історичної комісій відновленого Наукового товариства імені Шевченка, а також Українського геральдичного товариства (УГТ). Ігор мав цікаву звичку примружувати очі, ніби приглядаючись до чогось. Так само він приглядався спершу до діяльності УГТ, але зразу ж став активним членом Товариства. Від УГТ я організовував щоосені, починаючи з 1991 року, наукові геральдичні конференції, а з 1993 року започаткував випуск і вісника “Знак”, метою яких була активізація досліджень у галузі геральдики, сфрагістики, емблематики, вексилології та генеалогії, запровадження до наукового обігу нових джерел, а також залучення нових дослідників цих дисциплін. Часи були тоді складні, інфляція дуже швидко з’їдала кошти, тому для проведення конференцій і видання періодич-

Ігор Скочилиас, Андрій Гречило, Іван Сварник. Львів, 1999 рік.

ного бюлетня постійно треба було шукати якесь фінансування або й вкласти власні заощадження. Багато хто тоді думав, що всі ці затії нарешті набриднуть і на кількох заходах та випусках вся ця діяльність УГТ замре. Але якось вдалося зціпивши зуби пережити ці складні часи – конференції відбувалися щорічно, вісник також вдалося видавати менш-більш регулярно. І велике значення тут мала й особиста участь та підтримка і з боку Ярослава Дашкевича, і Ігоря Скочилиаса. Ігор вперше взяв участь у 3-й геральдичній конференції 1993 року, а загалом подавав теми на 22, пропустивши лише кілька, коли був завантажений роботою або задіяний у інших наукових заходах. Його доповіді були присвячені сфрагістиці населених пунктів Борщівщини, питанням запровадження метричних книг, різним проблемам джерелознавства, просопографії, біографістики. Низку статей він опублікував у віснику “Знак” та “Генеалогічних записках” (почали виходити з 2000 року під назвою “Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства”), які викликали інтерес не лише в Україні, але й за її межами. Так, стаття Ігоря про метричні книги в Галичині першої половини XVIII ст., яка побачила світ 1997 року у ч. 14 “Знаку”, була опублікована через два роки в англійському перекладі в Канаді.

Особливо тісно ми зійшлися Ігорем 1995 року, коли обоє отримали стипендії від Каси імені Юзефа М'яновського на проведення досліджень

у Польщі. Наші проекти передбачали пошукові роботи в архівах, музеях і бібліотеках Варшави та Кракова протягом двох місяців. Тож ми приїхали до Варшави в понеділок 6 березня й отримали в офісі Каси адреси на поселення в приватному секторі. Оскільки в Ігоря було більше багажу, а я мав легшу поклажу і міг допомогти, то спершу ми відправилися на його квартиру у північній частині міста. Помешкання було далекувато від центру та ще й потребувало використання громадського транспорту, який на той час не ходив найкращим чином у Варшаві. Залишивши там речі Ігоря, ми поїхали вже оглянути житло, яке запропонували мені. Воно знаходилося на вулиці Солідарності, десь за 2,5 км від Головного архіву давніх актів (АГАД), у якому ми планували свою основну роботу. У невеличкій кімнаті було ще розкладне крісло-диван, тому я запропонував Ігореві, щоб ми поселилися тут разом. Власниця квартири на це погодилася і Ігор переїхав до мене. Тож ми отримали можливість добиратися пішком до архіву без більших проблем протягом 20–25 хвилин.

В архіві виявилось дуже багато матеріалів із наших тем, частина з яких ще не була введена до наукового обігу. Зрештою на нас ще чекала велика пошукова робота. Це зараз все значно простіше: деякі описи фондів та архівні збірки вже оцифровані й виставлені в інтернеті, чи їх можна скопіювати на місці в архіві, а інші документи дозволено дослідникам самим фотографувати на власні пристрої, що значно економить час на виявлення та отримання необхідної інформації. У 1995-у доводилося спершу вишукувати потрібні матеріали в описах фондів, більшість з яких була доступна лише в читальному залі архіву, потім замовляти їх, переглядати оригінали або мікрофільми та робити з них виписки. Все це забирало дуже багато часу та зусиль, а переглядання не зовсім якісних мікрофільмів призводило до перевтоми очей. Ще й варшавські архівісти виявилися не вельми люб'язними. Наприклад, коли ми обоє вирішили замовити ксерокопії з окремих матеріалів, то нам було заявлено, що їх виготовлять через 30 днів, як передбачено інструкцією. Оскільки на той час ми вже мали бути в Кракові, то просили передати вже оплачені копії нашим польським колегам, але отримали відмову. Це трохи дивувало, бо працюючи рік до того в Архіві Війська польського в Рембертові під Варшавою я таких проблем не мав і замовлені копії виготовили того ж дня. Тому лише після короткого скандалу вдалося переконати керівництво АГАДу щоб необхідні ксерокопії виготовили протягом трьох тижнів. Щоправда, частину копій зробили з "попиляних" мікрофільмів, але ми їх все ж отримали перед самим виїздом до Кракова.

Матеріалу для досліджень було дуже багато, тому доводилося працювати в сказаному темпі. Кожного дня, крім вихідних, ми протягом місяця першими приходили зранку до архіву, іноді ще до відкриття читального залу. Й фактично останніми щодня покидали його. Тут я зміг оцінити трудового Ігоря.

Те, що ми мешкали і ходили до архіву разом, стимулювало обох не втрачати цей темп і не розслаблятися.

Окрім пошуків матеріалів для своїх дослідницьких тем ми зацікавилися і метричними книгами з українських територій, які лише після 1990 року стали доступними у збірках АГАДу. У фонді 298 греко-католицьких метрик із т. зв. “забужанських територій” (тобто, з території сучасної України) Ігор виявив дві книги свого рідного села Цигани: записи народжень за 1784–1814 рр. та смертей за 1837–1871 рр. (од. зд. 349 і 350). Обидві книги були однаково спалітурені й на обидвох польською мовою було спершу написано, що це метрики “римо-католицької парафії села Цигани”, а потім виправлено на “греко-католицької”. Сковчиляс із великим здивуванням помітив і показав мені штамп на форзаці однієї з метрик: “Тернопільський обласний державний архів”. Таку назву носила установа в 1958–1980 рр. Мабуть за цей час книги були викрадені з архіву та перевезені до Польщі, а після виявлення помилки, що це греко-католицькі метрики, якимось чином опинилися у фондах АГАДу. По неділях, коли архів був зачинений, ми або ходили до Національної бібліотеки, або впорядковували на квартирі зібрані протягом тижня матеріали. Я міг спостерігати цікаву картину, коли Ігор сидів на килимку зі складеними по-турецьки ногами і розставляв на підлозі карточки з іменами своїх предків, намагаючись скласти генеалогічне дерево. Оскільки записи в метриках не давали повної картини, то не всі лінії вдавалося поєднати, Ігор сердився, перетасовував картки, а я натомість вирішив свої генеалогічні нотатки розбирати вже у Львові, після доповнення даними з наших архівів.

На початку квітня в АГАДі появилось ще двоє знайомих істориків з України, які також отримали стипендії на пошукові роботи. Ми з ними привіталися й порадили зразу ж замовити необхідні справи. Проте вони відклали це на потім і сказали, що хочуть наразі відпочити. Протягом кількох наступних днів ми їх у архіві так і не побачили. І Ігоря, і мене трохи здивувало таке марнотратство часу, бо ми обоє так і не встигли протягом місяця опрацювати все, що планували.

5 квітня ми відзначили у Варшаві день народження Сковчиляса, а вже наступного дня поїхали потягом до Кракова, де нас знову поселили разом, тепер – у студентському гуртожитку. Ще один місяць в інтенсивному темпі: разом виходили з самого ранку і поверталися аж пізно увечері. В Кракові нас передовсім цікавили збірки Державного архіву (особливо – відділення на Вавелі), Національного музею, бібліотеки Польської академії наук, Ягеллонської бібліотеки та Бібліотеки Чарторийських. Зважаючи на специфічні обідні перерви в роботі останньої (від 13-45 до 17-00), ми в цей час встигали перебиратися в архів, а замість обіду обходилися приготованими зранку канапками. Іноді наші шляхи з Ігорем розходилися: він біг у головний корпус архіву на Сенну, а я відправлявся у відділення на замку.

У теплі весняні дні в читальному залі на Вавелі відкривали вікна, а з сусіднього сховища заносило затхлим повітрям і специфічними запахами оброблених хімікатами документів. Ставлення в архіві було значно доброзичливіше, ніж у Варшаві. За інструкціями дозволялося одночасно замовляти до десяти одиниць збереження. Оскільки фонди, які нас цікавили, були розділені на окремі справи фактично подокументно, то ми їх доволі швидко опрацьовували і замовляли наступні 10, потім ще наступні. Не було проблем і з замовленими ксерокопіями кількох матеріалів.

Мабуть лише тепер я звернув увагу на те, що, незважаючи на такий напружений та інтенсивний графік нашого спільного перебування в Польщі, ми за ці два місяці жодного разу не мали ні якихось сварок, ні конфліктів. Назбираний матеріал значно доповнив наші статті, монографії та кандидатські дисертації, які ми захистили згодом.

Власне Ігор був таким і надалі – товариським, доброзичливим і неконфліктним у стосунках з колегами, легко йшов на контакт із незнайомими людьми, а в роботі залишався шаленим трудоголіком. Що мені особливо в ньому подобалося як дослідникові, то це напористість справжнього джерелознавця, намагання якомога ширше охопити та вивчити всі доступні матеріали, вміння їх проаналізувати та зробити правильні висновки. Був активним і в громадській роботі, відзначався добрими організаторськими здібностями. Зокрема, значно оживило діяльність Історичної комісії НТШ його головування в 2002–2010 рр.

У 2010 році Ігореві запропонували стати деканом Гуманітарного факультету Українського католицького університету. Але для цього він уже мусів покинути наше Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України і перейти на постійне місце роботи в УКУ. Ігор чомусь вагався, мав якісь сумніви. В таких випадках він любив із кимось порадитися, послухати ще чийось думку. Очевидно, що Ігор встиг поговорити про це з Ярославом Романовичем ще до його смерті, бо, зрештою, мав визначити для себе як той поставиться до цього переходу: чи підтримає, чи часом не образиться і не сприйме це як якусь “зраду”. Не знаю, що йому відповів Дашкевич, але думаю, що він підтримав би будь-яке Ігореве рішення.

Запитався Ігор і мою думку про ці можливі зміни. Я порадив йому відкинути сумніви і погоджуватися на роботу декана. Тим більше, що постійна робота в УКУ розкривала перед ним ширші перспективи для праці над своєю тематикою, давала нові можливості для ведення дослідницької діяльності та зрештою і для публікації наукових результатів. Всього цього в системі Академії наук не було і в найближчому майбутньому не передбачалося. Через якийсь час, після того як Ігор вже погодився на нову роботу в УКУ, ми обидва пішли на “оглядини” його нового кабінету, який тоді ще містився у корпусі

на вулиці Свенціцького. Застали там Ярослава Грицака, який завершував свою деканську каденцію. Славко урочисто витягнув із шафи давно забуту кимось парасолу, що вже стала на той час неофіційним перехідним атрибутом декана Гуманітарного факультету УКУ, й урочисто передав її Ігореві в моїй присутності.

Я впевнений, що Ігор зробив правильний вибір. І десять останніх років його життя виявилися дуже плідними і результативними. При великому завантаженні й на деканській, а потім і на проректорській посадах, Ігор не забував і про Українське геральдичне товариство, яким знаходив час для підготовки публікацій до наших видань. Ще у вересні 2020 року, за три місяці до смерті, він передав мені нову статтю до чергового випуску “Генеалогічних записок”. На жаль, так і не дочекався її виходу друком...

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алмазов Олександр – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Державного академічного університету гуманітарних наук (Москва, РФ).

Гайденко Павло – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ, Україна).

Ганяк Володимир – незалежний дослідник (Київ, Україна).

Головко Олександр – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ, Україна).

Гордієнко Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; провідний науковий співробітник Національного заповідника “Софія Київська” (Київ, Україна).

Гречило Андрій – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, голова Українського геральдичного товариства (Львів, Україна).

Джанов Олександр – старший науковий співробітник Національного заповідника “Софія Київська” (Київ, Україна).

Домбровський Маркіян – кандидат філологічних наук, доцент кафедри класичної філології Львівського національного університету імені Івана Франка; старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Львів, Україна).

Дьомін Олег – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Одеса, Україна).

Корнієнко Вячеслав – доктор історичних наук, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника “Софія Київська” (м. Київ, Україна).

Лиман Сергій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету ім. Василя Каразіна (Харків, Україна).

Литвинов Володимир – доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Київ, Україна).

Ліхтей Ігор – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна).

Марголіна Ірина – кандидат історичних наук, завідувач сектору комплексних наукових досліджень пам’яток заповідника науково-дослідного відділу “Інститут «Свята Софія»” Національного заповідника “Софія Київська” (Київ, Україна).

Множинська Руслана – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і релігієзнавства Київського національного університету технологій та дизайну (Київ, Україна).

Нікітенко Мар’яна – кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця Національного заповідника “Києво-Печерська лавра” (Київ, Україна).

Нікітенко Надія – доктор історичних наук, професор, завідувач Науково-дослідного відділу “Інститут «Свята Софія»” Національного заповідника “Софія Київська” (Київ, Україна).

Однороженко Олег – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ, Україна).

Папакін Георгій – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ, Україна).

Пелешенко Юрій – доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Київ, Україна).

Руденко Олексій – докторант, кафедра історії Центральноєвропейського Університету (Відень, Австрія); Магістр Центрально- і Східноєвропейських Студій (Університет Глазго; Університет Тарту; Ягеллонський Університет у Кракові).

Симчич Микола – кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (Київ, Україна).

Сироїд Дарія – кандидатка філологічних наук, доцентка Українського католицького університету (Львів, Україна).

Трофимук Мирослав – доктор філологічних наук, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка; член Наукового товариства ім. Шевченка (Львів, Україна).

CONTENTS

History and Methodology of Medieval Studies

- Heorhii Papakin*, A “Non-Sources-Based Knowledge” on the Point of View of Modern Source Studies Science: Reality or a Theoretical Construct? . . . 5

The subject of the article is the conceptual concept of “non-sources-based knowledge”: its use in existing research, different views on the meaning and significance of this term. It has been found that same authors have invested their understanding of “non-sources-based knowledge” in this well-established term. Therefore, the author of the term was singled out – the Polish historian E. Topolsky, who formulated the mentioned paradigm in the 60s of the last century, based on his own view of the process of historical cognition. It was divided into direct and indirect. The first is formed by the study of objects that have a physical dimension, the other – the study of written sources, traditions, ideas. Accordingly, he proposed the division of knowledge obtained as a result of such observation into source and non-sources-based knowledge. Knowledge, which have been taken from historical sources and relating to this particular problem, is called source one. In turn, he defined non-sources-based knowledge as the initial knowledge with which the historian begins his research, formulates research problems and seeks answers to them. According to the historian, their task is to equip the scholar with information that is not contained in these sources, as well as a system of prior knowledge. Therefore, the theory of “non-sources-based knowledge” should be considered as a theoretical construct that helped Topolsky in formulating a general theory of historical knowledge. Thus, “non-sources-based knowledge” is not really origin outside the sources. It is also the product of source research and observation – the researcher himself, his predecessors or colleagues, even life experience. However, they do not exist outside the source paradigm, but are an integral part of it.

Keywords: Source studies science, historiography, “non-sources-based knowledge”, E. Topolsky.

<i>Ihor Likhtei</i> , Josef Shusta as a Czech History Researcher of the Last Przemyslovych Reign (mid-13 th – early 14 th century)	13
--	----

The article analyzes the scientific work of the famous Slavic scholar, Professor of the Charles University in Prague Jozef Shusta (1874–1945) on the history of Czech lands during the reign of the last Przemysloviches family. He was a student of the famous Czech medievalist Jaroslav Gall. In his numerous studies, J. Shusta paid considerable attention to the study of history of the Czech kingdom during the reign of the last Przemysloviches and the first Luxemburgers, to the study and publication of sources on the problems of the Reformation and Counter-Reformation, and so on. The scholar wrote several generalizing works on the history of Europe in the New Age, and was also the editor-in-chief of the popular science series “History of Mankind”. Research by Shusta has not lost its relevance to this day.

Keywords: Jozef Shusta, Jaroslav Gall, history of the Czech Republic, Przemyslovich dynasty, Luxembourg dynasty, Czech Academy of Sciences and Arts.

To the 850th Anniversary of the Capture of Kyiv by Andrey Bogolyubsky's Troops

<i>Pavel Gaidenko</i> , How Many Times has Kyiv been Robbed in the Pre-Mongol Period?	29
---	----

The campaign of Andrey Bogolyubsky's troops had the most catastrophic consequences for the future of the city: the complete looting of churches and monasteries, the fall of the authority of Kyiv, the incalculable material damage caused to the elites and the ordinary population living in the city. At the same time, it must be recognized that Kyiv has experienced similar acts of violence before. During the Polovtsian hives burned the suburbs of the Mother of Rus' cities. During the days of the princely military clashes, some city ends were set on fire, and the winners appropriated the wealth of the ktitor monasteries of political rivals. Finally a completely “normal” during urban riots was the looting of the yards tysiatskiis and squads. In addition, during the analysis of the events of 1169 it is impossible to ignore three circumstances. First, Andrey did not lead the troops approaching Kyiv. He was not among those who besieged the capital city. Second, he abandoned Kyiv Principality, defiantly giving this issue to the discretion of his relatives. Thirdly, the fall of Kyiv was made possible for the reason that collected by Prince Andrey, the coalition consisted of the guards and militia of the most ancient lands, including warriors from the southern Rus' cities. Meanwhile, the reasons for the emergence of such a powerful coalition in historiography were almost not considered. In the report presented to the attention of listeners and readers, an attempt is made to comprehend the formulated problems.

Keywords: Kyivan Rus, Andrey Bogolyubsky, feudal fragmentation, princely conflicts, the fall of Kyiv in 1169.

To the 500th Anniversary of the Birth of Sigismund II Augustus

- Oleksii Rudenko*, Sigismund II Augustus Against the Background of the Era.
To the 500th Anniversary of the Last Jagiellon's Birth 47

The article deals with the image of the last Jagiellonian King of Poland and the Grand Duke of Lithuania Sigismund II Augustus (1520–1572) as it was commemorated during his five hundredth anniversary in August, 2020. I briefly outline the state of historiography about Augustus in Polish and Ukrainian and then place Sigismund II and his self-fashioning efforts in relation to his contemporaries, namely the Habsburgs. Through three case studies (Augustus' name and its meaning; art collecting practices; the case of the Order of the Golden Fleece), I argue that Augustus' public image and representation should be compared to those of the Habsburgs in order to understand his politics, actions and intentions.

Keywords: Sigismund II Augustus, Polish-Lithuanian Commonwealth, Eastern Europe.

Research Articles

- Nadiya Nikitenko*, On the Initial Dedication of the Altars of St. Sophia in Kyiv . . . 61

The purpose of this study is to introduce into scientific circulation and analyze the data that shed light on the complex problem of the initial dedication of the altars of St. Sophia in Kyiv. The ancient integral architectural and mural ensemble of the St. Sophia is considered to be the most reliable authentic source. The article in the context of the theme of the dedication of the altars of the St. Sophia comprehensively explores the problem of the implementation of the princely order of the spouses of the Baptists of Rus-Ukraine. The study testifies to the patronage of Volodymyr the Great and his wife Anna Porphyrogenita regarding the St. Sophia and its dating from 1011 to 1018. This can be seen even in the very canonical religious plots of the five lower altars of the cathedral, the sacred dedication of which is beyond doubt, as it is reliably confirmed by the content of their monumental paintings – mosaics and frescoes of the second decade of the 11th century. It turns out that the original dedication of the altars of St. Sophia in Kyiv is still known, which some modern scholars, ignoring the content of the plots, the specifics of the medieval worldview, theological and functional-liturgical aspects of the cathedral ensemble, as well as the results of its previous and latest research, are baseless. In fact, this dedication is quite authentic and fully corresponds to the dedication of the Church of the Wisdom of God itself as a monument to the time of the Christianization of Rus-Ukraine, its formation as a Christian state. The dedication of the cathedral and its altars is connected with this, in the monumental painting of which the wide and consistent glorification of the new Rus and the princely couple of its baptized Volodymyr the Great and Anna Porphyrogenita is clearly traced.

Keywords: St. Sophia in Kyiv, Altars, Saints, Volodymyr the Great, Anna Porphyrogenita.

<i>Iryna Margolina, Sacrum Relics of St. Cyril's Church in Kyiv. . . . .</i>	93
--	----

With the beginning of the construction of Christian churches in Rus-Ukraine, according to the tradition that was characteristic of the Byzantine churches, the relics of saints were put under the throne, in reliquaries, in icons, as well as in the walls of religious buildings. These were sacrum relics that guarded, protected the churches and at the same time glorified their sacredness, gave them holiness and popularity. This article is devoted to the ancient sacra, which, according to the author's conviction, were set in the masonry of St. Cyril's Church in Kyiv.

Keywords: St. Cyril's Church in Kyiv, relics of Saints.

<i>Maryana Nikitenko, Greek Letters "L" and "T" on the Bricks of the 11–12th Centuries from the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra . . . . .</i>	109
--	-----

The article examines the meaning of the inscriptions of Greek letters "L" and "T" on the bricks from the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra. The conclusion is made about the deep symbolism of these inscriptions associated with the ideas of the Cross and the Eucharist. It is shown that the image of letters and phrases on the bricks comes from the Byzantine tradition. The letters denoted the Incarnation and the Atoning Sacrifice of Christ, revealed in the Sacrament of the Eucharist.

Keywords: Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra, Greek letters, Byzantine tradition.

<i>Volodymyr Haniak, The Mysterious Passions Around Eliash Ilkovski and Other Related Persons . . . . .</i>	119
---	-----

This article investigates the historical peculiarities of the *mysterious* death and dying of Ukrainian Orthodox bishops (Melety Smotrytsky, Joseph Bobrikovych, Petro Mohyla). Many historians have considered these deaths separately, but the microhistorical approach can create a focal point, and in this focus of the historical investigation there is an opportunity to explore these tragic events. Detailed analysis of Ilkovski Eliash's biography and links with other related persons can help us to form a new way on the causes of these deaths. There is written evidence that one of his contemporaries accused E. Ilkovski of poisoning Bishop Y. Bobrikovych. It is also known that Eliash was a member of the inner social circle of Metropolitan P. Mohyla and Bishop M. Smotrytsky. The author explores the possible motives for the behavior of Eliash and other persons associated with him in the borderline conditions of religious struggle. There were some cases of conflicting interfaith relations in the first half of the 17th century, which sometimes led to the killing of religious opponents. The question of how much we can talk about the secret side of the activities of musician Ilkovsky is left to the discretion of the readers.

Keywords: microhistorical approach, biography analysis, borderline conditions, Melety Smotrytsky, Joseph Bobrikovych, Petro Mohyla, Eliash Ilkovski, Sylvester Kossov, Oktaviano Manchiny.

<i>Volodymyr Lytvynov, Ruslava Mnozhynska, The Poem “Dnieper Muses” as a Monument of the Renaissance Period in Ukraine . . . . .</i>	129
--	-----

The “Dnieper Stones” of Ivan Dombrovsky is one of the sights of the Ukrainian Renaissance. Based on the Renaissance-humanist understanding of history as a consequence of the actions of eminent personalities, the author praises the exploits of his ancestors. The work is also a historical study, with detailed annotations, comments, and links to prehistoric sources. The ideal of the ruler for the author is a philosopher on the throne who cares for the common good.

Keywords: Renaissance humanism, Renaissance thinking, national consciousness, patriotism, self-identification, subject of history, passionarity, common good, Ukrainian Renaissance humanists.

<i>Mykola Symchych, How is Possible Scholasticism in the Epoch of Early Modern?</i>	141
---	-----

Traditionally, scholasticism was considered as a medieval phenomenon only. The article argues that this view is completely wrong, and scholasticism actively developed in the Early Modern period. It tries to define essential properties of scholasticism. Scholasticism as a tradition of thought is Christian, rational, connected with academic process, especially the practice of dispute, Aristotelian, and factional – divided into different schools. It shows that scholasticism did not cease to exist in the Renaissance period. In Renaissance, humanism came to existence, but it did not supplant the scholasticism: humanism and scholasticism took different cultural and institutional niches. Reformation and counter-reformation gave additional boost to the development of scholasticism. That resulted in hundreds of philosophers and theologians which worked in scholastic tradition and thousands of books written by them. The article shows how scholastic tradition grew in that period in different aspects of its development. One of those aspects was a new genre “cursus philosophicus”. The article concludes that survived handwritten Kyiv-Mohyla philosophical courses exemplify scholastic genre of cursus philosophicus.

Keywords: scholastic philosophy, Early Modern, cursus philosophicus.

<i>Aleksandr Almazov, Practice of Consideration by the Voivode, the Magistrate and the Regimental Court of Conflicts of “Military People” of the Nizhyn Garrison with Burghers and Cossacks in the 2nd half of 17th Century . . . . .</i>	197
---	-----

The paper is devoted to the topic of practice of consideration of cases which are connected with conflicts between Russian military people of the Nizhyn garrison and Nizhyn Cossacks and burghers by the voivode, the magistrate and the regimental office. The author concludes that the case was considered by the authorities to which the accused or the defendant was accused, and the authorities to which the plaintiffs or victims were accused sent their representatives to the court.

Keywords: Judicial practice, the Nizhyn garrison, the Nizhyn Cossacks, burghers.

Source Studies. Sources' Publication

- Oleh Odnorozhenko*, Heraldica Feminarum. Coats of Arms of Women
in the Middle Ages and Early Modern Period 206

Compared to various other sign systems, heraldry has the highest level of organization and consistency in using its distinctive heraldic signs – coats of arms. Besides, heraldry is marked by common presence of special practices, mostly or completely unknown to other similar systems. One of these notable practices was an old-established and ubiquitous usage of arms by women. Known from the dawn of heraldry, women coats of arms, from the very beginning, served as a means of individual and social identification. Moreover, prevailing usage practices differed quite noticeably in various parts of Europe. In the West, women distinctly tended to use their husband's arms, often in combination with their father's. In Central Europe, the main practice was to use father's arms only. On the lands of Ukraine, as early as in the Middle Ages and onwards, both of the ways were found. Yet, if in 14–16th centuries women heraldry was largely into fathers' coats of arms, in the Cossacks times, for the most part, husbands' arms were used. On the other hand, Ukrainian heraldry saw many instances when daughters (and sometimes even sons) used solely their mother's arms – a custom which was almost unknown in other European countries. Such practices, together with some others (for example, mainstream use of arms with genealogical programs), indicate that women themselves, and men, too, recognized the importance and the status value of reproducing genealogical connections via female lineage. All the above allows us to suggest that, in 12–18th centuries, Ukrainian heraldry had the widest range of tools for heraldic representation of women, that differed from heraldic sets in other regions by its usage patterns.

Keywords: heraldry, women's coat of arms, coat of arms inheritance, social identification.

- Dariya Syroyid*, Church Slavonic Martyrdom of Saint Thecla from 11th c.:
Peculiarities of the Church Slavonic Redaction of Apocryphal Acts
of Saint Paul and Thecla 276

The Church Slavonic translation of the apocryphal Acts of Saint Paul and Thecla (ATH) from the 11th c. is examined in the context of its Greek original and other Church Slavonic ATH texts from later manuscripts. The attention is paid to the specifics of translation (clarity, preciseness, some addition or omitting details) as well to the form: The main text of the ATH is expanded by two (or perhaps three) miracles. These miracles often are added to the text of ATH in Church Slavonic manuscripts from 11th to 18th cc. Such a combination is more typical of the manuscripts that could belong to the Kyiv Metropolis. The question was: what is the origin of these miracles and when they were combined with the text of ATH? Thanks to the newest research of Greek ATH manuscripts, these miracles are been considered as a part of the Greek original that was translated into Church Slavonic.

Keywords: Saint Thecla, Church Slavonic manuscripts, apocryphal Acts.

<i>Viacheslav Kornienko</i> , Ukrainian Letters of the 15 th Century on the Pages of the Lutsk Gospel of the 14 th Century	288
---	-----

The article is devoted to the scientific publication of six Ukrainian letters of the 15th century, which were written on the pages of the Lutsk Gospel of the 14th century. Thanks to the information of the letters it was found that in the 15th century the manuscript was in Savior Transfiguration Church of the same name monastery, which was located in the village Krasne near Lutsk at that time. In one of the letters, Lutsk's Bishop Oleksiy counts church utensils and books kept in the church in the third quarter of the 15th century. The second document states that Abbot Theodosius made a silver frame for the Lutsk Gospel at the end of the 15th century. Four other letters report that the monastery received tithes from noble estates, village and land, which the monastery received from Porphyry Ivanovych Kirdeievych and his wife Nastasia (one letter) in the first quarter of the 15th century, from Olizar Kirdeievych and his wife Theodosia (two letters) in 1483 and 1487, as well as from Prince Mikhaïlo Konstantynovych Kurtsevych (one letter) between 1447 and 1451. The texts of the letters of the 15th century are published as close as possible to the originals.

Keywords: Ukrainian Letters, Lutsk Gospel, historical sources, late medieval Ukraine.

<i>Yurii Peleshenko, Myroslav Trofymuk</i> , Speech of Hryhoriy Tsamblak to Pope Martin V at the Council of Constance on February 25, 1418	302
---	-----

The publication contains the text of the speech of the Metropolitan of Kyiv Hryhoriy Tsamblak, delivered by him at the Council of Constance in 1418 before Pope Martin V. The foreword provides brief information about the Council of Constance and Tsamblak's participation in it. The text of the speech is published in the original in Latin with a translation into modern Ukrainian.

Keywords: Hryhoriy Tsamblak, Council of Constance, Union idea.

<i>Oleksandr Dzhanov</i> , The Massaria Book of Caffa of 1441–1442	308
--	-----

This paper is an archaeographic publication of an updated and expanded transcription of the accounting book of the Treasury of the Genoese Caffa for 1441–1442. This document preserves the earliest evidence of that time of the founder of the Crimean khan dynasty – Haçı Giray (1441–1466) and his fierce struggle for the throne of Crimea with rivals, namely Seyid Ahmet II (1432(?)–1455) and Genghis Kasim ben Ulug Muhammed. The document also contains numerous data on various aspects of the economic life of the most important Genoese trade factor in the Black Sea. This document significantly expands the source base to the history of late medieval Ukraine.

Keywords: Crimea, genoese trading posts, Caffa, Soldaia, Chembalo, Crimean khanate, Haçı Giray I, Seyid Ahmet II, Kasim ben Ulug Muhammed, slave trade.

<i>Markiyan Dombrovskiy</i> , Latin Inscriptions of the Catholic Church in Navaria Near Lviv	376
---	-----

The article for the first time introduces in the scholar circulation the Latin inscriptions of a 18th century baroque church in the village of Navaria near Lviv (architect: Bernard Meretin, paintings by Antonio Tavelli). In addition to the text and translation, a general overview and classification of inscriptions is given. The publication of the 17th century epitaph of Elżbieta Gumnicka is provided with a detailed epigraphic and philological commentary. It is shown that the text combines elements of an individual and family epitaph, as well as a foundation inscription. The composition and style of the text are analyzed. The characteristic features of epigrammatic writing are revealed and the connection between the text and the epigrammatic tradition at the level of composition and in terms of following ancient genre models is shown.

The inscriptions of the paintings (except for the Saints' labels) are mainly direct quotes or paraphrases of biblical texts and early Christian authors. They are provided with a discussion of their primary and possible direct sources. The final overview of the crossreferences between the inscriptions of paintings is also given.

Keywords: catholic church in Navaria, Bernard Meretyn (Merettiner), Antonio Tavelli, Elżbieta Gumnicka, Latin inscriptions, Latin emblems epitaph.

Monuments of Ukrainian Medieval Studies

<i>Dmytro Hordiienko</i> , Mykola Arkas-Junior and His Refrain of “The Tale of Ihor’s Campaign”	407
--	-----

The article lights the page of the creative biography of the Ukrainian emigrant historian Mykola Arkas-Junior (1898–1980). There are briefly disclosed living conditions in which the historian had to create. The article directly reveals the work of the scholar-poet on the re-singing of the outstanding Ukrainian medieval monument “The Tale of Ihor’s Campaign”. On the basis of M. Arkas’s correspondence, his work on the poem and problems with the publication are shown. The place of Arkas’s translation in Ukrainian “The Tale”-Studies and medieval studies in general is briefly described. Once again, the task of the need for a deeper and broader study of the history of Ukrainian medieval studies, the need to return to the Ukrainian scientific discourse the names and works of scholars from the Ukrainian emigration and diaspora.

Keywords: Mykola Arkas-Junior, Ukrainian emigration, “The Tale of Ihor’s Campaign”.

Duma on the Campaign Contra Cumans of the Novhorod-Siversky Prince Ihor Svyatoslavovych in 1185, Refrain by <i>Mykola Arkas</i> / Publication and editing by <i>Dmytro Hordiienko</i>	413
---	-----

The Duma is a rendition of the famous medieval Ukrainian monument “A Tale of Ihor’s Campaign”. The poem provides an opportunity to better

understand and promote the medieval monument. On the other hand, it is a little-known work of a prominent Ukrainian historian-emigrant. It expands the creative biography of M. Arkas and enriches modern Ukrainian literature and Ukrainian medieval studies.

Keywords: Ukrainian medieval culture, “A Tale of Ihor’s Campaign”, poem.

Congratulatio

- Oleksandr Holovko, Serhiy Lyman, The Lion in Arts, the Lion in Life*
(to the 70th Anniversary of Leontiy Viktorovych Voitovych) 441

Reviews

- Oleh Diomin, “Holy Cult Environment” of the man of Rus’*. [Review:]
НАДЕЖДА ВЕРЕЩАГИНА, *Христианские культы и реликвии древнего*
Киева (конец X – первая треть XIII в.) (NADEZHDA VERESCHAGINA,
Christian Cults and Relics of Ancient Kyiv (late 10th – first third
of 13th century)) (Odessa 2019), 628 p. 456
- Dmytro Hordiienko*, [Review:] ОЛЬГА ГУЛЬ, *Львів у XVI столітті:*
місто конфліктів та порозумінь (OLHA HUL, *Lviv in the 16th Century:*
the City of Conflicts and Agreements) (Lviv, NAS of Ukraine,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, Lviv Department
of the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography
and Sources Studies 2018), 304 p. 462

In memoriam

- Andriy Hrechylo, In Memory of a Friend: Ihor Skochylas (5.04.1967–20.12.2020)* 468
- About Authors** 474

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Ucrainica Mediaevalia

Vol. 4, 2021

Літературний редактор – Наталія Киричок

Оригінал-макет і верстка – Олександр Киричок, Ірина Стариковська

Технічний редактор – Дмитро Гордієнко

Дизайн обкладинки – Андрій Кальченко

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, вул. Трьохсвятительська, 4,
м. Київ, Україна, 01001, тел. / факс: (044) 279-08-63,
e-mail: dmytro.gordiyenko@gmail.com

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України,
вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, Україна, 01001,
тел.: (044) 278-06-05, факс: (044) 278-63-66,
e-mail: kyrychok73@gmail.com

Інтернет-адреса видання: um.inf.ua

Підписано до друку 14.03.2022.

Формат 70×100/16. Папір офсетний.

Гарнітура – Times New Roman. Друк – офсетний.

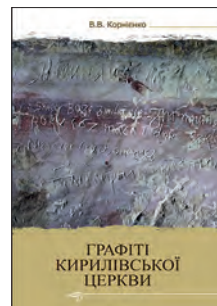
Ум. друк. арк. 40,45. Обл. вид. арк. 28,70.

Наклад 300 прим.

НОВИНКИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДИЄВІСТИКИ

Вячеслав Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви (середина XII – середина XVIII ст.)*, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Національний заповідник “Софія Київська” (К. 2021) 520 с.: іл.

Книга присвячена публікації 683 написів та малюнків, виконаних на стінах Кирилівської церкви в Києві від середини XII до середини XVIII ст. Епіграфічні пам’ятки, переважна більшість яких вводиться до наукового обігу вперше, публікуються з описом їх розташування, аналізом та інтерпретацією текстів, датуванням за кількома параметрами, наведенням фотографій кожного графіті та їх прорисовок. Складовою частиною книги також є низка покажчиків, які дозволять читачеві легко відшукати потрібний напис або малюнок на сторінках книги.

Філософська думка України XI–XVIII ст.: від патристики до схоластики, відп. ред. к. філос. н. Я. М. Стратій; Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (К. 2021) 627 с.

Автори книги поставили собі за мету включити в загальну картину історичного процесу недостатньо задіяну українську філософську спадщину XI–XVIII ст. Аналіз розвитку середньовічної і ранньомодерної думки здійснюється з урахуванням впливу на формування філософських уявлень візантійської та патристичної традиції, внутрішньоукраїнського діалогу між представниками містичного і раціоналістичного підходів до пізнання світу і людини, починаючи від киеворуських писемних пам’яток і закінчуючи творами Г. Сковороди, та на загальному тлі розвитку різних течій філософії другої схоластики. Книга адресується тим, хто вивчає культуру України до-модерної й ранньомодерної доби та всім зацікавленим.

Олександр Головка, *Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)*, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (К. 2021) 600 с.

В монографії розглядається історія взаємин двох найбільших слов’янських держав Русі і Польщі протягом двох з половиною століть – з кінця X до середини XIII ст. Приділена увага показу впливу на перебіг цих відносин внутрішньополітичних процесів, передусім еволюції системи державного устрою двох країн. В дослідженні показано, як міжнародна ситуація довкола Русі і Польщі впливала на хід їх міждержавних зв’язків та внутрішньополітичного розвитку. Книга розрахована на студентів, викладачів, науковців, а також на широке коло читачів, які цікавляться середньовічним минулим України, Польщі та їх сусідів.

Олена Ясинецька, *Три покоління благовірності: Інгігерда Шведська, Анна Київська, Едігна Баварська (XI – поч. XII ст.)*, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Національний заповідник “Софія Київська” (Дніпро, ТОВ з П “Типографія «Україна»” 2021) 152 с.: іл.

Видання присвячене життєписам Інгігерди – принцеси шведської, великої княгині київської († 1050/1051), Анни – князівни української, королеви Франції († після 1075) та Едігни – принцеси французької, небесної покровительки Баварії, блаженної († 1109). Будучи членами однієї родини і представницями трьох поколінь одного роду (мама-донька-онука), що кровно поєднує правителів середньовічної Швеції, України, Франції, Німеччини, Британії та інших держав, вони є прикладом генетичної та духовної спорідненості України з усім європейським християнським світом. У фокусі дослідження – християнські переконання, фундаційні ініціативи та благодійна діяльність Інгігерди, Анни та Едігни, пам’ятки культурної спадщини, пов’язані з їхнім життям і діяльністю. У виданні вперше вводяться до широкого наукового обігу тексти деяких документів XI–XVII ст. в українському перекладі. Для істориків, джерелознавців, викладачів та студентів вишів, а також для усіх, хто цікавиться історією Середньовічної України та Європи.

Молитовник Гертруди (Псалтир Егберта) X–XI ст.: Видання факсимільного типу. Дослідження, відп. ред. та упоряд. В. Корнєнко (К., Горобець 2021) 616 с., іл.

Здійснено факсимільне видання оригіналу рукописної пам’ятки X–XI ст., яка зберігається у Національному археологічному музеї Чивідале в Італії (ms CXXXVI). У науковій частині представлено результати студій над “Молитовником Гертруди”, здійснених українськими вченими, з акцентом на особі власниці манускрипту – Гертруди Мешковни та вміщених на його сторінках молитвах княгині. Здійснено транслітерацію латинського оригіналу та український переклад молитов. Видання значно поповнить джерелознавчу базу з історії та культури Середньовічної України та Європи загалом.

Олександр Альфоров, *Печатки Київської митрополії XI–XIV ст.: клір та інституції. Каталог колекції Музею Шереметьєвих*, Інститут історії України НАН України (К., Видавничий дім “Антиквар” 2021) 240 с.

Печатки Київської митрополії – важливе джерело з дослідження української сфрагістики, палеографії, просопографії, іконографії та церковно-політичної історії у добу Середньовічної України. Опрацьований матеріал дає змогу вперше ввести в науковий обіг раніше не відомі імена Київського митрополита Никифора III та низки єпископів. Подана інформація висвітлює незнані сторінки Української церкви XI–XIV ст. Видання передусім покликане зацікавити дослідників джерелознавців, істориків церкви та медієвістів, викладачів і студентів.